

307.187

AGRÁRTÖRTÉNETI

47
2006

SZEMLE

35.

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

VII. ÉVFOLYAM

2006. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.
XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), Hoffmann Tamás,
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Aranyos Erzsébet

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Varga János*: Az Árpád-kor szabaddénárosai
Fülöp Éva: Adatok a magyarországi egyházi birtokok történetéhez
Csató Tamás: A terménykereskedelmi hálózat Magyarországon az 1920-as években
Paál Zsuzsanna: Paraszti üzemszervezet és család Olaszországban
Tagányi Zoltán: Az ipari kapitalizmus előtti területi munkamegosztás. Lengyel példa
(a lengyel majorság és majorsági protoindustrializáció térszerkezete)

KÖZLEMÉNYEK

- Hoffmann Zsuzsanna*: Columella és magyar követői
Marton Szabolcs: Honfoglalók italai. A kumis?
Tóza Rigó Attila: Az 1497-es pozsonyi borkimérési statútum
Gunst Péter: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból
Romány Pál: Földbirtok-politika és földtulajdon Magyarországon

ADATTÁR

- Fridvaldszky János Dissertációja. A bevezetőt írta *Csetri Elek*, fordította *Engel-Köllő Károly*
és *Csetri Elek*

KRÓNIKA

- Hoffmann Tamás*: Gunst Péter (1934–2005)

SZEMLE

- Lucius Iunius Moderatus Columella*: A mezőgazdaságról (Ism. *Maróti Egon*)
Győr vármegye települései 18–19. századi kéziratos térképeken (Ism. *T. Mérey Klára*)
A Hortobágytól Bátorligetig. Az Észak-Alföld természeti értékei. (Ism. *Oroszi Sándor*)
Koties József: Gazdasági stratégiák és magatartások (Ism. *Surányi Béla*)

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and American
HISTORY AND LIFE*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mngm.hu

VARGA JÁNOS

AZ ÁRPÁD-KOR SZABADDÉNÁROSAI

ROMÁNY PÁL KÖSZÖNTÉSÉRE

Olyan dénárokról, amelyeket az ország szabad állapotú lakosaitól – a közliberektől – Árpád-házi uralkodóink közül Kálmán bizonyíthatóan szedett magának, az a forrás ad tájékoztatást, amelyet – eltekintve számos stiláris, nem egy ponton azonban értelemzavaró eltéréstől – nagyjából azonos szövegezésben két kódexünk is átörökített az utókorra. Az első, amelyet – Turóczi-kódex néven – felfedezésekor még a bécsi császári könyvtár őrzött, a XV. században keletkezett. A másodikat, amely ugyancsak a fenti könyvtárból került elő, Ilosvai-kódex néven tartja számon szakirodalmunk. Egy utóbbit 1544-ben írta – pontosabban: másolta le – Ilosvai István, előbb váradi olvasókanonok, majd az egri egyházmegye spirituális vicarius és prépostja, egyszersmind imeri püspök. Annyi tudható még, hogy az Ilosvai készítette kódex egy időben Telegdi Miklós pécsi püspök tulajdona volt, akitől 1582-ben Zakariás nyitrai püspök kapta – vagy szerezte? – meg. Hogy azután milyen úton és mikor került Bécsbe, azt homály fedi.

Tisztáz(hat)atlan az is, hogy a Turóczi-kódex készítőjének a tárgyalt forrás legkorábban keletkezett, tehát eredeti szövege vagy ennek csupán másolt változata áll-e rendelkezésére. Pedig nem elhanyagolható kérdés ez, mert az esetleges szövegtervezés veszélye mindig nagyobb, ha a másoló nem első kézből származó, hanem már eleve másolt forrást írt le újra. Márpedig a Turóczi-kódex esetében sem zárható ki ez utóbbi lehetősége. Azt se lehet tudni, hogy Ilosvai a Turóczi-félének vagy valamely másik variánsnak a szövegét vette-e fel saját kódexébe, következésképpen hogy a kettő közt mutatkozó eltérések az általa használt – ismeretlen – változatban lelik-e magyarozatukat, vagy pedig kizárólag az ő tollára vezethetők vissza.

Tény, hogy Kálmán szóban forgó törvényfüzére a Turócziiban a *Colomanni decretorum liber primus*, az Ilosvaiban a *Decretum Colomanni regis* címet viseli. A két cím között tapasztalható különbség némi alapot mindenképpen szolgáltat annak feltételezésére, hogy hajdanán létezhetett a Turóczi-félettől egyben-másban eltérő, időközben azonban eltűnt variáns is, és hogy Ilosvai ennek szövegét adta tovább. A dekretumnak, bár többször is publikálták, két markáns kiadása ismeretes. Az egyik *Endlicheré*,¹ a másik *Závodszy Leventéé*,² amely mindmáig a legmodernebbnek te-

1 *Endlicher*, S. L.: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadianum*, Sankt Gallen, 1849, 360–379.

2 *Závodszy Levente*: *A Szent István, Szent László és Kálmán koraeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904.

kinthető. A két kiadásban több helyen a szöveg értelmére is kiható eltérés található. Ez utalhat arra, hogy Endlicher vagy olyan variánst ismert, amely sem Turóczi, sem Ilosvai szövegével nem volt mindenben azonos, de arra is, hogy a számára zavarosnak tűnő szöveget maga Endlicher igazította értelmesebbre. Jelen vizsgálódás során mégsem az általa publikált szövegre, hanem Závodszkynak a két kódexváltozat eltéréseit megjelölő, ezért tudományosabb jellegű kiadványára támaszkodtunk.

Závodszy, saját tájékoztatója³ szerint, a Decretum közléséhez a Turóczi-féle variánst vette alapul, de ahol – érezhetően stiláris vagy nyelvhelyességi okokból – ezt tartotta szükségesnek, az Ilosvai-féle változatot emelte be főszövegébe. Lábjegyzeteiben egyébként mindig utal arra, hogy a kérdéses rész a másik kódexben milyen eltérő formában olvasható. Feltételezhető viszont, hogy a kódexeket, amelyek időközben Magyarországra kerültek, nem eredetiben tanulmányozta. Művében ugyanis köszönetet mond Fejérpataky Lászlónak, a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint Ferenczi Zoltánnak, az Egyetemi Könyvtár akkori főigazgatójának azért, hogy a kódexekről másolatokat adtak neki. A szöveg esetleges pontatlanságai tehát semmiképpen sem írhatók Závodszy rovására: ha bármiben is eltért volna a kapott másolatok szövegétől, Fejérpataky és Ferenczi minden bizonnyal felszólaltak volna miatta.

A tárgyalt dekrétumot egy Albrichus nevű pap foglalta írásba és látta el saját bevezetőjével.⁴ Mindez – magából a bevezetőből derül ki – nem a „törvény” megszületésével egyidejűleg, hanem utólag történt meg. Albrichus több fontos dologról is tájékoztat. Megtudjuk, hogy az a tanácskozás, amelyen a szóban forgó határozatokat hozták, egy Tursollinum nevű helyen zajlott le.⁵ Albrichus szerint nem kevesen voltak, akik Szent István törvényeit Kálmán korában is mindenben elégségeseknek, új dekrétumok kiadását feleslegesnek tartották. Ő maga azonban kiáll ez utóbbi létjogosultsága mellett. Úgy vélekedik, hogy éppen a keresztény hit megszilárdulása tette indokolttá az apostoli király bizonyos törvényeinek egyben-másban bővítését, több előírásának viszont enyhítését. E feladatot végezte el Kálmán, amikor az ország nagyjainak jelenlétében királyi szenátusával áttekintette István rendelkezéseit. És – így Albrichus – aki belegondol, az elismeri, hogy valójában nem szűkítette, hanem bővítette azok körét, ténylegesen tehát nem mint valami újnak alapozója, hanem inkább mint a meglévőnek továbbépítője és azzal a szándékkal járt el, hogy az eredetileg István által elültetettek zavartalanul gyarapodhassanak tovább.

3 Ld. a fenti munka 129–130. oldalain.

4 E bevezetőt ld. *Závodszy* i. m. 181–183.

5 Történelmi irodalmunk Tursollinumot Tarcallal azonosítja, e vélekedés helytállósága azonban több mint kétséges. Nincs rá ésszerű magyarázat, hogy a király Esztergomból, Óbudáról vagy Fehérvárról, amelyeknek feltételezhetően egyike volt az a hely, ahol legtöbbet tartózkodott, miért a távoli Tarcalla ment volna tanácskozni. Az sem hozható érveként fel Tarcall mellett, hogy Szent László ugyancsak az ország központjától távol: Szabolcs várában tartott zsinatot. Erre az összegyövetelre ugyanis a Fejér megyei Szabolcson – ma Pusztaszabolcs – került sor. II. Béla ismert „országgyűlése” az Esztergom megyei Aradon zajlott le. Maga Kálmán azon két zsinatnak, amelyekről tudomásunk van, mindegyikét Esztergomba hívta egybe. Vagyis országos jellegű tanácskozásoknak a XI–XII. században, de még a XIII. században is, rendszerint olyan település adott helyet, amely a királyság területének központi részéhez számított. Ezért a Tursollinum név mögött is minden bizonnyal e tájék valamelyik – egyelőre azonosítatlan – helysége rejtezködik.

Közbevetőleg: mivel nem biztos, hogy István csak azt a két dekrétumot bocsátotta ki, amelyeket ismerünk tőle, a maga teljességében az sem összegezhető, hogy Kálmán mi mindenben módosított a szent király törvényein. Ez csak azokban a konkrét tárgyakban fogható meg, amelyekben mind az ő dekrétuma, mind az előbbiek intézkednek. Sőt az sem kizárt, hogy Kálmán azokon a változtatásokon kívül, amelyek a fentiek összehasonlításával kimutathatók, más kérdésekben ugyancsak túllépett István rendelkezésein. Most tárgyalandó törvénye ugyanis a Turóczi-kódexben a „*Colomanni decretorum liber primus*” megjelöléssel található. Ebből pedig logikusan az következne, hogy legalább egy liber *secundus*nak, azaz másodiknak is lennie kellene. Hacsak nem zsinati határozatait, illetőleg a hazai zsidóság számára kiadott – egyébként *Capitula* címet viselő – intézkedéseit tekintjük tovább törvénykönyveinek. Csakhogy ezek egyike sem kapott a szóban forgó kódexekben számított *liber decretorum* címet. Számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy Kálmán a fentiekén kívül *más* törvényeket is kibocsátott, ám azok nem maradtak az utókorra.⁶

Tárgyunkkal összefüggésben Albrichus vallomásának az a legfontosabb része, amelyben beismeri, hogy nem eléggé járatos a nép nyelvében, és erre való tekintettel kéri a királyt, hogy ha szövege nem mindenben tesz eleget a vállalt feladatnak, értsd: latinul nem pontosan adja vissza az eredetileg magyar szöveget, akkor Kálmán gyomlálja ki abból a feleslegeket, a szükségesekkel viszont egészítse ki azt, egyszerűsmind javítsa ki tévedéseit, azaz vizsgálja felül és bírálja el írásművét, mielőtt azt, illetőleg a benne foglalt törvényeket nyilvánosan is életbe léptetik.

Mindebből számos dologra lehet következtetni. Az István törvényeit áttekintő gyülekezet magyarul tanácskozott, és az új törvények tartalmát ugyancsak magyarul fogalmazták meg. Albrichus az összejövetel résztvevőitől kapta meg a határozatokat, de abban korántsem volt biztos, hogy pontosan értette meg az egyes döntéseknek ö-eléje magyarul került szövegét. Ezért támadhattak aggályai abban a tekintetben, hogy azok valódi értelmét vajon minden vonatkozásban helyesen adja-e latinul vissza. Fordításának előterjesztésekor szükségesnek tartotta hát, hogy a királyt egyszerűsmind munkájának ellenőrzésére, ha úgy tetszik, „lektoráltatására” is felkérje. A kódexek valójában az így benyújtott szöveget örökítették meg. Nincs nyoma annak, hogy Kálmán jóváhagyta volna e fordítást, de annak se, hogy annak valamiféle korrigált változatát tette volna közzé. A fentiek viszont két tényről mindenképpen árulkodnak.

Az egyik az, hogy a hozott törvények egybeszerkesztését nem a döntéseket megállapító tanácskozás, hanem Albrichus végezte el. E munka során törekedett ugyan a logikus eljárásra, azaz arra, hogy a tárgyalta témák összefüggéseikhez igazodó sorrendben kövessék egymást, ez azonban korántsem kifogástalanul sikerült neki. Igaz, egy-egy rendelkezés helyének kiválasztása azért, mert egyidejűleg több kérdéshez is kapcsolódhat, valóban okozhat fejtörést. Albrichus esetében azonban többről van

6 *Kézai Simon* tényleg utal arra, hogy Kálmán az udvarnokkérdést ugyancsak rendezte (*Gesta Hungarorum in Szentpétery Imre: Scriptores rerum Hungaricarum, I. Bp., 193.*), fennmaradt dekrétumában viszont ilyen jellegű intézkedésének nincsen nyoma.

szó. Ugyanazon kérdés különböző részletei jelennek meg egymástól elválasztva, szétszabdaltan a dekrétum különböző helyein. Emiatt történhetett meg például az, hogy a XXV.-ként jelölt artikulusban, amelyben a király az országból befolyó összes pénz és élelmiszer tizedrészét a püspökök számára biztosítja, múlt időben beszél arról, hogy mindezek harmadát viszont az ispánoknak rendelte adatni, holott a szerkesztett szöveg szerint csak a LXXVIII. pontban mondja ki, hogy az ispánok mind-egyike egyharmadát kapja saját ispánsága valamennyi, így nyilvánvalóan terményadójának is, kétharmada pedig a királyé marad.⁷ E szerkesztési következtelenség érvényesül azon rendelkezések vonatkozásában is, amelyeket a szabad dénárok mibenlétének értelmezésénél mindenképpen figyelembe kell venni. Ez a fogyatékoság pedig nehezíti annak a képnek az összeállítását, amelynek a törvényalkotók szándéka szerint a dekrétumból valójában ki kellene rajzolódnia.

A másik érzékelhető tény az, hogy Albrichus – magyar nyelvismeretének tökéletlensége miatt – szemlátomást küszködött a magyar nyelven kapott elnevezésekkel, kifejezésekkel, és latin fordításában nem mindig pontosan adta vissza azokat. Feltehetően ebből erednek azok az ellentmondások, következtelenségek és pontatlanságok, amelyek latin szövegében felfedezhetők, és amelyek nehezítik annak megértését, illetőleg értelmezését. Érezhetően gondot okozhattak ezek a dekrétumot kódexekbe másoló Turóczinak és Ilosvainak is. Erre vall az a körülmény, hogy tartalomjelölő címmel annak nem minden rendelkezését látták el, némely esetben pedig a kialakított cím a tulajdonképpeni mondanivalóval nincs összhangban. Ennek fényében viszont az sem zárható ki, hogy a szövegromlás egyik-másik helyen valójában az adott kódexíró melléfogásának a következménye.

Már utaltunk rá, hogy Kálmán döntése szerint a várispánság jövedelmeinek egyharmada magát az ispánt illette, kétharmada viszont a királynak járt. Nem tudni, hogy korábban is ilyen rendszer működött-e, vagy pedig Kálmán vezetett-e be új arányt az elosztásban. Nincs rá bizonyító adat, így csupán feltételezhető, hogy a szóban forgó egyharmad nem az ispán kizárólagos, azaz teljes egészében önhasznára fordítható illetménye volt, hanem ebből kellett fedeznie a comitatus működtetésének költségeit is. A dekrétumból egyébként nem derül ki, hogy a terményadó tekintetében miként történt az uralkodó és az ispán részének szétválasztása, de erre nyilvánvalóan az ispánság központjában került sor. Forrásunk arról se ad tájékoztatást, hogy a terményadónak a királyt illette kétharmada hogyan és milyen járadékfajta alakjában jutott el az uralkodóhoz. Annak valószínűsége, hogy az ország minden megyéjéből természetben szállították volna annak udvarába, a nullával egyenlő. Az viszont nem kérdéses, hogy az uralkodó valamennyi – az ország különböző pontjain található –, udvarházként vagy nyaralóként üzemelő cliciumainak közvetlen felhasználásra szánt szükségleteit naturáliák formájában biztosították. A termények további, lényegesen nagyobbnak vélelmezhető hányadát viszont minden bizonnyal a helyi vagy a közlelbi – körzeti – piacokon értékesítették, vagy magukkal a termelőkkel váltatták meg pénzen. Feltehetően ez a váltásárpénz is azon dénárok közé számított, amelyek

⁷ Vö. Závodszy i. m. 186. és 193. lapját.

elosztásának módjáról Kálmán a dekrétum LXXIX. artikulusában konkrétan intézkedett.⁸

Rendelkezése Albrichus szövegezésében így hangzik: *Singuli comites per quemcunque suorum voluerint denarios, qui per universas Hungarie partes colliguntur, quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub scribentes numero, Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant. Neque prius rege comites vel centuriones partem accipiant, sed in eodem loco, videlicet Strigonii, fiat omnium divisio. Si quis autem usque ad tempus presignatum nummos illos cum pleno illuc numero non attulerit, duppliciter reddat.* Magyarul: Minden egyes ispán azokat a dénárokat, amelyek Magyarország minden részében, azaz országszerte szedtetnek, amennyi egy-egy századosi kerületben összegyűlik, azt pontosan feljegyezve övéi – tehát saját emberei – bármelyikével küldje Szent Mihály napjáig Esztergomba. Se a comesek, se a századosok ne kapjanak belőle a királyt megelőzőve részt, hanem annak elosztása a nevezett helyen, tudniillik Esztergomban történjék meg a felek között. Amelyik ispán pedig e pénzt a kijelölt határidőre nem teljes összegében viteti oda, az a hiányt kétszeresen tartozik megtéríteni.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a király az összes várispánság valamennyi centuriójában szedetett pénzjáradékot; ezt a comesek dénárokból gyűjtették be és olyan jegyzék kíséretében továbbították elosztása színhelyére: Esztergomba, amely feltűntette mind a befizető századoság nevét, mind a területéről befolyt pénzösszeg nagyságát. Ott elsőként mindig a király vette ki a maga – a LXXVIII. artikulusban kétharmadra határozott – részét, majd az illetékes ispán jutott hozzá a maradék egyharmadhoz. Az kitűnik a szövegből, hogy a századoságok előljárói: a centuriók ugyancsak itt részesedtek a bevételből, arra viszont nem derül fény, hogy a comes vagy a király részéből kapták-e ki a maguk járandóságát. A valószínűsége az előbbinek a nagyobb, főleg ha elfogadjuk, hogy a megyeservezeteket a saját hányadából kellett az ispánnak működtetnie. Egyébként ez az artikulus arról sem ad tájékoztatást, hogy ki mindenki volt köteles az ilyen dénárokat fizetésére, amelyeket nem is nevez szabad dénároknak annak szövege.

E kérdés megfajtásához – értelmezésének nehézségei folytán – a kutatók által sokat citált, XLV. számmal jelzett artikulus különféleképpen magyarázható és magyarázott szövege is csak alig segít közelebb. Kétértelmősége miatt ugyanis nemcsak egyféle magyar fordítása lehetséges, ezért a vonatkozó textus vizsgálata a latin nyelvű szöveg egészének idézését kívánja meg. Ez Závodszy publikálásában – és interpunktálásával – így olvasható: *Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiuntur. De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis – a Turóczi-kódexben: ipsius! – civibus. Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et servicia stipendiaria suppeditabant, III denarios persolvant. Et similiter liberos, qui cum eis cohabitare consenserint, aut exeant. Az* interpunktualást is híven követő magyar fordításban következőképpen hangzik ez a rendelkezés: „Azon nyolc dénár, amelyek minden egyes szabadtól beszedettek,

ezentúl ne vétessenek. A hetes – vagy hetelő – cívisektől nyolc dénárokat szedetünk, azok közt tudniillik, ha valamelyikük nem a királytól, hanem maguktól a cívisektől szabad. Ha pedig a szabadok a határaikon átvonuló királynak lovakat, kocsisokat és pénzszolgáltatást biztosítottak, akkor négy dénárt fizessenek. És hasonlóképpen azokat a szabadokat is, akik majd együtt fognak velük lakni, vagy távozzanak el.”

A rendelkezés ebben a szöveghű, illetőleg nyersfordításban tagadhatatlanul zavaros és ellentmondásos. Első mondata önmagában még egyértelműnek tűnik. Az olvasható ki belőle, hogy a király már a dekrétum megszületése előtt szedetett pénzt a liberektől, mégpedig minden egyes szabadtól nyolc dénárt követelt meg. E járadék – nevezzük egyelőre ezzel az általánosító, jellegének mibenlétét nem tükröző gyűjtőszóval – fizetésének valamennyi liberre kiterjedő egyetemlegességét a szöveg *singulis* számjelzője cáfolhatatlanul bizonyítja. (A behajtás módjáról és arról, hogy évente vagy csak időközönként került-e sor e nyolc dénárok szedésére, az artikus nem ad tájékoztatást. Feltételezhetően minden esztendőben begyűjtötték ezeket, hiszen éppen ezen dekrétumból tudjuk, hogy évenként kérte a király az ország területének egészéről bármilyen címen és bárkikkel befizetett összegeket Esztergomba és osztatta ott szét a belőlük részesedők között. Ugyanígy valószínűsíthető, hogy a szabadoktól befolyt jövedelem egyharmadát is a megyésispán kapta. Egyébként Albrichus szövegéből arra se derül fény, hogy elsőként Kálmán kezdett-e dénárokat követelni a liberektől, vagy csupán folytatója volt-e egy olyan gyakorlatnak, amelyet valamelyik királyelődje – talán éppen Szent István – honosított meg.)⁹

Az artikus első mondatának fenti fordításából az következnek, hogy Kálmán szakít a korábbi gyakorlattal, és a jövőre nézve minden libert egyetemlegesen felment a nyolc dénár fizetése alól. Ha a vizsgált szövegrésznek tényleg ez lenne a valódi mondanivalója, akkor egyszerre mind arra a megállapításra kellene jutnunk, hogy Kálmán ezen intézkedése alapozta meg a liberek – és nemeseknek nevezett utódaik – adómentességét, továbbá arra, hogy rendelkezését átfogó érvényűnek szánta. Vagyis: valamennyi szabad adóztatásával felhagyott, tekintet nélkül arra, hogy az egyes személyek liber volta honnét eredt, minek volt a következménye. Sőt: függetlenül attól is, hogy az illető szabadnak volt-e saját tulajdonú fekvőbirtoka vagy sem, és hogy milyen tényezők jellemezték annak valóságos társadalmi helyzetét. Hiszen liber, azaz személyileg – hacsak időközben valamilyen okból el nem veszítette a maga perszonális szabadságát – mindenki mástól független a honszerző közsabadok ivadéka is, de az idegen nemzetiségű, külföldről érkezett hospes is, aki új hazát Magyarországon, lakhelyet pedig mások földjén talált magának. Liber az is, aki szolgáltató népeivel műveltetett saját földjéből, illetőleg az e népek által neki biztosított járadékokból él; de az is, aki eredeti tulajdonának ilyen vagy amolyan okból bekövetkezett elvesztése miatt idegen birtokra és új létfeltételek közé, személyes szabadságát azonban megőrizve kényszerül telepedni.

⁹ Persze, ha szedetett is pénzt első királyunk korának liberjeitől, ezt bizonyosan nem *dénár*-nak nevezte. Dénárt ugyanis először I. Béla vezetett és bocsátott forgalomba. (Vö.: *Chronici Hungarici compositiv saeculi XIV.* In: *Szentpétery Imre: Scriptores rerum Hungaricarum*, I. Bp., 1927. 358.

Igaz, Kálmán törvénykönyvének LXXX. artikulusa világos különbséget tesz az e dekretumban *liber* névvel illetett személy és az elvileg személyi szabadsággal ugyancsak rendelkező *hospes* között. Ennek fényében a vendégtelepeseket eleve kizárhatjuk azon – közsabadnak tekintendő – liberek köréből, akik állítólag mentességet kaptak a dénárfizetés alól. Kálmán feltételezett gesztusa azonban még e megszorítás érvényesítése esetén se vonatkoztatható a hazai eredetű liberek valamennyi csoportjára, hiszen dénárfizető szabadokról, illetőleg „szabad” dénárokról a XIII. század első felében született források is beszélnek. Elméletben elképzelhető ugyan, hogy időközben vagy maga Kálmán vagy utódai tértek vissza a szabadok adóztatására. Csakhogy nem csupán a vizsgált törvénykönyv fentebb érintett artikulusa ad hírt többek közt dénárt adó liberekről, hanem az is, amelynek első mondata éppen elemzésünk tárgya. Ennek következő mondatai ugyanis pontosan azt szabályozzák, hogy bizonyos típusú – másoktól megkülönböztetendő – szabadoktól mikor, azaz milyen feltételek esetén, mennyi dénárt kíván beszedetni az uralkodó. Ez a tény már önmagában kihúzza a talajt azon állítás alól, hogy a dénárfizetés terhéértől Kálmán a liberek valamennyi csoportját megszabadította.

Felmerülhet a gyanú, hogy az előzőekben idézett mondat *a modo* kifejezését talán nem is az „ezentúl”, „mostantól”, „többé-többet” értelemben kell felfogni, hanem annak fordítandó, amit – több más forrás szövegösszefüggéseiből kikövetkeztethetően – eredetileg is jelentett. Ez pedig nem más, mint: „ezen a módon”, „eddigi formában”, amely viszont az *eo modo* szókapcsolat jelentésével azonos tartalmat hordoz! (Lehet az is, hogy idők során az eredeti *eo modo* torzult valaki tollán ez *a modo* formára.) Vagyis a kérdéses szövegrész tulajdonképpeni mondanivalója az, hogy Kálmán ama bizonyos dénárokat a jövőben más formában kívánja a szabadoktól begyűjtetni, mint ahogyan addig tette. Ebben a megvilágításban viszont a *singulis* mennyiségjelző ugyancsak más értelmet kaphat. Lehet, hogy az uralkodó, pontosabban Albrichus esetleg azt kívánta hangsúlyozni vele, hogy korábban Kálmán minden szabaddal egyformán, azaz különbség nélkül nyolc dénárt fizettetett. Az előző gyakorlaton változtató intézkedés lényegére azután a következő mondatok térnek ki: „A hetelő civisektől nyolc dénárt határoztunk el szedetni, tudniillik azok közt, akik a királytól ugyan nem, de maguktól a civisektől (esetleg: annak – ti. a királynak – a civiseitől) szabadok”. E kusza – beható elemzés esetén aligha elhíhető – szöveg megfejtéséhez azoknak a státuszjelző kifejezéseknek az értelmezéséből kell kiindulni, amelyek előfordulnak benne.

Történetírásunk tisztázta, hogy a várbirtokokon élők közül azokat illették a *civis* névvel, akik a várszerkezet személyileg függő – kondicionárius – népességének legalacsonyabb, leginkább „közrendű” kategóriájába tartoztak. Ezek – egyezően a többi kondicionárius réteg tagjaival – nem léphettek ki abból a személyi kötöttségből, amely a várhoz, illetőleg annak szervezetéhez fűzte őket. Különböztek viszont tőlük abban, hogy amíg a többi kondicionárius csoport mindegyike – beosztásából adódóan – csak egyféle, meghatározott és külön is szabályozott feladatkör ellátására, illetőleg munkák teljesítésére vagy előírt számú terméktárgy elkészítésére, esetleg megadott terménymennyiség beszolgáltatására volt köteles, ezek a kizárólag mezőgazdaságból élő civisek – valójában parasztek – döntően terményjáradék fizetésével, va-

lamint a vár körül és vele kapcsolatban adódó tennivalók mindenkori elvégzésével általában tartoztak biztosítani a várszervezet folyamatos működését, továbbá működtetői jelentős részének szükségleteit. Ezzel összefüggésben alakult ki a *hetelés* vagy *hetelés* rendszere, vagyis az a gyakorlat, hogy a civiseket megszabott – az éppen aktuális igényekhez igazodó – számban és egymást váltó csoportokban lakhelyükről egy-egy hétre a vár közvetlen szolgálatára rendelték be. Nos, Kálmán törvényének fenti olvasata szerint, a nyolc dénár fizetésére a király éppen ezeket a civiseket, vagyis a várszervezet amúgy is legjobban megterhelt rétegének tagjait kötelezi. A továbbiakban pedig a *civilis* státus mibenlétét a szöveg a valósággal homlokegyenest ellentétesen magyarázza, amikor a nyolc dénár adására a látszat szerint utasított civilisekről azt állítja, hogy ezek a királytól persze nem, de maguktól a *civisektől* (illetőleg a király civiseitől) szabadok!

Az, hogy Kálmántól mint a várszervezet urától a civisek nem függetlenek, ilyen megközelítésben tehát nem szabadok, magától értetődő; a kor felfogása szerint a király egyébként is ura összes alattvalójának. De mi az értelme annak a megfogalmazásnak, hogy e hetelő civilisek maguktól a civisektől – vagyis a király civiseitől – viszont igenis szabadok? A szöveg ezen helyén szintén zavar mutatkozik. A *civis* és a *civilis* jelentése ugyanis – ez későbbi források elemzése alapján kétségtelenül bizonyítható – egy és ugyanaz! Hogyan lehetnének hát ezek a civilisek saját maguktól szabadok? E fogalmazás egyébként akkor is értelmezhetetlen lenne, ha elfogadnánk egy-két történészünk azon hajdani véleményét, hogy a *civis* kifejezés a XII. században még a várbirtok népének legfelsőbb rétegébe tartozó személy: a tisztségviselő, illetőleg a várkatona – várjobbágy – jelölésére szolgál. Az ilyen civisektől se lehetett szabad, azaz független az a civilis köznép, amelynek ők éppen hogy felettesei voltak!

Egy biztos: Kálmán e dekrétumának szóban forgó olvasata szerint a király intézkedése a szabadokat korántsem egyetemlegesen mentesítette a dénár fizetés alól, hanem egy részüket – hogy melyiket, az a szöveg ezen olvasata alapján meglehetősen bizonytalan – továbbra is adózásra kötelezte. Annyi viszont kiérthető belőle, hogy az adó alatt maradtak esetében módosította a dénárszedés addigi szisztémáját: azoktól, akik az országot járó király, illetőleg kísérete közlekedésének és ennek során ellátásának biztosításában a rendelkezésében megjelölt módon közreműködtek, nyolc helyett csak négy dénárt kívánt meg. És e döntése nem csupán a múltra vonatkozott, hanem egyszersmind a jövőbeli eljárást is szabályozta vele. Ezt az artikulust utolsó mondata tanúsítja, mert ennek az az értelme, hogy ugyanúgy kell kezelni azokat a szabadokat is, akik „azokkal”, tudniillik a fenti – tehát maguktól a civisektől nem, a királytól viszont igenis függő – liberekkel a jövőben ugyancsak együtt kívánnak lakni.¹⁰ Vagyis ők szintén nyolc, de ha a szükségesek szolgáltatásával hozzájárulnak

¹⁰ Ezt az Endlicher-féle kiadás – máshonnet vett? vagy a publikáció javított? – szövegének vonatkozó kezdőmondata teszi egyértelművé. Ebben ugyanis a Závodszkynál szereplő *et similiter liberos* helyett *et similiter liberi* olvasható (Endlicher i. m. 366.). Ebben a formájában a szöveg, mivel a szóban forgó rész magyarra a „hasonlóképpen azok a szabadok is” fogalmazással fordítandó, teljesen egyértelművé válik. Az ilyen értelmezés helyessége mellett szól az Illosvai-féle változat is, amelyben az *et similiter liberos* helyett – egyébként nyelvtanilag hibásan – az *et a liberos* kifejezés található (Závodszy i. m. 189.).

a király udvartartása vagy serege utaztatásához, akkor csupán négy dénárt kötelesek befizetni.

Mindezek után a Závodszy-féle kiadásban önmagában érthető, a kódexszövegek többi részéhez viszonyítva azonban rejtélyes fogalmazás következik: *aut exeant*. Ha csupán Závodszy közlésére hagyatkozunk, akkor az idézett szókapcsolatnak nem lehet más az értelme, mint az, hogy ha a rendelkezésben érintettek a fenti kikötések egyikét se vállalják, akkor hagyják el a királyi vagy várbirtok területét és költözzenek máshová.

Csakhogy az *aut* szót, feltehetően értelmet akarva adni az általa tanulmányozott kódexmások e ponton is valóban zavaros szövegének, Závodszy „találta ki”. Tisztességesen jelzi is, hogy az érintett helyen a valóságban nem *aut*, hanem a Turócziiban *ante*, az Ilosvaiban pedig *antea* található. Ráadásul a kérdéses szót Endlicher ugyancsak *antea* formában hozza.¹¹ Ezért eredetinek vagy az ismeretlen eredetihez közelállóknak ezt az *antea* szót kell tekinteni. De vajon mit akarhat e szövegváltozat, illetőleg megfogalmazója kifejezni? Hiszen azzal a tükröfordítással, hogy azok a liberek, akik majd a jövőben fognak együtt lakni az előbbieken érintett szabadokkal, ugyanúgy fizessenek (a *persolvant* szó feltehetően kimaradt), mint ezek a szabadok, de viszont már *ezelőtt*, *ennek előtte* menjenek el, nem lehet mit kezdeni.

A liberi, valamint az *ante* vagy *antea* szavakat egyaránt tartalmazó variánsnak azonban egyetlen esetben mégis van értelme. Akkor tudniillik, ha feltételezzük, hogy az eredeti szövegben nem *et*, hanem *sed* állt, a *consenserint* előtt pedig egy *non* tagadó szó egyszerűen tollban maradt, továbbá ha a *similiter liberos* (vagy liberi) szókapcsolatot – a *similis* alapszó lényegén mit sem változtatva – úgy adjuk magyarul vissza, hogy „az olyan szabadok pedig”. E korrekció folytán a meglehetősen kuszának tűnő mondat a következő értelmet kapja: „Az olyan liberek viszont, akik majd úgy vélik, hogy nem tudnak velük együtt lakni, minél előbb távozzanak el közülük”.

Az intézkedés persze még ebben a szövegezésben sem teljesen világos. Igazi mondanivalója a *cum eis* – velük – társhatározó értelmezésén múlik. Az *ők* ugyanis vonatkozhat a hetelő civilisékre is, de jelentheti azokat a szabadokat is, akiktől, mivel részt vesznek a király és kísérete utaztatásában, illetőleg hadserege kiszolgálásában, csak négy dénárt vár el az uralkodó. Az első változat elfogadása esetén az a szöveg lényege, hogy azok a liberek, akik az előző mondatban leírt feltételek mellett egyazon településen nem érzik vállalhatónak az együttélést a hetelő civilisékekkel, minél hamarabb költözzenek máshová. E rendelkezéssel, ha tartalma valóban az előbbi, a király valószínűsíthetően azoknak a viszálykodásoknak kívánta elejét venni, amelyekre olyan közösségekben, amelyek különböző jogállású – és ennek folytán eltérő mennyiségű, illetőleg fajtájú járadék szolgáltatására kötelezett – embereket fogtak össze, inkább lehetett számítani, mint a fenti szempontokból homogén közösségekben. A várhoz személyében odakötött civilist a vár és a király számára hátrányos, gazdasági szempontból egyenesen ostobaság lett volna elköltözésre utasítani, azaz személyes szabadságot engedni neki, hiszen az ilyen lépés a járadékokat elvben örök időkre szólóan és folyamatosan biztosítók számát apasztotta, végső soron a

¹¹ Vö. Závodszy i. m. 189. és Endlicher i. m. 366.

várbirtoknak még kiürülésére is vezethetett volna. A személyében szabad liber vizsont formailag önként telepedett a vár vagy a király tulajdonára, de éves tartozása kiegyenlítése után – éppen szabad jogállásából következően – bármikor el is távozhathott onnét, és a várispán őt ettől, ellentétben a civilissel, nem foghatta vissza. Ráadásul az uralkodó a fenti esetben sem általánosan, azaz nem az összes várbirtokról küldte el az érintett szabadokat, hanem csak azokról a településekről, amelyeknek civilis lakóival – a határhasználatot vagy más illetően – nem tudtak összeférni. Az ilyen liberek nem vesztek eleve el a vár számára, hiszen annak egy másik falujában vagy éppen lakatlanul álló birtokán különösebb nehézség nélkül megtelepedhettek, ha vállalták a számukra előírt kötelezettségeket. A király tudatában volt annak, hogy kisebb ember- és egyben materiális veszteséget okoz a várnak, ha a viszálykodó településekről nem az odaláncoltakat, hanem azokat távolítja el, akik jogállásuk folytán önszántukból és bármikor úgyis odahagyhatják a vár földjét, vagy annak egy másik részére települhetnek át. Mindez persze az elemzett szövegrész értelmezésének csak egyik lehetséges változata.

Sőt, valószínűsíthetően az az értelmezés a helytállóbb, amely szerint a *cum eis* kifejezéssel a dekrétum magukra a várbirtokon már korábban megtelepedett szabadokra utal, akiknek általánosan – azaz kivétel nélkül – elengedi az általuk fizetendő dénárösszeg felét, ha akkor, amikor ennek szüksége mutatkozik, munkával és pénzzel közreműködnek a lakhelyükön kíséretével vagy seregével átvonuló uralkodó kiszolgálásában. A valóságban azonban nem csupán engedmény ez, hanem egyben parancs is: ha úgy adódik, akkor e kívánalom teljesítésére a várbirtok liberjei minden további nélkül kötelesek. Igaz, nem valószínű, hogy minden évben sor kerül ilyesmire. Ámde arra sincs biztosíték, hogy akkor, amikor ténylegesen felmerül ilyen igény, annak kielégítése nem kíván-e a libertől négy dénárnál nagyobb értékű ráfordítást. Azután: összefér-e a liber szabadságával, ha általános érvényű parancsra személyi függést jelző munka végzésére (is) köteles, bármilyen legyen is annak jellege? Mintha a király, illetőleg a dekrétum megalkotói mindezt átgondolták, azt pedig a liber választására hagyták volna, hogy esetleges munkára kötelezetten is megmarad-e a várbirtokon, nemleges döntése esetén fennhagyva neki az onnét való kiköltözés lehetőségét.

Kálmán fentiekben tárgyalt intézkedését különféleképpen értelmezik. *Eckhart Ferenc* a dekrétumban szereplő nyolc dénárt – ezt kezdték később a források *liberi denarii* megjelöléssel emlegetni, amely azután nem egészen szabatos fordítással a *szabad dénárok* vagy a *szabadok dénárjai* nevet kapta – teljes joggal, mert adatokkal bizonyíthatóan, a *füstpénzzel* azonosította. Magát a füstpénzt először olyan egyenes adónak tekintette, amelyet azok a szabadok tartoztak az uralkodónak fizetni, akik valamilyen okból – kivéve az olyan eseteket, amelyekben az érintetteket külön királyi kegy mentette fel a katonáskodás alól – nem teljesítettek hadszolgálatot. Eckhart meglátta az összefüggést a személyes hadviselési és dénárfizetési kötelezettség között, annak hangsúlyozásától azonban, hogy a hadszolgálatból valamilyen formában a dénárt adók is kivették-kivehették részüket, már eltekintett. Felismerte, hogy ez az adóteher jogállásuk szabad volta miatt hárult az érintettekre és meglátása szerint csak az olyan liberekre, akik saját földtulajdon hiányában idegen: királyi, egyházi,

vár- vagy magánbirtokra kényszerültek. Ugyanakkor e szabadok körének meghatározásakor tévedésbe esett. Mert – következetesen alapfelfogásához – ebbe nem vette bele az önálló birtokú *servienseket*, de a dénárfizetők közé számította a *hospeseket*, majd a továbbiakban – tévesen – a városi *hospeseket* és – következtetlenül önmagához – a várnép általa *hetes polgároknak* nevezett egyik részét ugyancsak a füstpénzzel adózókhoz sorolta.

Szerinte ugyanis a hetes polgárok két csoportra oszlottak: szabadokra és nem-szabadokra. Kettejük közt az adózás módja jelentette a különbséget, mégpedig a szabadok javára: a nem-szabad hetesek – egyéb kötelezettségeik mellett – hetenként egyszer úri szolgáltatásokat is végeztek, a szabad hetesek viszont csupán dénárokkal adóztak. (E ponton Eckhart adós marad annak megmagyarázásával, hogy ha ez így van, akkor miért nevezték volna a kizárólag dénárt fizetőket is heteseknek vagy hetelőknek.) Valószínűsíti továbbá, hogy ez a füstpénzre kötelezett „néposztály” tulajdonképpen „rokon azzal, melyről később liberti, libertini név alatt gyakrabban emlékeznek meg forrásaink”, sőt magát az adót is „többször” (?) róluk nevezték el. Szerinte e szabadosok „előkelőbb osztálya” (?) idővel magasabb fokra jutott, és bár a füstpénzt továbbra is fizette, már nem tartozott a várnéphez, hanem kikerült a századosok hatásköréből és a robotra parancsolhatók kategóriájából. A nem-szabad hetesek már Kálmán idején alacsonyabb sorban éltek, mint szabad hetelő társaik, noha a füstpénzt ekkor még velük és a várnéppel együtt szolgáltatták be. Helyzetük fokozatosan romlott, és süllyedésük folytán a XIII. századra már – noha nem váltak rab-szolgákká – az adott birtokok tartozékaivá lettek, azokkal együtt adták-vették őket, de „később bizonyára ők is a jobbágyok közé olvadtak”.

Eckhardt elmélete a tárgyalt vonatkozásban három fatális tévedéssel terhes. Az egyik annak feltételezése, hogy a várnépnek: a hetelő cíviseknek van egy liber és van egy nem-szabad csoportja. A másik annak valószínűsítése, hogy rokonság létezett a füstpénzesek és a libertinusok kategóriái között. Ez utóbbira ugyanis a leghalványabb nyom sem utal: eredet, jogállás és kötelezettségek tekintetében e két társadalmi csoport merőben különbözik egymástól, és majd csak az egységessé lett jobbágyságban találkoznak. A harmadik az, hogy a szóban forgó dénárösszeget ő olyan egyenes állami adónak vélte, amelyet a más birtokán lakó szabadoknak, függetlenül attól, hogy melyik természetes vagy jogi személy volt az adott föld tulajdonosa, a király javára kellett leróniuk, aki erre, mint az ország egészének ura és gazdája – a kor felfogása szerint – jogszerűen tarthatott igényt. Eckhart fejtegetéseiből nem derül ki, hogy elméletének kialakításában a szóban forgó 45. artikulus sajátos értelmezése játszott-e szerepet, vagy fordítva: annak szövegét igyekezett-e – eléggé sikertelenül – úgy értelmezni, hogy ez az értelmezés az ő elméletéhez igazodjék. A vonatkozó kérdéstről ugyanis mindössze annyit nyilatkozik, hogy e dekrétum a füstpénzt, amelyet korábban a más földjén lakó, személyükben szabad emberek egyéni szabadságuk váltságdíjaként adtak, Kálmán megszüntette, a hospeseknek és a várnépnek azonban továbbra is fizetniük kellett azt.¹²

12 Minderre ld. *Eckhart Ferenc: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig* Arad, 1908, 14–30.

Eckhart elmélete, a szabad dénárok mibenléte és funkciója, továbbá a 45. és a hozzá kapcsolható artikulusok értelmezése körül Erdélyi László, Hóman Bálint és Tagányi Károly között bontakozott ki érdemi vita. Erdélyi álláspontja, amelyet azt követően formált véglegessé, hogy első megnyilatkozására Hóman és Tagányi eléggé kritikusan reagáltak, az alábbiakban foglalható össze:¹³ Kálmán korának liberjei „háromfelé” oszlottak: a katonáskodó szabad *serviens*, aki majd más földjén kis hűbéressé (?) lesz; a hadszolgálatot ugyancsak vállalók olyan csoportja, amely ezután bekerül a jobbágyoknak nevezett tisztviselők osztályába (?); és végül azok a nem katonáskodó szabad telepesek, akiknek egy részéből a városok polgársága alakul ki, másik része a földesurak úrbérései – az úgynevezett szabadosok (?) – közé olvad, és ez utóbbiaknak is megszerzi a szabad költözés jogát. A származására nézve magyar liber és az idegen eredetű hospes, azaz vendég szabadon választhatja meg saját lakhelyét. Mindkét kategória tagjai mások birtokain mint szabad és dénárral fizető bér-lők telepednek meg. Annak fejében, hogy az idegen földet használhatják és termésének egészét élvezhetik, kezdetben – és Kálmán király idején is – nyolc dénárt fizetnek a birtok tulajdonosának. Szabadokat és hospeseket a király, az ispánok és az – Erdélyi által váröröknek nevezett – *civilisek* falvai egyaránt befogadhatnak. Erdélyi a civilisek alatt a várnak járadékkal szolgáló községi népességet érti, a *civiseket* pedig – tévesen – eredetileg hadszolgálatra rendelt rétegnek tekinti, amely a XIII. századra már elparasztosodott, és igazi lovas vitézekké, azaz várjobbágyokká – véli ismét csak tévesen Erdélyi – korábbi tisztjeik: a jobbágyok ivadécai fejlődtek közülük.

Erdélyinek a 45. artikulust illető felfogása korántsem mindenben világos. Annak első mondatát magyarul így adja vissza: „A liberektől, akiknek mindegyikétől gyűjtettük a nyolc dénárokat, azután ilyent nem szedetünk”. A szöveg értelmezése során viszont egyik helyen azt állítja, hogy a király dekrétuma a szabadok nyolcdénáros adózását, amelynek addig minden liber kivétel nélkül alá volt vetve, általánosan megszünteti, illetőleg újraszabályozza. Már e magyarázatában is zavaró, hogy egyenlőségjelet tesz az újraszabályozás és az általános megszüntetés között, hiszen ezek logikailag kizárják egymást. Fejtegetéseinek egy további helyén viszont fogalmazásának módjával azt sugallja, sőt egy másikán ki is mondja, hogy Kálmán csak a királyi földre telepedett, fegyveres szabad magyarokat – ezeket tekinti ő következetesen, de hibásan, királyi *serviensek*nek – mentette fel a szabad dénárok terhe alól. Arról, hogy az uralkodó ilyen tartalmú állítólagos intézkedése a várbirtokon kizárólag szabadok által létesített és lakott falvak népére is vonatkozik-e, nem nyilatkozik.

Ebből arra lehet következtetni, hogy ő a szóban forgó intézkedés vonatkozó részét csak azon királyi, ispáni és „várőr településekre” látja hatályosnak, amelyekben a *civisek*, illetőleg *civilisek* mellett a *civis-civilis* föld használatáért nyolc dénárnyi földbérrel-terragiummal, vagyis cenzussal tartozó liberék is éltek. A dekrétum kérdéses részének fordítása ugyanis az ő olvasatában így hangzik: „A hetes civilisektől

13 Erdélyinek a kérdéskörre vonatkozó nézeteit következő publikációi alapján summáztuk: Az első államí egyenes adó elmélete (Századok, 1913, 38. skl.). Az első adó elméletéhez (uo. 281. skl.); Anonymus korának társadalmi viszonyai (Történeti Szemle, 1914, 206. skl.) és Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései (Történeti Szemle, 1914, 525. skl., ill. uo. 1915, 35. skl.).

8 dénárt szedetünk, tudniillik azoktól, akik közt valamely szabad emberek nem a királytól, hanem maguktól a civisektől (a király civiseitől) vannak letelepítve; ha pedig oly szabadok (ezek a civisek közé települtek), akik a határukon áthaladó királynak lovakat, társzekereket és katonai szolgálátokat szoktak nyújtani, azok (éppen úgy, mint a civisek közé telepedett s a civisek katonai terhében osztozó vendégek, vagyonuk egyik feléért ne fizessenek bért, hanem csak a másik feléért) fizessenek 4 dénárt”.

A fenti értelmezés véglegesítésekor Erdélyi – csak helyeselve – figyelembe vette a dekrétum 35.-nek jelzett cikkelyét is. Ez így szól: *Si quis hospitem accola civium habitat, aut iuxta medietatem substancie civilium expeditionem faciat, aut VIII. denarios solvat.*¹⁴ Szerzőnk e szöveget a következőképpen adta vissza magyarul: „Ha valamely vendég, mint a civisek telepese, köztük lakik, az vagy teljesítse a civilisek hadjáratát vagyonának (a civisektől kapott földjének) feléért (másik feléért pedig fizessen négy dénárt), vagy fizessen (az egész civistelek használatáért) 8 dénárt”. Egyelőre tekintsünk el a fenti fordítás pontosságának vizsgálatától, és érjük be azzal, hogy a civilisekkel együtt élő hospes terheként, ugyanúgy, mint a 45. artikulusnak a civisektől független (szabaddá tett?) liberjeinél, a nyolc dénár, illetőleg meghatározott feltétel fennállása esetén ennek fele jelenik meg. Más kérdés, hogy Erdélyi értelmezésében a nyolc dénár csak akkor mérséklődik a felére, ha a liber, illetőleg a hospes a hadszervezet működtetésében vesz valamilyen formában részt.

A „királytól igen, annak civiseitől viszont nem szabad” libernek a fogalmával Erdélyi valójában nem tudott mit kezdeni. Feltehetően azért nem boldogult vele, mert az *a*, illetőleg *ab* prepozíciókat nem *-tól*, hanem *által* jelentésűeknek értelmezte. Ennek megfelelően a vonatkozó szövegnek először olyan értelmet tulajdonított, hogy a nyolc dénárt Kálmán csakis azokon a hetenként szolgáló civiliseken rendelte behajtatni, akiket maguk a civisek szabadítottak fel, és nem a király tett szabadokká. Tagányi bírálatának hatására azonban belátta ezen értelmezés abszurditását, azt tudniillik, hogy a civisektől kaphasson bárki is szabadságot, és várbirtokon élő felszabadítására ne egyedül a király legyen jogosult. Védekezésében ezért beszél a szóban forgó liberekről úgy, hogy azokat csupán maguk közé telepítették a király civisei, libertásukat azonban nem tőlük kapták. Azt az önkényes eljárását pedig, hogy a telepítés fogalmát bevitte az artikulus magyarzatába, e helyen már egyenesen azzal indokolja, hogy a vonatkozó mondat állítmánya nem lehet a „vannak fölszabadítva, mert a civis maga is szabados, azaz senkit nem tehet liberré”, és különben is: a felszabadítás „a szolgát nem liberré, hanem csak libertussá-libertinussá” változtatja.

Abban igaza van Erdélyinek, hogy a civisnek nincs joga olyan ember felszabadításához, akit másvalakihez személyi függőség csatol, és abban is, hogy a vonatkozó passzusban a vár földjére, a civisek közé települt liberekről van szó. Téves viszont az az állítása, hogy a felszabadított *servus* nem válik teljes értékű szabaddá, hanem csupán ennél alacsonyabb rendű libertussá-libertinussá lehet. A libertinus valamivel tényleg több, mint *servus*, de messze nem szabad, a *servus* „felszabadítása” pedig csak kivételesen korlátozódik a libertinus jogállására. A *libertus* ugyanis szintén teljes jogú közsabad, és elnevezése mindössze arra utal, hogy nem eleve született sza-

14 Závodszy i. m. 187–188.

badnak, hanem másvalaki, rendszerint volt gazdája kegyéből kapta libertását. Téved tehát Erdélyi a *libertinusok* és *libertusok* azonosságának sugalmazásakor, de tarthatatlan az a véleménye is, hogy a várföldekre civisek vagy civilisek költöztettek libereket.

A fentiekben láttuk, hogyan fordította magyarra Erdélyi a 45. artikulusnak azt a részét, amely az átutazó királynak különféle szolgáltatásokat nyújtó liberek dénár- adójának mennyiségével foglalkozik. Ha zárójelbe tett magyarázataitól, amelyeket a dekrétum tárgyalt és egy másik – a 35-ös számmal jelölt – artikulusának összevetése alapján, illetőleg az utóbbi tartalmának itteni értékesítésével fogalmazott meg, egyelőre eltekintünk, akkor értelmezését kifogástalannak kell tekintenünk. Következtései közt viszont, amelyeket ezen artikulusból levont, nemcsak problematikus akad, de olyan is, amelyben egyenesen önmagának mond ellent. Véleményének lényegét ugyanis így summázza: a civisföld használatáért fizetett nyolc dénár felét a civisek közt lakó idegen, a más nemzetiségű hospes vagy a szabad magyar – mint telepes – leszolgálhatja azzal, hogy osztozik a civisek hadjárataiban.

Arra, hogy tényleges összefüggés van a király számára a szabadoktól szedett dénárok – személyekre, illetőleg háztartásokra szabott – mennyisége meg e dénárok fizetőinek a hadszolgálatban való közreműködése között, Erdélyi az igazsággal valóban egyezően mutat rá. Indokoltan veti el Eckhart azon eredeti véleményét, hogy a nyolc dénár tekintendő Magyarország első egyenes állami adójának. Nem kellően megalapozott viszont a fenti elméletet felváltó azon álláspontja, amely szerint a liber – valamint a jogállását tekintve ugyancsak szabad hospes – a kérdéses dénárokkal kizárólag a föld használata fejében tartozik. Úgy véli ugyanis, hogy ezek a – később szabad dénárok vagy szabadok dénárjai néven emlegetett – dénárok „egyszerűen földbért jelentenek”, amelyeket legelőször és eredetileg csak a szabadon költözködő szegényebb szabadok és a külföldről bevándorló, szintén szabadként érkező „vendégek” (hospesek) készpénzben, mégpedig – Kálmán dekrétumából kitűnően – eredetileg nyolc dénára terjedő összegben fizettek, de amelynek felét „személyes” szolgálattal is leróhatták; végső soron tehát e dénárok semmi másnak nem minősíthetők, mint földbérlet címén szedett járadéknak. E járadék léte pedig Erdélyi szerint egyszersmind annak bizonyítéka, hogy a XI. század Magyarországon létezett egy olyan szabad osztály is, nevezetesen a telepes bérllöké, amelynek tagjai a királyi, illetőleg vár- vagy magánbirtokon földet árendáltak maguknak, annak élvezete fejében bért fizettek az adott tulajdonosnak, és ahogy önként telepedtek hozzá, ugyanolyan libertással el is költözhetek tőle, ha szerződésük kitelt, vagy ha nem teljesültek annak feltételei.

A koncepció e részében számos megszívlelendő elem található, megfogalmazója mégis nyilvánvalóan vakvágányra tévedt, amikor a szabadoktól behajtott dénárokat kizárólag birtokhasználat ellenében előírt és behajtott földesúri járadéknak könyvelte el. Sántít az a feltételezése is, hogy a civilisek egyetemlegesen vettek részt a királyi hadjárataiban, és hogy a civisek „ugyancsak” viselték a katonai terheket. A *civist* és a *civilist* eredetileg két társadalmi kategória tagjainak vélte, most azonban egyenlőségjelet tesz köztük. Ám téved, amikor abból következtet civis és civilis azonosságára, hogy hadszolgálatra – állítólag – egyaránt kötelesek. Civis és civilis valóban egyjelentésű kifejezések a XII–XIII. században, ám merőben más tartalmat hordoz-

nak, mint amit Erdélyi tulajdonít nekik: e nevek épphogy a várbirtokon élő nép azon rétegeinek elkülönítő jelölésére születtek meg, amelyeknek – egyébként közrendű – tagjai, ellentétben a katonáskodással hivatásból és hivatásszerűen tartozó várjobbágsággal, polgári foglalkozást űztek, és általánosságban nem, legfeljebb különleges alkalmakkor teljesítettek hadszolgálatot.

Elsőként *Hóman Bálint* szállt vitába Erdélyivel.¹⁵ Mindenekelőtt azt az álláspontját vette tűz alá, amely szerint a szabad dénárok igenis földbért és nem közadó jellegű járadékot jelentenek. Erdélyi azzal az érveléssel igyekezett cáfolni a szabad dénárokat közadó és bizonyítani azok földbér jellegét, hogy a források ilyen nevű járadékot csupán királyi birtokokon, valamint a királytól másnak átengedett adományföldeken említenek, és nincs rá eset, hogy ezt a szabad birtokosok területéről és népeivel is jogosan fizettették volna az uralkodó számára. (Erdélyi ezen állításai persze Kálmán törvényeinek fényében sem felelnek meg a valóságnak, hiszen azok, ha nem is szabad dénárokról, de mások földjén lakó olyan szabadokról, akik a királynak adnak dénárokat, igenis beszélnek!) Erdélyi állítása szerint a szabad dénárokat a föld mindenkori tulajdonosa, tehát a király vagy más szóban forgó úr szedi magának, mégpedig nem saját „félszabad” úrbéreseitől (?): a libertinusoktól, hanem azoktól, akik akár a közsabadok, akár a hospesek közül önként és bérlőknek telepedtek az ő birtokára. E járadékot az érintettek bérleti díjként szolgáltatják. Következésképp – így Erdélyi – a szabad dénárokat nem jelentenek egyebet, mint földbért, vagyis azt a pénzüsszeget, amelyet tőlük a birtok nekik átengedett részének használata fejében kívánnak meg.¹⁶ Akik ilyet fizetnek, azok egy különálló, szabad, telepes bérlő „osztály” tagjai, maga az osztály pedig a mások birtokán élő – az Aranybulla korában királyi servienseknek nevezett középnemesektől eltérő jogállású – közsabadokból, valamint a megélhetés céljából idegen föld művelésére vállalkozó, külföldről jött hospesekből tevődik össze. Erdélyi szerint az általa félszabad úrbéreseknél tekintett libertinusok semmiképpen se tartoztak a bérlők ezen osztályába; a XI. századi törvények és oklevelek *liber* megjelölése ugyanis nem rájuk, hanem csupán a valódi szabadokra, azaz a nemesekre és a telepes bérlőkre vonatkozik; azokat a XIII. századi okleveleket, amelyekben a *libertini denarii* kifejezés fordul elő, Erdélyi, egy kivételével, hamisítványoknak minősíti, sőt ennek az egynek hitelességét is megkérdőjelezi. (Közbevetve: a libertinusok valóban nem fizettek szabad dénárokat, ám a fenti kifejezést tartalmazó dokumentumok eredetiségét Erdélyi alaptalanul vonta kétségbe; a *libertini denarii* szókapcsolat ugyanis egyfajta, a járadék lényegének félreértésére vezető nyelvi pontatlanság folytán került az érintett oklevelekbe.)

Hóman szerint viszont a források arról tanúskodnak, hogy a szabad dénárokat vaskos tévedés lenne földbérnek tekinteni. Álláspontja mellett az alábbiakat hozza fel: a XIII. század elejének privilégiumai azoknak a királyi földeken alakult hospesközösségeknek a földbérét, amelyek a később városok csíráit alkották, sohasem *liberi denarii*-nak, hanem mindig cenzusnak vagy *terrarium*-nak nevezik; a liberi

15 *Hóman Bálint*: Adó vagy földbér? Századok, 1913, 189. skl.

16 Megjegyzendő, hogy a szabad dénárokat – Erdélyit megelőzve – már *Marczali Henrik* is földbérnek minősítette (Ungarische Verfassungsgeschichte, Tübingen, 1910, 7.)

denarii kifejezés mindig birtok eladományozásával vagy valamiféle felmentéssel kapcsolatban keletkezett hiteles okmányokban fordul elő, azaz olyanokban, amelyekben az uralkodó a megadományozottnak engedi át azt a jövedelmet, amely az adománybirtok lakóinak dénárjaiból addig a kincstárba folyt be; ha pedig e dénárokat csupán a bérlőknek számító szabad telepesek fizették volna, akkor nem lenne található olyan forrás – márpedig van ilyen, állítja Hóman, egyébként tévedve ebben –, amelyikben azokról a „félszabad úrbéresekről” esik szó, akik felmentést kapnak a szabad dénárak szolgáltatása alól; ezután – folytatja Hóman – az a néhány a XII–XIII. században kiállított, egyben hiteles oklevél, amelyekben a liberi denarii kifejezés is olvasható, a szabad dénárokról kizárólag mint királyi főjövödelmekről beszél, magánadományokban azonban soha nem történik ilyenekről említés. (E jelenség már Erdélyinek is feltűnt; ennek ő azzal próbálta magyarázatát adni, hogy magánbirtokosok földjén csak kevés dénárfizető szabad telepes lakott.) Hivatkozik Hóman arra is, hogy – állítólag okleveleink tanúsága szerint – a király több ízben földadomány nélkül adományozta el bizonyos számú család szabaddénár-tartozását, márpedig e korban föld adományozása földbérjövödelem nélkül, illetőleg e jövödelem korlátozása mellett súlyos ellentmondás lenne, ezért ki is zárható ennek lehetősége.

Azt Hóman teljes joggal tartja elképzelhetetlennek, hogy II. András, amikor az Aranybullában azoknak a servienseknek népeit, amely serviensek egyébként korántsem azonosíthatóak az idegenek földjére települt közszabadokkal, továbbá e serviensek egyházainak járadékosait mentesítette a szabaddénárok fizetése alól, akkor olyan földbért engedett volna el nekik, amellyel azok ténylegesen nem is neki, a királynak, hanem a föld tulajdonosának, azaz magának a serviensnek, illetőleg az egyházi birtokosnak tartoztak. Talán még ennél is abszurdabb lenne annak feltételezése, hogy András a fentiekben érintetteknek valójában nem igazi mentességet adott a fizetési kötelezettség alól, hanem csupán átruházta a dénárszedés jogát a serviensekre, illetőleg a szóban forgó egyházakra, hiszen ha a szabad dénár csakugyan földbér lenne, ebben az esetben is olyan jogot adományozott volna el, amely nem őt, hanem már eleve a most megadományozottat illette meg.

Bár Hóman egy félmondattal utal rá, hogy egyik-másik forrás alapján egyaránt lehetne közadó jelleget is meg földbér jelleget is tulajdonítani a szabad dénároknak, álláspontját végkövetkeztetésként így foglalja össze: mivel a számba jöhető forrásokból kitűnően a szabaddénárosoknak, illetőleg – főleg később – *pondusoknak* (nehézékeknek) nevezett adót a mindenkori uralkodó nemcsak a királyi birtokon lakó telepes bérlőktől szedte, hanem – Hóman tévesen véli így – az úrbéres (?) várnépektől is, meg a magánbirtokon, továbbá a magánosok adományából származó egyházi birtokon is, éppen ezen utóbbi körülmény miatt nem lehet a szabad dénárokat földbérnek tekinteni, és minden ilyen feltételezés magukkal a forrásokkal cáfolható. Az ő határozott véleménye az, hogy „a szabad dénárak alatt mindig királyi adót kell értenünk”, földbért viszont soha.

Erre a minden módosító vagy ellentétes nézetet visszautasító véleményre Hóman annak ellenére jutott, hogy a 35., 40., 45., 79., 80. és 81. artikulusok alapján előzőleg helyesen állapította meg, hogy Kálmán dekrétuma bizony kétféle dénárokról beszél. Az egyik – a *denarii pro libertate* – Hóman felfogásában közszolgáltatás, azaz olyan

fajtájú járadék, amellyel az alsóbbrendű liberek, félszabadok (?), szabad parasztok (?) és hospesek, függetlenül attól, hogy királyi vár földön vagy magánúr birtokán laktak-e, szabadságukért tartoztak az uralkodónak, összege pedig egységesen nyolc dénár-ra rúgott. A másik – *a denarii pro opere* – viszont munkaváltság, azaz olyan jellegű járadék, amelyet a föld urának a birtokán lakók személyes szolgálat, úrdolga, majd később földbér fejében fizettek. Hóman tehát elismerni kényszerült, hogy mégiscsak lehetséges valamiféle összefüggés földbér meg dénár fizetés között.

A fenti következtetéseket Hóman, egyebek mellett, a 35. és a 45. cikkelyek tartalmából vonta le. Értelmezése szerint ugyanis a királyi várbirtokra, vagyis az általa a cívisekkel azonosított „várkatonák” földjére települt hospesek ugyanazon szolgáltatásokra és munkákra – összefoglaló néven: *expeditio*-ra – voltak kötelezve, mint azok a várnépek, tehát civilisek, akiket ő úrbéresekknek tekintett, de abban a kiváltságban részesültek, hogy mindezeket csak vagyonuk fele után kellett teljesíteniük. Ez azt jelentette, hogy a hospes feleakkora járadék beadásának kötelezettsége terhelte, mint a vele teljesen azonos nagyságú „vagyoni” bíró civilis lakostársát. Sőt: nyolc dénár lefizetésével még ezt a – Hóman megfogalmazásában: felényi úrbéres – kötelezettségét is megválthatta. Ha tehát a civilisek munkajáradéka a hospesekének a kétszerese, akkor az előbbieket munkaváltság címén tizenhat dénárral tartoztak.

Elméletének alátámasztását látja Hóman azokban a XIII. századi oklevelekben, amelyekből azt véli kiolvasni, hogy a munka- és terményadási kötelezettségeiket pénzen megváltó várnépek földbér fejében rendszerint öt nehezéket (pondust) fizettek a várispánnak, a hospesek földbére pedig két és három pondus közt ingadozott, azaz a civilisekének nagyjából a felét tette ki. Számításai szerint ebben a korban tizenhat dénár 4,8 pondust jelentett, következésképpen nyolc dénár 2,4 nehezékkel volt egyenlő, vagyis a Kálmán dekrétumának 35. törvénycikkében szereplő nyolc dénár nem más, mint a hospes nyolc dénár-ra, azaz $2\frac{1}{2}$ pondusra terjedő földbére.

A fenti megállapítások számos találó elemet, ugyanakkor ellentmondást is tartalmaznak, egyikük-másikuk bizonyíthatatlan marad, vagy csak a mélyebb vizsgálódás próbáját nem állja ki. Az még hagyján, hogy a *pro opere*, azaz munkaváltsággént szedett dénárokból szinte észrevétlenül terményváltság is lesz nála. Ennél lényegesebb gyengéje koncepciójának az, hogy hol kategorikusan tagadja a szabad dénárók földbér jellegét, hol meg nemcsak a hospesekben lát olyan népelemet, amely dénárokkal is adózhat termény- és munkajáradék helyett, hanem a várbirtok civiliseiben is. Igaz, tartózkodik attól, hogy azt a pénzt, amelyet ez utóbbiaktól a várispán munkaváltság címén hajt be, szabad dénárók néven emlegesse. Semmivel se magyarázza meg, hogy ha a vár föld hospesei csak vagyonuk fele után voltak a civilisek szolgáltatásaira kötelezve, a nyolc dénár hogyan állt ebből általánosan elő; ha ugyanis tényként kezeljük ezt a következtetést, akkor fel kell tételeznünk, hogy az egyik oldalon minden egyes civilis, a másikon minden egyes hospes ugyanakkora „vagyonnal” rendelkezett. Márpedig ez több, mint valószínűtlen. Félreértelmez Hóman akkor is, amikor a dekrétum 40. cikkelyére hivatkozva olyan megállapítást tesz, hogy voltak olyan magánföldesurak, akik munkaváltság címén 1600, illetőleg 4000 dénárral egyenértékű 40, illetőleg 100 pensát is nyerhettek a földjükön élőtől; a szóban forgó rendelkezés ugyanis a várispánság közigazgatási területén, de saját

tulajdonukon lakó liberekre vonatkozik, ezek összességétől és az illetékes comes gyűjthet be annyi dénárt, amennyi – e szabadok összlétszámától függően – egy-egy ispánságban akár 4000 dénárt is elérhet. Hóman később úgy finomította véleményét, hogy a szabad dénár – másik nevén: a füstpénz – a hospesek, valamint a király és egyéb földesurak birtokain dolgozó szabad parasztok (liberi) és a félszabadok fejadója, egyszersmind – akárcsak Szlavóniában a marturina (nyestbőr) – az Árpád-kor regalejogi természetű, kezdetleges egyenes adója volt, amelyet a külföldi telepeseiktől és a hódolt népek szabaddá lett ivadékaiktól védelmi vagy türelmi díj fejében illetékként szedtetett az uralkodó.¹⁷

Ellentétben Erdélyivel, aki szerint a szabadok dénárja csupán földbér volt, amely csak a királyi és várbirtokokról járt az uralkodónak, egyéb birtokon viszont az adott föld tulajdonosát illette meg, *Tagányi Károly* amellet tört lándzsát, hogy e járadék igenis állami adót jelentett.¹⁸ Erre a következtetésre Kálmán dekrétuma több – a vizsgálódásba e szempontból bevonható – előírásának Erdélyiétől eltérő értelmezésével jutott. A 80. artikulusban az uralkodó arról intézkedik, hogy azok a liberek, valamint hospesek, akik mások földjén „dolgoznak”, csupán szabadságuk okán (pro libertate) adjanak dénárokat, munka fejében (pro opere) azonban ne kényszerítsék őket ilyenek szolgáltatására. Tagányi mindenekelőtt ebből a rendelkezésből indul ki, és azt hangsúlyozza, hogy a királynak nem állhatott szándékában a mások birtokát használók földbéreinek szabályozása; hiszen nem ő, hanem maga a mindenkori tulajdonos volt jogosult annak a járadéknak a meghatározására, amely csakis őt illeti, és amelynek vállalása ellenében idegenek telepedjenek jószágára. Következtetésképpen a szóban forgó dénárok nem a földesúrnak járó bérleti díjat, hanem az uralkodó számára igényelt és behajtott adót jelentik.

Ezzel az alapjában helytálló megállapítással szemben Erdélyi csak erőltetettnek tűnő, Tagányi véleményének megcáfolására alkalmatlan érveket tudott felhozni. Hivatkozott arra, hogy Kálmán akkor is mások dolgába avatkozva szabályozott, amikor ugyanezen dekrétumában 55 pensa büntetést rótt ki arra, aki egy kepe gabonát 5 dénárnál olcsóbban vesz vagy drágábban ad el. Csakhogy a vonatkozó szöveget és a benne szereplő fogalmakat Erdélyi teljesen félreértette. Kálmán itt ugyanis arról intézkedik, hogy azok a visszaélések, amelyeket a csavargók és bitang jószágok összegyűjtésével megbízott királyi ember a maga eljárása során követ el, milyen büntetésekkel torlandók meg, vagyis egyáltalán nem másvalaki illetékességébe tartozó ügybe szól bele. Erdélyi azon érvei se elégségesek a királyi utasítás állítólagos jogosultságának alátámasztására, hogy a vitatott törvényt az uralkodó nem egyedül, hanem egyházi és főemberei tanácsára, azaz valójában velük egyetértésben hozta, továbbá hogy a más birtokán élőkől szedendő járadéknak nem konkrét mennyiségét, hanem csupán a várbirtokra telepedettek pontosan körülhatárolt földbéreéhez viszonyított arányát írta elő. Igaz, Erdélyi is elismeri, hogy közvetve ez is egyfajta megsabása (lenne) a nem vár-, hanem minden más birtokon megszálló liberek és

17 *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei, Bp., 1921, 160–161.

18 *Tagányi Károly*: Válasz dr. Erdélyi László megjegyzéseire, *Történeti Szemle*, 1914, 441. skl. és 1916, 544.

hospesek földbérének, hiszen – véli ő – ha valaki a szabadok közül a királyi, ispáni vagy „várórföldön” nyolc dénár fejében kaphat, akkor másnál se vállal drágábban bérletet, a nyolcdénáros földbéregységről pedig szerinte mindenki (?) tudta, hogy mekkora terjedelmű föld után kellett fizetni.

Abból, hogy Tagányi kategorikusan elvetette azt a felfogást, amely szerint a szabad dénárok földbér jellegű adónak számítottak, logikusan következett, hogy nem osztotta Erdélyinek a telespes bérlők szabad osztályának XI. századi létezéséről felállított elméletét sem. Joggal hivatkozott rá, hogy a szabadabb földhasználat formái a XII. században és eleinte csupán szórványosan bukkantak fel, nálunk pedig először 1274-ben, ezt követően is nagyritkán és kizárólag egyházi birtokra korlátozottan említenek bérleteket a források. Ezek pedig, de még a XIV. század szaporodó adatai sem jogosítanak fel ilyen, a többi földesúri nép felett magasan álló bérlőosztály XI. századi létezésének feltételezésére, amely különben se volna elhelyezhető a kor gazdasági és társadalmi rendszerében.

Bérlőosztályról a tárgyalat korban valóban aligha lehet beszélni. Tagányi kissé mégis túllőtt a célon, amikor tagadta, hogy összefüggés lenne a Kálmán-kori szabad-dénárosok társadalmi statusa és azoknak az ugyancsak más földjére szorult, bizonyos értelemben igenis bérlőknek tekintendő jobbágyoknak jogállása között, akiknek sorába a XIII. század végére a földműves népesség járadékfizetésre kötelezett részének már jelentős hányada – esetleg egyenesen többsége – tartozott. Pedig mind az idegen birtokra kényszerült liberek, mind az ugyanilyen földön megszálló hospesek a későbbi jobbágyok eredeti és legkorábbi előfutárai közé tartoznak, vagyis a jobbágyág gyökerei egyetemlegesen a szabaddénárosokig nyúlnak vissza.

A valósághoz hűen igazította ki Tagányi Erdélyinek több más tévedését is. Indokoltan mutatott rá például arra, hogy – ellentétben Erdélyi állításával – hadszolgálat fejében, eltekintve egy-két ilyennek tekinthető esettől, nem adtak vár földet hűbérbe az uralkodók, hogy nem lehet vártisztségekért versengő kishűbérésekről beszélni, a XIII. század okleveleinek királyi serviensei se azok, köztük és a nemesek közt különbséget tenni merő képtelenség, mert a *nobilis* és a *serviens regis* kezdetűl egy és ugyanaz.

Korrekciói során azonban nem egyszer maga Tagányi is vaskos tévedésekbe esett. Erdélyi végül is eljutott arra a helytálló felismerésre, hogy a civisek és civilisek a XI. századi királyi megye népének egyazon társadalmi kategóriáját jelentik, ám csúnyán melléfogott, mikor e kategóriát „szabados rangú” társadalmi osztályként határozta meg. Tagányi ezzel az utóbbi legendával jogosan számolt le, de teljesen alaptalanul állított helyére egy másikat, nevezetesen azt, hogy a civisek a katonáskodó várjobbágyokat jelentik, a civilisek viszont még a XIII. században is „rabszolgasorban” éltek, és hogy éppen emiatt nem lehettek katonák.

Azzal, ahogyan Kálmán dekrétumának 35. cikkelyét Erdélyi magyarra fordítja, Tagányi egyetért. Ennek jelentése szerinte is az, hogy azon hospes, aki a civisek közt azok telepeseként lakik, a civilisek hadszolgálatát vagyónának fele után teljesítse, vagy pedig nyolc dénárt fizessen. Nem fogadja el viszont Erdélyi azon következtetését, hogy e rendelkezésével a király megosztotta a civisek-civilisek és a hospesek katonai terheit, mert szerinte a „civisek” katonai szolgálata tényleges hadszolgálatot

jelentett, azaz egészen mást, mint az – ugyancsak szerinte – „rabszolgaként kezelt civiliséké”. Ez utóbbiak hadi terheit csupán lóadási, személy- és poggyászszállítási kötelezettségben látta, és mindezeket a 45. cikknek a király átutazásáról szóló részével igyekezett bizonyítani. E felfogásával viszont ő maga is zsákutcába vezető útra lépett: nem jött rá, hogy a valójában – mint feljebb mondtuk – civiliséket jelentő cívisréteget tévesen azonosította a fegyveres hadszolgálatra rendszeresített várjobbágyossággal, a 45. cikk idézett részét pedig a civilisékre vonatkoztatta, holott az a liberekről szól!

A 45. cikk bevezetőjének lényegét Erdélyi abban látta, hogy Kálmán általánosan megszüntette, illetőleg újraszabályozta a liberek nyolcdénáros adóját, és ebben Tagányi is egyetértett vele. Pedig a szóban forgó rész ilyen értelmezése ellentmondásos, hiszen az „eltörlés” meg a „rendezés” kizárják egymást. Erdélyinek azon felfogását viszont, hogy a szabadok nyolc dénárját a király a továbbiakban mindössze azokon a „hetelő” civiliseken kívánta behajtatni, akiket állítólag a cívisek szabadítottak fel, illetőleg – Erdélyi későbbi változata szerint – telepítettek maguk közé, Tagányi kereken elveti. Mégpedig azzal a meggyőző érveléssel, hogy ha egyszer a civilisek Erdélyi szerint sem liberek, hanem csupán szabadok, akkor a várbirtokon gyökeret vert liberek adóját miért nekik kellett volna megfizetniük e teljes jogú szabadok helyett.

Tagányi rámutatott, hogy a kérdésben forgó cikk bevezető mondatának vizsgálatát, amelyben tudniillik a jövőben előállható esetekről-eseményekről történik intézkedés, Erdélyi nagyvonalúan mellőzte. Ugyanakkor ő sem tett kísérletet a mondat tulajdonképpeni értelmének megfejtésére. Csupán a fogalmazás azon megmagyarázhatatlannak tűnő ellentmondásosságával foglalkozott, amely a szövegnek ezt a részét (is) jellemezte. Az értelmezés nehézségének okát abban látta, hogy a „*liberi*” kifejezés funkciójára az adott szövegkörnyezetben nem található minden szempontból elfogadható magyarázat. Mert ha az előző mondat szabadjaira vonatkozik, akkor – állítja Tagányi – ezen utóbbi libereknek az előbbi szabadok lakóinak kellene lenniük, ami azt jelentené, hogy azoknak a libereknek lennének ugyancsak szabad albérlőik, akik maguk csupán főbérlőkként laknak a civiliseknél, ez pedig – egyébként helyeselhető – véleménye szerint képtelenség. Ha viszont az előző mondat civiliseit érti e „*liberi*” alatt a fogalmazó, akkor e szövegrész felesleges ismétlés, mert akkor ebben is szabadoknak civilisekhez telepedéséről van szó. A szöveg ilyen értelmezését pedig azért veti el Tagányi, mert helybenhagyása annak is elfogadása lenne, hogy ebben az esetben csak a törvényszerkesztés „naivan visszás” formájával állnánk szemben, márpedig a törvény írásba öntőjéről ő nem tud ilyen pongyolaságot feltételezni. (Tagányi ezen érvét persze Albrichusnak önvallomást is tartalmazó bevezetője már önmagában hatástalanítja.)

Kálmán dekrétumának, illetőleg tárgykörünkbe vont intézkedéseinek értelmezése a nagy vita után és ellenére sem lett egységes: még abban is eltérnek a vélemények, hogy a király valójában kiktől is szedtetett szabad dénárokat magának. Akad, aki bevallja, hogy e kérdést eldöntetlennek tekinti. Így például *Tarján Kristóf*, aki szerint nem tudható, hogy e járadékot Kálmán rendelkezéseit követően csak a várnépek fizették-e vagy rajtuk kívül mások, így a szabad szláv jövevények vagy az idegen

vendégek is, „akik más földjén szabadságukért” ugyancsak dénárokat adtak.¹⁹ *Léderer Emma* meggyőződése, hogy – kétszer is megfogalmazza ezt – szabad dénárokkal Kálmán törvénye alapján „elsősorban a nem szabad várnépek, másrészt a királyi birtok függésében élő, az e birtok irányában munkajáradékra kötelezett *liberek* tartoztak”.²⁰ Fel sem merül benne, hogy miért nevezik szabad dénároknak azt az adót, amelyet szerinte a függésben élő libereken kívül az éppen nem szabad várnépektől szednek.

Bolla Ilona árnyaltabban közelíti meg a problémát. Úgy látja, hogy a XI. századra olyan társadalmi folyamat ment végbe, amelynek következményeként a királyi és az egyházi birtokok népének eredetileg liber elemei még akkor is kívül rekedtek a közszabadság körén, ha némelyik rétegük gazdasági helyzete kiemelkedő volt. Azok soraiban viszont, akik megmaradtak közszabadoknak, a XII. századra – illetőleg e században – jogállásuk egysége ellenére is jócskán előrehaladt a vagyoni differenciálódás, és főként ebből eredően, Kálmán korától megnövekedett a más urak földjére telepedő közliberek száma. Ezek egy része anyagi hanyatlása miatt átmenetileg vagy soha többé nem tudta vállalni a korábban személyesen teljesített hadszolgálatot, és ezért adót fizetett helyette. Bolla elképzelhetőnek tartja, hogy keletkezése idején a szabadok dénárjainak nevezett járadék éppen ilyen hadiadó lehetett, amellyel – katonai kötelezettségük megváltása fejében – a vagyontalan liberek tartoztak az uralkodónak. Egyszersmind úgy véli, hogy Kálmán egyfelől a független közszabadokat, éppen további differenciálódásuk és ezzel együttjáró anyagi süllyedésük megelőzése végett, felmentette a szóban forgó adó alól, másfelől viszont azokra a – sajátjuk híján – idegen föld műveléséből élni kényszerülő liberekre is kiterjesztette a járadék fizetésének kötelezettségét, akiket Bolla kötött libereknek nevezett el. Azt kétségtelenül helyesen látja, hogy a közszabadok differenciálódásának Kálmán törvényeit követően se szakadt vége, sőt generációról generációra több lett az idegen urak birtokára parasztnak vagy fegyverviselő szolgálatra telepedő közszabad.

E szélesedő rétegnek azonban korántsem minden tagja az István-kori eredeti közszabadok egyenes leszármazottja. Jelentős részüket már a külföldről érkezett hospesek és a *plena libertas*-ra emeltek alkotják. E földtelen szabadok száma mindenesetre annyira felduzzadt, hogy szükségessé vált tőlük névvel is megkülönböztetni azokat, akik változatlanul elégséges vagyonnal rendelkeztek a fejenként vagy legalábbis családonként teljesítendő hadszolgálatához, és Bolla e tehetős közszabadokat a – szerinte a XIII. század elején feltűnő – királyi servisensekkel azonosítja!

Végül is Bolla két „nagyobb” csoportra osztja a közszabadokat: az egyik „valószínűleg” saját földjén él és elvileg adómentes, a másik idegen úr birtokán lakik, ezért dénárfizető. Rajtuk kívül azonban feltételezi kötött liberek létezését is, akik nem távozhattak el arról a földről, amelyen éltek, és akiknek személyével a király kötetlenül rendelkezhetett. Közéjük sorolja azokat a hetélő várnéppel együtt lakó, a civisektől független, a királynak viszont természetszerűleg személyükben is alávetett libereket, akiket azután ugyancsak dénáradó alá vontak. Velük kapcsolatban azt a feltevést kockáztatja meg, hogy a király szabadjai voltak ugyan ők is, de a közszabadság

19 *Tarján Kristóf*: Szolgáló népek Szent István korától az Aranybulláig, Déva, 1914, 41–42.

20 *Léderer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Bp., 1959, 61. ill. 63.

teljességével – a *plena libertas*-szal – nem rendelkeztek, hanem csupán az alacsonyabb státusú, szolgáltatással terhelt királyi nép kiemelt helyzetű elemeinek számítottak. Az övékéhez hasonló, mégis külön rétegnek véli Bolla a Kálmán dekrétumában *castellanusok* néven felbukkanók csoportját. E castellanusokat, az előbbiekkal egyezően, kötött, ám viszonylagos libertású szabadoknak, egyszersmind az előbbiektől eltérően a várszervezetbe tartozó, egyúttal dénárszolgáltató népeknek tekinti, akik azonban a dénárokat nem csupán azon libertásuk alapján fizetik, amely az alantasabb állású többi civilistól különbözteti meg őket, de annak fejében is, hogy mentességet élveznek bizonyos kötelező munkák alól.

Vagyis: Bolla elfogadja azt az elméletet, amely szerint a szabad dénárok eredetileg valamiféle hadiadót jelentettek, és nem téved akkor se, amikor összefüggést talál a szabadok adódénárjai és katonai szolgálata között. Kiállja a próbát az a meglátása is, hogy valamiféle, a birtokhasználat ellenében megkívánt járadék, illetőleg annak megváltása ugyancsak alapja és indoka lehetett a dénárszedésnek. Semmivel sem támasztja alá viszont azt, amit a szabad dénárok utóéletéről, pontosabban: történetük utolsó szakaszáról fogalmaz meg. Szerinte a közsabadok hadra fogható számának folyamatos apadása miatt, amire egyre nagyobb számuk elszegényedése vezetett, valamint annak az emelkedésnek következményeként, amely mind több szolgarendűt érintett kedvezően, a szabad dénárok idővel elveszítették régi szerepüket. E megalapításban van ugyan igazság, egésze azonban mégsem fogadható el, mert a források teljességgel cáfolják azt a belőle levont következtetést, hogy a szabad dénár mint adónem a XIII. században már a különféle szolganépekre is tömegesen terjedt ki, és hogy az önálló gazdasággal rendelkező földesúri népeknek jogállásuktól független, általános adója lett. Annak a hiánynak pótlására azután, folytatódik Bolla gondolatmenete, amely a közsabadoknak a hadviselésből történt kikopása folytán állt elő, királyaink a XIII. század elejétől új adót vetettek ki, ez pedig a pénzben és élelmi-szerben egyaránt szedett *collecta* vagy *exactio* volt. Bár Bolla nézeteiben a történések nem egy eleme hűen tükröződik, mégsem mindenben a valóságnak megfelelően mutatja be a szabad dénárok históriájának utolsó fejezetét és fedi fel eltűnésük okait.²¹

Győrffy György feltételezése szerint a szabad dénárokat már Szent István uralkodása óta mindenkitől beszedték, aki a *liber* nevet viselte, vagyis ezt a járadékot ő is általános, éspedig a király számára fizetett adónak tekintette.²² Ez volt a véleménye *Kristó Gyulának* is, hiszen azt írta, hogy a XIII. század második felében a földesurak „mind több állami adó behajtásának jogát” szerezték meg, és ennek keretében a királyi rendkívüli adóval – a *kollektával* – együtt „földesúri szolgáltatás lett a szabad dénárokból (füstpénz) is”.²³ *Szücs Jenő* említést tesz ugyan a százados szervezetnek alá nem vetett, csupán a szabadok dénárjaira kötelezett „várnépi elemek” létezéséről, de

21 *Bolla Ilma*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon, Bp., 1983, 47., 58. és 74.

22 *Győrffy György*: A tizes és százas szervezet, Az MTA Filozófiai és Történeti Osztályának Közleményei, 1973, 57–64. – Csakhogy István kora a dénárpénzt még nem ismerte. – Vö. a 9. sz. jegyzettel.

23 *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon, Bp., 1979, 181–182.

e dénárok mibenlétének, azaz a járadék jellegének kérdésében nem foglal állást.²⁴ A III. Béla jövedelmeit részletesen megvizsgáló *Barta János* és *Barta Gábor* e témakörrel kapcsolatban két megállapítást tesznek. Az egyik az, hogy bizonyos, főleg természetben lerótt szolgáltatásra azok a szabadok is kötelesek voltak, akik nem katonáskodtak; aligha megkérdőjelezhető állításuk bizonyításával azonban adósak maradnak. A másik szerint Magyarországon igen korán megjelent a személyekre vagy háztartásokra kivetett adó: a szabadok dénárjai, illetőleg későbbi nevén a füstpénz, amelyet a király birtokán lakó, annak földjét művelő szabad állapotúak fizettek az uralkodónak. Arról, hogy végül is állami adónak vagy földhasználat díjának tartják-e a szabad dénárokat, külön nem nyilatkoznak. Abból azonban, hogy a dénáradó szabadokat csak királyi tulajdonon fedeznek fel, az gyanítható, hogy inkább a földből jelleget vallók véleménye felé hajlanak.²⁵

Zsoldos Attila már a hivatkozott szerzők nézetei mérlegelve alakította ki vonatkozó véleményét. A szabad dénárokat ő is olyan általános adónak tekinti, amelyet Kálmán e tárgyban végrehajtott reformja előtt minden szabadtól beszedtek, akit egyáltalán libernek ismertek el. Csatlakozva azután *Bolla* nézeteihez, abban látja Kálmán „újítását”, hogy annak értelmében a saját földtulajdonnal rendelkező – tehát önálló – szabadok személyüket illetően mentesültek e dénárok fizetése alól, de továbbra is tartoztak velük a várnépbeliek, a köztük letelepedett hospesek, a várszervezethez nem tartozó földeken élő vendégtelepesek, valamint – az 1222. évi Aranybulla rendelkezéséig – azoknak a királyi servienseknek birtokain lakó népek, akik tulajdonképpen a XI–XII. század közsabadjai voltak. *Zsoldos* sem akadt fenn azon, hogy miért szabad dénároknak nevezi az uralkodó azt az adót, amelyet a várnépbeli-ektől (is) gyűjtet, holott ők éppen hogy nem tartoznak a liberek közé. Továbbá azon sem, mennyire bizarr az a – Kálmán reformjának fenti értelmezéséből egyébként logikusan adódó – feltételezés, hogy a rendszer módosítása előtt királyaink a szabadok dénárjait egyidejűleg szedették maguktól a liberektől is meg egyetemlegesen az e liberek birtokain élő népektől is, noha ez utóbbiak ráadásul – a források tanúsága szerint – nem is egyazon jogállásúak voltak, hanem különféle státusú rétegekhez tartoztak.²⁶ Egyértelműen kizárja a szabad dénárokat a földbérjellegű adók sorából *Solymosi László* azzal, hogy a XIII. század földesúri járadékait részletező nagy munkájában említést sem tesz róluk, holott az ilyen jellegű adók fajtáinak számbavétele során külön fejezetet szentel a pénzjáradéknak is.²⁷

Mivel más tárgykörökben is többféleképpen magyarázható Kálmán dekrétumának nem egy intézkedése, mind azok, mind a szabad dénárok vonatkozásában csupán akkor juthatunk közelebb a mindenkori mondanivaló megfejtéséhez, ha a kérdés vizsgálatakor a törvénykönyvnek valamennyi számba jöhető rendelkezését, mégpe-

24 *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság, A paraszti társadalom átalakulása a 13. században, Századok, 1981, 51.

25 *Barta János–Barta Gábor*: III. Béla király jövedelmei, Századok, 1993, 433–434.

26 *Zsoldos Attila*: Jobbaggio castri possessionem habens, Századok, 1994, 260.

27 *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon, Bp., 1998. – A pénzjáradékot a 19–54. lapokon tárgyalja.

dig történészelődeink nézeteitől nem befolyásoltan – ha csak érintőlegesen is –, vonjuk elemzés alá. A 17. artikulusban az uralkodó kijelenti, hogy a királyoktól – a korábban keletkezett Turóczi-kódex szerint a királyiaktól, azaz helyesen: a királyiakból, tudniillik a királyi birtokokból bárkinek adományozott szőlők, háznépek, földek (kiemelés tölem – V. J.) továbbra is maradjanak azoké, akiknek adták őket. A 19.-ben azt parancsolja meg a király, hogy a *veteres coloni eiecti terram non habentes alibi ad suam revertantur*. Vagyis: a másutt földet nem bíró régi (eredeti?) colonusok térjenek vissza a sajátjukra. Ha viszont nevezettek földjét monostorok és egyháziak kapták meg, maguknak e colonusoknak pedig van más földjük, akkor ez (az adomány) maradjon sértetlen (Turóczi szövegében: ez – tudniillik a visszatérésre vonatkozó rendelkezés – ne legyen érvényes).²⁸

A dekrétum e helye különféle értelmezési problémákat vet fel. Vitathatatlan, hogy amikor a törvénykollekció bárkivel kapcsolatban használja is a *possessio* kifejezést, kivétel nélkül mindig tulajdont ért e megjelölés alatt. A *terra* – a föld – esetében azonban korántsem világos a helyzet. Mert kétségtelenül egyszersmind tulajdonosok is azok a mások, akiknek földjén a 80. artikulus szerint *liberi* meg *hospites* is dolgoznak; ugyanígy azok a más földjét elbitorlók, akik, ha ez bíróilag bebizonyosodik, a 32. artikulus értelmében nemcsak 10 pensa büntetést kapnak, de ezenkívül még a saját földjükből (*de propria terra*) is elveszítenek a bitorolt földdel azonos nagyságú területet.²⁹ Ezzel szemben a 35. cikkely olyan hospesekről tudósít, akik a civisek földjét lakják, márpedig a civiseknek nem volt tulajdonuk, hanem csupán használták a vár birtokát.³⁰ Kérdés tehát, hogy a földet másutt nem bíró *veteres coloni eiecti* eredetileg is csupán használói voltak-e annak a földnek, amelyre mint az övékére (*ad suam*) parancsolta vissza őket az uralkodó, vagy pedig hajdanán valódi tulajdonukként tartották-e kezükön azt. A szövegből az sem derül ki, hogy a nevezetteknek tulajdonuk-e az a más föld, amelynek birtoklása esetén nem kötelesek korábbi – a monostoroknak és egyházaknak már úgylis eladományozott – földjeikre visszatérni.

Az alapproblémát végső soron a *colonus* főnév jelenti, mert minden kétséget kizáróan nem állapítható meg, hogy milyen fogalom rejtőzik e szó mögött. Közszeres, akit valamilyen külső kényszer vetkőztetett ki vagyonából, erőszak üzött el saját földjéről? Vagy olyan járadékra kötelezett, nem szabad személy, aki illegálisan hagyta el másnak tulajdonán található lakhelyét? Mindkét értelmezés feltételezhető. Mégis az látszik a leginkább valószínűnek, hogy adott esetben a *colonus* gyűjtőnév, mint ilyen pedig nem jogállást, hanem életmódot fejez ki, és státusától függetlenül minden olyan személyt jelöltek vele, aki vidéken él vagy élt és mezőgazdasági tevékenységből tartja vagy tartotta el magát. Ebben az értelmezésben pedig a *veteres coloni eiecti* közé – jogállásuktól függetlenül – beleértendő a tulajdonukról elkergetett vagy onnét önként eltávozott hajdani liberek is meg a korábban más birtokán élt, ott járadékadásra kötelezett, de arról azután lopva tovaköltöző nem-szabad ele-

28 Závodszy i. m. 185. ill. 186.

29 Uo. 187., ill. 192.

30 Uo. 187–188.

mek is. Ezért lehetnek soraikban olyanok, akiknek másutt sincs tulajdon földjük, meg olyanok is, akik – mert vagy már korábban vagy időközben szert tettek rá – rendelkeznek ilyennel valahol.

A törvény egyébként – lehet, hogy szándékosan? – nem mond semmit arról, hogy a szóban forgó colonusoknak milyen minőségben, azaz tulajdonosokként avagy járadékfizetéssel terhelten kell-e a sajátjukra visszamenniük. De mivel azok számára, akiknek az egyházak részére eladományozott földjeiken kívül van más földjük is, nem teszi kötelezővé a visszatérést, mintha azt sugallná, hogy ebben az esetben egykori tulajdonosokról van szó, akiket a király nem kíván a megadományozott járadékfizetőivé süllyeszteni. Kálmán ilyesfajta feltételezett szándékával viszont nincs összhangban rendelkezésének az a része, amelynek értelmében azokra nézve, akiknek más földjük nincs, akkor is érvényes a visszatérésre utasító parancs, ha eredeti lakhelyük és földjük az egyház tulajdonába került. Nincs, mert a dekrétum hallgat arról, hogy az érintettek visszaköltözésük esetén régi földjüknek ismét szabad tulajdonosai lesznek-e, vagy pedig az új gazdának személyi szabadságuk megtartása mellett ugyan, de korábbi földjük használata fejében immár járadékkal tartoznak. Ebből a szóban forgó artikulusból a kutató legfeljebb következtethet arra, hogy Kálmán idejében már szép számmal lehettek olyan, eredetileg tulajdonos, ám birtokuktól az idők során elszakadt vagy elszakasztott földnélküli *liber-colonusok*, akik idegen birtokra telepedni voltak kénytelenek. A dekrétum 45. és 80. cikkelyei viszont már kikezdetlenül teszik e következtetést. Az előbbi a civisektől független, tehát a vár, illetőleg tágabb értelemben a király birtokán megszálló, az utóbbi pedig mások földjén dolgozó *liberekről* tudósít. A mások megjelölésben az fejeződik ki, hogy a kérdéses liber nem a saját (*propria*) birtokán él, a neki lakhelyet és földhasználatot biztosító földtulajdonos pedig elméletileg lehet a király vagy az adott vár ispánja, de lehet világi vagy egyházi, természetes, illetőleg jogi személy is. Azt, hogy a „mások” fogalomkörébe az egyház és a szerzetesrendek is beletartoztak, vagyis hogy az ő birtokaikon ugyancsak éltek – mégpedig már jó ideje – liberek, Szent László elsőnek tekintett, valójában harmadik dekrétuma egyértelműen tanúsítja. Ennek 27. artikulusa minden apátot arra kötelez, hogy saját szabadjaitól, illetőleg után (*de liberis suis*) adjon dézsmát az illetékes püspöknek.

A *liber* mint jogállást jelölő kifejezés, a dekrétum 40. artikulusában ugyancsak előfordul. Ebben a részben az uralkodó azt az eljárást határozza meg, amelyet a comeseknek – a rendelkezés összes későbbi magyarázója szerint: a várispánoknak – a katonaiállás terén akkor kell követniük, *si propriis in villis suos liberos habuerint*.³¹ E szövegrésznek eddig minden fordítója ugyanazt az értelmet tulajdonította: az ispánok, „ha majd saját falvaikban saját szabadjaik lesznek”. Senki sem figyelt fel rá, hogy miért nem intézkedik a király más, azaz olyan magánbirtokosok vonatkozó teendőiről, akik nem viselnek várispáni tisztséget, de akiknek településein ugyancsak lakhattak – és bizonyíthatóan laktak is! – liberek? E kérdésre elvben az is lehetne az egyik válasz, hogy adott esetben a comes jelentése nem ispán, hanem, amint ez a XIII. században valóban mindennaposá is vált, egyszerűen úr, követke-

31 Uo. 188.

zéseképpen Kálmán szóban forgó utasítása valamennyi magántulajdonos földbirtokosra vonatkozik. E feltételezés helytállóságát azonban egyértelműen kizárja az a tény, hogy a törvényt fogalmazó Albrichus a dekrétum valamennyi más helyén – a szövegkörnyezetből mindig vitathatatlanul ez derül ki – várispán jelentésben használja a comes kifejezést. El kell tehát fogadnunk, hogy jelen esetben sem cselekszik másként.

De akár az egyik, akár a másik jelentést tulajdonítjuk is a *comes* szónak, az idézett mondatrészben egy másik olyan elgondolkoztató jelenség is tapasztalható, amelyet eddig senki sem talált szembeötlőnek: a szöveg kiemeli, hogy a benne szerepeltetett szabadok olyan liberok, akiket a comes saját (*propriis*) falvaiban és úgy birtokol, mint az ő (*suos*) szabadjait. Mi szükség van ennek hangsúlyozására? Hiszen a liber, mivel személyileg független, bárki is csak képletesen lehet. Mégpedig azé, akinek birtokán megtelepedik. A comes magántulajdonú falujában élő szabad tehát, képletesen is, kizárólag magáé a comesé lehet. Vagyis annak feltételezése, hogy akár várispán, akár egyéb úr földjén másvalakinek liberje is lakhat, egyszerűen lehetetlenség. Ebből következően viszont nincs értelme a fogalmazással külön is nyomatékosítani azt, hogy a comes falujába települt liber az „övé”, magáé az ispáné, azaz öhozzá tartozik, hiszen ki máshoz tartozhatna? Ugyanakkor mégiscsak kell, hogy legyen a kiemelésnek valami ésszerű indoka!

A fenti két rejtélynek csupán egyetlen és egyidejű megoldása lehetséges, mégpedig a szöveg olyan fordítása, illetőleg értelmezése, amely így hangzik: „ha a comesnek saját falvaikban lakó szabadjai lesznek”. Olyan liberekről van tehát szó, akik az adott várispán joghatósága alá tartozó ispánság, azaz megye közigazgatási területén, de saját tulajdonú földjükön élnek. Vagyis Kálmán dekrétumában a libereknek három – lakhelyük szerint megkülönböztetett – kategóriája jelenik meg: azoké, akik várbirtokra, a civisek-civilisek közé – akár a birtok velük közös használatát vállalva, akár tőlük elkülönülő településeket hozva létre – telepednek; azután azoké, akik egyéb – világi vagy egyházi – tulajdonos földjén találnak és kapnak helyet, ezzel együtt megélhetési lehetőséget; és végül azoké, akik személyi szabadságukkal együtt azt a földtulajdonukat is megőrizték, amely valamelyik megye – *comitatus* – közigazgatási területéhez tartozik ugyan, de amelynek jövedelméből földesúri járadékkal senkinek se tartoznak. Eredet tekintetében mindannyian hazaiak. Elsőprő többségük a honfoglalás kori nemzetségek szabad közembereinek a leszármazottja. De ott vannak köztük az itt talált olyan „öslakosok” ivadékai is, akik a honfoglalást követően sem veszítették el korábbi személyi függetlenségüket. És az ilyen típusú közliberek számát szaporították a kondicionarius, a libertinus és a servus rétegek olyan elemei, illetőleg utódaik is, akiket az idők során a tovakoöltözésnek, a lakhely és a kenyéradó megválasztásának jogával felruházottan szabadítottak örökre fel korábbi jogállásukkal összefüggő kötelezettségeik alól.

Kálmán dekrétumában tehát a *liber* mindazok gyűjtőneve, akiknek ősei vagy honfoglaló közszabadokként érkeztek a Kárpát-medencébe, vagy ezen a földön lakván kapták szabadságukat. Mellettük azonban személyükben szabadoknak számítottak azok a különféle nemzetiségű vendégtelepesek is, akik idegen országokból vagy tájakról vándoroltak Hungáriába, a magyar király fennhatósága alá. Bár a két kate-

gória közt a perszonális függetlenség és önállóság tekintetében, ami a lakhely megválasztásának és a szabad migrációnak a jogát biztosította számukra, nem volt különbség, a tárgyalat törvénykönyv mégis eltérő névvel jelöli őket. Az utóbbi kategória tagjait *hospites* (vendégek) néven emlegeti. Akkor is, amikor a 35. artikulusban a cívisek földjén, velük együtt lakó hospesek tartozásait határozza meg, és akkor is, amikor a 80. cikkelyben azon jogcímről szól, amelynek alapján az uralkodó a liberektől és a hospesektől egyaránt dénárokat szed. A dekrétum e részében olvasható *et* (és) kötőszó, amelyet Albrichus a mondat alanyait jelentő *liberi* és *hospites* szavak közt alkalmaz, a szabad hospes és a hazai eredetű közsabad megkülönböztetésének cáfolhatatlan bizonyítéka: egyértelművé teszi, hogy Kálmán itt, bár azonos módon, de két, egymástól eltérő kategóriáról intézkedik.³²

Egyébként ezen utóbbi artikulus megfogalmazásának módja két értelmezési problémát is felvet. Első fele ugyanis így hangzik: *Liberi quique ac hospites, sicut Sclavi, vel ceteri extranei, qui in terris aliorum laborant*. Ebből nem állapítható meg egyértelműen, hogy a *qui* szóval kezdődő mellékmondat kikre vonatkozik, azaz valójában kik is azok, akik mások földjén dolgoznak. A szövegezés pontatlansága három megoldásra is kínál lehetőséget. Az első: „minden liber és hospes, akik csakúgy, mint a szlávok és a többi külföldi”, vagyis a liberék és hospesek egyaránt lehetnek idegen birtok művelői. A második értelmezés: „minden szabad és azok a hospesek, akik a szlávokkal vagy egyéb külföldiekkel egyezően” stb.; ez tehát a hospeseknek csupán egy részéről engedí feltételezni, hogy mások tulajdonát használják, a közsabad eredetű liberekről azonban nem. Végül a harmadik fordítási lehetőség: „minden szabad és hospes, aki ugyanúgy, mint a más földjét használó szlávok és egyéb külföldiek” stb.; ebben az esetben viszont csupán a szlávokra – vagy azok egy részére – és a külföldiekre kellene korlátozni azok körét, akik idegenek birtokából élnek, a libert és a hospes pedig kategorikusan ki kellene e körből rekeszteni. Vajon melyik változat a helytálló vagy a leginkább valószínű?

Az artikulusnak az *in terris ... aliorum* (mások földjein) birtokosjelzős szerkezet a másik homályos passzusa. Az még egyértelmű, hogy nem saját birtokukon élnek azok, akikről – a fenti fordításváltozatok bármelyikének legyenek is alanyai – itt intézkedés történik. A „mások” fogalmát viszont a szöveg közelebbről nem határozza meg. Ezért kérdés marad, hogy közük értendő-e a király, illetőleg a vár is mint földtulajdonos, vagy pedig őket nem, hanem csak a világi és egyházi magán-, valamint jogi személyeket kell-e másoknak tekinteni. A megoldás kulcsa mindkét esetben a következő, azaz 81. artikulusban található.

A 80. ugyanis úgy rendelkezik, hogy a benne megjelöltek csupán szabadságukért (címén, folytán, fejében, miatt, helyett, következtében stb.) tartoznak dénárokat adni; arra azonban, hogy ezen túlmenően még bármiféle munka helyett is szedjenek ilyeneket tőlük, nem kényszeríthetők. Ugyanakkor a 81. artikulus, az előzőnek logikus folytatásaként, de mintegy hangsúlyozva az eltérést tőle, azt írja elő, hogy a cas-

tellanusoktól (*de castellanis*) viszont mind munka helyett, mind pedig szabadságuk fejében szedni kell a dénárokat.³³

A *castellanus* kifejezést későbbi forrásaink kizárólag várnagy, várparancsnok jelentéssel használják. Az viszont kizárt, hogy Kálmán dekrétumában ugyanez legyen e szó értelme. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a várbirtok lakói közül éppen a hierarchia csúcsán álló várnagyoktól követeltek volna munkaváltság címén dénárokat, azaz bármikor is munkajáradék fizetésére kötelezték volna őket. A castellanus itteni jelentésének megfejtését történetírásunkban egyedül *Bolla Ilona* kísérelte meg. Feltételezése szerint a castellanusok a várszervezethez tartozó népek külön rétegét alkották. Azt, amelyiknek tagjai „kötött” liberek voltak ugyan, de viszonylagos szabadsággal rendelkezettek, és akik dénárokat nemcsak azon szabadságuk alapján fizettek, amely a többi – alantasabb – várnéptől megkülönböztette őket, hanem bizonyos kötelező munkák alóli mentességük fejében is.³⁴

Csakhogy e castellanusokat Kálmán azokkal az előző artikulusban megjelenő liberekkel és hospesekkel állítja szembe, akik a kérdéses dénárokkal kizárólag szabadságuk okán tartoztak. Vajon tőlük – ez utóbbiaktól eltérően – miért várhatott el munkajáradékot, illetőleg annak megváltása fejében is pénzszolgáltatást az uralkodó? Ennek csupán egyetlen elfogadható magyarázata lehetséges: ők, ellentétben a 80. artikulus dénárfizetőivel, a király, pontosabban a vár birtokán éltek, és e birtok használata ellenében az uralkodónak – mint végső soron tulajdonosnak – földesúri járadékot is kötelesek voltak adni. Mivel pedig szabadságuk okán ugyancsak szedett tőlük dénárokat a király, ugyanúgy liberek vagy hospesek voltak, mint a 80. artikulus közsabadjai vagy vendégtelepesei. A *castellanus* tehát nem más, mint összefoglaló neve azoknak a libereknek és hospeseknek, akik az – ebben az időben még castellanusnak is nevezett – castrum tulajdonán, azaz várbirtokon telepedtek le. Ebből viszont³⁵ következik, hogy azok a liberek és hospesek, akikről a 80. cikkely intézkedik, nem várbirtokok, hanem olyan földek lakói, amelyek nem a király, hanem egyházi vagy világi magántulajdonos kezén vagy jogi személy birtokában vannak. Vagyis e cikkely latin szövegének háromféle lehetséges értelmezése közül az a helyes, amely szerint ebben valóban olyan közsabadokról és telepesvendégekről van szó, akik nem királyi és várbirtokoknak, hanem más személyek (vagy családok, esetleg nemzetségek) földjeinek műveléséből élnek. Ezért van az, hogy tőlük csak szabadságuk okán hajthat be dénárokat az uralkodó, földjáradék megváltása címén azonban nem, mert ez utóbbira csupán a birtok tényleges tulajdonosa jogosult.

A dekrétum különböző helyein elszórtan található rendelkezések egymáshoz illesztésével Kálmán korának dénárfizetőiről az alábbi kép állítható össze. A király

33 Uo.

34 *Bolla* i. m. 47.

35 Alátámasztani látszik ezt Godfrid zobori apát közel egykori, *Katona István* szerint (*Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae*, III. Pest, 1780, 212.) 1103-ban, *Szentpétery Imre* szerint (*Kritikai jegyzék*, I. 17.) viszont 1113-ban kelt oklevele. Ebben többek közt az olvasható, hogy Locuplot villa földjének fele az apátságé, másik fele azonban *est castellensium*; az oklevél egy másik Narath forrásánál *cum castrensibus* közös a határa. Vagyis: különbséget tesz a nyitrai vár köznépe: a *castrensisek* és a nyilván más jogállású – itt *castellensiseknek* nevezett – castellanusok között.

minden egyes hazai eredetű és olyan libertól, akinek ősei az országot lakva váltak közszabadokká, dénárokat szedetett magának. Nincs rá konkrét utalás, mégis bizonyosra vehető, hogy ezek begyűjtése évente ismétlődött. Legalábbis erre enged következtetni a törvénykönyv egy másik – már érintett – intézkedése, amely szerint az ispánságok területéről befolyt jövedelmeket elosztás végett a várispánoknak minden esztendőben Esztergomba kellett Mihály napjáig küldeniük. Adatok hiányában az se tisztázható, hogy melyik uralkodónk és mikor vezette be a dénárfizettetés gyakorlatát. Ha Kálmán kezdte is, már dekrétumának kiadása előtt mindenképpen élnie kellett vele, hiszen a vonatkozó artikulus a dénárok múlt időben történt behajtásáról is beszél.

Kérdés persze, hogy e szabadoknak valóban mindegyikét érintette-e a dénárfizetési kötelezettség? Tehát azokat is, akik saját életük folyamán önmaguk emelkedtek emeltettek liberekké, vagy csupán azokat, akik ködbe vesző időkben élt őseiktől örökölték libertásukat és akik közé a szabadok zöme nyilvánvalóan tartozott. Másként fogalmazva: társadalmi eredetéből következő vagy pedig – személyesen, illetőleg közvetlen elődei által – szerzett libertása tett-e valakit a szabad dénárok fizetőjévé.

Kálmán törvénykönyvében a liberek három csoportja különböztethető meg: a saját falvaikban és tulajdon földjükön lakók, azután a király, illetőleg a váraik birtokaira telepedettek és végül azok, akik egyházi testület vagy valamely magánszemély fekvő jószágán, ennek műveléséből biztosították megélhetésüket. Bármelyik csoporthoz tartoztak is, egyformán jellemezte őket a személyükre vonatkozó libertás, illetőleg a perszonális függetlenség, azaz e libertás alapvető eleme: a lakhely és a foglalkozás szabad megválasztásának joga. A 45. artikulus arról is tájékoztat, hogy – legalábbis Kálmán dekrétumának megszületéséig – nyolc dénárba rúgott az az összeg, amelyet minden egyes libernek – értelemszerűen: minden ilyen jogállású felnőtt férfiúnak, illetőleg háztartásának – attól függetlenül, hogy rendelkezett-e saját földtulajdonnal, vagy idegen birtokon volt kénytelen élni, személyes tartozásaként kellett az uralkodó számára rendszeresen fizetnie. Mégpedig, amint ez a 80. és 81. cikkelyekből világlik ki, szabadsága okán.

A sokat emlegetett 45. artikulus szövegének az az értelmezése, amelyet történetseink eddig adtak neki, annak – már az előzőekben megtörtént – felderítésén kívül, hogy mit jelent a királytól nem, a civisektől viszont igenis függetlennek lenni, két további problémát vet fel. Az egyik: azokat a nyolc dénárokat, amelyeket a király addig – a szövegből ez tűnik ki – csupán a liberektől hajtott be, miért és milyen címen szedhette a továbbiakban azoktól a hetelő civilisektől is, akik a várbirtok lakosságának éppen hogy nem szabad, hanem egyenesen személyi függésre kárhoztatott közrendű népét jelentették. A másik: Kálmán állítólag azt mondta ki dekrétumában, hogy a szóban forgó pénzt a szabadoktól többé nem, de azoktól a civilisektől, akik a királytól függenek ugyan, ám egy tőlük állítólag eltérő társadalmi kategória tagjait illetően szabadok, továbbra is begyűjteti. Ha helytálló lenne ez az értelmezés, akkor felmerül a kérdés: miként lehetséges, hogy a király egyidejűleg ment fel a fizetés alól minden egyes szabadot, és jelenti be, hogy a liberek itt körvonalazott csoportjának dénárjaira igényt formál.

Mindezek a kérdések okafogyottakká válnak, a szöveg ellentmondásai pedig el-
tűnnek, ha azt a már tárgyalt módon fordítjuk magyarra, tehát az alábbi értelmet tu-
lajdonítjuk neki: a szabadoktól eddig szedett nyolc dénárokat a hetelő civilisektől
továbbra sem követeli az uralkodó, hanem ezután is csupán azoktól a velük együtt
élőktől hajtja be ezeket, akik nem tartoznak a várszervezet alávetettjei közé, azaz –
eltérően annak civiseitől – valójában liberek. Nincs tehát szó arról, hogy Kálmán
megszüntette a liberek egyetemleges dénáradási kötelezettségét. Az persze feltéte-
lezhető, de nem bizonyosság, hogy módosított a befolyt pénz felhasználásának mód-
ján. Azon túlmenően ugyanis, hogy megerősítette a civiliseknek e dénárók fizetése
tekintetében fennálló mentességét, kérdés, hogy változtatott-e a korábbi gyakorlaton,
ha úgy tetszik, módosította-e a beszedett dénárokkal történő gazdálkodás rendszerét,
vagy pedig e téren is csak a már létező szokást erősítette meg hangsúlyosan. Ennek
vizsgálata előtt azonban azzal a jogcímmel kell foglalkozni, amelyen ő – és feltehe-
tően elődei is a libereket – éppen őket! – dénárók adására kötelezték.

A várbirtok liberjeinek és hospeseinek – akár a várnépek közösségeibe telepedtek
be, akár külön falvakat hoztak létre – a 81. artikulus értelmében nyilvánvalóan sza-
badságuk miatt (*pro libertate*) is, de munka helyett (*pro opere*) is kellett olyan déná-
rokat fizetniük, amelyeknek teljes összege a királyt illette meg, aki azonban ennek
egyharmadát járandóság gyanánt az adott ispánság comesének engedte át. A munka
helyett történő dénárszolgáltatás azt fejezte ki, hogy a liberektől és a hospesektől – a
személyes szabadsággal egyenértékű jogállásuk miatt – az uralkodó mint a várbir-
toknak végső soron tulajdonosa, a nekik ideiglenesen átengedett várföld használata
fejében nem munka, hanem pénz formájában kért járadékot. Ellentétben a várbirtok
közrendű civiliseivel, akikől pénzt is, de a szükségletekhez igazodóan munkát is
bármikor igényelhetett.

Azt, hogy – legalábbis a XIII. század első negyedében – a civilisektől ugyancsak
szedtek pénzáradékot, bizonyítja az az ügy, amelyet 1219-ben jegyeztek be a Várad
Regestumba. Egy Voca nevű Szolnok megyei várjobbágy és két társa azt a panaszt
emelték lakostársaik ellen, hogy egy bizonyos Vojawoda az ő ösztökélésekre vett
meg rajtuk illetéktelenül hat márkát. A bevádoltak viszont saját védelmükre azt hoz-
ták fel, hogy Vojawoda, amikor valamennyiük közös centuriója volt, Vocáékon csu-
pán azt a pénzt hajtotta be, amellyel azok *pro debito censu*, azaz kötelező census
címén tartoztak. A panasztevők viszontválasza erre az volt, hogy ők *non castrenses
esse, sed Castri Jobagiones*, azaz a várnak nem közrendű alattvalói, hanem jobbá-
gyai, és a vaspróba igazolta is őket.³⁶ Ebből egyértelmű: a XIII. század elején a vár-
birtok ekkor már *castrensisek*-nek nevezett közrendű civilisei – eltérően a várjob-
bágyoktól – ugyancsak tartoztak pénzáradékkal, de nem libertásukból, hanem éppen

36 Karácsonyi János–Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradai tüzespróba-lajstrom. Bp., 1903, 212. sz. – Solymosi szerint (i. m. 20. l. lábjegyzet) ebben az esetben már csak az összeg nagysága miatt se lehet földberről szó. Az összeg nagysága azonban nem tekinthető perdöntőnek az esetleges földbér feltételezésével szemben, mert nem tudni, hogy a hat márkát hány év cenzusa fejében hajtotta be a három embertől Vojwoda százados, hiszen a centurio tisztségét senki se egy, hanem több éven át töltötte be.

kötöttségükből eredően, egyszeresmind a föld használata fejében. Az ő cenzusuk tehát semmiképpen sem sorolható a *liberi denarii* fogalomkörébe.

A várbirtok közsabadjaitól és vendégtelepeseitől szedett dénárok egyik része mindenképpen munkamegváltás díjának tekintendő, amely azért járt az uralkodónak, mert ő volt a várföldek ura, következésképpen a *pro opere* begyűjtött dénárok ténylegesen földbér jellegű adót jelentenek. (A királyhoz ilyen címen befolyt dénárok nem is számíthatók a király jövedelmeinek azon kategóriájába, amelyet a későbbi források *liberi denarii* néven emlegetnek.)³⁷ Ezért nem szed, de nem is szedhet a király – amint erről a 80. artikulus tájékoztat – *pro opere* jellegű dénárokat azoktól a liberektől és hospesektől, akik nem királyi vagy várföldön élnek, hanem a megélhetésükhöz elengedhetetlen földet másoktól, azaz egyéb idegenektől kapták használatra. Ők ugyanis a föld élvezete fejében fizetendő bérrel kizárólag a föld tulajdonosának tartoznak, tőlük tehát csupán *pro libertate* hajtathat be dénárokat az uralkodó. És persze abba se szól bele a király, hogy a többi tulajdonos „saját” liberjeitől és hospeseitől mekkora földbért követeljen meg és hogy milyen fajtájú járadékokban fizettesse velük azt.

Az apja adományából és végrendeletének megfelelően 1117-ben Almádon monostort alapító, majd annak birtokát 1121 után saját jószágaiból tovább bővítő Bandi fia Oguz az apátságnak engedte át többek közt Nagypaca és Kispaca (Zala m.) nevű prédiúmait, illetőleg falvait is, amelyekben szőlőművesek és szántás-vetésre fogott servusok (szolgák) mellett vendégtelepesek éltek. Ez utóbbiakról – *qui nunc sunt, vel qui fuerint* (akik jelenleg ott vannak, vagy akik majd ott lesznek) – úgy intézkedett, hogy minden háztól évente hat kalácsot és sört, továbbá falvanként közösen egy-egy – az adományban meghatározott nagyságú – hordó mézet szolgáltatassanak be a szerzeteseknek, és dézsmájuk is a monostort illesse a veszprémi püspök helyett. Oguz tehát nem dénárokat szedett hospeseitől, hanem naturáliát kívánt tőlük. Egy földtulajdonra szert tett, Fulco nevű ember, egyébként eredetileg maga is hospes, Tát nevű prédiúmát viszont 1146-ban többek közt egy olyan liberrel hagyta a pannonhalmi apátságra, akinek összes, teljes egészében pénzben teljesítendő földesúri kötelezettsége – beleszámítva az esetleges munkaváltságot is – hat pensa fizetése volt, amelynek értéke az előző században 240 dénárnak, azaz másfél márkának felelt meg. Fulco szabadja tehát csak pénzzel adózott földesurának, ez azonban meglehetősen nagy összegre rúgott.³⁸

Arról, hogy a világi magánbirtokon és az egyházi földeken milyen mértékben terjedt el a XII. században a dénároknak *pro opere*, azaz munkaváltság címén történő szedése, adatok hiányában egyáltalán nincsenek ismereteink. De az mindenképpen biztos, hogy közsabadoktól és vendégtelepeseiktől, bárki tulajdonán éltek is, *pro li-*

³⁷ *Szentpétery Imre*: Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából, Magyar Nyelv, XXXII. sz. 1927, 361–365.

³⁸ Ld. *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár, VI. Pest, 1860, 58; továbbá *Erdélyi László*: A pannonhalmi Szent-Benedek rend története, I. Bp., 598, ill. *Szabó István*: A prédiúm, Agrártört. Szemle, 1963, 1–2. sz. 24.

bertate indoklással egyedül a király hajthatott be dénárokat, senki más. A számára ilyen címen fizetett illetménynek pedig semmiképpen se lehetett földbér jellege.

Kálmán törvénykönyve arról se tájékoztat, hogy az nyolc dénár, amelyet a király a várbirtok minden szabadjától e dekrétum kiadása előtt szedett és amelyet a 45. cikkulus szerint – ha ezen túlmenően mást nem is – a várbirtok liberjeinek, a 35. cikkulus értelmében pedig a közrendű várnéppel együtt lakó hospeseknek a továbbiakban mindenképpen fizetniük kellett, kizárólag a *pro libertate* járó dénárokat foglalja-e magában, vagy pedig tartalmazza a számukra előírt földbér összegét is. Így természetesen arról se kapunk felvilágosítást, hogy ha az utóbbi a helyzet, akkor ez az összeg milyen arányban oszlik meg a két eltérő jellegű járadék között. Ennek ellenére szinte bizonyos, hogy a nyolc dénár csupán azt az adót jelenti, amelyet *libertas* címen kellett a várbirtok közszabadjainak és telepeseinek szolgáltatniuk. Hiszen ha egyszersmind földbértartozásukat is felölelné, akkor Kálmánnak külön és számszerűen kellett volna meghatároznia, hogy a várföldön kívül – azaz mások birtokán – lakó liberek és hospesek szabadságuk fejében hány dénárt adjanak neki. Ezt azonban nem tette. De szabályozatlanul hagyta ezt a kérdést a saját tulajdonú földjeiket művelő közszabadok esetében is.

Továbbá a várbirtok azon közszabadjainak, akik az ő számára egyfajta – hadtáp jellegű – szolgálatot teljesítenek, a nyolc dénár felét a 45. cikkulusban elengedi. A 35. cikkelyben pedig úgy intézkedik, hogy a várbirtok telepesei a haderő működtetéséhez feleannyival – élelemben? munkával? pénzben? vagy a szükséglet szerint mikor miben? – járuljanak hozzá, mint a civilisek, vagy pedig ha ezt nem teszik – értelemszerűen: amikor nincs erre szükség –, akkor a nyolc dénárt fizessék. E rendelkezései ugyancsak kizárólag a várföld liberjeire és hospesekre korlátozódnak. Úgy tűnik, egyéb közszabadoknak és telepéseknek nem tette lehetővé, hogy a nyolc dénár bármekkora hányadát más típusú szolgáltatással tudják le. Feltételezhetően abból a megfontolásból, hogy ennek mértékét, mivel idegen tulajdonos birtokán élőkről volt szó, ezeknek más jogállású társai pedig semmiféle formában se vettek részt a hadszolgálatban, illetőleg a sereg működtetésének biztosításában, semmihez se lehetett volna viszonyítani, azaz egyszerűen nem kínálkozott mód valamiféle arány megszabására. Mindezek fényében szinte bizonyos, hogy a nyolc dénár a királynak olyan jövedelmét jelentette, amelyet minden egyes közszabad és minden egyes telepés kizárólag *pro libertate* fizetett neki, amely tehát földbér jellegű elemet nem tartalmazott. Másik oldalról közelítve a kérdéshez: minden közszabad és minden hospes egyformán nyolc dénárral tartozott az uralkodónak, függetlenül attól, hogy saját vagy másvalaki tulajdonán gazdálkodott. És ebből a *pro libertate* szedett járadékból engedett el egyéb szolgáltatás ellenében bizonyos mennyiséget – pontosan fele részt – azoknak az érintetteknek, akik végső soron királyi tulajdonnak számító várbirtokon éltek.

De mit jelenthet vajon a *pro libertate*? Nem különös, hogy az állam fejének épp azok tartoznak dénárokkal, akik személyükben szabadok, azaz – jogállásukból eredően – perszonálisan, kivéve a királyt, senkitől sem függenek? És miért pont libertásuk miatt kötelesek fizetni a dénárokat? Az lenne a logikus, hogy éppen szabad voltukból következően semmi olyan kötelezettség se terhelje őket, amelyért nem élveznek valamifajta ellenszolgáltatást. E valóságosnak látszó ellentmondás azonban ma-

gától elenyészik, ha a *pro libertate* értelmezésekor a *libertas* szót jelentésének azzal a változatával fordítjuk magyarra, amely esetünkben a leghelyesebbnek tűnik, és amelynek alkalmazása az alapkérdésre illő választ, egyben teljes körű magyarázatot ad.

Valamely személy *libertása* a középkor felfogásában azoknak az éppen adott, bárhol és bármikor érvényesülő és érvényesíthető jogoknak összességét jelenti, amelyek őt azoktól, akik e jogoknak nem mindegyikével rendelkeznek, megkülönböztetik, azokkal együtt viszont, akik ugyanúgy birtokában vannak e jogok teljességének, egyazon libertású csoport tagjává teszik. Mivel az elvileg élvezhető és a gyakorlatban realizálódó jogok köre nemcsak hogy eltérő szélességű lehet, hanem valóban is az, a libertásnak különböző fokozatai léteznek. A szabadság foka mindig kifejezi a függőség mértékét is: minél szűkebb körű a libertás, annál szorosabb és hátrányosabb következményű a személyi függés. Ugyanis: minél tágabb terjedelmű és átfogóbb a függés jellege, a szabadság annál kisebbre zsugorodik. Vagyis libertás és függés viszonyát fordított arány jellemzi. Az ország uralkodójának irányában viszont, akinek egyébként többek közt éppen az a bevallott rendeltetése, hogy biztosítsa ezen – a valóságban különböző fokozatú – libertások fennmaradását, senkinek sem lehet abszolút, bármiféle kötelezettséget kizáró szabadsága. Erre utal a dekrétumnak 45. – a civisek közé telepedett szabadok dénárfizetését szabályozó – artikulusa, amikor kiemeli, hogy e liberek a királytól – a király irányában, viszonylatában – nem szabadok, és ezzel tulajdonképpen azt fejezi ki, hogy az uralkodóval szemben nekik is van meg nem tagadható kötelességük. E kötelezettség pedig aligha lehet más, mint részvétel abban a hadszolgálatban, illetőleg annak a haderőnek fenntartásában és működtetésében, amely nemcsak a királyi hatalom érvényesítésének eszköze, hanem annak is garanciája, hogy az uralkodó mindenkit képes legyen a saját szabadságában megvédelmezni. (A külföldről érkező lovagok-katonák, valamint a magyarsághoz csatlakozó és kifejezetten harcosokként kezeltek ugyanilyen jellegű funkciójáról most ne essék szó.)

E hadkötelezettség az egykori nemzetségek liberjeit személyre szólóan érintette. Vagyis az összes olyan felnőtt férfit, akit a hadviselésre alkalmasnak találtak, fejé-
ként teljesített fegyveres szolgálatot. Ha a szükség úgy kívánta, egyidejűleg valamennyien, máskor csak egy részük, és pedig azok, akik nemzetségtársaik kijelölése alapján vállalkoztak is e feladatra. Felszerelésükről és ellátásukról kezdetben feltételezhetően maga a nemzetség kollektíve gondoskodott. A szükségeselek előteremtése azonban a nemzetségi szervezet bomlásával párhuzamosan és abból következően mindinkább a család, illetőleg az egyén feladatává lett. A változás önmagában is fokozott anyagi megterhelést hozott a liberek – legalábbis nem csekély hányaduk – számára, hiszen egy részük alól különféle okokból kicsúszott vagy a szaporodás és birtokosztódás következményeként terjedelmében összeszűkült a jövedelmet egymagában adó föld. Ehhez járult a haditechnika fejlődése, amely új és költségesebb fegyverzet igényét hozta magával. Ilyennek beszerzésére, anyagi tehetség hiányában, a liberek számban ugyan gyarapodó, létfeltételeik romlása miatt viszont mindinkább szegényedő rétegének egy ponton túl már nem volt módja. Azokról nem is szólva, akik időközben tettek szert libertásra, de anyagi erőforrást jelentő földtulajdont nem kaptak szabadságuk mellé. És a hospesek többséget alkotó azon csoportjá-

ról se, akiknek azt a földet, amelyen megszálltak, nem adta járadékmentes tulajdonába annak birtokosa.

Az ország urának, az ő környezetének és tisztségviselőinek előbb-utóbb be kellett látniuk annak az ellentmondásnak a tarthatatlanságát, amely a liber jogállású elemek körében a hadszolgálat személyes teljesítésének követelménye és ezen igény kivitelezhetősége közt mind jobban megmutatkozott. Nem tudható, hogy feloldására melyik uralkodónk szánta el magát. Az biztos, hogy a közsabadok már Kálmán dekrétumának kiadását megelőzően sem közvetlenül és személyes szolgálat formájában tettek eleget hadkötelezettségüknek, amelyet pedig korábban szükség esetén valamennyien tényleges katonáskodással teljesítettek. Ekkor már, *pro libertate* megjelöléssel, fejenként, illetőleg háztartásonként nyolc dénárt fizettek helyette.

És itt vissza kell térni a libertás fogalmához. E szó nemcsak meghatározott jogok összessége fentiekben érintett birtoklásának a szabadságát jelenti, hanem mentesség is jelenthet bizonyos kötelezettség vagy kötelezettségek alól. A mentesítés által az érintett megszabadul attól a tehertől, amely mentesség hiányában nehezedik rá, és ilyen értelemben e vonatkozásban valóban szabaddá válik. A mentességet kaphatja ellenszolgáltatás nélkül, de annak fejében térítést is kiköthet a maga javára a mentesítő. Az utóbbi esetben bizonyos kötelezettségnek nem elengedéséről, hanem gyakorlatilag megváltásáról van szó. Vagyis a libertas megszerzése nem adományozás révén, hanem megváltás formájában történik. Az ellenszolgáltatást pedig mintegy váltságdíj gyanánt, az adott tehertől történő megszabadítás fejében, tehát a szó szoros értelmében szabadságért nyújtja megszabadítójának a kedvezményezett. A nyolc dénárokat azért *pro libertate* szedi a személyes katonáskodásra anyagi okokból képtelenné váló vagy ilyeneknek ítélt közsabadoktól és az ugyancsak liber jogállású hospesektől vagy az utóbbiaknak legalábbis egy körülhatárolható csoportjától a király, mert ezek fizetése ellenében mentesíti őket attól, hogy „fejenként” kelljen hadba vonulniuk. A szóban forgó dénárokat tehát valóban *szabadságukért* adják az uralkodónak. A megváltás bevezetésével nemcsak a dénárokkal tartozók jártak jól, hanem az ország ura is: a liberek személyes hadszolgálatának tényleges igénybevételeire csak időközönként volt szüksége; a helyette szedett dénárokat viszont évenként is gyűjthette, ezek behajtása tehát rendszeres jövedelemhez juttathatta őt. Arra, hogy ezt a szempontot a megváltásos rendszert bevezető – ki tudja, melyik – királyunk a háztartásonként követelendő dénárnyomással megállapításakor figyelembe vette volna, semmi se enged következtetni. Igaz, ennek az ellenkezőjére se. Az érintettekben viszont e rendszer kialakítása feltételezhetően azt a hitet gyökereztetve meg, hogy fenti adózásuk fejében szabadságuk megvédését teljes egészében és kizárólagosan vállalta magára az uralkodó. A tisztesség kívánja meg e ponton annak megemlítését, hogy jó irányba indultak el azok a történészeink, akik összefüggést sejtettek a „szabad dénár” mibenléte és a korabeli hadügy között. Így Eckhart Ferenc, de mindenekelőtt Bolla Ilona, aki, mint láttuk, elképzelhetőnek tartotta, hogy ez a járadék vagy illetmény keletkezése idején olyan hadiadó lehetett, amelyet katonai kötelezettségük megváltása fejében a vagyontalan liberek fizettek az uralkodónak.

Utaltunk rá, hogy Kálmán két ponton feltételezhetően módosított a hadszolgálatot dénárfizetéssel kiváltó – örökölt vagy általa létesített? – rendszeren. A 45. artiku-

lusban a várföldek liberjeinek, a 35.-ben pedig a civisekkel együtt lakó hospeseinek – esetleg ismét? – lehetővé tette, hogy nyolc dénárra rugó pénzfizetési kötelezettségüket fele részben, azaz négy dénárnyi értékben más módon tudják le. Ezt a „más” módot a liberek esetében egyfajta hadtápszolgálatban – szekerészek és pénzért teendő egyéb, feltételezhetően szállítással és élelmezéssel kapcsolatos szolgáltatások biztosításában – meg is határozta. A hospeseket illetően viszont erről csak általánosságban intézkedett. Azt előírta ugyan, hogy a hadjáratokra csak a felét kötelesek fordítani annak, mint amennyi a civiliseket, azaz a vár függőségében élő közrendűeket e tekintetben terheli. Arra azonban nem adott utasítást, hogy e civilisek gyakorlatilag milyen formában járuljanak hozzá a hadra fogott sereg működtetéséhez. Ennek megjelölését az uralkodó, mivel az e téren fennálló gyakorlatot az egykorúak úgyis pontosan ismerték, feleslegesnek vélhette. Így viszont az utókor előtt homályban hagyta, hogy a hadsereggel összefüggésben miféle tevékenységbe vonta most be a várnak korábban csak dénárfizetésre kötelezett hospeseit.

Rendelkezésével egyébként a várbirtok akkori és leendő liberjei számára kötelezővé tette a fenti közreműködést, és közülük azoknak, akik ezt nem vállalták, amint láttuk, a várbirtok elhagyását parancsolta meg. A hospeseket érintő e tárgyú intézkedése azonban korántsem ennyire egyértelmű. Ebben ugyanis viszonylagosan fogalmaz: a hospes vagy annyi szolgálatot tegyen e téren, mint a civilis szolgálatának fele, vagy pedig nyolc dénárt fizessen helyette. A szövegezés alapján nem állapítható meg, hogy tényleg szabad választást engedett-e a hospeseknek a pénzzel adózás és részlegesen valamilyen más fajtájú szolgáltatás között, vagy pedig az idézett artikulusban csupán azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy a hospes csak abban az esztendőben tartozik a nyolc dénár teljes összegével, amelyben más formájú személyes szolgálatának igénybevételére szükséglet hiányában nem kerül sor. Az viszont szinte biztosra vehető, hogy annak az ismeretlen jellegű szolgáltatásnak a felét, amelyet egy civilis a haderőnek nyújtott, illetőleg a hadviselésre közvetlenül és személyesen fordított, átlagosan nyolc dénár értékűnek becsülték a dekrétum megalkotói. Ebből pedig az, hogy a hadsereg fenntartásában a közrendű várnép minden egyes háztartására kétszer akkora teher hárult, mint a vele együtt élő liberére és hospesére, továbbá hogy ez a teher számszerűsítve az egykorúak becsüje szerint tizenhat dénárt jelentett, egyaránt következik. Nyilvánvaló, hogy a fenti kedvezményt a közsabadok és a vendégtelepesek személyi libertásuk miatt élvezhették.

Kálmán e tárgykörhöz tartozó, a 40. artikulusban olvasható másik intézkedése a külön falvakban lakó, saját tulajdonú földjeiken és földjeikből élő liberekkel kapcsolatos. A tőlük beszedett pénzt, eltérően a vár és egyéb idegenek birtokán megtelepedett liberek és hospesek dénárjaitól, amelyeket központi elosztás, illetőleg felhasználás végett Esztergomba szállíttatott, hadicélra ugyan, de a helyszínen, pontosabban: az adott ispánság területén hasznosíttatja. Arra utasítja ugyanis a királyi megyék comeseit, hogy ha ezekből az ispánságuk területén található közsabad falvakból lovakat is lehet szerezni, alkalmasint vásárolni, az általuk fizetett összeg pedig eléri a 100 pensát, akkor – ennek továbbküldése helyett és fejében – egy páncélost, vagyis nehézlóvast, ha viszont a begyűjtött pénz csak 40 pensára rüg, akkor egy páncéllal el nem látott, azaz könnyűlovast állítsanak ki az uralkodó számára. Ha pedig a behaj-

tott dénárok összértéke 40 pensa alatt marad, ezt a mennyiséget az ispánok – nyilván e téren végzett munkájuk honorálásaképpen – maguknak tarthatják meg. Mivel egy pensa – ha helytálló Hóman számítása³⁰ – a XI. században és feltehetően a XII. elején is negyven dénárnak felelt meg, Kálmán dekrétuma úgy kalkulálhatott, hogy lehetett várispánság, amelynek területén az ötszázat is meghaladhatta azoknak a saját tulajdonú birtokkal rendelkező közliber háztartásoknak száma, amelyeknek fejei személyes hadkötelezettségük megváltásaként nyolc dénárokat fizettek. Ahhoz ugyanis, hogy a comes négyezer dénárral egyező értékű száz pensát össze tudjon gyűjteni, ötszáz háztartásnak kellett egyenként nyolc-nyolc dénárt leadnia. Nyilvánvaló az is, hogy ha az ispán ennél több háztartást talált, és e többlet elérte az újabb ötszázat, akkor megint egy páncélos, de ha a többlet csupán kétszázat tett ki, akkor ismét csak egy könnyülovas kiállításának kötelezettsége lépett érvénybe. Ha viszont többlet-dénárok csupán kétszáznál kevesebb háztartásból folytak be, akkor az ispán értelemszerűen ugyancsak a maga hasznára fordíthatta ezeket.

Az így kiállítandó katonák beosztásának és alkalmazásának módjáról külön nem intézkedett e dekrétumban az uralkodó. Éppen ezért a tévedés kockázata nélkül valószínűsíthető, hogy a comitatus seregébe kerültek, és annak élén a várispán vezette őket a király hadjárataiba. Kálmán azt sem írta elő, hogy a comes e páncélosokat és könnyülovasokat az érintett közszabadok soraiból válogassa-e, vagy pedig a hadszolgálatot vállalók közül bárhonnét toborozhatja őket. Vélhetően az ispán döntésére hagyta ezt, aki a választásnál alighanem a tőle személyileg is függő várnépbelieket részesítette előnyben. Ez is egyik oka lehet annak, hogy a következő században megszaporodott források meglehetősen gyakorisággal adnak hírt olyan közrendüekről, azaz civilisekről, castrensisekről, akik a különféle hadjáratokban vitézségükkel tün-tették ki magukat. A vonatkozó rendelkezésben egyébként az a legfontosabb, hogy a hazai eredetű közszabadok vonatkozásában a személyes hadkötelezettség helyett a képviselőinek nevezhető hadszolgálat elve jelenik meg benne.

E képviselői vagy helyettesítő rendszer léte kérdőjelet tehet a mellé az általam is osztott vélemény mellé, hogy a szóban forgó dénárokat esztendőnként, tehát nemcsak akkor hajtotta be az uralkodó, amikor éppen megkövetelte a hadsereg szükséglete. A formális logika szerint ugyanis az évente ismétlődő adóztatásnak azzal kellett volna együtt járnia, hogy minden évben kiegészítik – feltöltik – a sereg állományát. De miért lenne elvetendő ez a feltételezés? Azonkívül a beszedett összeget más célokra is felhasználhatta a király, hiszen senkinek se tartozott elszámolni róla. Ezért az esetleges kérdőjel csak nagyon halovány lehet.

Annak százszázalékos bizonyosságú eldöntésére, hogy a képviselői rendszer bevezetése merőben Kálmán újítása-e, vagy csupán egy különben is létező gyakorlat megerősítéséről, netalán egy olyan szisztémához való visszatérésről van itt szó, amellyel egyszer már szakítottak, a rendelkezésre álló források hasznosítható adatok hiányában nem jogosítják fel a kutatót. Annyi talán mégis mondható: nem kizárt, hogy a fentiekben tárgyalt két intézkedés Kálmán feltételezett, valójában azonban nem ismert hadügyi reformjának képezhette egy-egy elemét.

39 *Hóman*: Adó vagy földbér? i. m.

Tény, hogy a későbbiekben azokban a királyi birtokokra települt hospesközösségekben, amelyek az uralkodótól megkapták a belső öngazgatásnak, a birtokukba adott föld mikénti értékesítésének jogát, ez utóbbi használatáért pedig kommunikatásként egy összegben fizették a cenzust vagy terragiumot, a képviseleti rendszerű hadszolgálat lett a domináns. Vagyis a mindenkori – először a telepítő – uralkodó csak azt írta nekik elő, hogy az egyik vagy másik település lakói közösen – létszámuk változásától mindig függetlenül – hány és milyen típusú harcost mivel kötelesek felszerelni és ezután maguk helyett az ő seregébe küldeni. Tőlük már nem kérte a háztartásonként járó nyolc dénárokat, hanem rájuk bízta, hogy közösségükön belül miként, milyen kulcsot alkalmazva osztják meg egymás között a kiállítás és felszerelés költségeit.

A hadszolgálati kötelezettség persze az egyházi és magánbirtok hospeseit illetően is tovább élt, de korántsem tisztázható, hogy hol tettek ennek személyesen és hol képviseleti formában eleget, illetőleg mikor fizettek dénárokat helyette. Kálmán dekretumát követően is akadtak magánföldesurak, akiknek hospesei személyesen teljesítették a hadszolgálatot. Dávid pannonhalmi apát Henrik nevű fivérének felesége: a gyermektelen Szines asszony, amikor Kutas nevű prédiúmát 1146-ban Géza király engedélyével végrendeletileg a pannonhalmi monostorra hagyta, az apátot felhatalmazta arra, hogy a prédiúmra még az ő életében tetszése szerint telepítsen vagy küldjön el onnét szabad hospeseket, ez utóbbiak számára pedig előírta, hogy a mindenkori hospesek hadjárat idején az ő halála után is kötelesek a király seregébe menni.⁴⁰ A kutasi vendégtelepesek hadkötelezettségüket ezek szerint személyesen rótták le. Vagy talán csak akkor, ha erre volt az uralkodónak szüksége, egyébként viszont ők is dénárokkal tartoztak? Valószínűtlen, hogy kétféle formában is megterhelték volna őket.

Bár az uralkodók különféle címeken szedtek be pénzt alattvalóiktól, a fizetőik jogállására utaló *liberi denarii* – szabad dénárak, szabadok dénárjai – elnevezéssel, illetőleg az adóegység alapjául szolgáló háztartásra mutató füstpénnel névvel az egykorúak kizárólag azt a jövedelmet illették, amelyet a szabad jogállású közliberek és hospesek személyes hadszolgálatuk megváltásaként fizettek, és amely senki másnak nem járt, mint egyedül az ország legfőbb urának: a királynak, akinek e hadszolgálattal éppen uralkodói funkciója miatt tartoztak. A „szabadok dénárjai” elnevezésű illetmény eredetileg nyolc dénárnyi összege időközben változhatott, de ennek a forrásokban nem maradt nyoma. Az viszont biztos, hogy e néven csupán a személyükre nézve független elemek, mégpedig nagyjából a XIII. század közepéig tartoztak vele, akár várföldre telepedtek, akár egyéb tulajdonosok jószágain találtak maguknak lakóhelyet.

E dénárak fizetése egyszersmind szabad voltuk bizonyítékának számított. E tény hangoztatásával a dénárosok az adott birtok más jogállású népeitől is meg tudták magukat különböztetni. Echeck (Ecseg) falu hat megnevezett lakosa, akiket a hevesi várispánság három másik településének castrensisei 1222-ben szerettek volna önmaguk közé soroltatni, azaz ugyanolyan terhek alá vonatni, mint amilyenek rájuk nehe-

40 Wenzel i. m. I. 56–57.

zedtek, azzal védekeztek e kísérlet ellen, hogy egyikük se tartozik abba centurionatus szervezetbe, amelyből eredően *castrensis*-kötelezettségek hárulnának rájuk, hanem *debitorum liberorum denariorum*, azaz szabad dénárok fizetői.⁴¹ Ellenfeleik azután, visszariadva a tüzesvaspróba vállalásától, beismerték, hogy az ecsegiek valóban nem tagjai a velük egyformán adózók közösségének. Az itt használt *debitor* szó egyébként felhatalmazást ad a kutatónak arra, hogy minden olyan járadékadó személyben, akit a források debitornak neveznek, jogállásáról azonban semmi közelebbit nem árulnak el, szabad személyt, így szabaddénár-fizetőt tételezzen fel. Amikor az alapító Márton comes Magdolna nevű özvegye 1137-ben Bogotán öt szőlőt adott a csatári monostornak, szükségesnek találta művelőik ilyen megkülönböztetését: kettő közülük nőtlen szolgál, három pedig adózó (*quorum duo servi sunt, tres vero debitorum*). Aligha kétséges, hogy e szembeállításal az utóbbiak *liber* voltára kívánt utalni.⁴²

Az mindenesetre határozottan állítható, hogy a szabad dénár még akkor sem volt egyenes állami adó, ha valóban évente szedetett ilyent az uralkodó. Fizetésével ugyanis a társadalomnak mindössze azon szabad státusú rétegei tartoztak, amelyeknek tagjai olyan ősoktól származtak, akiknek eredetileg személyesen kellett fegyverrel szolgálniuk az uralkodót, vagy akik maguk, illetőleg elődeik e kötelezettség vállalásával telepedtek meg Hungária területén. Annak nincs nyoma, hogy azokat az idők folyamán felszabadított vagy önmagukat megváltó *servusokat* (rabszolgákat), *kondicionariusokat* (különféle szolgálatokat tevő elemeket) és *libertinusokat* (szabadosokat) és utódaikat, akik szabadságuk elnyerése előtt sohasem teljesítettek a királynak kötelezően fegyveres szolgálatot, automatikusan a szabad dénárokat fizetők közé számították volna. Ezért ennek lehetősége legfeljebb feltételezhető.

De földbért se jelentett e sajátos járadék, hiszen azoktól a közliberektől és hospesektől is behajtatta az uralkodó, akik nem az ő, hanem más birtokán vagy épenséggel saját tulajdonukon laktak, személyesen viszont nem katonáskodtak, márpedig földbérre csak a valódi tulajdonos vagy annak zálogosa, illetőleg bérlője formálhatott igényt.

Királyaink egyházaknak és maguk alapította monostoroknak a XI. században rendszeresen, de esetenként még a XII. században is adományoztak nemzetségükből kiemelt vagy akár egyéni földtulajdonnal rendelkező közlibereket.⁴³ E gyakorlat azonban nem azt jelentette, hogy az állam feje tetszése szerint kezelhette és mások bármilyen körülményi függőségébe kényszeríthette liberjeit. Csak olyasvalaminek elidegenítésére volt jogosult, ami a libertól neki járt, ami őt illette meg. Ez pedig a liberek vonatkozásában egyedül a hadkötelezettségről mondható el. Amikor tehát libereket rendelt egyházak vagy szerzetesrendek szolgálatára, ezeket tulajdonképpen nem személyükben adományozta nekik, hanem csak arról a hadszolgálatról mondott le a megadományozottak javára, amelyet a nevezettek addig az ő számára voltak kö-

41 *Karácsonyi–Borovszky* i. m. 206. sz. Megjegyzendő, hogy *Győrffy György* (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, III, 218) az ecsegiek megvadását 1217-re datálja.

42 *Fejér György*: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II. Buda, 1829, 92–94.

43 Ld. pl. *Wenzel* i. m. I. 56–57.

telesek teljesíteni. Az átengedett személy valójában katona is marad, vagyis a megadományozottnak csupán ebbéli minőségéből fakadó szolgálattal tartozik: saját lován és fegyverzetében vonul hadba az egyházi főúr oldalán, harcosként védelmezi az adományost és birtokát, és az előbbi kísérete fegyveres tagjaként követi annak utazásai során.⁴⁴ Vagyis az egyház harcos jobbágya lesz, akinek leszármazottai – megvetve egy új és külön társadalmi kategória alapjait – az egyház „nemes” jobbágyaiként tűnnek majd fel.

Az egyháznak adott liberek tehát egy olyan jogi kategória létrehozói, amelyek ugyancsak liber eredetű másik része birtokával együtt vagy éppenséggel földadomány reményében, de formailag önszántából vállalja az egyház fegyveres szolgálatát. Az egyházaknak és egyházi testületeknek a fenti módon átengedett liberek személyi szabadsága annyiban csorbult, hogy a továbbiakban már nem közvetlenül a királynak, hanem a megadományozottnak tartoztak engedelmességgel és hadszolgálattal. Annyiban viszont változatlan maradt libertásuk, hogy új uruk – az adott egyház – elvileg önhatalmúlag nem, hanem csupán az uralkodó ilyen tartalmú külön intézkedése esetén kívánhatott tőlük a hadi mellett vagy helyett egyéb szolgálatot, illetőleg járadékot. Ezt is kívánta jelezni II. Béla a dömösi apátság alapítólevelének 1038. évi megerősítésekor annak kimondásával, hogy az apát a monostor birtokain talált 1191 háznéből, amelyek közül 47 számított szabadnak, *vel de servis in liberos, vel de*

44 Jellegzetes példa erre Szent Istvánnak az általa állítólag 1015-ben alapított pécsváradi apátsággal kapcsolatos intézkedése. A birtokot a király, mondja az adományról tájékoztató oklevél szövege, földekkel, erdőkkel, halastavakkal, szőlőkkel, falvakkal és népekkel, mégpedig mind szabadokkal, mind szolgálkkal (*tam liberis, quam servis*) együtt, tudniillik kétszáz szabad katonával (*liberis scilicet ducentis militibus*) adta a monostornak, és az utóbbiak feladatává tette, hogy ha a környéken zavargás ütne ki, fegyveresen siessenek a monostor védelmére (*si forte in regione suboritur sedicio, ad Monastery armati manu concurrant custodiam*), továbbá a királyhoz látogató apátnak mindig biztosítsanak 12 fős lovas kíséretet (Abbati regalem visitanti *presentiam duodecim equites servitium studeant exhibere*). Az átengedett szabadok tehát egyértelműen kizárólag katonai jellegű szolgáltatásra kötelesek. – A vonatkozó privilégiumot, amelynek 1158-ban II. Géza még eredetijét erősítette meg, mivel időközben ez utóbbi is elégett, új fogalmazásban és nyilvánvalóan a monostor szerzeteseinek bemondása alapján vagy egyenesen tőlük kapott szövegezéssel 1228-ban II. András adta ki újra; ez a változat maradt fenn szövegű átírásban Garai Miklós nádornak egyik – a XIV. század utolsó negyedében keletkezett – oklevelében, amelyet a Magyar Országos Levéltár diplomatikai fényképgyűjteménye DF 237539 sz. alatt őriz. Ezt adta ki *Fejér György* (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, III/2, 118–129), és ez jelent meg a Monumenta Vaticana sorozatban is (Series I. A, IV. 572. skl.). Mivel azonban olyan fogalmak és terminus technicusok olvashatóak benne, amelyek István korában kétségtelenül ismeretlenek voltak, egyebek mellett éppen a *liberi denarii* kifejezés is, hitelességét illetően indokoltan támadt kétség a szakemberekben. *Szentpétery Imre* azután, hogy a szöveget tüzetes vizsgálatnak vetette alá, kimutatta, hogy az oklevél mely részei tekintendők tartalmilag hitelesek, és melyek azok, amelyek II. András újrafogalmazása alkalmával interpolálással kerültek bele. Ennek során ő a szabadok katonai adományozását tárgyaló részt is egyértelműen hiteles híradásnak minősítette (Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele, Bp., 1918). – Nagy valószínűséggel az apátságok katonai szolgálatára rendelt liberekről volt szó Szent László első – valójában harmadik – törvénykönyvében is, amikor a király a 27. cikkulusban úgy intézkedett, hogy az apátok *de liberis suis* – saját szabadjaiktól – *decimacionem* adjanak a püspököknek (*Závodszy* i. m. 162.). De az se zárható teljesen ki, hogy az uralkodó ezen előírása a monostorok földjére települt – birtokukat veszített vagy azt elhagyó – szabadokra vonatkozott.

liberis in servos ne auderet aliquos transferre, azaz ne merjen szolgát szabaddá, libert pedig servussá tenni.⁴⁵ Továbbá az egyház alá kerültek tulajdonjogukat se vesztették el földjük felett, mert ez csak magszakadás beálltával háramolhatott az új gazda kezére.

Megjegyzendő, hogy királyaink nemcsak liberjeik átengedésével, hanem azzal is szaporították egyik vagy másik egyházi testület csupán katonai jellegű szolgálatot végző embereinek a számát, hogy azok saját alattvalóik közül emeltek némelyeket érdemeikért az adott egyház harcosainak sorába. Azt a „veszteséget” pedig, amely ezáltal az egyházat érte, esetenként azzal kárpótolták, hogy a harcosokká átminősítették korábbi szolgálatainak teljesítésére ugyanannyi személyt engedtek át saját castrensiseik vagy egyéb condicionáriusaik közül neki. Így tett IV. Béla 1239-ben, amikor egy bizonyos Chertut és 15 rokonát a szekszárdi apátság lovascsöszzi beosztásából a monostor szabad jobbágyai rendjébe – *inter liberos iobagiones* – helyezte át azzal az intézkedéssel, hogy nevezettek a király hadjárataiban – nyilván az apát oldalán – mint páncélosok vegyenek részt, a monostornak pedig semmi egyéb, csupán követségi szolgálattal tartozzanak. Egyidejűleg viszont a fehérvári vár castrensisei közül ugyancsak 16 háznepet az apátság lovascsöszzi szolgálatára rendelt. Chertuék privilegizálásuk ellenére sem tartoztak a szabadok dénárjaival, hiszen személyes katonai szolgálatra kötelezte őket az uralkodó. De – és ezt Béla külön hangsúlyozta – nem kerültek be az ugyancsak személyesen, ám a király zászlaja alatt harcoló és adómentességüket ennek fejében élvező nobilesek – serviensek – közé sem, és az uralkodó kizárólag külön kegyként biztosította őket arról, hogy nekik sem kell adót fizetniük az ő részére.⁴⁶

Az Árpádok korában a jelek szerint még nem teljesen szakadt meg a királynak és az általa adományozott egyházi exercituánsoknak a kapcsolata. Legalábbis akkor nem, ha ő volt a szóban forgó egyház vagy testület kegyura. Ezért történhetett meg, hogy ha szaporodás vagy kiváltságolás folytán a szükségletet meghaladóvá duzzadt ezeknek a harcos egyházi jobbágyoknak a rétege, akkor számukat a kellőnek vélt mennyiségűre redukálta az uralkodó. Erre a tihanyi eset a jellemző és legismertebb példa. Ennek az apátságnak a birtokán 1211-ben az 590 szolgáltató háznép közül 130-nak már lovasjobbágy volt a feje, azaz a lakosságnak több mint ötöde csak kíséretadással és hadszolgálattal tartozott. Nyilvánvaló, hogy a monostornak ilyen funkcióban nem volt ennyi lovasra szüksége. Ezért IV. Béla – a kegyúr – 1267-ben csak tizenkettőt hagyott meg közülük eredeti feladatkörükben, a többit pedig arra kötelezte, hogy háztartásonként évente fél fertó pénzt fizessenek az apátnak lovasszolgálat helyett. Áruklodó a király intézkedésének második fele: biztosította e többséget, hogy pénzfizetőkké degradálásuk ellenére megtarthatják a jobbágy nevet, ő maga pedig továbbra is saját harcosainak tekinti őket. Közvetett módon nem kevesebbet ismert el ezzel, mint azt, hogy az érintettek őseit az adományozó uralkodók egykoron a katonaként szolgáló liberek közül és ugyanilyen céllal bocsátották az apátság

45 *Knauz Nándor*: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, I. 88–89.

46 *Hazai Okmánytár*, VI. 22–24.

rendelkezésére.⁴⁷ Lépése ugyanakkor jelezte, hogy a liberek eladományozása eleve nyitánya lehetett annak a folyamatnak, amelynek során a liberek egyik részének hadszolgálatát – egyházi birtokon is – pénzjáradék fizetésének vagy más jellegű szolgáltatásnak kötelezettsége váltotta fel, a liberek erre a sorsra jutott rétege pedig a fokozatosan kialakuló és jogilag egységessé váló jobbágyság számos forrásának egyikét jelentette. Ezt a folyamatot tükrözi, illetőleg annak egyik állomását örökíti meg a bakonybéli apátság birtokainak az az összeírása, amely Kálmán uralkodásának első éveiben készült. Ez Koppány birtokon mások mellett 19 olyan férfit, illetőleg családfőt vesz számba, akik liber állapotúak ugyan, de akik már nem csupán lovasszolgálatot látnak el az apát és a szerzetesek mellett, hanem még 2 nap szántanak, 1 nap aratnak, évente egyszer bort fuvaroznak és – nyilván szükség szerint – szénát is kaszálnak a monostor számára. Az ő terheik, noha még mindig különböznek azoknak az ugyancsak lóval szolgálóknak a kötelezettségeitől, akik szintén Koppányban laknak ugyan, de 8 napon át szántanak, aratnak, gyűjtenek, csépelnek, a malomba gabonát, onnét a monostorba lisztet szállítanak, hetélőszolgálatot teljesítenek, őrzik az apátság állatait, sőt fűtik a rendházat is; de már közelítenek a szolgálai jogállású libertinusok átlagos terheihez.⁴⁸ Vagyis a gyakorlatban az a királyi szándék, hogy az eladományozott libert új ura csak arra a célra használhassa, amelyre az uralkodótól kapta, korántsem mindig érvényesült. Az eladományozott libereknek csupán egyik része tudott megmaradni a fegyveres lovasszolgálatra alkalmazottak – az egyházi nemesek alaprétegét adók – státusában, másik részüknek óhatatlanul lefelé vezetett az útja. Még akkor is, ha személyes szabadságuk: a *liber conditio* bár megtépázottan, de megmaradt, a jobbágyság kialakulása pedig egyre könnyebbé tette, hogy éljenek is vele.

Feltehetően még fokozottabban érvényes ez azokra a liberekre, illetőleg utódaikra, akik önként, ám nem kifejezetten katonáskodni álltak valamelyik egyházi testület szolgálatába. Példa lehet erre annak a négy – a vonatkozó oklevél szerint egyébként *proceres* minősítésű – személynek az esete, akik születésük folytán szabadok voltak (*ex parentela sua libertatem duxerant*), és akik, egyezően őseikkel, önként (*libere*) vállalták, hogy a veszprémi püspökség területén elvégzik a dézsmálást, továbbá saját lovaikon ellátják a káptalan követségbe járással kapcsolatos feladatait is. 1181-ben viszont azzal a kéréssel fordultak János püspökhöz és kanonokjaihoz, hogy adjanak nekik olyan földet, amelyet művelhetnek és amelyből megélhetnek. A káptalan teljesítette kérésüket: Keszi (a mai Papkeszi) faluban az egyház saját és tulajdon ekéjéhez tartozó (*proprium et ad suum arathrum pertinens*), azaz házi művelésű, tehát nem a helybéli lakosság által használt szántójából átengedett nekik 28 holdat, ottani kaszálójának felével együtt.⁴⁹ Lehet, hogy a szóban forgó libereknek sikerült megszerezniük a „harcos egyházi nemes” jogállását. De mivel földjüket a káptalantól kapták, éspedig – mivel az egyházi fekvőjóság elidegeníthetetlennek számított –

47 Ld. minderre Erdélyi László: i. m. X. k. 448. lapját követő táblázatot, ill. az 528–529. lapokat, – Béla rendelkezésével részletesen foglalkozik Solymosi (i. m. 39.).

48 Wenzel i. m. I. 31–38, ill. Györffy: Diploma Hungariae... I. 248–256.

49 Magyar Történelmi Tár, II. Pest, 1855, 171–172.

nem tulajdonul, hanem csupán használatra, annak a valószínűsége nagyobb, hogy e „proceres” ivadékai (is) libere condicionis közjobbágyokká lettek.

Árpád-házi királyaink nemcsak szolgarendű, de a várak jószágain és a saját birtokaikon élő, a kondicionárius státus különféle fokain álló embereik személyéről is – kivéve a hadszolgálatra hivatott várjobbágyokat – korlátlan tulajdonosként rendelkeztek. Ezért adományozhattak el lakott területeket is. Ezek népének sorsáról legtöbbször nem is intézkedtek külön, e hallgatással pedig az érintett lakosoktól követelendő járadékok mennyiségének és fajtáinak meghatározását az új tulajdonosra hagyták. Más esetekben hangsúlyozták, hogy az adományos tetszése szerint változtathatja az átengedett kondícióit, azaz beosztását. Azt, hogy csupán az adományozáskor létezett státusuknak megfelelően kezelhetik őket, csak néha kötötték ki. Előfordult az is, hogy megjelölték azokat a kondíciókat, amelyekbe az elidegenítettek, akár összességükben, akár meghatározott számban, áttehetőek lettek. Volt, amikor előírták, hogy az új földesúr köteles az eladományozottak részére akkora földterület kijelölni, amekkora azok megélhetését fedezi. Megesett az is, hogy a birtok elidegenítésével egyidejűleg annak korábbi lakóit végleges távozásra vagy kifejezetten a velük azonos kondíciójú népességhez költözésre szólította fel az uralkodó. Egyvalami azonban közös volt valamennyi változatban: az új tulajdonossal a kezére jutottak ugyancsak személyes függőségi viszonyba kerültek, azaz nem mehettek el szabadon annak joghatósága alól. Ellentétben az idegen birtokra települt közliberrel és hospessel, aki esedékes járadékainak lerovása után más lakhelyet és új gazdát választhatott magának.

Eladományozott földön persze, akár tulajdonosként, akár fizetés feltételével élt korábban rajta, a közliber vagy a hospes csak úgy maradhatott meg, illetőleg akkor használhatta azt tovább, ha vállalta az új tulajdonos által megkívánt járadékok szolgáltatását. Kézzelfogható példája ennek a bakonyszücsiek esete. Ők valamikor az 1160-as évek elején sajátjukként akarták birtokolni azt a Kajár prédiumon fekvő földet, amelyet adományként egykor a bakonybéli apátság kapott az uralkodótól. Erre a király vonatkozó ítéletét végrehajtó Gil fehérvári kanonok leromboltatta a szücsiek házait, őket magukat pedig szétkergette. Erre az összes szücsi férfi, ahogy az oklevél mondja, a szükségétől kényszerítve azt kérte, hogy ne hányják ki őket a földből, hanem ugyanúgy, amint őseik is tették, *annuali tributo* – azaz évi adó – fejében használhassák azt. Végül egyenesen az uralkodó előtt kötelezték magukat arra, hogy esztendőnként minden egyes háztól egy köcsög mézet és öt nagyköből gabonát szolgáltatnak be a monostornak.⁵⁰

Persze a forrásokban olyan szövegformulával is lehet találkozni, amely szerint hol a király, hol valamely magánszemély hospeseket, mint 1117-ben a már említett Oguz, vagy libert, mint 1146-ban a már szintén megidézett Fulco, ad át birtokával, illetőleg prédiumával együtt másvalakinek, nevezetesen valamelyik egyházi testületnek. Így tett 1164-ben a király engedélyével és annak privilégiumával megerősített végrendeletében Myskének az a magvaszakadó István nevű fia, aki egész sor prédiuma, számtalan servusa és libertinusa mellett Mura nevű prédiumát és Kara-

⁵⁰ Wenzel i. m. VI. 68–69.

puna nevű földjét *cum omnibus liberis hospitibus, qui super terram illam morantur*, tehát az összes szabad telepessel, akik azt a földet lakják, hagyta az almádi monostorra.⁵¹ 1171-ben Benedek veszprémi ispán számos más adománya között Ireg prédiomot egy Cetk nevű, minden bizonnyal lovasszolgálatot teljesítő, Kaal prediumot pedig egy annak élén álló, Petrus nevű jobbággal és *cum ... duobus debitoribus* – két adózóval ruházta át a veszprémi egyházra.⁵² A „debitor” alatt, mivel az oklevél minden más személy esetében pontosan megadja annak jogállását, illetőleg csoportjának jellegét, kétségtelenül szabad személyt – közlibert vagy hospes – kell érteni. Ugyanezen esztendőben IV. István parancsára a fentebb említett Gil kanonok – a rajtuk élők egyidejű összeírásával – meghatározta azokat a birtokokat, amelyeket bizonyos Tuta és Peregrinus nevű fivérek adományoztak a bakonybéli monostornak; eljárása során az egyik Ganna nevű birtokon, servusokon és kondicionariusokon kívül, tíz *de servitute liberati* – szolgaság alól felszabadított –, továbbá négy olyan embert is talált, *qui cum libertate serviunt*, azaz akik annak idején szabadon vállalkoztak az adományozó Peregrinus földjén szolgálatra. Sokatmondó az is, hogy a servusokból szabadokká tettek közösen fizetendő járadékát – 1 ökör, 2 nagy disznó, 2 birka, 10 malac vagy liba, 20 tyúk, 80 vödör sör és 40 köből liszt adásában szabva meg azt – Peregrinus konkrétan meghatározta, az eleve szabadokét viszont – ez tűnik ki a szövegből – a monostor és az érintettek megegyezésére bízta.⁵³

Megfigyelhető egyébként, hogy a magánosok adománylevelei a másnak átengedett birtokok liberjeiről általában eltérő formában – szövegezésben – rendelkeznek, mint azon lakóiról, akiknek a személye felett gyakorolt tulajdonjogot is az új gazdára ruházzák át. Vagy semmit se szólnak e szabadok szolgáltatásairól, vagy minimális mértékűre korlátozzák azokat; vagy kikötik, hogy csak ugyanazok lehetnek, mint amiket a régi birtokos számára teljesítettek, vagy egyszerűen rögzítik az ilyen liberek tovaköltözési jogát. A zselicszentjakabi apátságot 1061-ben megalapító Győr nembeli Ottho comes a Stiurillus nevű helyet is az összes lakójával együtt a monostornak engedte ugyan át, azt mégis kikötötte, hogy az ott található két szabad háznép (*due mansiones liberorum*) továbbra is az ő Elek nevű fiához tartozó maradjon.⁵⁴ A százdi apátság létrehozója, Péter comes viszont, amikor a Salamontól és Géza hercegtől kapott Szada nevű birtokot 1067-ben a monostornak adományozta, egyúttal úgy intézkedett, hogy azok pedig, akik szabadoknak tekintik magukat (*quicumque libertatis nomen affectant*), távozzanak el onnét (*recedant*).⁵⁵ Valamikor II. István uralkodása idején – 1116 és 1131 között – Fila bán a maga Vrsu (Örs) nevű prédiomát az ottani szolgákkal és szabadokkal együtt (*cieru servis et liberis*) hagyta ugyan az uralkodó engedélyével a veszprémi egyházra, de azzal a megszorítással, hogy a szóban forgó szabadok ugyanazon feltételek mellett szolgálják a püspöksé-

51 Közli *Jakubovich Emil*: XII. századi oklevéltörödékek, Levéltári Közlemények, 1924, 156–157.

52 *Fejér* i. m. IX/7/2, 632–633.

53 *Wenzel* i. m. VI, 66–68.

54 *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből, Tanulmányok Budapest múltjából, XVI. Bp., 1964, 53.

55 *Györfly György* [szerk.]: *Diplomata Hungariae antiquissima*, I. Bp., 1992, 184.

get, mint amilyen feltételek között neki szolgáltak (*prenominatos liberos, qua michi condicione ministrabant, delegaverim*), vagyis másnak és többnek teljesítésére nem kényszerítheti a püspök őket.⁵⁶ II. Béla abban az oklevélben, amelyben 1135-ben összefoglalta Lampert comesnek és családjának az általuk épített bozóki monostor számára még II. István korában tett adományait, az átruházott személyek között megnevez két szabad embert (*duos liberos homines*) is; ezek kötelezettségeiről azonban, eltérően a privilégiumban adományozottakként szereplők többségétől, akiknek esetében vagy foglalkozásuk, vagy feladataik megjelölésével, illetőleg meghatározásával, egyszersmind terheik jellegére és nemére is utal, nem ejt szót; vélhetően nevezettek libertása miatt tekintett el attól, hogy eleve konkrét járadék fizetésére kötelezze őket.⁵⁷ Margit asszony viszont 1152-ben annak hangsúlyozásával hagyta végrendeletében a Péter nevű szabadot (*liberum*) három hozzátartozójával együtt a pannonhalmi apátságra, hogy Péterék saját járadékuk gyanánt mindössze 12 ulna szőnyeget kötelesek a monostornak évente beszolgáltatni, vagyis minimalizálta Péterék terheit.⁵⁸ (Péter feltehetően felszabadítás útján jutott libertásához. Erre vall az a körülmény, hogy úrnője egyidejűleg 1 ökröt és 10 birkát adott neki.) A szicíliai királyhoz 1153-ban II. Géza követeként induló Adalbert mind feleségének, mind Pannonhalmának öt-öt prédiomot kötött le végrendeletileg; a Jac nevű prédiomot szabad emberekkel együtt *cum liberis hominibus*) hagyományozta ugyan a monostorra, de szükségesnek tartotta annak kijelentését is, hogy nekik joguk van elköltözni oda, ahová csak akarnak (*habitatores ... libertatem habeant eundi, quo volunt*).⁵⁹

Ezek a liberekkel kapcsolatos „visszafogott” szövegezők, még ha felemásan vagy határozatlanul is, tulajdonképpen azt érzékeltetik, hogy liber vagy hospes adományozása esetében kizárólag a hospes vagy a liber által teljesítendő szolgáltatásoknak és nem a szolgáltató személyének átengedéséről van szó. Vagyis arról, hogy a közsabad vagy vendégtelepes azt a járadékot, amellyel az eladományozott föld használata fejében tartozik, a jövőben mindaddig, amíg onnét nem költözik el más birtokára, a régi helyett az új tulajdonosnak fizeti. Következésképpen az uralkodó se a liber, illetőleg a hospes személyét idegenítette el, akár a vár, akár magántulajdonos birtokán lakott is az, hanem mindössze azt a jövedelmet, amelyet ilyen vagy olyan címen szedhetett tőle. „Saját” közsabadjai és vendégtelepesei esetében a földbér fejében fizetettet is meg a hadszolgálat megváltása ellenében követeltet is, a mások birtokára telepedett liberek és hospesek esetében viszont csak azt, amelyet az érintettek hadmentességük miatt neki: az uralkodónak fizettek. A szabad dénárók címén begyűjtött jövedelem valójában nem járadék, hanem illetmény volt, amellyel kezdetben minden olyan külön háztartással rendelkező közsabad és vendégtelepes tartozott az uralkodónak, aki személyesen nem teljesített neki katonai szolgálatot. A

56 *Fejérpataky László*: Oklevelek II. István korából, Bp., 1895, 19–20. (Sok hibával publikálta *Fejér* is: i. m. IX/7, 631.)

57 Béla oklevelét már *Katona István* is kiadta (*Historia regum Hungariae stirpis Arpadianae*, III. Pest, 1780, 493.), de legjobb, az interpolációkat is feltüntető kiadása *Marsina, Richard*: *Codex diplomaticus et epistolaris Illovaciae*, I. Bratislava, 1971, 70–72.

58 *Wenzel* i. m. VI. 62–63. és *Erdélyi* i. m. I. 601.

59 Ld. *Erdélyi* i. m. I. 602–603.

háztartás fogalma mindig feltételezi a tüzeléssel, ezért füstöléssel járó főzés művelését, ezért lett a nép nyelvén füstpénz a szabad állapotúaktól háztartásonként megkövetelt illetmény: a *liberi denarii* magyar neve.

A király a földdel együtt mindig az új tulajdonosnak adja örökre a birtok mindenkori lakóitól elvárt földbér szedésének, mennyisége és fajtái megszabásának jogát. A szabad dénárokat azonban, amelyek ugyanúgy az ő korlátlan rendelkezése alá tartoznak, mint a szóban forgó föld és a belőle származó összes haszonvétel, korántsem engedi át automatikusan neki. Ezek begyűjtésének jogát általában továbbra is magának tartja fenn, ezért külön nem is beszél róluk a vonatkozó privilégium. Vannak viszont esetek, amikor a frissen juttatott vagy csupán újjól megerősített adomány birtokosát abban a további kegyben is részesíti, hogy a szóban forgó föld már létező vagy jövőendő – azaz járadékukat már az új tulajdonos számára fizető – lakóit örökre vagy meghatározott ideig mentesíti azoknak a szabad dénároknak a fizetése alól, amelyek egyébként továbbra is neki jártak volna. Amikor II. András 1209-ben a Chepán bántól szerzett Szentgyörgy nevű prédiomot a hozzá tartozó Széki, Iván, Kosztolány és Eberhard nevű falvakkal együtt örökre Sebus nevű főpohárnokának adta, egyúttal annak elrendelésével is jutalmazta őt, hogy amíg ő, azaz a király él, a nevezett települések lakóitól senki se merjen nehezék kollektát vagy *liberos denarios* – szabad dénárokat – behajtani.⁶⁰ Még ebben az évben erősítette meg Imre király azon rendelkezését, hogy a templomos rend szerzeteseitől, valamint dalmáciai és horvátországi birtokain élő jobbágyaitól senki, még a bán sem szedhet semmiféle adót, így *liberos denarios* se.⁶¹ Ugyanő 1216-ban a veszprémi Szent Mihály egyház birtokának érintett népeit véglegesen felmentette a *super libertinis denariis*, azaz a szabados dénárok fizetése alól.⁶² Egy évre rá a johanniták azzal a kiváltsággal kapták meg tőle a királyi kondásoknak a Dráva és Csurgó közt elterülő földjét, hogy ottani népeiknek semmiféle adót, így szabad dénárokat sem kell a király számára fizetniük.⁶³

A szabad dénárok sima elengedésének az az értelme, hogy ennek folytán az adott birtok vonzóbbá lesz a kötetlenül mozgó liberek és hospesek számára; betelepítése, illetőleg népének pótlása könnyebbé válik, illetőleg a *liberi denarii* fizetésének hiánya esetén a hozzátelepülő közsabadoktól és vendégtelepeseiktől bátrabban, további költözésüket kevésbé kockáztatva kívánhat több földesúri járadékot a tulajdonos. Máskor viszont az uralkodó egyidejűleg a fekvőjőrszág adományozásával vagy annak megerősítésekor az új gazda javára lemond a birtokról befolyt vagy várható szabad dénárok összességéről vagy azok megszabott hányadáról, ilyenkor azonban ezt a tényt rendszerint külön hangsúlyozza és konkretizálja. Mégpedig abban a vonatko-

60 A vonatkozó oklevelet, mivel eredetije a Gertrúd megjelölésével kapcsolatos zavarok idején elvesztett, II. András új pecsét alatt, átiratban megerősítve adta ki. Minderre ld. *Fejér* i. m. III/2, 468; *Wenzel* i. m. XI. 133–134. és *Szentpétery*: Kritikai jegyzék, I. 90. sz.

61 *Tkalčić, J.*: Monumenta historica episcopatus Zagradiensis, I. Zagreb, 1872, 20.

62 *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387), Bp., 1953, 300. sz. – Megjegyzendő, hogy mivel a fenti szövegben nem *liber*, hanem *libertinus* dénárokról van szó, e jelenségre még vissza kell térni.

63 *Katona*. i. m. V. Pest. 1782. 238.

zásban is, hogy az adomány csak azon szabadok dénárjaira vonatkozik-e, akik már a birtok cseréje idején az adott földön laktak, vagy kiterjed-e azokéra is, akik a jövőben vernek azon tanyát.

Ilyen dénárjaikat mindenekelőtt egyházi testületeknek, főként szerzetesrendeknek, köztük is elsősorban a cisztercitáknak engedték át az uralkodók. III. Béla 1193-ban, amikor megerősítette anyjának a fehérvári keresztesek javára tett, ötven prédiúra terjedő adományát, egyidejűleg nevezetteknek adta az Újudvarból és Csurgóból befolyó szabad dénárokat, amelyek – és következő megállapítása a dénárok jellegét illetően sokatmondó – *ad ius regale pertinebant*, azaz szedésük joga királyi, nem pedig földtulajdonosi privilégiumnak számított; adománya azonban csak 60 márkát ölelt fel; kimondta ugyanis, hogy ha a lakosság megnövekedése folytán a beszedhető dénárok összege a 60 márkát túllépi, akkor e többletről királyutódjai intézkedjenek.⁶⁴ Imre király ismeretlen évben a Domonkos bán által III. Béla idejében alapított – később Bors-monostora néven szereplő – Szűz Mária egyháznak engedte át e cisztercita apátság Meinhart, Laztey, Prezseine és Micksa nevű prédiúrainról – de egyéb földjeiről is – a korábban *ad usum regalem pertinentes* (királyi jövedelmül szolgáló) *omnes liberos denarios* (az összes szabad dénárt). Rendelkezését öccse, a trónon őt követő II. András, mivel Domonkos fia: Bors, aki a monostor kegyura volt, és e címen saját magának igényelte a szabad dénárokat, 1224-ben azzal erősítette meg, hogy többek közt a *de liberis denariis* eredő jövedelmek se tartozzanak Borshoz, hanem külön az egyház hasznára szedjék be őket (*ad ecclesiae usum specialiter recipiantur*); ha pedig Bors a saját részére szándékoznék behajtatni azokat, akkor kísérletének Miklós, a soproni comes álljon ellene.⁶⁵

A német lovagrend javára maga II. András mondott le 1211-ben a kunok szálláshelye felé eső, Borza nevű néptelen vidékkel együtt majdani lakóinak szabad dénárjairól és nehezekeiről.⁶⁶ Egy évvel később a templomos rend úgy kapta tőle örökre meg a Hidegforrás és Meggyesmál nevű lakatlan területeket és a körülöttük fekvő erdőket, hogy jövendő lakóiktól a különféle nehezekeken, a disznódézszmán meg az évente három alkalommal szedendő dénárokon kívül a *liberos denarios* is maguknak gyűjthetik be a szerzetesek.⁶⁷ 1214-ben András a leleszi premontrei apátság jövedelmeit bővítette ki azzal, hogy azt a nehezek- és szabaddénár-adót, amely a királyt illette, a monostornak ajándékozta.⁶⁸ 1217-ben a gamszentbenedeki monostort hatalmazta fel arra, hogy az apátság birtokain lakó vagy ott a jövőben megtelepedő bármely nemzetiségű emberektől befolyó olyan jövedelem felett, amely a király jogához tartozik, így a szabad dénárokról is, szabadon rendelkezessen, mert ezeket

64 Vö. *Batthyany, Ignatus: Leges ecclesiasticæ regni Hungariæ... II.* 286; *Fejér II.* 283; *Knauz: i. m. I.* 146. és *Jakubovich Emil–Pais Dezső: Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1929, 53–60.

65 *Fejér i. m. III/1*, 147, ill. 455–456; továbbá *Kubinyi Ferenc: Árpádkori oklevéltár*, Pest, I. 10–11.

66 *Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur ungarischen Geschichte... IV.* Pressburg, 1787, 219.

67 *MOL, DL 65; Batthyany i. m. II.* 298–299; *Wagner, Carolus: Analecta Scepussii sacri et profani*, I. Viennæ, 1774, 389; *Fejér i. m. III/1.*, 114–115; *Wenzel i. m. XI.* 114–115.

68 *Fejér i. m. VII/5.*, 204–217.

örökre a monostornak juttatta.⁶⁹ Az ausztriai heiligenkreuzi cisztercita monostort 1222-ben részesítette abban a kegyben, hogy attól a 30 háztartástól járó *liberos denarios* (szabad dénárokat), amelyeket az apát saját fáradságával telepített a besenyők Legventou (Legénytő) nevű, a király által már korábban e rendnek adományozott lakatlan földjére, az apát a jövőben – minden más, az uralkodót illető adóval együtt – saját egyháza részére hajthatja be.⁷⁰ András nem intézkedett külön arról, hogy mi legyen a birtokra csak ezután szálló szabadok, illetőleg hospesek szabad dérnárjaival, de éppen a rendelkezés hiánya miatt tételezhető fel, hogy adománya ezekre is vonatkozott.

Ugyancsak e király 1225-ben, amikor Bors kérésére megerősítette apjának – Domonkos bánnak – Borsmonostora számára tett adományait, egyúttal az apátság-
nak adta az annak összes birtokáról, tehát nem az Imrétől nyert prédiúmainról, hanem az alapító Domonkostól, valamint más adományozóktól, így a magától Andrástól kapott területekről befolyjni szokott – *liber* helyett ezúttal *libertinus* névvel jelölt – dénárokat is, *qui vulgo fumarii vocantur* (amelyeket közönségesen füstőseknek hívnak); itt is hivatkozott arra, hogy e dénárok felett nem a nádort vagy a soproni ispánt, hanem kizárólag őt – az uralkodót – illeti meg a rendelkezés joga, és ezért mindenkit szigorúan eltiltott attól, hogy az apátság jószágain libertinusdénárokat mérészeljen gyűjteni.⁷¹ Három évvel később, amikor a Grebs nevű földet adta ugyanezen monostornak, ugyancsak elrendelte, hogy azokat a *libertinos denarios et pondera* (szabados dénárokat és nehezekeket), amelyeket majdan a szóban forgó birtok lakói közül az ilyenek szolgáltatására kötelezettek fizetnek, ne a király vagy másvalaki, hanem kizárólag a nevezett egyház használatára szedjék be.⁷²

Erre az időre, legalábbis egyik-másik birtokon, annyira megszaporodhatott a közszabadok és a hospesek száma, hogy a tőlük várható szabad dénárok nem lebecsülendő mennyiséget tehettek ki. Ezért tarthatta fontosnak a pécsváradi apát, hogy monostora állítólag 1015-ben kelt, 1158-ban II. Géza által megerősített, de azután elégett alapítólevelének 1228-ban bemondás alapján rekonstruált és újrafogalmazott szövegébe egy olyan részt is betoldasson, amely szerint azon szabad dénárok egyharmadát (*liberorum denariorum terciam partem*), amelyeket az egyháza földjén lakó jövevények fizetnek, Szent István ugyancsak a monostornak engedi át, holott az

69 Erről a csak átiratban – Ferdinánd 1550. évi privilégiumában – fennmaradt oklevélről, amelyet *Fejér* is (i. m. III/1, 196) meg *Wenzel* is (i. m. XI. 572.) kiadtak, továbbá a liber denarii szókapcsolatot tartalmazó néhány másról is, az a vélekedés terjedt el, hogy hamisítvány. Az ennek bizonyítására felhozott érvek azonban egyik oklevél esetében sem meggyőzőek.

70 Közlök *Katona* (i. m. V. 417.); *Weis, Johann Nepomuk* (Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz in Wienerwalde, I/III/1., 65.); *Wenzel* (i. m. VI. 183–184.) és *Major Pál*: Mosony megye monographiája, II. Magyar-Óvár, 1886, 168.

71 Az oklevél eredetije: MOL, DL 86816. Publikálták *Fejér* (i. m. III/2, 189–192.); *Nagy Imre* (Sopron vármegye története, I. Sopron 1889, 9–17.) és *Szendrey János* (Miskolc város története és egyetemleges helyirata, III. Miskolc, 1890, 7. skl.).

72 *Wenzel* i. m. III. 192–193.

eredeti oklevélben ilyen intézkedésről semmiképpen sem lehetett szó.⁷³ Mindenesetre a továbbiakban az apátság, mindaddig, amíg az uralkodó szedett ilyen címen dénárokat magának, azok egyharmad részét immár királyi privilégium birtokában tartotta meg.

Szlavónia hercegei saját joghatóságuk területén ugyancsak éltek a liberi denarii egyházi rend javára történő elengedésének jogával. Kálmán, IV. Béla öccse mint a szlapon ducatus ura 1231-ben egyetemlegesen megtiltotta, hogy a bánság területén bárki bármiféle olyan adót, amellyel azok korábban neki, illetőleg a királynak tartoztak, a templomos rend birtokain lakóktól behajtsa, és e tilalma a szabad dénárokra is vonatkozott.⁷⁴

Uralkodóink magánszemélyeknek feltehetően ritkábban adományozták el a tulajdonukba engedett terület ottani, illetőleg reménybeli lakóinak szabad dénárjait. Legalábbis – a Sebus főpohárnok már említett privilégiumába foglalttal együtt is – csak néhány ilyen esetet örökítettek meg forrásaink. 1209-ben II. András követi szolgálataiért jutalmazta meg Adolf szepesi prépostot és nővérét azzal, hogy azt a Poprád mellett fekvő szepesi birtokot, amelyet korábban a brandenburgi püspök számára jelölt ki, a püspök hozzájárulásával, egyszersmind a szabad dénárokkal (*cum liberis denariis*) és minden királyi joggal (*omni regio iure*) nekik engedte át.⁷⁵ Ugyancsak ő 1211-ben Scento (Szántó-Zenta) faluból 50 háznép olyan járadékát (*servicium*), továbbá olyan nehezekeit és szabad dénárjait adta örökre és korlátlan rendelkezési joggal az ő szolgálatába önként beálló – külföldről jött – Lenguen nevű hospesnek, amelyek addig a kincstár jövedelmét képezték.⁷⁶ A szövegezésből kitűnően a király a többi – esetleg már ott élő vagy oda csak a későbbiekben költöző – háznép szabad dénárjait magának tartotta meg. Bár nincs rá adat, hogy Lenguer élt-e a szabad dénárok továbbidegenítésének jogával, a királyi privilégium erre kétségtelenül hatalmat adott neki. Egyébként a vonatkozó oklevél szerint ebben az esetben kifejezetten *hospes-mansiók* szabad dénárjainak eladományozásáról volt szó, vagyis ilyeneket a hospesekkel is tényleg fizettetett a mindenkori uralkodó. Magánszemély volt a kezdeményezettje Imre király 1202-ben tett, ugyanilyen jellegű intézkedésének is. Ő ekkor engedte meg Benedek vajdának, hogy a korábban tőle nyert Martonfalva nevű helységet Bojót faluval együtt nászajándéku feleségére, Thota nemesasszonyra ruházhassa át; egyszersmind eleget téve a hölgy kérésének, örökjoggal Thotának adta a kincstárt a nevezett faluból illető összes jövedelmet (*omnes redditus ... ville Martini ad fiscum pertinentes*), nevezetesen a csöböradót, a nehezekeket és a *liberos dena-*

73 II. András ezen oklevele eredetijének másolati átíratát ld. MOL, DF 237539. Kiadták *Fejér* (i. m. III/2, 118–119.), *Monumenta Vaticana Series I. A. IV.* 512.) és *Szentpétery* (Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele, Bp., 1918, 22. skl.).

74 Publikálták *Pray György*: *Specimen hierarchiae Hungariae...* (P. II. Posoniensis et Casoviae 1779, 54–57.), *Bathiany* (i. m. II. 327–329.) és *Kerchelich, Balthasar* (De regnis Dalmaciae-Sloveniae-Croatiae Nolitia praeliminares, Zagrabiae, d. n. 190.).

75 *Wagner*, i. m. I. 1774, 103. és *Bárdosy, Johannes*: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis*, Lőcse, 1802, 7–10.

76 *Fejér* i. m. III/1, 108–109. – Az oklevél eredetije: MOL, DL 61.

rios is.⁷⁷ Ezzel az asszony elvileg hatalmat kapott arra, hogy egyebek mellett a birtokról esedékes szabad dénárok begyűjtésének jogát ugyancsak elidegenítse. Sor is került erre: 1206-ban Thota, mivel házasságát az Isten nem áldotta meg utódokkal, összes vagyonát, amelybe a szabad dénárok is beletartoztak, a király engedélyével a veszprémi egyházra hagyta.⁷⁸ Itt kell megemlíteni, hogy II. András 1222-ben még az Aranybulla kiadása előtt – feltehetően korábban született kiváltságot erősítve meg – privilégiumba foglalta, hogy egyetlen tonzúrás egyházi személy sem köteles *liberos denarios* vagy nehezekeket, illetőleg a kincstárat illető cenzust fizetni.⁷⁹

Megjegyzendő, hogy földet az uralkodó rendszeresen adományozott liberi denarii nélkül, szabad dénárokat azonban egymagukban, azaz úgy, hogy az a terület, amelyről fizették őket, továbbra is a vár vagy a király tulajdonában maradt volna, sohasé engedett ki a saját kezéből. Amikor meghatározott terület adományozásakor az egyházi testületnek vagy magánszemélynek át- vagy elengedte a szabad dénárokat is, az esetek egy részében – a fenti példák tanúsítják ezt – kifejezetten hangsúlyozta, hogy ezzel olyan jogról mondott le a kedvezményezett javára, amely a kincstárt, illetőleg őt, de nem mint az adott birtoknak, hanem mint az országnak urát illette meg. E tény önmagában is elégséges bizonyítéka annak, hogy a szabad címen behajtott dénárok nem földbért, hanem egyedül a királynak járó illetményt jelentettek. Ennek váltságtartalma azonban, vagyis az a körülmény, hogy az érintettek eredetileg hadszolgálat helyett fizették, viszonylag hamar feledésbe merült vagy legalábbis elhomályosodott, és a XIII. század elejére már a különféle neveken, illetőleg indokokkal szedett adók egyik fajtájának a jellegét öltötte.

Megemlítendő, hogy a föld tulajdonosát egynémely esetben csak arra hatalmazta fel az uralkodó, hogy saját birtokán ő maga gyűjthesse össze a szabad dénárokat a comitatus ispánjának közegei, illetőleg az ilyen jellegű feladatokkal megbízott királyi adószedők helyett. Így történt ez a szentgotthárdi ciszterciákkal is. Ezek monostorát II. András külön privilégiummal kivette a vasi várispán és embereinek joghatósága alól, egyszersmind a konventre és apátjára bízta, hogy a népüktől neki járó pénzt ne más, hanem ők maguk gyűjtsék össze és szolgáltatassák be az uralkodónak. E felhatalmazás a szabad dénárok behajtására is kiterjedt, hiszen vonatkozó oklevélben András azt írta, hogy privilégiumával az apátságot mind a királyi hivatalnokoktól, mind a szabad dénárok és nehezekek beszedőtől (*et a ministerialibus nostris, et liberorum denariorum ac ponderum collectibus*) megszabadította. 1214-ben viszont a szerzetesek panaszt tettek nála, hogy bizonyos királyi tisztviselők egy – állítólag az uralkodótól nyert – oklevélre hivatkozva, érvényteleníteni szándékoznak András szóban forgó privilégiumait. Ezért a király megparancsolta a vasi ispánság comesének és helyettesének, hogy a monostor privilégiumával ellentétes királyi rendeletet ne fogadjanak el, ilyent bemutató személyt ne ismerjenek el az uralkodó emberének;

77 Uo. III/1, 318. – Kézai Simon szerint Tota annak a Simonnak volt a lánya, akit Imre király felesége: Konstancia házasságkötésekor hozott Aragóniából magával. (*Gesta Hungarorum in Szentpétery Imre: Scriptores rerum Hungaricarum*, I. Bp., 1927, 191.)

78 Wenzel i. m. VI. 141.

79 Katona i. m. V. 397.

gátolják meg, hogy az illető a monostor földjére lépjen, ott megszálljon, annak adófizetőit számba vegye, és egyáltalán ne engedjék meg, hogy azoktól az ő nevében és számára bárki bármit is behajtson. Ha pedig András emberei vagy a comes és közegei adócsalással vádolnák meg a konventet, de ezt a király előtt nem tudják bebizonyítani, akkor a vádban szereplő összeggel azonos nagyságú bírságban marasztalják el majd őket. Intézkedésének ezen utóbbi részével maga András ismerte be, hogy abban az esetben, ha maga a földtulajdonos kapott jogot a saját birtokairól esedékes, de az uralkodónak átadandó szabad dénárok behajtására, bizony fennállt a család lehetősége, vagyis annak a veszélye, hogy a saját járadékfizetőitől az előírászerűen járó szabad dénárokat nem vagy nem teljes összegükben szedi be, illetőleg a beszedettek egy részét magának tartja vissza.⁸⁰

Néhány oklevelünk szövegében a *libertini denarii* – szabados dénárok – kifejezés található a *liberi denarii* helyett. Akadtak, akik e jelenségből arra következtettek, hogy a tárgyalt – a hadszolgálat megváltásaképp szedett – dénárokkal nemcsak a személyileg szabadok, hanem a mások, zömükben világi magánföldesurak birtokán, egyszersmind a személyi függés kötelékében élő *libertinusok*, azaz egy olyan társadalmi réteg tagjai is tartoztak, amely, az egyházi és a várbirtok különféle kondicionarius-csoportjaihoz hasonlóan, egyfajta közbülső helyet foglalt el a teljesen jogfosztott *servusok* – rabszolgák – meg a saját személyükkel és munkaerejükkel minden jogi korlátozás nélkül rendelkező, előjogokat azonban nem élvező liberek rétege között. E következtetés tartalmának helytállósága azonban bizvást kizárható.

A *libertinos denarios* formulát használó oklevelek közül ugyanis mindössze kettő tartozik azon privilégiumok közé, amelyekben a szóban forgó jövedelmet az oklevél kiállításának időpontjában, azaz újonnan engedi át a megadományozottnak az uralkodó. Mindkettőt, amint erre más vonatkozásban utaltunk, a borsmonostori apátság javára II. András állította ki, mégpedig az elsőt 1225-ben, a másodikat 1228-ban.⁸¹ Ezekben is már eleve gyanús a *libertini denarii* kifejezés használata azért, mert a *liberi denarii* viszont nem szerepelnek bennük. E hiány ugyanis azt sugallja, hogy ezen utóbbiak szedésének jogáról nem mondott le az uralkodó. Ilyesmit azonban legfeljebb csak annak feltételezése esetén lehetne elképzelni, hogy az adott birtokon libertinusok igen, liberek viszont nem éltek. Márpedig egyéb adatok ennek ellenkezője mellett szólnak: a monostor más fekvőjóságain lakó szabadokról van tudomásunk, libertinusokról azonban nincs. A libertinusosság a világi magánbirtok jellegzetes társadalmi csoportját alkotta; egyházi testület birtokába csak magánszemély adományozásából juthattak, esetleg földcsere keretében kerülhettek libertinusok. Mindennek ismeretében annak, hogy a tárgyalt oklevelek libertinusdénárokról beszélnek, elméletben is csak két alternatív, egymást kizáró oka lehetséges: vagy

80 A többek által megkérdőjelezett hitelességű, általam – itt nem részletezett okokból – eredetinek tekintett oklevelet több pontjában is téves szövegfelfogással kiadták *Wenzel* (i. m. 369–370.) és – lábjegyzetben – *Kalász Elek* (*A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*, Bp., 1932, 34.).

81 Ld. a 71. és 72. sz. jegyzeteket.

mindkét dokumentum hamisítvány, vagy pedig elírás következménye bennük a fenti szókapcsolat alkalmazása.

Bizonyos, a kérdés eldöntésénél mindenképpen számba veendő körülmények az utóbbi feltételezést valószínűsítik. IV. Béla, amikor 1230 táján ifjabb királyként megerősítette apjának a borsmonostori ciszterciák számára 1225-ben tett adományát, az eredeti – a fentiekben emlegetett – privilégium szövegét mintegy kijavítva, nem a *libertinos*, hanem a *liberos denarios* szókapcsolatot használta.⁸² Továbbá: 1228 után a *libertini denarii* kifejezés kizárólag olyan oklevelekben fordul elő, amelyek nem tartalmaznak új intézkedést, hanem csupán valamely korábbi adományozást erősítenek meg. Ilyen például magáé II. Andrásé, amely – állítólag 1233-ban – csak a Borsmonostorának 1225-ben adott és többször citált privilégiumát ismételte meg.⁸³ Ilyen IV. Béláé is, aki mint ifjabb király, 1233-ban nemcsak azt hagyta jóvá, hogy apja a fenti apátságnak engedte át a soproni vár Sedan nevű földjét, de megerősítette II. Andrásnak összes olyan adományát is, amelyeket egyebek mellett *in liberis denariis* tett ezen monostor javára.⁸⁴ E körbe sorolandó V. István azon oklevele is, amely ugyancsak az 1225-ben kelt oklevelet írta át szöveghű másolatban, tehát a *libertinos denarios* formulát használva, 1270-ben.⁸⁵ Az e csoportba tartozó dokumentumok *libertini denarii* kifejezése sohasem a megerősítő, hanem a megerősített privilégium kibocsátása időpontjának a terminológiája. Végül akad olyan átró oklevél is, amely ez eredetiben *liberos denarios* formában olvasható megjelölést torzította, nyilvánvaló tévedésből, *libertinos denarios* alakra. Így járt el a *libertini denarii* megnevezést korábban kétszer is alkalmazó II. András abban az 1229-ben kelt oklevelében, amelyben 1222-ben tett adományát erősítette meg, holott ebben a 30 leánytói háznépnek nem *libertinus*, hanem *liber* dénárjairól mondott le a heiligenkreuzi szerzetesek javára. És ugyanezt a hibát követte el IV. Béla ifjabb király is, amikor egy évre rá jóváhagyta apja utóbbi intézkedését.⁸⁶

A *libertinusok* tárgyalt jellegű adóztatásának cáfolatához az Aranybulla kínálja a perdöntő bizonyítékot. Ebben II. András 1222-ben a nemesek nyomására megígérte, hogy a serviensek – azaz a nemesek – prédiámain, valamint az egyházak birtokain lakó népektől a jövőben semmiféle adót se hajt be a maga számára. Azon adófajták felsorolásakor, amelyekről lemondott, külön megnevezte a *liberi* dénárokat is, *libertinus* dénárokról azonban nem ejtett szót. Márpedig a szórványos adatok is egyértelművé teszik, hogy a világi magánbirtokon ez idő tájt jóval több *libertinus* élt, mint tényleges közsabad. Ha tehát a *libertinusok* ugyanúgy fizettek volna – hadmentességük fejében – dénárokat az uralkodónak, mint a *liberek*, akkor *serviensek* aligha érték volna be annak kimondásával, hogy a király a továbbiakban csupán a szabadok dénárjaira nem tart igényt. Igaz, elvben elállt bármely néven és címen kívánt adó további szedésétől, de mivel a szabadok dénárjait konkrétan megemlítette,

82 Fejér i. m. V/2, 33.

83 Batthyány i. m. II. 340–342.

84 Wenzel i. m. VI. 308–309, ill. Hazai Okmánytár V. 12–14.

85 Nagy i. m. I. 57.

86 Major i. m. II. 168–171.

abból, hogy a – feltételezett – libertinusdénárokról hallgatott, mégis logikusan adód-
 nek következtetés, hogy a libertinusok dénárfizetési kötelezettsége tehát változatla-
 nul fennmaradt. Ennek azonban a leghalványabb nyoma sem található. Éspedig azért
 nem, mert a személyükben olyannyira kötött libertinusokat, hogy servusok módjára
 adták-vették gazdáik őket, sohasem terhelte az egyéni libertás teljességéből eredő,
 attól el nem választható személyes hadszolgálati kötelezettség, következésképpen
 nem is volt mit dénáradó formájában megváltaniuk.

Egyébként uralkodóink tartották magukat II. András azon ígéretéhez, hogy a
 serviensek, vagyis a magánbirtokosok népeitől adót szabad dénárok címén többé
 nem hajtat be. (Ez lehetett talán az ára az Aranybulla azon kikötésének, hogy a
 serviensek viszont az uralkodó mellett, ha külföldön nem is, de az országhatárokon
 belül bármikor kötelesek személyesen hadra kelni?) Ellentétben ugyanezen király
 teljesítetlenül maradt azon vállalásával, hogy az érintettektől az ő számára addig
 gyűjteni szokott minden más adót, ide értve a *lucrum cameralet* és az úgynevezett
collectát is, ugyancsak elengedi nekik, pontosabban; ilyeneket soha többé nem szed
 be tőlük. Ezért válhatott feleslegessé, hogy az 1231-ben megismételt Aranybullában
 András újra nevesítve mondja ki a szóban forgó kategóriák felmentését a szabad dé-
 nárok szolgáltatása alól, holott megint fogadalmat tett arra, hogy adót egyáltalán
 nem, a benne felsorolt címeiken pedig – és közülük a szabad dénárok hiányoznak! –
 különösen nem vet ki rájuk. És nyilván megszűnésük miatt maradt ki a szabad déná-
 rok említése abból a dekrétumból, amelyben serviensek szorgalmazására IV. Béla és
 fiai 1267-ben ismét biztosították nemeseiket arról, hogy azok szolgáltató népeitől az
 ország, illetőleg önmaguk számára semmiféle járadékra sem formálnak jogot. Azzal
 tehát, hogy az Aranybullában lemondott róluk az uralkodó, a magánbirtokon 1222-
 ben véget is ért a *liberi denarii* története.

Az egyházak népeit II. András az Aranybullában ugyancsak felmentette minden
 neki fizetendő adó alól. Bár ebben a szabad dénárok elengedésére konkrétan nem
 tért ki, a mentességnek – annak általános kimondása folytán – elvileg erre az illet-
 ményre is vonatkoznia kellett. Ennek azonban ellentmondani látszik három későbbi
 rendelkezése: a heiligenkreuzi monostornak 1222-ben 30 legénytői háznép,⁸⁷ a bors-
 monostorai apátságna 1225-ben az akkor már birtokában lévő területek,⁸⁸ 1228-ban
 pedig az újonnan neki adományozott Grebs nevű föld⁸⁹ érintett lakóitól befolyó, a
 két utóbbi esetben libertinusként emlegetett szabad dénárokat engedte örökre át.
 Kálmán szlavón herceg 1231-ben azt tiltotta meg, hogy a templomosoknak a ducatus
 határain belül fekvő birtokain bárki is szabad dénárokat szedjen.⁹⁰ Ezt még magya-
 rázhatja az a feltételezés, hogy az Aranybulla hatálya e területekre talán nem terjedt ki.

András fenti intézkedéseiből azonban úgy tűnik, hogy az egyházi birtok liber-
 jeinek hadszolgálatváltó dénárjairól mégsem mondott le az uralkodó. Szerepelteté-
 sük tehát előzőleg kinyilvánított általános elengedésük közvetett megtagadása akart

87 Vö. a 70. sz. jegyzettel.

88 Ld. a 71. sz. jegyzetet.

89 Vö. a 72. sz. jegyzetet.

90 Ld. a 74. sz. jegyzetet.

lenni? Vagy megnevezésükkel az Aranybullában tett ígéretét éppen hogy nyomatékositani, illetőleg – egyedi esetekről lévén szó – konkretizálni szándékozott volna az uralkodó? Az a tény, hogy a *liberi denarii* kifejezés egyházi testület javára 1228 után kiadott, új adományról intézkedő, egyszersmind adómentességre is kiterjedő királyi privilégium szövegében soha többé nem fordul elő, mindenképpen az utóbbi feltételezés valószínűségét erősíti.

A királyi és várbirtokok azon közsabad és hospeselemei dénárfizetési kötelezettségének megszüntetéséről viszont, amelyek a hadszolgálatot nem személyesen, de nem is előírt számú harcos kiállításával teljesítették, az Aranybullában nem esett szó. Ezek szerint ők egyelőre változatlanul pénzt adtak a természetben teendő szolgálat helyett. Erre vall IV. Bélának az az oklevele, amelyben 1240-ben a győri vár Ság, Nyúl, Tarján és Écs falvakban lakó szőlőtermelőinek kötelezettségeit rendezte, illetőleg szabályozta újra. Ebben a király úgy intézkedett, hogy azok, akik a megnevezett településeken élnek, az általa egyidejűleg összegezett szolgáltatásokon kívül semmi mást, így szabad dénárokat se tartozzanak a várnak, illetőleg comesének adni.⁹¹ A felsorolt falvak törzslakossága jogállás tekintetében királyi kondicionariusnak számított, azaz nem tartozott a *liberi denarii* fizetőinek kategóriájába. Ezért az ilyenmű illetményt elengedő passzus csakis azokra a szabad, illetőleg vendégelemekre vonatkozhatott, amelyek vagy már odatelepedtek e kondicionáriusok közé, vagy a jövőben szándékoztak tanyát verni azok földjén. Béla rendelkezése, amely a várbirtok különféle jogállású népeinek terheit – egyelőre csak egy körülhatárolt területen – uniformizálja, olyan folyamat kezdetét is jelzi, amelynek e birtokon ugyancsak egy jogban egységes társadalmi osztály: a jobbágság kiformalódása lesz a végeredménye. E folyamattal hosszú távon nem fért össze, hogy egyazon típusú népeinek különböző kategóriái az országnak eltérő módon és címeken adózzanak. A fejlődés első, úgyszólván kitapintható következménye az lett, hogy a *liberi denarii* kifejezés használata kiment a gyakorlatból, hiszen – amint láttuk – Béla tárgyalt oklevelének kelte után kizárólag olyan privilégiumokban fordul elő, amelyek már korábban kibocsátott adománylevelek ismétlései, amelyekben tehát, mint fogalomtükröző elnevezés, nem az adott, hanem korábbi és most csupán átirrt vagy megerősített privilégium terminológiája jelenik meg.

A szabad dénárok latin megfelelőjének az írásbeliségből történt – az Aranybullát követően tapasztalt – eltűnését maga a bulla siettetette azzal, hogy az érintett szabadok magánbirtokon és egyházi birtokon lakó csoportjait kiemelte – bár az utóbbiakat felselemásan – az adózók sorából, azaz attól kezdve a *liberi denarii* fizetésének kötelezettsége már nem valamennyi közsabadra és telepesre, hanem ezeknek csupán egy részére terjedt ki. Ennek folyományaként maga a *liberi denarii* meghatározás elvesztette korábban tartalmilag általános érvényét, így pedig alkalmatlanná vált a várbirtokon kis ideig még tovább is szedett illetmény mibenlétének pontos kifejezésére.

Másfél évtizeddel később, 1256-ból viszont már arról értesülünk, hogy időközben egy korábban ismeretlen nevű szolgáltató csoport tűnt fel a várbirtokon, amelyről azonban ezt követően csupán tízegegnéhány éven át adnak szórványosan hírt a

91 Közölte *Fejér* (i. m. IV/1, 194.), *Endlicher* (i. m. 448–451.), *Hazai Okmánytár* (III. 5–7.) stb.

források, mégpedig a *quinque pondera solventes*, magyarul az öt nehezéket (pondust) fizetők kategóriája.⁹² Tagjainak eredetét és kilétüket illetően megoszlanak, pontosabban: bizonytalankodnak a historikusi vélemények. Van, aki e réteg születését IV. Béla ama állítólagos törekvése eredményének tekinti, amely – összefüggésben az uralkodó haderőreformjával – megkísérelt a királyi és várbirtokon egy készpénzfizető parasztkategóriát teremteni.⁹³ Van, aki óvatosabban úgy fogalmaz, hogy a várszervezet e körbe tartozó adózói e pondusokkal a földhasználat fejében végzett valamilyen korábbi szolgáltatás megváltásaként tartoztak, vagyis a pénzjáradék valószínűleg terményadójuknak vagy egyéb várszolgáltatuknak a helyébe lépett.⁹⁴ E megállapítás mélyén valóban ott az igazság magja. De a tévedése is, amikor – egyezően az előzőekben említett felfogással – tényként kezeli, hogy öt pondus fizetőiként kizárólag várszervezetbe tartozó népek – azaz castrensisek, esetleg hadszolgáltatukat pénzfizetésre váltó várjobbágyok – jöhetnek szóba. E nézettel két gond is van. Egyetlen adat sincs arra, hogy a király vagy a comes akár a castrensisek, akár a várjobbágyok közül bárkit is ötpondusossá tett volna. Ugyanakkor bizonyíthatóan voltak a várbirtoknak olyan járadékosai, akik a földhasználat fejében teljesített szolgáltatásaikat, pontosabban annak munka formájában kiköthető részét már régtől fogva, legalább Kálmán király óta, pénzben rótták le. Nem mások ezek, mint a várbirtokra telepedett liber és vendég elemek, akik hadmentességük ellentételeként szabad, a várföld használatáért igényelhető természetbeni munka helyett pedig egyéb dénárokat fizettek.

Öt pondus hajszálnyi pontossággal tizenkét dénárral egyenértékű. Ha feltételezzük, hogy a háztartásonként kötelező szabad dénárok eredeti: 8 dénárnyi összege Kálmán idejétől a XIII. század első feléig se növekedett nagyobbra, munkaváltásuk fejében pedig 4 dénárnál nem szedtek többet a várbirtokok közszabadjaitól és telepeseitől, akkor az az öt pondus, amellyel a várbirtok bizonyos szolgáltatói – valószínűsítően csupán egyebek mellett – tartoztak a várnak, a tőlük had- és robotszolgálat helyett kívánt megváltás együttes összegének felelhetett meg. Ennek fényében egyáltalán nem kizárt, hogy a korábbi szabaddénár-fizetők, pontosabban ezeknek, illetve utódaiknak ama csoportja, amelyet az Aranybulla, mivel egyedei várbirtokon éltek, nem mentett fel ebbéli kötelezettsége alól, kapta a század derekától az ötpondusos nevet. Mégpedig annak folytán, hogy a kategória tagjaitól megkövetelt had- és munkamentességi illetéket, azaz a királynak mint az ország urának járó sajtóságos illetményt meg a birtokhasználat fejében kikötött – a vár számára fizetendő – földbér egyik fajtáját vagy részét egybevontan gyűjtötték be tőlük. (Ez az utóbbi valóban váltásdíjat jelentett, és ennyiben igazat kell adni azoknak, akik feltételezik, hogy az érintettek valamiféle szolgáltatást váltottak meg vele. Ez a bizonyos szolgáltatás azonban korábbinak azért nem tekinthető, mert eredetileg is pénzt fizettek a nevezettek helyette.) Az előbbit már nem is lett volna helyénvaló szabad dénároknak nevezni, hiszen ezekkel a közliberek már nem egyetemlegesen tartoztak, hanem fizetésük kötelezettsége a szabadoknak csupán egyik, nevezetesen arra a hányadára

92 Először egy határjáró oklevélben (ld. *Fejér* i. m. IV/2, 388–390.).

93 E nézetet látszik osztani például *Szücs Jenő* i. m. 300.).

94 *Solymosi* i. m. 26–29.

korlátozódott, amely a királyi és várbirtokon talált otthonra. Az új – öt pondust adó – elnevezés viszont, ha az összevont illeték jogcímeinek, azaz kettős eredetének tükrözésére nem is, de azon túl, hogy kifejezte az így előállt adó összmenyiségét, azok társadalmi megkülönböztetésére, akik tartoztak vele, mindenképpen alkalmasnak bizonyult.⁹⁵

Mindezek magyarázatát adhatják annak a jelenségnek, hogy a *liberi denarii* és a *quinque pondera* elnevezések – a hangsúly itt a *quinque* mennyiségi jelzőn van – sem ugyanazon, sem különböző források szövegében egyidejűleg sohasem fordulnak elő, hanem – a már említett másfél évtizedes szünet közbeékelődésével – szinte váltják egymást, hiszen az előbbi utoljára 1240-ben használta újonnan keletkezett privilégium, az utóbbi viszont először csak egy 1256-ban kibocsátott oklevélben bukkant fel. Sokatmondó viszont, hogy a *pondera* – adójelölő minőségben – szinte kezdettől szerepel, mégpedig a *liberi denarii* társaságában, a megadományozottnak átengedett jövedelmek között. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha az ilyen esetekben a *pondera* mögött, annak külön említése miatt, azt az illetéket gyanítjuk, amellyel a birtok mindenkori tulajdonosának az egyéni szabadságuktól meg nem fosztható, ezért személyükben el sem adományozható liberek és önálló – zárt – kollektívát nem alkotó hospesek a föld használatáért kiköthető munka helyett tartoztak, és amely illeték elidegenítése a tulajdonos jogkörébe tartozott. A *pondera* külön szerepeltetése a királyi oklevelekben arra mutat, hogy elajándékozásukat, noha ez említésük nélkül is magától értetődő lett volna, valamilyen okból szükségesnek látták hangsúlyozni az uralkodók.

Láttuk, hogy a szabad dénárokat is – jogállásukból következően – éppen a fentebb említett elemektől szedték. Miután azonban II. András az Aranybullában lemondott róla, hogy ezeket a mások – mindenekelőtt a világi magántulajdonosok – birtokán élőkötől is behajtassa, a várbirtokon okafogyottá vált, hogy külön kezeljék a hadmentességi illetményt és külön azt a bért, amelyet ugyancsak ezen illetmény fizetőitől, de a föld használatáért végzendő munka helyett igényeltek. Így kerülhetett sor a *liberi denarii* és a *pondera* összevonására. Mivel a kettő együttesen öt nehezéket tett ki, mindazokat, akik pénzben ekkora summával tartoztak, öt pondust fizetők néven kezdték emlegetni, illetőleg nyilvántartani. Az új – mind a változás tényére, mind annak tartalmára utaló – kifejezés úgyszólván kézenfekvő volt. A munkaváltáságként szedett pénzjáradék jelölésére, ahelyett, hogy e célra külön nevet alkottak volna, mivel annak mennyiségét pénzegység értelmű nehezékekben határozták meg, egyszerűen a nehezékek, illetőleg ennek latin megfelelője: a *pondera* szót használták. Magától értetődő tehát, hogy ennek a hadmentességi illetménnyel együtt öt nehezékre bővülő járadéknak a szolgáltatóit öt pondust fizetők néven választották el a várbirtok más jogállású népeitől.

A mondottak persze nem jelentik azt, hogy a „szabad dénárok” fogalom gyakorlati eltűnésének oka csupán a fentiekben keresendő. És azt se, hogy az ötpondusosok a várnak, illetőleg ispánjának csupán pénzzel, azaz kizárólag ezzel a 12 dénárral tar-

95 A szlávón bántság területén a magyarországiakétól eltérő neveken és mennyiségben szedett „szabad” dénárok kérdése külön tanulmányt igényel, ezért velük részleteikben jelenleg nem foglalkoztunk.

toztak volna, és ugyancsak földbér fejében annak részeként ne szedhetek volna tőlük olyan naturáliát is, amely már nem személyre szóló – általánosító és egyenlősítő – tehernek számított, hanem az egyes háztartások által használt terület tényleges hozamához igazodott.

A fentiekből következően áttételesen valóban létezett egyfajta összefüggés a hadszolgálat és az ötpondusosok eredete között, ám ez utóbbiak megjelenése – ellentétben némelyek feltételezésével – semmiképpen sem kapcsolható IV. Béla haderő-reformjához. Még akkor se, ha időbeli egybeesés többé-kevésbé érzékelhető a kettő között. Sőt, részben éppen e reform miatt merülhetett feledésbe, hogy az ötpondusosok, illetőleg elődeik által fizetett pénz egy része legalább másfél századon át a hadkötelezettség megváltásának számított. Pedig a *liberi denarii* előzetes létezése nélkül aligha születhetett volna meg öt pondust fizetők néven a várbirtokon a szolgáltatók új kategóriája. Az a – legalábbis döntően – pénzzel adózó csoport, amely a jövő jobbágysága előkészítőinek egyik – de csak egyik! – vonulatát jelentette, amely azonban eredendően nem a várbirtok castrenseseiből és kondicionáriusaiból, főleg pedig nem várjobbágyaiból, hanem a közējük-mellējük egyenként vagy csoportosan, de különálló közösség formájában csak nagy ritkán telepedő közszabadokból és vendégtelésekéből verbuválódott. A várszervezet köznépe csupán később – igaz, viszonylag nem hosszú idő alatt – emelkedett az övékéhez hasonló státusra és idomult jogállásban is hozzájuk, de még inkább azon típusú hospesekhez, akiknek kollektívája bizonyos közösségi jogoknak is hordozója volt.

Ez az idomulás a jogilag egységes jobbágyság kialakulási folyamatának részét jelentette. E folyamat során vált hamarosan értelmetlenné, illetőleg szükségtelenné, hogy az ötpondusosok külön nevet viseljenek, hiszen – bár fokozatosan, mégis rohamosan – eltűnt az a különbség, amely közöttük és a jobbágyságba eltérő úton érkezett csoportok szolgáltatásainak, főként azonban jogállásának tartalma között az induláskor még fennállott. A megkülönböztetés igényének elhalása viszont arra vezetett, hogy kérészerűen, alig két évtizedig tartó használat után az ötpondus-fizető meghatározás is véglegesen kikopott a gyakorlatból. Addigra az eredetileg a hadmentesség fejében a királynak mint az ország urának szedett illetmény – legalábbis a várbirtokon – olyan járadékká alakult át, amelyre az uralkodó most már mint e földnek – végső soron – tulajdonosa formálhatott jogot.

Az ország védelme és működtetése persze változatlanul a király feladata maradt. Ezeknek, valamint udvartartása ellátásának feltételeit alapvetően közvetlen magántulajdonú saját birtokának, valamint a közvetve ugyancsak az ő rendelkezésére álló várföldeknek és a regaléknak jövedelmeiből kellett biztosítani. De mivel szükségletei ismételen, a várföldek gyorsuló eladományozása folytán állandósultan túlléptek ezeken, más forrásokról is gondoskodnia kellett. Ezek előteremtése végett igényelt és igényelhetett olyan különleges – regale – jogokat magának, amelyek – funkciójából eredően – egyedül őt, mint az ország fejét és gazdáját illették meg. Közējük tartozott az, hogy különféle címeken és alkalmakkor ne csak saját, hanem mások szolgáltató népeitől is adó jellegű jövedelmet igényelhesen a maga számára. Az Árpád-kori adózás részletezése nem tartozik e tanulmány keretébe, ezért csak a *liberi denarii* historiájával összefüggésben hozzuk szóba annak legfontosabb elemeit.

Úgy tűnik, hogy – a vámokról most nem beszélve – királyaink először a pénzveréssel kapcsolatban szedtek bizonyos illetéket az ország lakosaitól annak a veszteségnek a pótlására, amely a kincstárat a forgalmazott fémpérez kopása miatt annak beváltásakor érte. Ezt a később *lucrum camerae* – kamara haszna – névvel jelölt jövedelmet kezdetben szinte bizonyosan csak új pénz kibocsátásának évében gyűjtötték be az ezzel megbízott királyi adószedők, de a jelek szerint idők folyamán évente megkövetelt adóvá állandósult. Ezt a kamarahasznát néhol *collecta* néven is emlegetik egyes források. Így II. András 1234-ben kelt oklevele, amelyben egy bizonyos Miklós számára oly tartalommal kiadott privilégiumát erősíti meg, hogy az ő és utódainak Magyarország bármely helységekben lakó népei teljesen mentesek azon kollektá fizetése alól, amelyet a kamara hasznának mondanak (*ab ... solucione collecte ... que lucrum camerae ... dicitur*).⁹⁶ Sőt, még III. András is ezt az egyfertőnyi kollektá beszoigáltatást engedte el a Szatmár megyei Ábrahám fia Péternek és két serviensének, amelyet az adott évben kamarája haszna címén rendelt el kivetni nevezettek jobbágyaira (*collectam unius fertonis, quam racione lucri camere nostri exigi ordinavimus*).⁹⁷

A *collecta* megjelölés azonban jelen esetekben nem a szóban forgó pénz szedésének okára, illetőleg közelebbi rendeltetésére, hanem arra utal, hogy ezt – a szabad dénárokkal ellentétben – nemcsak meghatározott jogállásúaktól, hanem általánosan, mindenkitől behajtották, azaz minden szolgálatónak attól függetlenül fizetnie kellett, hogy milyen típusú birtokon lakott, még ha egyidejűleg nem is mindig mindenhol és ha nem is azonos mennyiségben. A tárgyként kezelt, így adóalanyok se számító servusok, bárki volt is a gazdájuk, azonban mindvégig mentesek maradtak a fizetése alól. A királyi és várbirtokok castrensisei és kondicionáriusai egyes források szerint ugyancsak teljes mentességet élveztek, mások szerint viszont a mindenkori esedékes adó felével ők is tartoztak, és akkor se kerültek a teljes kollektára kötelezettek sorába, ha valamely egyháznak elajándékozta őket az uralkodó.

IV. Béla például 1252-ben azzal adományozta a turóci monostornak a győri vár hét sukorói falvában élő szőlőműveseit és két másik falu szekereszeit, hogy azok az országban bármikor szedendő kollektát csak fele részben legyenek kötelesek fizetni (*in medietate solveere teneantur*), ahogy ezt az ő státusuk régtől fogva előírja; 1266-ban, amikor adószedőinek külön is megparancsolta, hogy nevezettek, mivel kondicionáriusok és udvarnokok, a kirótt adó felénél magasabb összeggel ne merjék megterhelni, ugyancsak arra hivatkozott, hogy e kedvezményük az ország régi bevált szokásából következik.⁹⁸ V. István viszont 1270-ben azért mentette fel a győri egyház harangozóit mind a naturáliában, mind a dénárookban behajtandó *collecta* teljes összege alól, mert őket az uralkodók az udvarnokok, bizonyos nemesek a szolgálóállapotúak közül rendelték az egyház szolgálataira, márpedig az udvarnokok és a servusok, kondíciójuk miatt, mentesülnek a kollektá fizetésétől.⁹⁹ Ezzel szemben

96 *Fejér* i. m. VII/5, 245–246.

97 *Wenzel* i. m. X. 416–416. – Az oklevél pontos kelte nem állapítható meg.

98 *Fejér* i. m. VII/5, 294–308., ill. 345–347.

99 *Uo.* VI/1, 45–46.

1290-ben Benedek veszprémi püspök, amikor a tapolcai egyház Dusnok nevű földjén lakó torlóit a tapolcai Lőrinctől visszakapta, arra tett ígéretet, hogy a királyi kollektán kívül (*praeter regalem collectam*) semmi más adót nem ró ki rájuk.¹⁰⁰ Ezek szerint az egyházi kondicionáriusokat, hiszen a szóban forgó torlók ilyenek voltak, pusztán jogállásukból következően nem, hanem csak akkor tekintették kollektamenteseknek, ha egyházi uruk erre külön privilégiumot kapott.

A kollektát a szükségstől függően az ország egészére, tehát generálisan, de annak meghatározott területére is kivethette az uralkodó. Igényelhetette pénzben vagy élelemben, esetleg mindkettőben.¹⁰¹ Királyaink, ha egyáltalán megtették, különféleképpen, a külső és belső hadviselés kiadásai mellett főleg az udvar kellő szintű ellátásának szükségleteivel, ritkábban az országot vagy a királyi családot ért különleges eseménnyel indokolták ismételt szedését. Kirovására eleinte csak időnként, a várbirtokok állományának, majd a belőlük realizálható jövedelemnek a megcsappanása miatt azonban mind sűrűbben határozták el magukat. A kollektá a XIII. század utolsó negyedére végül is szinte bizonyosan évi rendszerességgel behajtott adóvá nőtt ki magát. Mégpedig úgy, hogy esztendőnkénti fizetését először csupán néhány egymást követő éven át követelte meg az uralkodó, majd egy ideig tartó szüneteltetése után ismét évek kihagyása nélkül rendelte el annak szolgáltatását. Ez a szokás lehet a magyarázata a somogyi konvent egy 1252-ben kelt bizonyoságlevele azon kitételének, amely szerint Moyus fiai, Moyus és Elek Magyarfalu, Keménvölgy, Szenna és Pocsita nevű hereditaria birtokaikat (Somogy m.), a nevezett possessiók népeitől évente járó királyi kollektát maguknak örizve meg (*collectam regalem a populis in eisdem possessionibus annuatim debitam pro se reserventes*), a magyarfalvai bencés monostor szerzeteseinek adományozták oda.¹⁰² Ezek szerint – legalábbis Moyusék – minden esztendőben beszédtek népeiktől a királytól nekik átengedett kollektát.

Amikor IV. Béla 1261-ben bemondás alapján összegezte azokat az előjogokat, amelyekkel az egri püspökséget a tatárjárás idején egyébként elégett privilégiumaik-

100 Uo. IX/7, 704–705.

101 Mindennek sűrítve adja példáját IV. László 1283-ban kiadott oklevele, amely – ismételten erősítve meg az esztergomi egyház népeinek ki tudja mikortól érvényes kollektamentességét – így fogalmaz: az esztergomi egyháznak mind az érsekséghez, mind a káptalanjához tartozó bármely jogállású népei, legyenek akár szabad hospesek, akár kondicionáriusok, az országban egyetemesen vagy helyileg (*generaliter vel particulariter*), bármely alkalommal vagy okból kivetendő minden királyi élelmiszer- vagy dénárkollektától (*ab omni collecta regali, tam denariorum quam victualium*) örökre legyenek szabadok (*Knauz* i. m. II. 146. sz.). De valamikor 1260 táján már IV. Béla is arra adott hatalmat Óvári Konrádnak, hogy mint kegyúr, a lébényi monostor népeitől járó dénár- vagy terménykollektát (*collectam denariorum vel victualium*), amikor azt az országban be kell szedni, önmaga számára hajthassa be (*Wenzel* i. m. XII. 492.); 1257-ben ugyancsak kegyuraság címén kapta meg Konrád a zselizi Szent Jakab monostor, népeinek dénár- vagy terménykollektáját (*collectam denariorum sive victualium* – Hazai Okmánytár, VI. 94–95.). III. András is azzal erősítette meg 1298-ban Aba fia Miklós kanonokot és fivéreit az apjuk homágiuma címén rájuk háramlott Jazurmogy nevű föld (Szepes m.) birtokában, hogy e possessio után semminemű, tudniillik dénár- vagy termény-, illetőleg egyéb kollektát (*collectam quamlibet, denariorum videlicet vel victualium aut alium*) ne tartozzanak (*Borsa István: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, II. 4. f. Bp., 1987, 234.) stb.

102 *Katona* i. m. VI. 167. ill. *Fejér* i. m. IX/2, 159.

ban Szent István és László felruházták, többek közt azt is megfogalmazta, hogy a nevezett egyháznak és káptalanjának népei a királyi kincstárnak vagy a kamarák ispánjának semmiféle olyan kollektával, cenzussal vagy bármilyen másnemű adóval nem tartoznak, amelyet más országlakosoktól kellő időben szokás szerint be szoktak hajtani.¹⁰³ A „kamarák ispánja” fogalom szerepeltetése egyértelművé teszi, hogy az oklevél nem a nevezett királyok, hanem Béla korának terminológiáját használja, a benne olvasható *collecta* kifejezés létezése tehát a XI. századból semmiképpen sem eredeztethető. E szóval hitelesnek elfogadhatóan először Imrének abban az 1201-ben kiadott privilégiumában találkozunk, amely az esztergomi piacteret azzal adta a helybéli káptalan tulajdonába, hogy az ott lakó szabad hospesek és inquilinusok csak census, illő ajándékok és kollekták fizetésével (*solucionē ... collectarum*) adózzanak a kanonokoknak.¹⁰⁴ A király itt a kollekta nevet közismert terminológiaként alkalmazza, következésképpen ebben az időben már a mögötte álló tartalom is bevett fogalomnak számított. Ez pedig arra vall, hogy kollekta – legalábbis esetenként történő – kivetésének gyakorlatát uralkodóink a XII. században biztosan meghonosították, a XIII. század első negyedére pedig kétségtelenül állandósult ez a gyakorlat. Máskülönben az Aranybulla-mozgalmakban aligha kaphatott volna akkora súlyt beszüntetésének követelése.

Mert 1222-ben II. András azt is kénytelen volt megígérni, hogy nemcsak szabad dénárokat, de semmiféle kollektát se szedet a serviensek és az egyházak népeitől; egyáltalán: semmiféle adót sem rovat ki rájuk. A szabad dénárok tekintetében – egy ideig észlelhető ingadozása ellenére – mind ő, mind utódai eleget is tettek e vállalásnak, a kollektát illetően azonban András nem állta szavát, de ígéretét azok se tartották magukra nézve kötelezőnek, akik a trónon követték őt. A kollekta ügyében az Árpádok alatt mindvégig birkózás folyt a királyok és azok közt, akiknek saját járadékfizetőit önmaguk javára ugyancsak adóztatni akarták. Az uralkodók ugyanis a kimondott kollektamentességet csupán a nemesek személyére igyekeztek vonatkoztatni, szolgáltató alattvalóikéra azonban nem. Bár időről időre megkísérelték az előbbiek adóztatását is, végül mégiscsak beletörődtek ezek mentességébe. Míg IV. Béla is rákényszerült erre, aki pedig egyébként nem csinált belőle titkot, hogy szükség esetén a nemesektől is kész lenne a kollektát behajtani. Egyik privilégiumában, amelyben két kedvezményezettnek biztosította az adómentesség előjogát, ezt közvetett módon ezzel a formulával ismerte el a nemesek kiváltságának: királyi kollektát ugyanúgy, ahogy az ország nemesei (*sicul Nobiles regni sui*), ők sem tartoznak adni.¹⁰⁵

Járadékfizető népességük tekintetében viszont az egyháznak és a nemességnek újra meg újra ígéretük ismétlésére kellett az uralkodókat szorítani. Maga András 1231-ben – második Aranybullájában – megint kimondani kényszerült, hogy kollektát semmilyen állású vagy nemzetiségű embertől se gyűjtet. E vállalásában a szabad dénárok már nem szerepelnek, jeléül annak, hogy ilyenek szedésével valóban felhagyott. Nevesítve tünt fel viszont benne a *lucrum camerae*, oly rendelkezés kere-

103 Közölte Pray i. m. I. Pozsony, 196–197.), *Fejér* (i. m. IV/3, 41.) stb.

104 Schmitt, *Nicolous: Episcopi Agrienses diplomatum cincinnatti...* I. Thyrnaviae, 1768, 107.

105 A kiváltságlevelet *Fejér* 1250-re (i. m. VI/2, 415.), *Bél* 1256-ra (Notitia stb. II. 345.) datálja.

tében, hogy ennek fizetését csak azoktól követeli meg, akik kamarabérlőkként tartoznak vele. Két évvel később András a beregi egyezményben az egyháznak és testületeinek népeit illetően kötelezte újfent magát arra, hogy örökre mentesíti őket a kollektafizetés alól, ám szinte azonnal meg is szegte ígérését.¹⁰⁶

1267-ben az ország – királyi servienseknek „mondott” – nemessége esztergomi gyűlésén született döntése folytán bírta rá IV. Bélát és fiait annak kijelentésére, hogy a nemesek népeitől (*de populis Nobilium*) a kamara számára vagy más címen soha nem szedhetnek (*nulla umquam tempore recipi debeant*) kollektát, adót, illetőleg terményeket.¹⁰⁷ Ugyancsak a nemesség követelésére került be III. András 1291-ben kibocsátott hitlevelébe, hogy a király – koronázásakor tett ígérétehez híven – se a nemesekre, se a szászokra, se pedig ezek népeire *lucrum camerae* vagy egyéb címen terményadót, illetőleg kollektát nem vettet ki.¹⁰⁸ Ám a gyakorlatban se Béláék, se III. András fogadalma nem érvényesült. Sőt a század utolsó negyedétől az egyre szélesebb körű hatalomhoz jutott feudális nagyurak, utánozva az uralkodót, különféle adók kicsikarásával maguk is mind sűrűbben kezdték az egyházak és a többi nemes népeit sarcolni. Ezért tiltottak el kiközösítés terhe alatt 1298-ban Pesten tartott közös gyűlésükön az utóbbiak mindenkit, a király mellett elsősorban az ország előkelőit attól, hogy az egyházak és a nemesek járadékosaira bármiféle adót kirójanak vagy hajtassanak be tőlük. A bárók nem késtek a válasszal: a fenti gyűlés határozatait a királyi tanács többek közt azzal egészítette ki, hogy elrendelte mindazon nemesi birtokok vagy birtokrészek ideiglenes zárolását, amelyeknek tulajdonosai az e birtokokról „az ország régi szokása szerint” járó kamarahasznát a számukra megadott ideig nem vagy nem szabályszerűen – értsd: az előírtnál vagy elvárhatónál kisebb összegben – fizették be. E döntésből viszont egyértelmű, hogy a *lucrum camerae* ekkorra már – legalábbis az uralkodó és tanácsának felfogása szerint – véglegesen a köznépet évi rendszerességgel terhelő állami adónak számított.

A kollektaszedés királyi gyakorlatának egyetemleges megszüntetését az egyház és a nemesség közösen sem tudták kiharcolni. A szabad dénárok szedéséről könnyebben mondtak le az uralkodók, mert azok – eredeti jellegük miatt – csak a társadalom szabad jogállású elemeinek bizonyos rétegeitől jártak nekik, és mivel nem alkalmanként, hanem egy idő után vélhetően évi rendszerességgel hajtották be őket, személyenként meghatározott összegük feltételezhetően mindig ugyanakkora maradt. A kollektából tetemesebb jövedelmet lehetett várni, mint a szabad dénárokból, még akkor is, ha kivételére eleinte korántsem minden évben került sor. Hiszen egyfelől ezt a servusok kivételével, ha nem is ugyanazon összegben, a lakosság járadékra kötelezett részének valamennyi rétege fizette, másfelől a király kirovásának min-

106 Mindezeket ld. *Katona* (i. m. V. 629–630.); *Kovachich* (*Sylloge decretorum comitialium...* 1–10, ill. *Vestigia comitorum apud Hungaros*, Buda, 1790, 98.); *Fejér* (i. m. III/2, 256–259.); *Endlicher* (i. m. 428–433.); *Török* (i. m. 25–27.) stb.

107 Ld. *Kovachich*, *M. G.* (*Vestigia comitorum* stb. 134–143), továbbá *Fejér* (i. m. IV/3, 391.), illetőleg – facsimilével – *Marczali Henrik* (*Magyarország története az Árpádok korában, in: A magyar nemzet története*, II. Bp., 1896, 526. és 527. lapok közt).

108 Közzölte *Kovachich*, *M. G.* (*Monumenta veteri legislationis Hungariae*, I. 13.), *Fejér* (i. m. VII/2, 139 skl.), *Endlicher* (i. m. 615–621.) stb.

denkori elrendelése alkalmával – később ennek évenkénti ismétlésekor – az aktuális szükségletre is figyelemmel szabhatta meg annak éppen esedékes nagyságát.

A nemesek, noha – amint láttuk – újra meg újra megkísérelték a kollektá örök száműzetését, mindinkább kezdtek beletörödni abba, hogy ahhoz ragaszkodik a mindenkori uralkodó, és hogy saját szolgáltatóik munkája hozadékának egy hányadát kénytelenek átengedni a király számára. Ezért mind többen inkább a kialakult helyzetből igyekeztek hasznot húzni, és kerülő úton próbálkoztak elérni, hogy ne kelljen alattvalóik járadékán az uralkodóval osztozniuk. A kollektaszedés állandósulásával vagy legalábbis annak periodikus ismétlődésével párhuzamosan az adatok tanúsága szerint mind többen tettek sikerrel kísérletet arra, hogy birtokaikra vonatkozóan egyéni mentességet szerezzenek annak fizetése alól. Erre úgyszólván maguk az uralkodók adták az ötletet: akárcsak a szabad dénárokat, a kollektát is különféle formákban, hol új birtokadomány keretében, hol pedig anélkül, azaz már korábban birtokolt földre vonatkozóan ajándékozás tárgyává tették. Hol adott évre, vagyis egy alkalomra szólóan, hol véglegesen lemondtak arról, hogy az illető dokumentumban megnevezett világi hívek, egyházak vagy egyházi testületek járadékadóitól kollektát követeljenek. Fizetését hol teljes összességében, hol csak fele részben, hol valamely hányadában elengedték azon szolgáltatóknak, akiket egyébként köteleztek volna annak lerovására. Ez a kedvezmény vonatkozhatott egy adott tulajdonosnak csupán a privilégiumban megnevezett, de akár összes birtokára is.

Az ilyen kivételezés, főleg ha terjedelmes birtokállományt érintett, önmagában is roppant előnyös lehetett a szóban forgó föld gazdájának, hiszen nem volt mindegy neki, hogy járadékosai jövedelmének egy részét át kell-e másnak – az államnak, illetőleg fejének – engednie vagy sem. Elképzelhető például, hogy a birtokainak terjedelme folytán hatalmas számú népesség felett rendelkező esztergomi érsekség mekkora jövedelemtömeget mentett meg saját szolgáltatói részére, amikor előző privilégiumainak 1262-ben, más szerző szerint 1270-ben történt összegeztetése keretében – nem tudni, milyen korábbi adománylevelek alapján – IV. Bélával azt is kimondatta, hogy birtokain a királyi kincstár javára semmi olyan kollektát, cenzust vagy kamara-hasznát nem szabad kivetni vagy behajtani, amilyenekkel egyébként valamennyi „országlakos” népét megterhelni szokták.¹⁰⁹

Még jobban járt a föld tulajdonosa, ha arra kapott jogot, hogy a kollektának akár egészét, akár felét vagy megszabott részét hol összes, hol csupán külön megnevezett birtokain vagy birtokán egy, illetőleg több alkalommal, esetleg élete végéig vagy utódaira is örökre kiterjedő érvénnyel, saját magának szedhesse be. Volt eset, amikor a király a kollektának ténylegesen csak felét engedte el az érintett járadékfizetőknek, a másik feléről pedig úgy rendelkezett, hogy saját földesuruk részére szolgáltassák be azt. A század derekától látszanak szaporodni az olyan kiváltságlevelek, amelyekben világiak és egyháziak a királyi kollektá elsajátításának jogát szerzik meg önmaguk számára. Az ilyen célú törekvés erősödése tükröződik az olyan típusú

109. „nullam collectam, nullum censum regio fisco applicandos possunt dicare vel exigere, vel lucrum camere. quod super populum omnium regnicolarum dicare vel exigere consuerunt” – hangzik a vonatkozó rész (Pray i. m. I. 131., ill. Knauz i. m. II. 618. sz.).

telepítőlevelekben is, amelyeknek világi kiadója azt ígéri, hogy ha sikerül neki a kollektát az uralkodótól megkapnia, akkor a birtokára szálló hospesek egyébként fizetendő járadékának összegébe vagy teljes egészében, vagy meghatározott részben, illetőleg esetekben beszámítja azt, vagyis arányosan kevesebb pénzt kér tőlük földesúri járadék címén.

Áttételesen a kollekta-adományozás gyakorlatának elterjedésével függött össze az a későbbiekben – már a jobbágyság korában – észlelhető sajátos jelenség, hogy bizonyos esetekben – eleinte csupán abban az évben, amikor a király kollektát gyűjtetett magának, majd azután tőle függetlenül máskor is – saját járadékosaiktól, szokott szolgáltatásaik behajtásán kívül, ugyancsak kezdtek különpénzt szedni azok a földesurak is, akik pedig nem voltak a kollektamegtartás jogának birtokában. Erre eleinte bizonyára akkor bátorodtak fel, amikor olyan hadakozás szükségletei miatt parancsolta meg kollekta gyűjtését az uralkodó, amelyben a nemességnek fejenként kellett részt vennie, mert ilyenkor ők is katonai többletköltségeikre hivatkozhattak.

Megkönnyíthette dolgukat a királyi kollekta beszédésének kialakult módja: az adóalanyokat minden egyes birtokon vagy a várispán megbízottai, vagy az uralkodó külön adószedői vették számba és állapították meg, hogy kitől mekkora összeget, vagy milyen mennyiségű és fajtájú élelmet kell behajtani; a kollekta tényleges összegyűjtéséről és az adószedő kezébe adásáról viszont az adott föld birtokosa gondoskodott. Ez utóbbiak egyszerűen megemelhették a kollektának birtokukra kirótt eredeti összegét, és megtarthatták maguknak az előálló különbözetet. Minden bizonnyal erre az eljárásra vezethető vissza a rendkívüli – *extraordinaria* – földesúri adóknak a XIV. század második felétől elének tárurolt azon rendszere, illetőleg annak kialakulása, amelyben az ilyen járadék szedésére elsődlegesen már korántsem a hadakozás, hanem egészen más események – valamely családtag házassága, anyagi megszorulás stb. – szolgáltatnak hol az egyik, hol a másik birtokosnak alkalmat. De ez az egész kérdéskör – az állami, királyi adózás rendszerének XIV. századi teljes megváltozásával együtt – történelmünknek már egy további fejezetéhez tartozik.

Összegezőképpen megállapítható, hogy a szabad dénár nem volt és nem is lett állami adó, a már elég korán évi rendszerességgel szedett kamarahaszna azonban, sőt a periodikusan ugyan, de mégis folyamatosan és különböző címeken-neveken kivetett kollekta is ilyennek tekinthető.

JÁNOS VARGA

THE FREE-DENARERS OF THE ÁRPÁD-AGE

The main goal of the paper is to introduce the academic literature concerning the free-denarers, the payers of a special kind of tax in Hungary. The debate about the character of the tax run along two lines: first, whether it was a land-tax, or a state-tax; and second, which segment(s) of the population was compelled to pay it. The author points out the inconsistencies and deficiencies of previous scholarly opinions and attempts to amend them by the textual analysis of King Kálmán's decree.

According to the analysis, until the age of Kálmán the Hungarian kings collected the denar-tax from the (serf) population of the castle-estates as well as from the so-called "libers" (freemen). The first group paid it as the fee of their personal dependency, the latter as the redemption of its personal freedom. Kálmán released the former group from paying the denar-tax, but the "libers" continued to pay it. From this time on the tax was called "liberi denarii". Accordingly, the tax had to be paid to the king not as a general land-tax, but as a "contribution" of freemen. ("Libers" migrating to the lands of other landlords could be compelled to pay further taxes that did not belong to the category of the denar-tax.)

Thus, it was paying the denar-tax that the "Libers" could enjoy a special version of personal liberties ("libertas"), that is the exemption from military service (otherwise required by the king from all his subjects). The libers who had their own landed estates (calling themselves "nobilis" or "royal servants") were able to achieve redemption from the denar-tax in the 1222 Golden Bull only at the price of taking voluntary military service to the king.

FÜLÖP ÉVA

ADATOK A MAGYARORSZÁGI EGYHÁZI BIRTOKOK TÖRTÉNETÉHEZ

JOGVISZONYOK:

AZ EGYHÁZI BIRTOK A MAGYARORSZÁGI BIRTOKTÍPUSOK KÖZT¹

Az egyházi birtok jogi helyzetét tekintve a kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok közé tartozott. Nem személyhez, hanem javadalomhoz kötődött, így a javadalmak nem rendelkeztek vele szabadon. Az egyház ingatlan vagyonán belül a legjelentősebb célvagyonként alapul szolgált – az elsődleges vallási célokra és az egyházszervezet fenntartásán túlmenően – az egyház vállalt feladatai megoldásához. A szociális és karitatív munka, a közoktatási és kulturális tevékenység csak a felvilágosodás korszakától vált állami feladattá is. Az ókorban és a középkorban az egyház tartott fenn kórházakat, szegényházakat (s itt most nem a hasonló, akár egyházi, akár világi uradalmi létesítményekre gondolunk), s e területeken majd csak a fokozatosan kialakuló, megerősödő városok építettek ki hasonló szervezetet. A célvagyont sokirányú kötelezettség terhelte – e szemlélet erősödése különösen a XVI. század derekától, a trienti zsinat időszakától figyelhető meg. Az ilyen jellegű birtokkal rendelkező egyházi javadalmak (érsekségek, püspökségek, káptalanok, szerzetesközösségek) cél-

1 Jelen összefoglalónkat két munkánk, a Magyar Katolikus Lexikon számára készített „egyházi birtok” című szócikk (Magyar Katolikus Lexikon II. Főszerk. Dr. Diós I. Bp., 1993. 862–881.) és a magyar agrártörténelem ezer évét feldolgozó kötet számára írt, az egyházi birtokot a hűbéri korszakban bemutató tanulmány (*Fülöp Éva: Az egyházi birtok Magyarországon a hűbéri korszakban.* In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz I., Fűr L., Romány P. Bp., 1996. 23–29.) alapján készítettük. Felhasználtuk mindazt a megismert szakirodalmat, amit részben ezeknek az összefoglalóknak, részben a magyarországi bencés kongregáció birtokai kapitalizmus korabeli birtokszervezetéről írott könyvünknek (*Fülöp Éva Mária: A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása. 1848–1949. METEM-könyvek 8. Sorozatszerk. Somorjai Á. OSB – Zombori I. Bp., 1995.*) elkészítése során feldolgoztunk. E kötetünk megírásánál, az uradalomtörténeti munkák áttekintésében, korszaktól függetlenül, a teljességre törekedtünk. A feltárt anyagból 1996-ban, a volt szentmártoni bencés uradalom erdőgazdálkodása központjában, Ravazdon előadásunk hangzott el „Az egyházi birtok Magyarországon” címmel (megjelent: Erdészettörténeti Közlemények. XXX. Szerk. Oroszi S. Bp., 1997. 49–70.). Az egyházi birtok polgári kori fejlődésére vonatkozó anyagrészt „Az egyházi birtok 1848 után: tradíció és modernizáció” címmel, előadás keretében ismertettük a KLTE és a debreceni Akadémiai Bizottság által szervezett, „Ezer éve Európában. Millenniumi Európa Napok Debrecenben” című konferencián (megjelent: *The first Millennium of Hungary in Europe.* Ed. K. Papp, J. Barta. Debrecen, 2002. 470–479.). Jelen dolgozat egy előzetes változatát közzétettük Tatán, a megyei múzeumi közleményekben (*Fülöp Éva: Az egyházi birtok Magyarországon.* = Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 9. Szerk. Fülöp É., Kisné Cseh J. Tata, 2002. 263–282.).

vagyonukkal az adott kor követelményeihez igazodva vállaltak részt a társadalmi feladatok megoldásában. Az egyházi nagyjavadalmasoktól (érsekségek, püspökségek, káptalanok, prépostságok) eltérően a birtokkal rendelkező szerzetesrendek egyházi közterheket (hozzájárulás a papság kongruajáradékához, közös püspökkari költségek stb.) nem viseltek. Az egyes egyházi birtokok eltérő nagysága szoros összefüggést mutat az alapítás időszakával is.

Az egyházszervezet kiépítésének és fenntartásának anyagi alapját Magyarországon a Szent István második törvénykönyve 18. c. alapján bevezetett tizedjövedelmek mellett a földbirtok jelentette. A királyi birtokszervezet után az első nagybirtokosok a püspökségek és a birtokos szerzetesrendek voltak, a világi nagybirtok a XII. századtól alakult ki. Hazánkban az egyház mint missziós egyház jelent meg a X. században. E térítő egyház ellátása birtokokkal királyi, majd a birtokos vezető réteg kialakulásával és gazdasági ereje növekedésével, magánadományok révén ment végbe. A XIII. század második feléig tartott a nemzeti monostoralapítások és a világi birtokosok nagymérvű birtokadományainak korszaka. Egyes becslések szerint a XIII. század elejére az egyházi nagybirtokok összterülete a háromszázezer kataszteri hold kiterjedést is elérhette. E nagy gyarapodás ellenhatásaként értelmezhetőek a Kálmán-kori korlátozási törekvések, s ide vezethető vissza a Szent István-kori adományok megkülönböztetése. A tarcali zsinat szerint (I. tvk. 20., 21. c.) ez utóbbiak és a vásárolt jószágok bármely örököst megillettek, de a többi király adománya csak a fiút vagy férfitestvért, illetve ennek fiait (ösiség, *aviticitas*) vagy a királyt (*fiscalitas*). Nagy Lajos király az 1351. évi 20. tc.-vel korlátozta az egyháznak adományozható birtokot: ezt csak a szerzett javakból lehetett megtenni, királyi jóváhagyással.

A „legrégebb magyar apátság”, Pannonhalma birtokainak eredete²

Idő	Királyi adomány	Magánadomány	Kiválás, vétel, csere stb.	Összes szerzemény
	a birtokok száma			
XI. sz.	18	2	13	33
XII. sz.	3	23	3	29
XIII. sz.	4+7	16	57	84
XIV. sz.	–	1	14	15
1514-ig	–	2	8	10
Összesen	32	44	95	171

Az egyházi birtok nagysága a XIV–XV. századra az ország birtokállományának 12,1%-át érte el. E korszakban a földvagyonból származó egyházi bevételek, „*bár hiányoznak a számítások, hozadéka országos viszonylatban akkor már a tizednél nagyobbra becsülhető*”.³ 1485-ben az esztergomi érsek mintegy tizenhat-húszezer forint éves jövedelmének egynegyede származott a földbirtokból. A XV. század vé-

2 Erdélyi László: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Bp., 1913. 9.

3 Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 18.

gén az alapvető adóegység, a porták számának vizsgálata azt mutatja, hogy ezek huszonöt–harminc százaléka volt az egyház birtokában.

A hűbéri korszak kötött tulajdonformái (koronajavak, hitbizományok) közt az egyházi nagybirtok hasonló jellegének eredete az úgynevezett holtkézi birtokban (*de manu mortua*, *manus mortua*: hagyatékából eredő birtok, végrendeleti adomány) keresendő. Szent István törvényei szerint az egyháznak bárki adományozhatott, s az adományozó halála után azt elvenni senkinek sem állott jogában (I. tvk. 6. c.). A királyi birtokok (*comitatus*) mellett, az egyházi (püspökségek) birtokok elidegeníthetlenségét is megerősítette (II. tvk. 2. c.) Birtokával azonban a javadalmas nem rendelkezhetett sajátjaként. A Szent László-kori zsinatok szerint a püspökök egyházmegyei kormányzatuk alatt szerzett birtokaiknak is csak negyede felett intézkedhettek szabadon, a fennmaradó rész az egyházé lett. (Az 1298:22. c. szerint az ilyen jellegű birtok fele maradt egyházi tulajdonban.) A hűtlenné vált nagyjavadalmasokat is legfeljebb javadalmuktól foszthatta meg a király, de a birtok az egyházé maradt.

Az egyházszerzés legkorábbi időszakától kezdve adómentesek voltak az egyházi személyek, s az egyház jobbágyainak sem kellett viselniük a közterheket. Így az egyházi birtok Magyarországon is kiváltságos helyzetet élvezett már a korai feudalizmus időszakában: mentes volt az adószedéstől és az idegen bíraskodástól. Tulajdonképpen – a királyt illető jog átengedésével – a királyi birtok *immunitását* terjesztették ki a nem királyi adományból származó birtokokra is.

A főkegyúri jog szabályozott keretbe foglalása a XV. század elejére tehető. Zsigmond 1404-től az alapító, adományozó joga (*ius fundatoris*) helyett a királyi kegyúri jogot (*ius domini*) hangsúlyozta. A királyt illetve a javadalmak betöltése, az egyházszerzési jogkör, az egyháznak adományozott javak kezelése és igazgatása feletti felügyeleti jog. Az ebben foglalt s a XVI. századtól is csak a katolikus egyházra vonatkozó jogosítványokat kiterjesztve volt lehetséges 1526 után a Habsburg-uralkodók számára a főpapi javadalmak s főként az azokból származó jövedelmek világi kézre adásának gyakorlatát folytatni. Az egyes főpapi stallumok be nem töltése (*sedes vacantia*) esetén pedig a királyi kincstár élvezte a javadalom haszonvételeit. Az országgyűlések ismételten – és eredménytelenül – kérték az egyháztól elidegenített javak visszaadását, hiszen azt már az 1486:11. tc. is tiltotta.

A velencei követek XVI. század végi jelentései alapján már szokásjoggá szilárdult az a gyakorlat, hogy a magyar püspökök csak jövedelmük harmadát élvezték, a többit a török elleni védelem céljaira fordították. A hódoltság és a protestantizmus azonban különösen a birtokos szerzetesrendek javait érintette. Több monostor földje került világi papok, illetve adománybirtok vagy bérlet formájában külföldi apátságok fennhatósága alá. Ez utóbbi különösen 1688 után, a *Neoacquistica Commissio* működésével összefüggésben volt jellemző, sok magyar monostor birtokaiért ugyanis idegen apátságok fizették meg a fegyverváltságot. A birtokjogot az egyházi birtokoknak is igazolniuk kellett, de a püspökségek fegyverváltságot nem fizettek, birtokaikat „új adományozás” formájában kaphatták meg. A protestantizmus terjedését illetően szükséges emlékeztetni az 1555. évi augsburgi vallásbéke azon pontjára,

mely szerint püspök áttérése esetén az illető püspökség birtoka nem került volna új, választott egyháza tulajdonába.

A főkegyúri jog gyakorlásának keretében 1702-ben, az úgynevezett Kollonics-konvenció kidolgozásával szabályozták a főpapok végrendekezési jogát szerzett ingatlanjaik és ingóságai felett. Ezek egyharmadáról rendelkezhetek csak szabadon, egyharmada a királyi kincstáré (*fiskus*) lett, egyharmadát a templomok, plébániák és a papnevelés céljaira voltak kötelesek hagyni. E szabályozás szerint széküresedés esetén a jövedelem fele a javadalom újabb betöltéséig ugyancsak a kincstárba folyt be. A magyar főpapok ismételt tiltakozása ellenére az új szabályozást az országgyűlés törvénybe iktatta (1715:16. tc.). A hűbéri viszonyok felszámolását követően, az 1867. évi kiegyezés után, a király főkegyúri jogát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium útján gyakorolta.

A Mária Terézia uralkodása idején kijelölt szabályozott püspökségek javadalmuk jövedelméből csak meghatározott összeget élvezhettek, a többit az alsópapság ellátására létrehozott *Cassa Parochorum*-ba fizették. XIV. Benedek pápa 1733. július 21-én kelt, *Dominus ac Redemptor* brevéje feloszlatta a jezsuita rendet. Ennek nyomán, az ugyanazon év szeptember 20-án kelt rendelet értelmében, bizottságot állítottak fel a rend birtokainak összeírására, s a jezsuiták volt javaiból létrehozták a képzési célokat szolgáló Tanulmányi Alapot. A II. József által működésükben korlátozott szerzetesrendek javaiból a Vallásalap (*fundus religionis/religionarius*) 1782-ben jött létre. Bevételeit új plébániák alapítására, a lelkészi fizetések biztosítására stb. fordították. A katolikus egyházi alapok birtokait a felettük kegyúri jogokat gyakorló Helytartótanács 10 kerületre osztva, kamarai adminisztrátorok vezetése alatt igazgatta. A kerületek élén a prefektorátus állt. Az 1796-ban, kamarai erdőmesterek vezetése alatt felállított kerületi erdő-felügyelőségek szakszerű kezelést vezettek be az erdőgazdálkodás területén (vágásfordulós gazdálkodás).⁴

*A Cassa Parochorum javára fizetett összegek (1848-ig)*⁵

Birtokosok	Jövedelem Ft/év
Ersekségek	
esztergomi	75 000
kalocsai	21 000
Püspökségek	
veszprémi	50 000
váci	14 000
győri	14 000
pécsi	32 000
nyitrai	47 000
diakovári	4 000

4 A birtokokat 1880 után külön bizottság felügyelte és kezelésüket a közalapítványi királyi jogügyigazgatóság látta el.

5 *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (A továbbiakban: *Hermann E.*: Egyháztörténet.) *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae*. I. München, 1973. 305.

Hazánkban az egyházi birtokok közül a nyugat-európai hűbéri birtok, a meghatározott kötelezettségekkel adományozott *feudum* típusához legközelebb a lovagrendi birtokok álltak. A XII–XIV. században fénykorukat élő lovagrendek a XII. század folyamán hazánkban is megjelentek. Az egyházi lovagrendek közül a János-lovagok vagy johanniták rendelkeztek Magyarországon a legkiterjedtebb birtokokkal (egy ideig a Szőrényi bánságot és a havasalföldi Kunországot is hűbérül bírták). Működésük eredeti célját, a betegápoló tevékenységet megőrizve, rendházaik mellett kórházat, gyógyszertárat, fürdőt tartottak fenn. A gyógyító tevékenység összekapcsolódott a gyógynövények ismeretével. Egy másik lovagrend, a templomosok főként Szlavóniában rendelkeztek birtokokkal. Konventjeiket a rend feloszlatása után a johanniták nyerték adományul. A német lovagrend 1211-ben kapta hűbérül a Barcaságot, majd, a csak a pápai fennhatóság elismerését célzó, önálló államiségük megteremtésére irányuló törekvéseiket követően, 1225-ben II. Endre kiűzte őket az országból. A rend története ismételtelen a XVIII. században kapcsolódott csak a magyar történelmhez: 1702–1745 között, a jász-kun kerület birtoklásával. A lovagrendek erősen centralizált szervezete tükröződött földbirtokaik irányításában is.

A magyar jogviszonyban kialakult familiaritás keretei közt a hűbéri viszony elemeit tartalmazó birtokviszonyt a kialakulásukat tekintve XIII. századi eredetű prédiális birtokok képviselték. Az egyházi vagy prédiális nemesek (*nobiles ecclesiarum/ecclesiastici*), „az egyházi birtokon földjüket örökhűbérül megszerző vitézek”⁶ valamely egyházi nagyjavadalmastól nyertek adománybirtokot, tehát a királyi birtok familiárisaitól eltérően nem személyi jogviszonyban állottak a javadalmas főpappal. Szolgáltatukat – az egyházi birtokon „nép és osztállyá fejlődött egyházi praediális nemesekből”⁷ állították ki bandériumukat a főpapok – a javadalmas egyháznagy beleegyezése nélkül nem hagyhatták el. A prédiális székek függetlenek maradtak a vármegyei önkormányzattól. Az egyházi nemesek az országos nemesekkel megegyezően közterheket nem viseltek, adót nem fizettek, és felettük csak egyháznagyuk ítéltethet. Országos nemességük azonban nem lévén, nem vehettek részt a rendi országgyűléseken, nem viselhetek országos vagy vármegyei tisztségeket és nem gyakorolhattak földesúri jogokat. Közgyűléseiken statútumokat alkottak igazgatási, jogszolgáltatási és gazdasági kérdésekben, s e rendszabályokban fontos szerepet játszottak a gazdasági kérdések: „A szántóföldek, legelők hasznosítása, a tilos területek kijelölése céljából minden esztendőben külön gazdasági gyülekezetet kellett összehívni, melyen a helybeli kormányzó (a jószágügyek intézője) töltötte be az elnöki tisztséget.”⁸ A szék szolgabírója gyakorolta a mezei rendészet jogkörét.

A XVIII. századtól az egyháznagyok a visszaszállott földet nem adományozták újra, hanem az egyházi birtok saját kezelésű részéhez, a majorságokhoz csatolták,

6 Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. (A továbbiakban: Hóman–Szekfű). 1–5. Bp., 1934. 273.

7 Hóman–Szekfű 1934. 86.

8 Lengyel Alfréd: Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp., 1971. 145–175. 157.

összefüggésben a földesúri árutermelés fejlődésével.⁹ Az egyházi nemesek száma így fokozatosan csökkent, s ebben természetesen az állandó katonaság felállításáról rendelkező 1715:VIII. tc. hatása is tükröződött. Az intézmény a legtovább az esztergomi érsekség, a győri püspökség és káptalan, a pannonhalmi főapátság és a zágrábi püspökség (a püspök mint topuszkói apát) birtokszervezetében maradt fenn.¹⁰ Az egyházi nemeseket tartó főpapok visszaháramlási jogát az 1855. évi uralkodói pátenst szüntette meg. Az egyházi nemesek tehát a volt jobbágyokhoz hasonlóan, magántulajdonként tarthatták meg földjeiket, amelyek így kiváltak az egyházi birtokkomplexumból.

A BIRTOKSZERVEZET ÉS -IGAZGATÁS, AZ AGRÁRTECHNOLÓGIA

Az egyházi nagybirtok szervezete Szent István alatt épült ki. Az egyház birtoka kezdetől fogva mint feudális földtulajdon létezett és fejlődött. A meghatározó súlyú királyi birtokokhoz hasonlóan fontos szerepe volt a feudális földtulajdon kiépítésében (a szabadok földterületeinek és a földközösségeknek a beolvasztása). A lélekvált-ságként felszabadított, az egyháznak köteles szolgálat terhe mellett adományozott torlók (*dusnokok*) révén hozzájárult a rabszolgák felszabadításához. A korai adománylevelek tanúsága szerint az egyház nem csak földet, hanem *servusokat* is kapott földjei műveltetésére. Mivel rabszolgákra ily módon a jószágokon nem volt szükség, a munkajáradéknál fejlettebb formát jelentő terményjáraadék került előtérbe. Az egyházi birtok szervezetében, gazdálkodásában, pénzkezelésében hangsúlyozottan a nyugat-európai formákat képviselte. A magyar birtokfejlődés korai szakaszában kétségtelenül húzóerőt jelentett a többi birtok számára: az új technikai-technológiai újítások itt jelentkeztek a legkorábban.

Az egyházi birtok adománybirtok jellegéből következően nagy kiterjedésű szórt birtok volt. A szórt uradalmak sajátossága a birtokigazgatásban is megnyilvánult: a gazdasági tisztségviselők hatásköre nem csupán munkakörök, hanem területek szerint alakult. Így alacsonyabb rangú gazdatiszt sokszor nagyobb hatáskört kaphatott (pl. ispán pénzkezelési jogot). A fentebb említettekkel összhangban és a szórt birtokból is következően, a terményjáraadék igen korán megjelent ezeken a jószágokon a szolgáltatások közt.

A terjedelmes püspöki és monostori birtokokat kerületekbe szervezték (*comitatus*), a vezető gazdatisztet *comesnek* nevezték. A zágrábi püspökség birtokain például 10 kerület volt. A birtokok kezelésében fontos feladatuk volt az egyes apátságok perjeleinek, a püspöki birtokoktól a XIII. század közepére elkülönülő káptalani javak némelyikén pedig a kanonokok közül választott dékánnak (így például az egri, székesfehérvári és váradi káptalan esetében). Az esztergomi székeskáptalan évente

9 A pannonhalmi főapátot azonban újradományozási kötelezettség terhelte az 1830:XIII. tc. értelmében.

10 Így például a pannonhalmi *nullius abbas*, azaz a püspöki joghatóság alól kivont, *exempt* monostor mindenkorai rendi előljárója, a XIX. század közepéig volt a Komárom vármegyei nagy- és kislüssi nemesi szék főispánja.

két ellenörkanonokot választott a birtokok bejárására. A káptalani birtok különválását, a jövedelmek kanonokok közötti megosztását a mezőgazdasági fejlődéssel megnövekedő bevételek tették lehetővé – gyarapodott az uradalmi alattvalók száma; fejlődött a mezőgazdasági technika. Az Anjou-korban a káptalani birtokot majorságokra osztották, jövedelmük külön-külön került a káptalan tagjainak haszonélvezetébe, *stallumuktól* függően. A prédiális nemesi székek is külön tisztségviselőt választottak a gazdasági ügyek intézőjéül. A nemesi közbirtokosság földje tulajdonjogilag az egyházi törzsvagyonhoz számított, így az egyházi nagybirtokos e nemesek földjein is megfelelő gazdálkodást várhatott el. A jelentősebb földbirtokkal rendelkező szerzetesrendek közül a bencés majorok élén a középkorban mindig világi majoros vagy ispán állott, ellentétben a ciszterci és premontrei majorok (*grangia*) eleinte „megtért”, azaz laikus testvér, majd szerzetes udvarmestereivel. A ciszterciek gazdasági alapelvei szerint a monostornak a rendtagok keze munkájából kellett megélnie, s ezt a feladatot látták el az említettek (*fratres conversi/laici, parasztfivérek*).

A kereszténység felvétele egyúttal a korabeli nyugat-európai mezőgazdasági technika megismerését is jelentette. Említésre méltó a kolostorok, káptalanok mezőgazdasági ismereteket terjesztő szerepe: „Minden káptalan, minden kolostor egy-egy gazdasági szakiskola volt”.¹¹ Találó megfogalmazás a bencés rend vonatkozásában, hogy tagjai „*Cruce et aratro*”, azaz kereszttel és ekével jöttek hazánkba.¹² A rend alapítója, Nursiai Szent Benedek, „*a nagy misztikus egyházdoktor* (a Regulában is tükröződő módon) *egyben kitűnő gyakorlati gazda volt*”.¹³ A legnagyobb birtokokkal rendelkező szerzetesrendek közül a fentebb említett három már a XIII. század előtt megtelepült Magyarországon. A pannonthalmi bencés monostor földjein már a XIII. század első harmadától a szabályozott talajváltás szerint vették művelés alá a földeket. A tihanyi bencés apátság földjei közt 1211-ben trágyázottak is voltak. Ezeket az elhatárolt földeket (*metatas terras*) a többi művelés alá vont területtől eltérően nem a falubeliekkel (*villanis*) közösen művelték, hanem elkülönítve, az egyház *udvornikjaival*, s így a telekrendszer korai előfutárainak tekinthetők. A ciszterciek Európa-szerte a háromnyomásos gazdálkodás (ugar-őszi gabona–tavaszi gabona) elterjesztői. Gyakorolták az égetéses erdőirtást (a hamu a föld trágyázására szolgált), új szántóföldeket törtek fel. Értettek a vízimalmok építéséhez, halastavakat létesítettek, szőlőt műveltek, finom gyapjút adó juhokat tenyésztettek. A premontreiek a vízvezetékek építésében, a mocsárlecsapolásokban jeleskedtek. A bencés szerzetesek mesterséges halastavain gátak és zsilipek biztosították a vízsabályozást. A méhészet fejlett volt a kolostorokban, a cukor megismerése előtti időszakban édesítésre, illetve gyógyításra is használt mézen kívül, a gyertyákhoz szükséges viasz miatt is. A kolostorkertekben a liturgikus jelentéstartalmat is hordozó virágok mellett *herbákat*, azaz gyógy- és fűszernövényeket termesztettek, gyümölcsfákat gondoztak.

11 *Érdújehelyi Menyhért*: A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt. (A továbbiakban: *Érdújehelyi M.*: A kolostorok és káptalanok). Bp., 1903. 3.

12 *Érdújehelyi M.*: A kolostorok és káptalanok. 1903. 6.

13 *Hermann E.*: Egyháztörténet. 1973. 75–76.

A prédiális gazdálkodás, a földesúri mezőgazdasági üzemek első megjelenési formája felszámolására az egyházi birtokon – a királyi birtokhoz képest jelentős fáziskéséssel, de a magánbirtokot jóval megelőzve – a XII. század második felében került sor. A folyamat része volt a XIII. századra meghatározóvá vált jobbágytelek kialakulásának. Az egyházi birtokokon korán megkezdődött a munkamegosztás az egyes mezőgazdasági ágak között: szőlő, gyümölcsös, kaszáló nagyobb arányban volt e birtoktípuson. Az egyházi birtok szórt jellege, az egyes birtoktestek távolsága s az egyház bekapcsolódása a sószállításba és a közlekedési cikkek közé számító bor és hal kereskedelmébe, a járadékformák közül itt már a XIII. század elejére elterjedtették a fuvarrobotot. A XIII. századi „*agrárforradalom*”¹⁴ elsősorban azt jelentette, hogy az új művelési rendszer, a szabályozott talajváltás általánossá vált, és ebből következően, a talajművelő eszközök fejlődése hatására is, növekedett a gabonatermesztés produktivitása. Így megkezdődhetett a természetes gazdálkodáson túllépő árutermelés kibontakozása. Az egységes jobbágytság kialakulása is a királyi és egyházi birtokokon kezdődött, de a világi nagybirtokokon teljesedett ki a XIII. században. Az előbbi két birtok rögzített szolgáltatási feltételekkel rendelkező kondicionáriusai szintjére emelkedtek ez utóbbi birtokok szabadosai (*libertinus*). 1270 után „*az egyházi birtokon eddig elenyészően csekély (vagy teljesen hiányzó) paraszti »szabad jobbágy« elem, mely a világi nagybirtokokon organikusan képződött és szélesedett ki a XIII. század első évtizedeinek kezdetei után a század derekát követően, legálisan megjelent immár az archaikus »intézményi« birtokstruktúrában is*”.¹⁵

Az árutermelés fejlődésével megindult a parasztbirtokok aprózódása, a XIV. század folyamán megjelentek a zsellérek. A legfejlettebb birtokok közé tartozott az egri püspökség birtokállománya: itt a XV. században már sok napszámosról tudósítanak a gazdasági feljegyzések. A napszámbér ekkor már differenciálódott az erdélyi püspök birtokain is.

A török hódítás az állami és egyházi szervezet szétzúzása mellett az egyházi nagybirtok szervezetének szétzúzását is jelentette. A XVI–XVII. századtól, amikor Nyugat-Magyarországon nyomokban már jelentkezett az „*új mezőgazdaság*”, azaz a felvevőpiac bővülése nyomán intenzív művelési módú körzetek formálódása, e birtokok gazdaságilag irányadó szerepet már nem játszottak. Az egyházi birtok gazdasági vezető szerepét elvesztette. Ahogyan a kérdést az esztergomi érsekség garamszentbenedeki birtokkerülete gazdálkodása történetének feldolgozásában a szerző megfogalmazta: „*Előterbe nyomul az a kérdés, vajjon az egyházi nagybirtok még a XVIII. század folyamán is a gazdasági életben vezető szereppel bírt-e? Megtartotta-e azt a kiemelkedő szerepét, amellyel ... a korábbi századok folyamán rendelkezett, vagy pedig felolvadt már a kor általános gazdasági életében?*”¹⁶ E birtokok szere-

14 Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágytság. A paraszti társadalom átalakulása a XIII. században. (A továbbiakban: Szűcs J.: Megosztott parasztság). = Századok, 1981. 1–2. 3–65., 263–319. 61., 64.

15 Szűcs J.: Megosztott parasztság. 1981. 1–2., 3–65., 263–319. 288.

16 Gerendás Ernő: Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Domanovszky S. Bp., 1934. 154.

pében ezt a változást funkcióváltásként értékelhetjük: ily módon a fejlett mezőgazdasági technika-technológia közvetítése helyett a nagyrészt az ugyancsak a földvagyon gazdasági erejére alapozott szociális szerepvállalás került előtérbe.

A török háborúk után a birtokos egyháznagyoknak és egyházi testületeknek az egyház- és birtokszervezet helyreállítása mellett részt kellett vállalniuk a birtokok újratelepítésében is (esztergomi érsekség, veszprémi, pécsi püspökség stb.). A XVIII. század folyamán, az addigi empiriára alapozott gazdálkodással szemben, lassanként kibontakozott a mezőgazdasági termelés elméleti megközelítésének folyamata. Az intenzív termelés jegyeinek erősödését a népesség növekedésével fokozatosan szélesedő belső piac, az osztrák örökös tartományok iparosodásával fejlődő mezőgazdasági keresletük s a porosz–osztrák és örökösödési háborúk teremtette hadi konjunktúra vonta maga után. A korabeli katasztrofális útviszonyokat tekintve, a fejlődő áru-termelésbe főként a piacokhoz és a fő szállítási útvonalat jelentő Dunához közeli fekvésű nagybirtokok tudtak bekapcsolódni. A század derekától az egyházi birtokok is áttértek a nagyobb arányú majorsági gazdálkodásra. Az allódiუმok első formái általában a külterjes gazdálkodású állattartó majorok voltak, majd a szántóföldi művelés nyert teret, elsősorban gabonatermesztéssel. A század derekától, a világi birtoktól nem eltérő módon, megjelentek a belterjes művelési formák első elemei is (pl. lefejtőhenészetek). Kiváló gazdák akadtak e korban a katolikus egyháznagyok között, így például Padányi Bíró Márton veszprémi, gróf Eszterházy Károly egri püspök.¹⁷ A saját kezelésű gazdálkodás kiépítésének folyamata azonban hosszadalmasnak bizonyult. Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendeletét követően, a legtöbb egyházi birtokon nem tudták az Urbáriumban megszabott robotmennyiséget felhasználni (pl. az esztergomi és kalocsai érseki birtokokon még a XIX. század elején sem). A váci püspökség az 1848 után jelentkező jövedelemkiesés problémájára átmenetileg a bérletek növelésével keresett megoldást, 1887-ben területének mintegy 30%-a volt bérben. A világi birtoktól eltérő módon, az 1767. évi úrbéri rendezés nyomán az egyházi birtokokon viszonylag magasabb volt a maradvány- (*remanenciális*) földek száma. Országosan e majorsági kezelésbe került területek a művelésbe vont föld 10–12%-át jelentették. Az egyházi uradalmakban „a maradványföldek sorsát illetően különféle megoldásokkal találkozunk. Előfordult, hogy egyszerűen az allódiუმhoz csatolták (pl. veszprémi püspökség), másutt a[z úrbéri rendezéssel kapcsolatos] szabályokat betartva új jobbágytelkeket alakítottak ki belőlük (pl. pécsi káptalan). Arra is van példa, hogy a telkek nagyságát növelték ily módon (esztergomi érsekség), azonban a legtöbbször azokat pénz, termény, esetenként robot ellenében (pl. váci püspökség) használták.”¹⁸ A maradványföldek sorsának illetően, az úr-

17 Bán Péter: Az egri püspöki uradalom igazgatása Eszterházy Károly idején. In: Eszterházy Károly emlékkönyv. Szerk. Kovács B. Eger, 1999. 259–370., 280–301.

18 Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a XVIII–XIX. században. (A továbbiakban: Dóka K.: Egyházi birtokok). METEM-könyvek 19. Sorozatszerk. Somorjai Á. OSB – Zombori I. Bp., 1997. 247., 290. A váci püspökség 1848 utáni birtokigazgatásában bekövetkezett változásokra lásd: Horváth M. Ferenc: A váci püspöki uradalom birtokigazgatási rendszere 1848–1867 = Levéltári Szemle, 1989. 31–41.

béri rendezés intézkedéseitől eltérő alakításának lehetőségét az uradalmak az egyes községekkel kötött magánalkukkal, -szerződésekkel törekedtek megoldani.

Az egyházi s főként a szerzetesrendi birtokok tehát továbbra is megőrizték azt a sajátosságukat a világiakkal szemben, hogy elsődleges céljuk saját intézményeik ellátása lévén, ebben a korszakban is nagy részt foglalt el uradalmi alattvalóik szolgáltatásai közt a terményjáradék. Amint például a bencések központi, szentmártoni domíniuma XVIII. századi gazdálkodását vizsgáló rendtag szerző írta: „*Megállapíthatjuk, hogy a szentmártoni gazdálkodás elsősorban a főmonostor természetbeni ellátására irányult*”.¹⁹ Az már kevésbé tért el a világi uradalmak gyakorlatától, hogy „*az eladásra kerülő terményeket és állatokat a jobbágyok vették meg kölcsöngabona, kocsmáltatás vagy húskimérés révén. A dézsma fogyasztója tehát a dézsmával adózó jobbágy volt.*”²⁰

*A Magyar Kamara számvevőségének 1732. évi becslése
a püspökök évi jövedelméről*²¹

Birtokosok	Jövedelem Ft/év
Ersekségek	
esztergomi érsek	120 000
kalocsai érsek	15 000
Püspökségek	
nyitrai püspök a dömösi prépostsággal	25 000
pécsi püspök a fejevári prépostsággal	45 000
csanádi püspök a fejevári örkanonoksággal	10 000
egri püspök a jáki apátsággal	55 000
váradai püspök	40 000
váci püspök	30 000
veszprémi püspök a vaskai apátsággal	20 000
győri püspök	25 000
zágrábi püspök a topuszkói apátsággal	24 000
boszniai püspök	8 000
zenggi püspök	6 000
szerémi püspök a pozsegai prépostsággal	6 000
erdélyi püspök	15 000

Az egyházi birtokok országos arányát vizsgálva, az e birtokterületeken fekvő mintegy 1200 település lakossága a XVIII. század végén fél millió körül mozgott, ami az első népszámlálás eredményeit figyelembe véve az ország lakosságának 5,8%-a volt. E lakosok egy része azonban – főként a városokban – nem az egyházi birtokból és a hozzá kapcsolódó úrbériségből élt, hanem szőlőművelő, kereskedő, iparos stb. foglalkozást űzött. Az egyházi földből szereztek viszont jövedelmüket az egyes puszták bérlői még olyan esetekben is, ha lakóhelyük más földesúrhoz tartozó településen volt. A major-

19 *Tóth János Aldemár OSB: A pannonthalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán. (A továbbiakban: Tóth J. A.: A pannonthalmi gazdálkodás). Pannonthalma, 1998. 207.*

20 *Tóth J. A.: A pannonthalmi gazdálkodás. 1998. 207.*

21 *Dóka K.: Egyházi birtokok. 1997. 19–23., 56–102.*

sági kezelésben vagy bérben lévő egyházi területek (erdők, szántók, rétek és a különböző módon művelt puszták) együttes területe a jobbágyfelszabadítás előtt megközelítette a kétfélmillió holdat, Magyarország Erdély nélküli területének 5,4%-át.²²

A XIX. század első harmadában természetesen e birtokokon is megjelentek a formálódó új gazdasági viszonyok első jelei. Így például a piaristák mernyei uradalmaiban az 1830-as években a munkaerő 52–58%-át az uradalmi cselédség és a fogadott munkások jelentették már, szemben a jobbágyok robotmunkájával. Az általános többlethiány mellett azonban, e birtokok célvagyon mivoltából következően, az áruteremelés továbbra sem elsődleges célként jelentkezett. Emellett, 1848-ig, az egyházi tizedből származó gabona- és borjővedelmek miatt sem került sor a szántók nagyobb arányú kiterjesztésére.

A szerzetesrendi birtokok irányításában továbbra is klerikusok tevékenykedtek. A bencés birtokok gazdasági ügyei vezetésének legfelsőbb, központi szerve a Gazdasági Tanács (*Consessus Oeconomicus*) volt. Működésére már az 1820-as évektől vannak adatok. Az „*idősb*” vagy központi néven említett pannonthalmi jószágkormányzó az 1811–1836 közötti rendi Statutumok szerint a gazdasági vezetés legfőbb tényezője volt. Az 1840-es évek elejétől valóságos főkormányzó, a kerületi kormányzók főnöke, majd a tihanyi apátság javait is közvetlenül felügyelte. Az 1848. évi rendi káptalan minden addigi feladatában megerősítette. A tisztséget rendtagok töltötték be, akik szakképzettség híján csupán empirikus megfontolásokra támaszkodva irányították a gazdálkodást – s éppen emiatt többször felmerült a szakképzett világiak alkalmazásának lehetősége is a jószágkormányzói posztokon. Különösen sürgetővé vált ez 1855-től fogva, amikortól a Statutumok XII. fejezetének 1., 2. pontja módosítása következtében a központi jószágkormányzó saját kerülettel is bírt, igaz, mellette egy világi tiszttel, aki számvevő és gazdasági tanácsos is volt egyben. Mivel azonban a jószágkormányzó irányító és egyben ellenőrző közege is volt a rend anyagi alapját képező gazdálkodásnak, ezért sem az 1866., sem az 1887. évi káptalanok nem hoztak ilyen értelmű döntést a felvetett probléma megoldására – ezt a rend a maga számára megnyugtató módon csak az 1920-as évektől tudta megvalósítani, a képzett rendi ellenőrzés életre hívásával.

1823-tól a Zirci Ciszterci Apátság birtokai élén is gazdasági tanács állott, melyet a perjel vezetett. A tanács minden hétfőn ülésezett, a gazdatisztektől havi jelentéseket kért. Maga az előszállási uradalom külön egység volt, így élén jószágkormányzó állott, aki havonta egyszer tisztiszéket tartott. A gazdálkodásban a gazdasági tanács irányítása szerint jártak el, s minden ügyben az apátot illette a végső döntés joga. Az egri főkáptalan birtokait – a bencés jószágkormányzókhoz hasonlóan – ugyancsak klerikus, a jószágkormányzó dékánkanonok igazgatta, közvetítve a káptalan elvárásait a gazdaságok felé. A szakmai oldalt s egyúttal a gazdaságokat a káptalan előtt a jószágigazgató képviselte.

A polgári átalakulás korszaka nyitányának, az 1848. évi, a tőkés gazdasági fejlődés lehetőségét hazánkban is megteremtő áprilisi törvényeknek és az 1867. évi kiegyezés politikai-társadalmi konszolidációt jelentő hatásának eredményeképp gazdasági fejlődésünkben is mindinkább meghatározókká válhattak a hűbéri társadalom megkötöttségeit lerázó új formák. A nagybirtokok nagyüzemekké történő átalakulása-átalakítása azonban, a szakirodalomból ismeretesen, többszörösen is megfogalmazott okok miatt (a feudális társadalmi elemek továbbélése, tőkeszegénység, a hitelviszonyok fejletlensége stb.) nem kis nehézségekkel terhelt folyamat eredménye lehetett csak. Gazdaságilag a robotos munkaerő és a papi tized kárpótlás nélküli eltörlése okozta a legnagyobb tehertételt. A felszámolt úrbéri járadékokat illetően, az 1848. évi IX. törvénycikk csak a magánföldesurak kármentesítéséről szólt. Az egyházi és közalapítványi birtokok úrbéri kárpótlási tőkéit az 1853. évi (III. 2.) úrbéri pátens ajánlotta meg. E tőkéből – a magyarországi katolikus egyház vezetői által a papnevelés, a szemináriumok részére fenntartott összegben túl – az érsekségek, püspökségek, káptalanok, prépostságok és a birtokos szerzetesrendek részesedtek. A volt úrbéri jövedelemnek megfelelő tőkét 5%-kal kamatozó földteher-mentesítési kötvényekben kapták az egyházi birtokok javadalmasai is, így a törzsvagyonnak csak kamatai álltak rendelkezésükre. Ily módon az általános tőkehiány alól ezek a birtokok sem lehettek mentesek, s a tulajdonképpen a földteher-mentesítési kötvények és azok kamatai fedezetére szolgáló földadó alól sem mentesültek. A tőkés üzemek kialakítására így a gazdaságba „kívülről” bevitt összegek nyomán kerülhetett sor. A pannonhalmi Szent Benedek-rend például birtokai mezőgazdasági üzemeinek kiépítésében, a Tihanyi Bencés Apátság területi elhelyezkedésével is összefüggésben, a Balaton-parti parcellázásokból nyert összegek felhasználására is támaszkodhatott. A Zirc központú ciszterci birtokokon főként a gabonatermesztésből származott az a tőke, amely az 1870/1880-as években a gazdaság nagyarányú fejlesztését lehetővé tette. A piarista kuztodiátus földbirtokán 1848 után a beruházási források és a szükséges forgótőke előteremtését a rendezések, megváltkozások nyomán bekövetkezett tőke-mobilizálódás teremtette meg. Figyelembe kell azonban venni, hogy az egyházak esetében kötött forgalmú birtokokról volt szó, és azok célvagyon jellege miatt a kölcsönök felvétele, a területek eladása csak engedéllyel történhetett. Nem téveszthetjük azonban szem elől az egyházi szervezet konzervativizmusát és ebből (is) adó megbízhatóságát sem a befektetések szempontjából.

A jobbágyfelszabadítást, a tradicionális viszonyok felszámolását követően, a világi nagybirtokokhoz hasonló, megoldandó feladatot jelentett a gazdasági felszerelés s a szükséges munkaerő biztosítása is.

Közismert, hogy a tőkés gazdálkodás kibontakozásával párhuzamosan általános jelenség volt a nagyobb világi uradalmaknál a bérletek terjedése. Az egyházi birtokoknál a fő cél, a szorosabban vett egyházi és egyéb (például oktatási vagy karitatív célú) intézmények fenntartása, a belső ellátás biztosításának elsőbbsége sajátos vonásokat adott a gazdálkodásnak. Kevésbé jellemzi tehát a bérletek kialakulása e birtoktípust, bár az elmaradott infrastruktúra, a munkaerőhiány, a gazdasági felszerelé-

sek elégtelen volta és természetesen mindenekelőtt a tőkehiány itt is adott példát bérleti gazdálkodásra, pl. a kalocsai érsekség vagy a váci püspökség esetében. Az országos átlag e birtokokon mintegy húsz százalékos bérleti arányt mutat. Szerzetesrendi birtokról hozva példát, a bencés rendi birtokoknál sem volt megfigyelhető a bérletek terjedése, szemben a cisztercieknél tapasztalható gyakorlattal. Ott ugyanis az 1850-es években átmenetileg jelentős volt a bérletek szerepe – a kényszerítő okok nyilvánvaló módon a tőkehiány, a robot elvesztése, az új polgári adórendszer megnövekedett anyagi terhei voltak. Az 1860-as években azonban, amikor a szőlők örökváltságából, az úrbéri kárpótlásból és magukból az addigi bérletekből fokozatosan kiépült önálló gazdálkodásuk, a bérleti formák ismét háttérbe szorultak a saját kezelésben tartott gazdasági egységekhez képest. Az esztergomi érsekség birtokain sem játszott jelentős szerepet a bérlet, Simor János érsek a házi kezelés fenntartását helyezte előtérbe. A birtok vagyoni helyzetének javítását, korszerűsítését – éppen a jövedelmek felhasználásának iránya miatt – a bíboros érsek „*a nemzeti vagyon gyarapítása*”²³ lényeges elemének érezte, e szélesebb összefüggésben gondolkodva gazdasági téren is.

1848 után az uradalmi igazgatásban megerősödtek a centralizációs törekvések. Különösen erősen jelentkezett ez a monasztikus rendek birtokain, ahol a birtokigazgatás centralizáltságát erősítette a központosított rendi szervezet is. Intézményeik fenntartása, ellátása érdekében szoros volt gazdaságaik belső, egymás közötti gazdasági kapcsolatrendszere, összehangolva esetenként nemcsak az irányítást és értékesítést, de a termelést is.

Az egyházi birtokoknak, a püspöki javadalmak kivételével, ahol meghatározott rész a szabad rendelkezésű kategóriába tartozott, az illető egyházi testületek csak haszonélvezői voltak, joguk csak a megváltkozás utáni kamatok élvezetére vonatkozott, magát a tőkét törzsvagyonként érintetlenül fenn kellett tartaniuk. A törzstőkét, igen indokolt esetben, a mindenkori érvényes kamatok mellett visszatörlesztendő kölcsönként vagy mint beruházási forrást lehetett csak felhasználni. Ez esetben a kérelmet a metropolitai jogkörénél fogva egyházi vagyongondnoki teendőket is ellátó esztergomi érsekhez kellett felterjeszteni, aki azt a főkegyúrhoz, tehát a királyhoz, illetve a kiegyezést követően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz továbbította.

A már említett tőkehiány és kedvezőtlen hitelfeltételek csak lassították, de nem akadályozták meg az 1880-as évektől jól érzékelhetően megvalósuló gazdasági előrehaladást (a szántóföldi művelési rendszerek korszerűsödése, növénynevelés, fajtaváltás az állattenyésztésben, gépesítés, fokozott talajerőpótlás stb.). A gazdatisztek javadalmazásában országosan jelentkező százalékos juttatás az egyházi birtokokon is megtalálható e korban, arra utalva, hogy egyre erősebben próbálták szakembereiket érdekeltté tenni a termelésben. Így volt ez a Simor János érseksége alatt jelentős fejlődést elért esztergomi érseki birtokon is.

1895-ben az egyházi birtok az ország birtokállományának 4,8%-át tette ki (mintegy 2,3 m kh), ebből 72% (1,6 m kh) tartozott a katolikus felekezethez.

23 *Fülöp Éva*: Simor gazdasága a társadalom szolgálatában. In: Simor János emlékkönyv. Szerk. Beke M. Strigonium Antiquum I. Bp., 1992. 65–74. 70.

Sajátos ellentmondás feszül a kor (a tőkés gazdálkodás kialakulása és kibontakozása), illetve nyereségre törekvő gazdasága és az egyházi birtokoknak az egyház vállalt társadalmi feladataiból következően a nyereséget nem célként, hanem eszközként tekintő célvágyon mivolta közt.

A korlátolt forgalmú birtokok és az ország (Erdéllyel együtt felvett) birtokállománya egészéhez viszonyított arányuk 1885-ben²⁴

A korlátolt forgalmú birtokok			
– összterülete:	216 939 488 kh	1 1056 □öi	
– aránya:			34,56%
– megoszlása:			
1. kincstári birtokok	2 786 410 kh	1518 □öi	5,68%
2. vallás- és közalapítványi birtokok	248 869 kh	1439 □öi	0,51%
3. vasutak birtokában	41 974 kh	321 □öi	0,10%
4. hitbizományok	2 349 969 kh	1029 □öi	4,79%
5. testületek birtokai			
– község és közbirtok	8 674 726 kh	86 □öi	17,69%
– egyesület, iparvállalat, gyár	434 206 kh	286 □öi	0,89%
6. egyházi jellegű birtokok			
– érsekség, püspökség (metropolita)			
római katolikus:	699 541 kh	786 □öi	
görög katolikus:	148 953 kh	1579 □öi	1,76%
görögkeleti:	13 043 kh	1359 □öi	
– káptalanok			
római katolikus:	486 588 kh	193 □öi	
görög katolikus:	7 851 kh	284 □öi	1,01%
– apátságok és prépostságok	139 449 kh	1300 □öi	0,28%
– rendházi szerzetesek			
római katolikus:	136 351 kh	620 □öi	0,30%
kalugyerek:	8 874 kh	1388 □öi	
– protestáns egyházi alapok			
református:	25 242 kh	495 □öi	
evangélikus:	2 827 kh	593 □öi	0,06%
unitárius:	830 kh	569 □öi	
7. egyes egyházközségek birtoka			
– római katolikus			
egyház:	87 258 kh	667 □öi	
lelkészek:	125 659 kh	1422 □öi	
– görög katolikus			
egyház:	83 030 kh	1178 □öi	
lelkészek:	33 269 kh	1452 □öi	
– görögkeleti			
egyház:	46 981 kh	1009 □öi	
lelkészek:	35 368 kh	948 □öi	

24 A M. Kir. Földművelésügyi Ministerium Birtokstatisztikai Kiadványai. A korlátolt forgalmú birtokok kimutatása és Magyarország területének művelési ágak szerinti megoszlása. Bp., 1893.; A Földművelésügyi m. Kir. Minister Birtokstatisztikai Kiadványai. A hitbizományi, valamint a községi és közbirtokossági birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása. Bp., 1894.

– protestáns			
egyházak:	89 007 kh	151 □öl	
lelkészek:	31 755 kh	1360 □öl	
(az összes egyházak alapja:			0,74%
a lelkészek javadalma összesen:			0,48%)
8. iskolák			
– Theresianum	10 727 kh	221 □öl	
– állami és községi	1 400 kh	685 □öl	
– felekezeti			
római katolikus:	40 318 kh	892 □öl	
görög katolikus:	17 460 kh	1423 □öl	
görögkeleti:	8 918 kh	957 □öl	
református:	20 473 kh	742 □öl	
evangélikus:	10 169 kh	396 □öl	
unitárius:	949 kh	940 □öl	
izraelita:	135 kh	1097 □öl	
egyesült protestáns közös tanintézetek:	39 kh	1386 □öl	
(az összes iskolák alapja:			0,27%)

Századunk első évtizedeitől az egyházi birtokok birtokigazgatásukban az okleveles világi gazdatisztek és az egyházi részről gazdasági feladatokkal (ellenőrzés, birtokigazgatás és birtokkezelés) megbízottak ellentétének megszüntetésére törekedtek. E folyamatban élen járt a piarista rend, ahol – a szerzetesrendi birtokok közt nem egyedülálló módon – a gazdaságilag is képzett rendi ellenőrzés kialakításával próbálták meg feloldani ezt az ellentmondást.

Az egyházi nagybirtok kataszteri tiszta jövedelme, 1926/27²⁵

Birtok jellege	Aranykorona/tiszta jövedelem
Főpapi vagyon	3 138 499
Vallásalap vagyona	784 831
Tanítórendek vagyona	1 147 000
Tanulmányi Alap vagyona	308 666
Összesen	5 378 996

A birtokok természetesen továbbra is csak az egyik, bár kétségkívül meghatározó súlyú jövedelemforrást jelentették az egyházak számára. Az 1920-as években a kötött vagy korlátozott forgalmú birtokok közt nagyságrendben a második helyen állottak az egyházi birtokok (arányuk 23,9%-ot tett ki, ebből 22,2% a katolikus egyházé volt). 1935-ben az egyházi nagyjavadalmak mintegy 550 ezer kataszteri hold birtokához képest (ebből érseki, püspöki birtokok mintegy 300 ezer, káptalaniak mintegy 230 ezer, „reális” apátok és prépostok javai mintegy 18 ezer kh) a szerzetesrendeké összesen 175 294 kh (ebből a bencéseké mintegy 60 ezer, a zirci cisztercieké mintegy 50 ezer, a piaristáké mintegy 26 ezer, a premontreieké pedig mintegy 23 ezer kh) volt, csaknem megegyezően a katolikus alapítványi birtokok (Vallásalap,

25 *Gergely Jenő*: A katolikus egyházi nagybirtok kérdéséhez a Horthy-korszakban. In: Katolikus Egyháztörténeti Konferencia. Szerk. Hölvényi Gy. Keszthely, 1987. 103.

Tanulmányi Alap stb.) mintegy 160 ezer kh tulajdonával. „*A tanítórendek birtokai és a katolikus alapok célvagyon jellege éppúgy kézenfekvő, mint pl. az egyházmegyei szemináriumok fenntartását szolgáló birtokoké.*”

Az egyházi birtok megoszlása felekezetek szerint 1935-ben

Felekezet	Birtok összterület kat. h.-ban	Szántó	Kat. tiszta jövedelem aranykoronában
Római katolikus egyház	862 704	348 322	5 811 764
Görög katolikus	14 590	9 720	95 261
Református	102 755	78 491	936 239
Ágostai evangélikus	21 055	15 858	234 401
Görögkeleti	3 711	3 154	52 087
Unitárius	302	254	3 692
Izraelita	1 194	700	11 222

ÉVA FÜLÖP

ON THE HISTORY OF THE HUNGARIAN ECCLESIASTICAL ESTATES

The study summarizes the findings of two recent scholarly papers from the author: an entry for the Hungarian Catholic Lexicon, and an essay for a volume dealing with the thousand years of Hungarian agrarian history. The author summarized his own research and the findings of the most recent literature on the landownership patterns of the Benedictian congregation in the 19-20th centuries, and the characteristics of the Hungarian ecclesiastical estates. A special attention was paid to the legal background and structural-administrative characteristics of the issue.

The ecclesiastical estate – with respect to its legal status – belonged to a restrained category of domains (it was related not to the person, but to the office, thus it could not freely be disposed of). Within the realties of the church it was one of the most valuable and purposeful form of property that helped – beyond the primary ecclesiastical goals and the maintenance of the church hierarchy – to maintain the associated tasks (charity, education, cultural activities) of the church.

Church estates also played a prominent role as instigators of agricultural reform, since novel technical-technological methods usually appeared here first. This type of domain represented a Western-European form in its organization, husbandry and financial techniques as well.

By the end of the 18th century, however, the ecclesiastical estates undeniably lost their leading role. Their fate, the tasks it had to stand up for strongly related to the overall situation of the landed-estates in Hungary through the Turkish occupation to the new, capitalist forms of production. Similarly to the secular estates, serf-emancipation was an especially tormenting challenge (the provision of equipment and the necessary working force). The economic data surviving in the ecclesiastical archives could be a great contribution to the understanding of this process.

CSATÓ TAMÁS

A TERMÉNYKERESKEDELMI¹ HÁLÓZAT MAGYARORSZÁGON AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az élelmiszerkereskedelem s az annak nyersanyagaival folytatott kereskedelem általában minden ország gazdaságában fontos helyet foglal el. Különös a jelentősége ez utóbbi kereskedelemnek azon országok esetében, amelyek kivitelében az agrártermékek meghatározó szerepet játszanak. Ilyen ország volt Magyarország az első világháború előtt, s ilyen maradt a háború után is. A magyar gazdaság meginduló modernizálódása eredményeként az agrártermékek egyre nagyobb részét feldolgozott formában (például a gabona növekvő hányadát lisztté őrölve) exportálták az első világháború előtt és a húszas években is. Az iparosodás előrehaladásával tehát nemcsak a hazai fogyasztás számára termelt egyre többet a hazai ipar, de a kivitelben is nőtt az iparcikkek s ezek körében az élelmiszeripari termékek részaránya. Ám mindez nem változtatott azon, hogy – bármennyire is módosította a trianoni béke a magyar gazdaság egészségét, nemzetközi környezetét, működési feltételeit – az ország alapvetően továbbra is mezőgazdasági jellegű volt, amelyben az agrárexport a gazdaság, a társadalom, a politika egyik – ha nem éppen a – legfontosabb meghatározó eleme maradt. Mindezt a történészek, kiváltképp a gazdaságtörténészek már számtalanszor megállapították.² E közhelyszerű igazság újbóli megerősítésére aligha van szükség. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy némi fényt derítsen arra a struktúrára, amely a terménykereskedelem lebonyolításának országos hálózatában jelent meg.

A háború utáni helyreállítási periódust követő időszakban lehetőség van arra, hogy áttekintsük a terménykereskedelemmel hivatásszerűen foglalkozó személyek, illetve vállalkozások összességét az évtized közepén. Ekkor készült az az ország

1 A „terménykereskedelem” kifejezés magában foglalja a gabona-, termény- és takarmánykereskedelmet, melyeket a felhasznált források részben külön, részben különböző csoportosításban összevonva tüntetnek fel.

2 A nagyszámú publikáció felsorolására nincsen mód. Csak példaként említve a második világháború után megjelent művek közül *Incze Miklós* kötetét: *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955), továbbá *Berend T. Iván–Ránki György* művét: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966) s az utóbbi időkben megjelentek közül *Gunst Péter* kötetét, az egyetemi tankönyvnek készült: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996), valamint a következő kötetet: *Iván T. Berend–Tamás Csató: Evolution of the Hungarian Economy 1848–1998. Vol. 1. One-and-a Half Centuries of Semi-Successful Modernization, 1848–1989.* (Atlantic Research and Publications, Inc.–Columbia University Press, New York, 2001).

minden települését magában foglaló címtár,³ amely a kiadó szerint „az állami, városi és vármegyei hatóságok, valamint a kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági érdekvépviseletek készséges közreműködésének és támogatásának” köszönhetően jött létre, és az ország összes helységét tartalmazza.⁴ A címtár minden helységben szakmánként név szerint felsorolja az ott bármilyen vállalkozással rendelkező személyeket, a másutt központtal rendelkező vállalkozások lerakatait, továbbá az ott tevékenykedő hivatalos szervezetek tisztségviselőit, az orvosokat, bábákat, közjegyzőket, ügyvédeket stb. Feltünteti a felsorolás a törvényszékiileg bejegyzett cégeket.

A címtárban a választott tárgynak megfelelő terménykereskedelemmel foglalkozó vállalkozások (illetve a vállalkozók) a következő szakmák szerint elkülönítve szerepelnek: gabona-, illetve gabona- és terménykereskedelem, terménykereskedelem, takarmánykereskedelem. Az egyes szakmákon belül külön találhatók a kereskedők, a bizományosok, az ügynökök, valamint a kiviteli cégek. (A termény- és a takarmánykereskedelmi vállalkozások részben az elkülönítés bizonytalanságai, részben a kukorica fontossága miatt kerültek a vizsgálat keretei közé.)

A területi bontásban a címtár az 1920-as beosztást követi. Mivel a közigazgatási beosztás a későbbiekben többször változott, a megyéket az 1930-as népszámlálás szerinti csoportosításban tartalmazzák az alábbi táblázatok, de figyelembe veszik a jelenlegi megyei beosztást is (pl. táblázatainkban Győr, Moson vármegyét Sopron követi, és az együttes összeget is feltüntetjük). A települések áttekintését segíti az 1926-ban kiadott helységnévtár.⁵

Első megközelítésként az *1. táblázat* azt tünteti fel, hogy hány településen működött gabona-, termény- és takarmánykereskedés. A törvényhatósági jogú városok és a rendezett tanácsú városok mindegyikében – (Moson)Magyaróvár kivételével – működött ilyen cég. A községeknek viszont csak közel 18%-ában tevékenykedett ilyen vállalkozás.

Az ország községeinek 17,95%-ában valamilyen formában és méretben folytatott gabona-, termény- és takarmánykereskedelem országos átlagban is tekintélyes méretűnek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a nagyméretű kereskedelmi tevékenység szinterei többnyire a városok. Az országos átlag azonban jelentős területi eltérést takar. Az alföldi térség, amely a mezőgazdasági termelés szempontjából a legjelentősebb, minden második-harmadik községében működött az itt számba vett kereskedelmi vállalkozás (a községek 42,1%-ában). A dunántúli községeknek ennél jóval kisebb hányadában tevékenykedett ilyen vállalkozás (18,1%), s az északi területek községeiben ezek érhetően még jóval csekélyebb szerepet játszottak (11,5%). Összességében ez az áttekintés arról győz meg, hogy az agrárszektor nemcsak a termelés oldaláról (aminek elsődlegességét természetesen nem feledjük) érdemes számba venni, hanem a kereskedelem szempontjából is.

3 *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Második kiadás. Kiadja a Rudolf Mosse berlini cég magyarországi képviselője Rt., Budapest, [1926], a továbbiakban: Mosse címtár.

4 Mosse címtár 3–5.

5 *Magyarország helységnévtára 1926*. Szerkeszti és kiadja: M. kir. Központi Statisztikai Hivatal.

1. TÁBLÁZAT

Terménykereskedelem megyénként, 1926

Megye / országrész	Községek száma	Községek gabona- stb. kereskedelemmel	Városok a megyében
Baranya	311	20	Pécs, Mohács
Fejér	102	21	Székesfehérvár
Győr, Moson	109	15	Győr, Magyaróvár
Sopron	126	14	Sopron
Győr-Sopron együtt	235	29	
Esztergom			Esztergom
Komárom	67	7	Komárom
Komárom (és Esztergom)	67	7	
Somogy	314	45	Kaposvár
Tolna	121	44	Szekszárd
Vas	287	16	Kőszeg, Szombathely
Veszprém	178	16	Pápa, Veszprém
Zala	399	46	Nagykanizsa, Zalaegerszeg
Dunántúl	2014	244	16 város
Bács-Bodrog (-Kiskun)	25	14	Baja
Békés	27	23	Békéscsaba, Gyula
Csanád, Arad, Torontál	40	15	Makó
Békés együtt	67	38	
Csongrád	16	6	Csongrád, Hódmezővásárhely, Szeged, Szentés
Bihar	53	29	
Hajdú	16	11	Debrecen, Hajdúböszörmény, -hadház, -nánás, -szoboszló
Hajdú-Bihar együtt	69	40	
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	220	63	Budapest, Budafok, Cegléd, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kispes, Nagykőrös, Pesterzsébet, Rákospalota, Szentendre, Újpest, Vác
Szabolcs, Ung	134	59	Nyíregyháza
Szatmár, Ugozca, Bereg	115	43	
Szabolcs-Szatmár együtt	249	102	
Jász-Nagykun-Szolnok	47	29	Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Solnok, Túrkeve
Alföld	693	292	34 város
Abaúj-Torna	138	8	
Borsod, Gömör-Kishont	198	21	Miskolc
Zemplén	75	17	Sátoraljaújhely
Borsod-Abaúj-Zemplén együtt	411	46	
Heves	113	16	Eger, Gyöngyös
Nógrád és Hont	156	10	Balassagyarmat, Salgótarján
Észak	680	72	6 város
MAGYARORSZÁG	3387	608	56 város

A címtárban a kereskedők mellett a saját nevükben, de más/ok/ számára tevékenykedő bizományosok, a mások megbízásából működő ügynökök, egyes esetekben pedig a kiviteli vállalkozásra specializálódott kereskedelmi vállalatok elkülönítve szerepelnek.

A 2. táblázat a gabona- és terménykereskedelemmel foglalkozó vállalkozásokat (az összesnek 81,8%-át) ilyen bontásban tartalmazza, míg a terménykereskedők és a takarmánykereskedők esetében ez a bontás feleslegesnek tűnt, mivel a kereskedőként feltüntetett vállalkozók túlnyomó többségben voltak. Ugyanis a gabona- és terménykereskedelem esetében a kereskedők 81,7%-ot, míg a terménykereskedőknél 95,3%-ot, a takarmánykereskedőknél pedig 98%-ot tettek ki a kereskedelmi vállalkozások összességéből.

2. TÁBLÁZAT

*Gabona-, termény- és takarmánykereskedelem
a községekben és a városokban, 1926⁶*

Megye	Községek száma, város	Gabona- és terményker.				Te.	Ta.	Össz.
		ker.	bizo.	ügyn.	kiv. össz.			
Baranya	20	28	2	15	45	7		52
	Pécs t.jv.	22	4	5	31		3	34
	Mohács rtv.	8	3		11			11
Fejér	21	31	3	1	35	8		43
	Székesfehérv. t.jv.	19	6		25			25
Győr, Moson	15	21	2	4	27	4	6	37
	Győr t.jv.	17	6	1	24			24
Sopron	14	21	1		22	6	1	29
	Sopron t.jv.	11		3	14			14
Esztergom	Esztergom t.jv.	5		1	6			6
Komárom	7	16			16	2		18
	Komárom t.jv.	1			1			1
Somogy	45	84	5	13	102	3	3	108
	Kaposvár rtv.	37			37			37
Tolna	44	125		3	128			128
	Székeszárd rtv.	16			16			16
Vas	16	28		1	29	12		41
	Kőszeg rtv.	3			3			3
	Szombathely rtv.	26	4	8	38	3		41
Veszprém	16	34			34	1		35
	Pápa rtv.	11	1	5	17			17
	Veszprém rtv.	8	1	3	12			12
Zala	46	69		1	70	14		84
	Nagykanizsa rtv.	18		16	34		2	36
	Zalaegerszeg rtv.	9			9			9
Dunántúl		668	38	80	786	60	15	861

6 Jóllehet a „terménykereskedelem” kifejezés magában foglalja a gabona-, termény- és takarmánykereskedelmet, a Mosse-címtár ezeket részben elkülönítve tünteti fel (külön gabonakereskedelem, gabona- és terménykereskedelem, terménykereskedelem, takarmánykereskedelem csoportokban), ezért a 2. táblázat ezeket a csoportokat elkülönítve is feltünteti.

Megye	Községek száma, város	Gabona- és terményker.					Te.	Ta.	Össz.
		ker.	bizo.	ügyn.	kiv.	össz.			
Bács-Bodrog	14	29	4	28		61		61	
	Baja t.jv.	10	4	1		15	2	17	
Békés	23	107		7		114	8	125	
	Békéscsaba rtv.	21	2	9		32	1	33	
	Gyula rtv.	4	1			5		5	
Arad	4	11	1	8		20		20	
Csanád	9	32				32		32	
	Makó rtv.	15		2	1	18		18	
Torontál	2	3				3		3	
Csongrád	6	31	1			32	1	33	
	Csongrád rtv.	7				7		7	
	Hódmező.v.h. t.jv.	22	1			23		23	
	Szeged t.jv.	101		5	3	109	1	110	
	Szentés rtv.	16				16		16	
Bihar	29	62				62	59	121	
Hajdú	11	18				18	57	75	
	Debrecen t.jv.	61		3		64	2	95	
	Hajdúböszörm.rtv.	8				8		8	
	Hajdúhadház rtv.	10				10		10	
	Hajdúnánás rtv.	9				9		9	
	Hajdúszoboszt. rtv.	10				10		10	
Pest-Pilis-Solt- Kiskun	63	138	1	10		149	6	165	
	Budapest szfv.	251	129	131	6	517		93	
	Budafok rtv.						1	1	
	Cegléd rtv.	25	1			26		26	
	Kalocsa rtv.	5				5		5	
	Kecskemét t.jv.	14		3	1	18		18	
	Kiskunfélegyh. rtv.	24	1			25		25	
	Kiskunhalas rtv.	4		1		5		5	
	Kispest rtv.	9				9	6	15	
	Nagykőrös rtv.	10				10		10	
	Pesterzsébet rtv.						3	5	
	Rákospalota rtv.							1	
	Szentendre rtv.	2				2		2	
	Újpest rtv.	4				4	16	20	
	Vác rtv.	8		1		9	3	12	
Szabolcs-Ung	59	147	2	6		155	56	211	
	Nyíregyháza rtv.	23	3			26		26	
Bereg	11	18		5		23	8	31	
Szatmár	32	31				31	69	100	
Jász- -Nagykun- -Szolnok	29	106	3	8		117	19	2	
	Jászberény rtv.	21				21		21	
	Karcag rtv.	18				18		18	
	Kisújszállás rtv.	5				5		5	
	Mezőtúr rtv.	10				10		10	
	Szolnok rtv.	16				16		16	
	Túrkeve rtv.	4	3			7		7	
Alföld		1480	157	228	11	1876	290	172	2338

Megye	Községek száma, város	Gabona- és terményker.					Te.	Ta.	Össz.
		ker.	bizo.	ügyn.	kiv.	össz.			
Abaúj-Torna	8	20				20	1	21	
Borsod	20	5				5	57	62	
	Miskolc tjt.	52		5		57		2	
Gömrő-Kish.	1						3	3	
Zemplén	17	24	3			27	26	1	
	Sátoraljaújhely rtv	8				8		8	
Heves	16	42	1	2		45		45	
	Eger rtv.	7				7		7	
	Gyöngyös rtv.	18		2		20		20	
Hont	1						1	1	
Nógrád	9	10				10	5	6	
	Balassagyarm. rtv.	10				10		10	
	Salgótarján rtv.	5				5		5	
Észak		201	4	9		214	93	9	316
MAGYAR-ORSZÁG		2349	199	317	11	2876	443	196	3515

A gabona-, termény- és takarmánykereskedelmi vállalkozások áttekintése a címtárban többféle tanulsággal szolgál. Megállapítható, hogy együttes számbavételük esetén a kereskedők közé tartozott az összesnek 84,2%-a, bizományos volt 5,8%-uk, ügynök 9,7%, kiviteli vállalkozásként viszont csak 0,3% szerepelt. A városokban és a községekben működő cégek országrészek szerinti megoszlása még inkább rávilágít az alföldi területek túlsúlyára: 66,5%-uk tevékenykedett ott, míg 24,5% a Dunántúlon s 9% az északi országrészben. A kereskedelmi vállalkozások 54%-a működött az ország 608 községében, s 46%-uk jutott az 56 városra. Ez összhangban van a kereskedelemről általában és ágazatok szerint korábban megállapítottakkal,⁷ s csupán azért érdemel itt említést, mert a mezőgazdasági termeléshez oly szorosan kapcsolódó kereskedelemről van szó. Külön feltüntette a címtár, hogy mely cégek voltak törvényszékiileg bejegyzettek. Ebben a vonatkozásban a városi kereskedelem adatai kiugróan bizonyultak. Míg ugyanis a városokban nyilvántartottnak 64%-a volt törvényszékiileg bejegyzett cég, a községekben ezek aránya csak 19% volt. A városi kereskedelem általában a községinél nagyobb arányú volt, de külön meg kell említeni a főváros kiemelkedő szerepét ebben a vonatkozásban is. Budapesten működött a gabona-, termény- és takarmánykereskedelmi cégek több mint 17%-a, s ezeknek több mint a háromnegyede törvényszékiileg bejegyzett cég volt, közöttük a nagybankok, szövetkezetek és kereskedelmi részvénytársaságok áruosztályai. Ezek bonyolították le az export jelentős hányadát.

A községekben szereplő 1897 gabona-, termény- és takarmánykereskedelmi vállalkozás meglepően nagy számúnak tűnik. A reális képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a kereskedők egy kisebb hányada nem csupán egyfajta tevékenységgel szerepel a címtárban. Néhányuk ugyanis amellet, hogy gabona- és terménykereskedőként van feltüntetve adott helyen, egyidejűleg még vegyeskereskedőként, vagy/és vendéglősként is szerepel ugyanott. Ez azt mutatja, hogy az adott keretek között

⁷ Csató Tamás: A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. AULA Kiadó, Budapest, [1994].

nincs mindenütt lehetőség elégséges haszon szerzésére, a megélhetés biztosítására, illetve az egész évi működésre, ezért néhányan az itt vizsgált tevékenység mellett még más is folytattak. Természetesen ez úgy is felfogható, hogy a másik tevékenység volt az állandó, ami mellett a szóban forgó személy még (esetleg kiegészítésként) gabona-, termény-, illetve takarmánykereskedelemmel is foglalkozott. Csak példaként szerepel itt néhány ilyen eset: Zala megyében Pusztamogyoródon a gabonakereskedő egyben vegyeskereskedő és vendéglős is, Tótszerdahelyen a három vegyeskereskedő egyike is, Zalabéren egyúttal a két vegyeskereskedő egyike, Zalalövön a három gabonakereskedő egyike egyben vegyeskereskedő is; Fejér megyében Cecén a négy gabonakereskedő közül kettő vegyeskereskedő is, Hercegfalván a két terménykereskedő közül egy vegyeskereskedő is, Iváncsán a gabonakereskedő egyben vendéglős is, Sárkeresztúron a három gabonakereskedő közül kettő vegyeskereskedő is; Bács-Bodrog megyében Garán a hat gabona- és terményügynök egyike vegyeskereskedő is, Hercegszántón az öt gabona- és terményügynök egyike szintén vegyeskereskedő is; Csongrád megyében Kiskundorozsmán a hat gabona- és terménykereskedő egyike vegyeskereskedő is, Mindszenten a hét gabona- és terménykereskedő közül négy egyben vegyeskereskedő is, stb.

A fenti és a hozzájuk hasonló példák azt sugallják, hogy a címtárba felvett kereskedők, illetve kereskedelmi vállalkozások közül nem egynek a tevékenysége szűk határok között mozgott. Mivel nem rendelkezünk forgalmi adatokkal, kénytelenek vagyunk közvetett következtetésekkel megelégedni. Arra azonban van mód, hogy a terménykereskedelemmel foglalkozók területi megoszlását megyénként és országgrészenként áttekintsük. A 3. táblázat ezt a megoszlást megyénként a terület 100 km²-ére, illetve a lakosság 10 000 főjére jutó terménykereskedelmi cégek számával mutatja be.

3. TÁBLÁZAT

A terménykereskedelem megoszlásának viszonyszámai megyénként 1926

Megye/ /országgrész	Term. ker./ 100 km ²	Term. ker./ 10 000 lakos	Megye/ /országgrész	Term. ker./ 100 km ²	Term. ker./ 10 000 lakos
Baranya	2,4	4,0	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	6,9	3,9
Fejér	1,6	3,1	P.-P.-S.-K. Budapest nélkül	2,4	2,3
Győr, Moson	2,5	4,2	Budapest	314,9	6,4
Sopron	2,2	3,1	Szabolcs, Ung	5,2	7,1
Komárom, Esztergom	1,3	1,6	Szatmár, Ugocsa, Bereg	6,0	9,8
Somogy	2,2	3,9	Jász-Nagykun-Szolnok	4,1	5,5
Tolna	4,1	5,4	Alföld	5,5	5,2
Vas	2,6	3,1	Abaúj-Torna	1,2	2,5
Veszprém	1,6	2,8	Borsod, Gömör-Kish.	3,2	3,8
Zala	2,7	3,7	Zemplén	3,5	4,6
Dunántúl	2,3	3,6	Heves	1,9	2,4
Bács-Bodrog	4,6	8,2	Nógrád, Hont	1,5	2,0
Békés	4,4	5,2	Észak	2,3	3,1
Arad, Csanád, Torontál	3,7	4,4	MAGYARORSZÁG	3,8	4,4
Csongrád	5,5	5,9			
Bihar	4,4	7,5			
Hajdú	6,2	7,6			

A megyék és országrészek szerinti fajlagos adatok alapján újból megerősítést nyer az a megállapítás, hogy az Alföld mezőgazdasági termelésére alapozva itt volt a legjelentősebb a terménykereskedelem. Mivel a főváros középponti szerepe a kereskedelemben általában s ezen belül a kivitelben különösen kidomborodott, érdemesnek tűnt a budapesti adatokat kiemelve megvizsgálni s az ezek nélküli megyei adatokat is feltüntetni. Említést érdemel az a tény is, hogy a nagy kiterjedésű és népes óriásközségek többsége az alföldi megyékben helyezkedett el. A táblázatból látható, hogy az országrészekben belül az egyes megyék között nagy eltérést mutatnak a terménykereskedelem megoszlási viszonyszámai. A Dunántúlon a terménykereskedelem viszonyszámai általában nem érik el az alföldieket. Kivételt képez Tolna megye terménykereskedelme, amely a területhez viszonyítva közelíti, a népességhez⁸ képest meg is haladja az alföldi átlagot. Hasonló képet mutatnak az északi országrész megyéi közül Zemplén és Borsod terménykereskedelmének viszonyszámai. Az alföldi megyék közül egyesek adatai viszont egyenesen kiugróan minősíthetők, különösen Szatmár, Hajdú, Bács-Bodrog, Szabolcs, Bihar és Csongrád megye terménykereskedelme látszik jelentősnek. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye adatai csak Budapesttel együtt voltak jelentősnek, ám a fővárosi terménykereskedelem szerepe – hasonlóan a legtöbb gazdasági és egyéb területhez – nem kerülhető meg.

A címtárban több ízben szerepelnek bankok, szövetkezetek, kereskedelmi részvénytársaságok, illetve malmok gabona- és terményfelvásárló fiókjai, lerakatai. Ezek részben fővárosi székhelyű cégek keretében tevékenykedtek, részben vidéki (esetleg helyi) cégek fiókjai, részlegei voltak. Az általuk lebonyolított forgalom feltehetően többnyire jóval meghaladta az egyéni tulajdonú cégek többségének forgalmát. Az eddig nyert képet jól kiegészíti az 1925-ben kiadott kompasz,⁹ amelynek segítségével kiegészíthetők a címtár adatai. A kompaszban látható, hogy több nagybanknak volt olyan áruosztálya, illetve kimondottan gabonaosztálya, amely gabonakereskedelemmel és -kivitellel foglalkozott. Ilyen volt például a Magyar Általános Hitelbank, amelynek áruosztálya kirendeltséggel rendelkezett olyan fontos kereskedelmi központokban, mint Kaposvár vagy Csongrád. Ilyen volt a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, amelynek tárháza volt Barcon, Kabán, Kisújszálláson, Püspökladányban és Szarvason, s amelynek áruosztálya gabonakereskedelemmel foglalkozó kirendeltséggel bírt Barcon, Győrött, Debrecenben, Kisújszálláson, Miskolcon, Mohácson, Nyíregyházán, Sárváron, Szarvason és Székesfehérvárott. A Magyar Általános Takarékpénztár Rt. 1918 februárjában a Wiener Lombard & Escompte Bankkal közösen alapította a Magyar Östermelő Rt.-t, amelynek kirendeltsége volt Battonyán, Debrecenben, Győrött, Kaposváron, Makón, Mátészalkán, Miskolcon, Sopronban, Szegeden, Székesfehérvárott és Tabon. Az Angol–Magyar Bank Rt. terményosztályának gabona-bevásárlási kirendeltsége működött Hódmezővásárhelyen, Makón,

8 Tolna megyénél a Mosse címtár nem közölte a megyei adatokat, ezért a népességet az 1920. évi és az 1930. évi népszámlálás adatainak átlagával számoltam.

9 *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1925–26. évre.* Szerkeszti: Kallós János, a Pesti Tőzsde főszerkesztője. Budapest, 1925. október. A Pesti Tőzsde kiadása.

Szarvason. Az eddig (és a továbbiakban) felsorolt fiókok, kirendeltségek sora nem tartalmazza a szóban forgó vállalkozás összes ilyen lerakatát. Megemlítendő továbbá, hogy a fenti felsorolásokban a kompaszban található kiegészültek a címtárba bejegyzettekkel.

A kompaszban nagyszámú olyan kereskedelmi részvénytársaság, valamint kisebb számú szövetkezet található, amelyek teljes egészében vagy részben mezőgazdasági cikkek kereskedelmével foglalkoztak. Ezeknek szintén több fiókja, kirendeltsége működött az országban. A legnagyobb hálózattal rendelkezők között említést érdemel a Viktória Kereskedelmi Rt., amelynek fióktelepe volt Debrecenben, Győrött, Makón, Nagykanizsán, Nyíregyházán, Szarvason, Szegeden, Szolnokon, Török-szenthalmán. A szövetkezetek közül pedig a Futura Magyar Szövetkezeti Közpon-tok Áruforgalmi Részvénytársasága, melynek üzletköre a mezőgazdasági termények és a mezőgazdaságban szükséges cikkek kereskedelmét foglalta magába, kirendelt-séggel rendelkezett Békéscsabán, Debrecenben, Győrött, Kaposváron, Miskolcon, Pécsen, Sárospatakon, Szegeden, Székesfehérváron, Szekszárdon.

A címtár adatainak feldolgozása azt eredményezte, hogy abban összesen 3515 céget soroltak fel, amely gabona-, termény- és takarmánykereskedelemmel foglalko-zott a húszas évek közepén Magyarországon. Láttuk azonban, hogy a cégek tulajdo-nosainak egy része más szakmákban is tevékenykedett, sőt, feltételezhetően azokban működött elsősorban, és csak azok mellett, másodsorban foglalkozott gabona- és terménykereskedelemmel. Lehetőségünk van azonban arra is, hogy más forrást fel-használva kíséreljük meg a cégek számának meghatározását. A népszámlálások al-kalmából készített vállalatstatisztika 1920-tól kiterjedt a kereskedelemre is, mivel azonban a címtár az évtized közepén készült, az 1930-ban felvett adatokra is szük-ség van.¹⁰ Az itt vizsgált szakmák a népszámlálási adatokban a 209–211. szám alatt található (gabona- és terménykereskedés, valamint lisztkereskedés, amennyiben az előzőekkel kapcsolatos). A három tétel alatt felsorolt vállalatok száma 1920-ban 2091, 1930-ban 2850 volt. A két időpontban megállapított szám középértékét véve az évtized közepén 2470 vállalat működése feltételezhető. Ez mintegy 30%-kal ke-vesebb, mint a címtárban talált szám, de a vállalatstatisztikában csak egyszeri szám-bavétel történhetett (azaz adott vállalkozás csak egy helyen szerepelt). Ez magyaráz-a azt is, hogy bármennyire fontosak voltak a bankok lerakatai a gabona- és ter-ménykereskedelem szempontjából, a vállalatstatisztikai adatokban ezek nem találha-tók meg (a bankok a pénzügyi szakmánál szerepeltek). Mindez azt valószínűsíti, hogy megállapításaink a gabona-, termény- és takarmánykereskedelem kiterjedt vol-táról megalapozottnak tekinthetők.

A mezőgazdasági termelés története fontosságának megfelelő figyelmet kapott a két világháború közötti korszak gazdaságtörténetében (*Gunst Péter* tanulmányai sokoldalúan megvilágítják a kérdést). A gabona- és terménykereskedelem jóval ki-

10 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat.* 72. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1926.; 94. kötet. Az 1930. évi nép-számlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1935.

sebb figyelmet kapott. (Ez a tanulmány első próbálkozás ezen a téren.) Kísérletet kell tenni arra is, hogy valamelyes fényt derítsünk a termelés és a kereskedelem közötti kapcsolatra, illetve viszonyukra. Ehhez kiindulásként *Matolcsy* és *Varga* alapvető munkája szolgál.¹¹ A munka függelékében megadták a főbb gabonákra és terményekre (búza, rozs, árpa, zab, kukorica) vonatkozó termelési adatokat (mennyiségben és értékben), valamint azt, hogy mennyi volt a belföldi fogyasztásra és kivitel céljaira kereskedelmi forgalomba került mennyiség (súlyban és értékben), valamint a kivitel értékét, továbbá az egyes cikkek budapesti tőzsdei átlagárát. A 4. táblázat az 1925/26. évi adatok alapján készült viszonyszámokat tartalmazza, azaz százalékos formában mutatja meg, hogy a belföldi fogyasztás és a kivitel céljára forgalomba került mennyiségek és azok értéke hogyan viszonyult az összes terméshez és annak értékéhez. Hasonló formában feltünteteti a táblázat az 1932/33. évi adatokat is, kiegészítve azal, hogy a budapesti tőzsdén ekkor jegyzett átlagár miként viszonylik az 1925/26. évihez. Ez azt kívánja érzékeltetni, hogy a nagy válság mennyire alapvetően változtatta meg a körülményeket a magyar gazdaság s ezen belül a mezőgazdaság számára.

4. TÁBLÁZAT

A terménykereskedelem cikkeként %-ban

<i>1925/26</i>	Búza	Rosz	Árpa	Zab	Kukorica	Össz.
Keresk. forg.-ban az össz. termés %-ában	42,5	28,2	27,4	34,4	36,1	36,2
Ker. forg. értéke az össz. term. érték %-ában	43,9	32,3	26,4	34,2	35,9	38,3
Kivitel értéke az összes term. érték %-ában	28,3	24,9	14,3	15,8	10,4	21,0
<i>1932/33</i>						
Keresk. forg.-ban az össz. termés %-ában	29,6	20,6	21,8	19,9	9,9	19,0
Ker. forg. értéke az össz. term. érték %-ában	28,6	18,6	21,0	19,9	9,9	20,6
Kivitel értéke az összes term. érték %-ában	10,0	7,9	16,0	6,6	7,0	9,3
Budapesti tőzsdei átlagár 1932-ben az 1925-ös %-ában	40,8	33,5	48,8	43,9	50,2	42,6

A táblázat adataiból is kitűnik a jól ismert tény, hogy a magyar mezőgazdaság legfontosabb terménye a búza volt és az is maradt. A nagy válság az árak hatalmas arányú csökkenésével, a kereslet szűkülésével rendkívül súlyos helyzetet teremtett. Az adatokból az is látható, hogy a fő problémát az árak zuhanása és a kivitel nagyrányú csökkenése jelentette. Az árcsökkenést mutatja a budapesti tőzsdei átlagár leesése mintegy kétötödére 1932-ben 1925-höz viszonyítva. A kivitel és az összes termelés értékviszonyait tekintve azt találjuk, hogy csupán a mennyiségileg és értékben egyaránt a legalacsonyabbnak bizonyult árpa esetében következett be némi emelkedés, míg az összes többinél (többségében jelentős) csökkenés látható.

¹¹ *Matolcsy Mátyás-Varga István: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35. A Magyar Gazdaságkutató Intézet 11. számú különkiadványa. Budapest, 1936.*

Nem kétséges, hogy a válság hatására kibontakozó új jelenségek s az ezek hatására hozott új intézkedések, az állami beavatkozás rendszerének politikailag is sok vonatkozásban befolyásolt rendelkezései új helyzetet teremtettek a gabona- és terménykereskedelem számára. Ennek az új helyzetnek a bemutatására viszont megbízható forrással rendelkezünk *Szuhay Miklós* munkája¹² révén.

TAMÁS CSATÓ

GRAIN TRADE IN HUNGARY IN THE 1920S

Hungary was of agricultural character before World War I and remained so after the war. This is why agricultural and especially grain trade was of great importance. An address book of Hungary including all settlements and all professions was made in 1925. There were given full particulars of the grain and corn trade and the fodder trade, mentioned separately by name the merchants, commission agents, agents and export companies.

Table 1 shows the number of villages in every county and the number of those, where the grain trading companies were functioning (18 per cent of all), and the names of the towns (in every town except one were functioning such companies).

Table 2 contains in detail the numbers of the grain trade and the total numbers of corn trade and fodder trade. The structure of the whole grain trading companies was: merchants 84.2 per cent, commission agents 5.8 per cent, export companies 0.3 per cent. Some of the traders were engaged in the villages beside grain trade in general stores or/and in inns.

Banks and other companies had branches dealing with grain trade. Their turnover was mostly beyond of that of the individual companies. We can see them in the annual published in 1925.

Table 3 shows the number of grain trading companies per 100 km² and per 10 000 inhabitants in every county and in the main regions of the country and in the whole of Hungary.

Table 4 based on the data published in the book of Matolcsy and Varga about the national income of Hungary between 1925 and 1935 shows by crops (wheat, rye, barley, oat, corn) the proportions in volume and in trade those in export to the whole yields in the middle of the 1920s and in 1932, throwing light on the great loss caused by the enormous slump and the decline of export.

¹² *Szuhay Miklós*: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Akadémiai kiadó, 1962.

PAÁL ZSUZSANNA

PARASZTI ÜZEMSZERVEZET ÉS CSALÁD OLASZORSZÁGBAN

A parasztság hagyományos keretei már felbomlottak Európa nagy részén. Ott is, ahol még csak felbomlófélben van, egyre rohamosabban veszíti el értelmét és morzsolódik fel a régi életmód. A hagyományos értelemben vett parasztgazda már az industrializáció értelmét sem látta, ma pedig igen nehezen igazodik el az Európai Unió előírásainak rengetegjében. A teljes felbomlást megelőző átalakulási folyamat sokszínű és sokrétű, régióként és időben is eltérő képet mutat. Az olaszországi helyzet tanulmányozása bizvást olyan újabb tapasztalatokkal gazdagít bennünket magyarokat a paraszti átalakulási folyamatot tekintve, melyekre más nyugati ország megismerése által nem tennénk szert. Nem szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy a magyar és általában a nyugat-európai parasztságnak mennyire más sorsa volt és van jelenleg is. A társadalomtörténeti folyamatok elég szembeötlő hatást képesek gyakorolni a rétegek, foglalkozási csoportok és egyének életére, sokszor durván megszakítva a folytonosságot. A magyar és az olasz helyzet a háború után különbözőképpen alakult. Az egyik esetében a mind nagyobb központosítás és az önállóság minél nagyobb megvonása, a másik esetében a piacra termelés és vállalkozókedv növelése volt a kormányzati stratégia. A XX. század derekán a hagyományos paraszti életvitel fokozatos eltűnését a korabeli magyar politikai vezetés nem várta meg. Ez idő tájt Itália-szerte a még hagyományosnak mondható üzemszervezetű gazdaságok (kis- és törpebirtokosok, egykori felesbérlok) tovább működtek, majd fokozatosan megteremtődött versenyképességük törvényes előfeltétele is. Ezzel szemben Magyarországon már csak kisebbségnek számított az önálló parasztgazdaság a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének” hevében. 1972-ben jelent meg Fél Edit és Hofer Tamás elévülhetetlen műve Átányról német nyelven. Az Átányban végzett néprajzi feldolgozás a tévesztést elkerülő, még hagyományos keretek közt működő és a vegyes gazdálkodást a megszokott módon űző parasztgazdaságokat dokumentált. Éppen azokban az években folytatta a magyar szerzőpáros a gyűjtőmunkát, amikor az – ideológiai fordulatok által ugyan meg nem tört, de azodáig meglehetősen elmaradt körülmények közt élő – olasz parasztság tömegei előtt megnyílt a piac felé fordulás finansiális lehetősége is a kedvező állami hitelfeltételek kialakításával. Ekkor már végérvényesen más úton haladt (a megszűnés felé!) a hagyományos paraszti életmód mindkét európai régióban. Nem kétséges, nálunk is végbement volna a változás, még a súlyos külső beavatkozás nélkül is, ma már tudjuk. De azt nem tudhatjuk, vajon milyen különbség lett volna a magyar és az olasz családi gazdaságok fejlődése között, ha nem húzódik köztük egy ideológiai törésvonal?

Tanulmányomban a parasztcsalád vezette mezőgazdasági üzem átalakulásának problematikáját tárgyalom.¹ A paraszti gazdálkodás megszűnésének és földrajzi változatainak áttekintésére, valamint az egyes üzemszervezeti típusok és a migráció közti összefüggésekre is kitérek. Nézetem szerint *a család és gazdálkodás összefüggésrendjén vannak a hangsúlyok!* E két életszféra – családi élet és gazdálkodás – szétválaszthatatlan. A köztük lévő szoros kapcsolat indokolja társadalomtudományi szempontú vizsgálatokban a parasztgazda (valamint családja) és az általa irányított üzem együttes vizsgálatát. A XX. század második felében megjelent paraszti család, „háztartási csoport” és üzemszervezet tájra jellemző megjelenésformáinak kérdésével foglalkozó olasz agrártörténeti, néprajzi és történeti szakirodalmat értelmezem és nyújtom át forrásként a magyar szakmai közönségnek, számítván további kutatásaimat ösztönző reflexióikra is.² Az átalakulás központi alakja mindenkor a család munkáját irányító parasztgazda, a tárgya pedig a földterület és a mindkettőhöz szervesen hozzátartozó üzemszervezeti felépítés. Ami pedig az egyes néprajzi-antropológiai feldolgozások módszerét illeti, nagy kérdés, hogy indokolt-e merev kategóriák alkalmazása, különösen akkor, ha vizsgálatunk tárgya – a változás folyamata – meglehetősen illékony. Ezért tanulmányomban azok a parasztság változásának vizsgálatára irányuló olasz néprajzi és történeti szempontú megközelítések élveznek előnyt, melyekben benne rejlik az ámyalás vagy a két (vagy több) tudományszak közeledési szándéka: az *élettörténeteket* feldolgozó és a *közösségeket* tanulmányozó kutatások és a *történeti antropológia* eredményei.

Levonhatók-e tanulságok az olasz tapasztalatokból a magyar jelenre és a kilátásokra vonatkozóan? A mezőgazdaságból élő olasz családok (egykori) életkörülményeinek és lehetőségeiknek megismerése által felfigyelhetünk olyan problémákra, melyek nálunk is kibontakozással fenyegetnek. Az olasz tapasztalatok tanulmányozásával a magyar, családi alapon működő gazdaságok kilátásairól alkothatunk képet. Itt természetüknél fogva lassan kibontakozó és szinte azonos mozgástörvényeknek engedelmeskedő folyamatokról van szó. Egyébiránt pedig a közelmúltban már az európai egységesülés jegyében zajlanak az események, és az üzemszervezet szempontjából hasonló társadalmi-politikai helyzet teremődik mindkét európai térségben, némi időeltolódással. Hozzáteendő, hogy minden változás ellenére, a vegyes gazdálkodást és a hagyományos paraszti vonásokat Olaszországban tetemes számú családi gazdaság őrzi még ma is, szinte egyedülálló mértékben a nyugati országok között. Életképességük mértéke is ezen életviteli tényezőkkel áll összefüggésben. Az életképesség kérdése pedig a mai magyar helyzet értékeleskor sem elhanyagolható momentum.

Az áttekintés elejére kívánkozik két megjegyzés. Ha Olaszországról van szó, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a félsziget kultúrája mennyire változatos, és kisebb re-

1 Több évig végeztem olasz terepen néprajzi kutatást. Érdeklődésem az elmúlt, mintegy ötven esztendőben zajló az urbanizálódás hatásaira, a hagyományos életvitel változására, az átmenetek és a konkrét esetek szintjén vizsgált falusi élet mintáira irányult.

2 Nem esik szó jelen tanulmányomban az olasz mezőgazdaság fejlődéséről, regionális sajátságokról, és konkrét etnográfiai eseteket sem fogok tanulmányozni. A gazdálkodók életpályáit és a padovai paraszti életmodellt – így a mentalitást, átmeneti üzemszervezeti formákat, stratégiákat és az átmenet kulturális szempontú problémáit – bemutató tanulmányomat a későbbiekben tervezem e folyóirat lapjain közléteni.

gionális egységek szerint tér el. A család és mezőgazdasági üzem változatos megjelenés formájú az ország más és más pontján. Mindvégig érdemes szem előtt tartanunk, hogy Olaszországban a családi keretekben végzett paraszti gazdálkodás terén is nagy a változatosság és az időbeli eltolódás. A tájnyelvi sokféleséggel egyébiránt szorosan összefüggő anyagi kultúrában és mentalitásban egyaránt megmutatkozó variabilitást nagyon jól példázta az egész félszigetre és szigeteire is kiterjedő, a két háború közt végzett scheuermeieri néprajzi (hagyományos anyagi kultúrára irányuló, első és egyben utolsó) összegzés.³ Második megjegyzésem az olasz kutatások közzétételére vonatkozik. Általában az olasz kutatók csak lassan és vonakodva teszik publikussá eredményeiket nemzetközi fórumokon. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nincsenek részeredményeik az itt tárgyalt témák mindegyikében, vagy ne lennének körükben ismertek a nemzetközi eredmények. Tanulmányaik túlnyomó többsége csak olasz nyelven és helyi kiadványokban, jobb esetben regionális vagy országos szaklapokban jelenik meg. Az olasz társadalomtudományi kutatások figyelemre méltó jellemzője tehát a – valószínűleg szintén történeti gyökerekre visszavezethető – regionális szemlélet és az abból fakadó bezárkózó jelleg.

Az olasz paraszti gazdálkodás és üzemszervezet a második világháború óta radikális átalakuláson ment át. Az olasz félsziget egyes területeinek lakói körében oly jellemző korábbi feles bérlet, kisbirtokosi és egyéb bérleti formák ma már vállalkozásokként működnek. A mezőgazdasági tevékenységet ezzel összefüggésben egyre kevesebben választották legfőbb megélhetési formául, így ma már a lakosság mintegy 5–6%-a foglalkozik teljes munkaidőben földműveléssel. Egyesek a földdel való termelői jellegű kapcsolatot teljesen felfüggesztették, mások a mezőgazdasági tevékenységet részmunkaidőben végzik tovább, másodlagossá redukálva azt.⁴

Olaszországban a paraszti háztartások számának és általában a mezőgazdaság jelentőségének csökkenése több lépcsőben zajlik. Egyes régióiban a XX. század második feléig váratott magára, másutt már 50 évvel azelőtt elkezdődött. A jelentős fázistolódásról sok beszámolót olvashatunk.⁵ Csak két példát emelek ki. Veneto (északkeleten fekvő) tartományban a mezőgazdaság visszaszorulása igen későn, csak az 1950-es években vette kezdetét a töle nyugatabbra eső olasz területekhez képest. Az átalakulás itt szédületes ütemben zajlott, és még a kivándorlás nagy megrázkódtatással járó utolsó hulláma is tetézte az amúgy sem könnyű korszakot. A venetói parasztok csak ekkor kezdtek megválni tömegesen a földektől és ekkor vándoroltak el az iparba. A kultúra ily módon történő hirtelen átalakulása a társadalomkutatókat élénken foglalkoztatja azóta is. Ezzel szemben, elsősorban a déli régiókban akadnak olyan falusi térségek, ahol a mezőgazdasági tevékenység még ma is a vegyesgazdálkodás egykori szintjén áll. A két modell a meglehetősen egyenlőtlen olasz gazdasági fejlődés ékes bizonyítéka.

Az urbanizáció és a mezőgazdasági területek csökkenése egymást elősegítő folyamatok, a városfejlődés összefüggésben áll a mezőgazdasági területekről való elvándorlással.

3 Scheuermeier, Paul 1980/1–II. Eredeti német kiadás: 1943 és 1956. A mű nagy jelentőséggel bír, de Magyarországon szinte ismeretlen.

4 Az olasz mezőgazdaság fejlődését folyóiratunk egy későbbi számában részletezem.

5 Bernardi, U. 1991/A, 1998, Bevilacqua, E. 1965/B, Bevilacqua, P. 1989, 1991, Canepari, L., Capitano, M. 1981, Di Nola, A. 1990, Migliorini E. E. 1962, Saraceno, C. 1988, Sereni, E. 1972 (1961).

Riesman városfejlődési tipológiáját arra a feltételezésre alapozza, hogy az illető társadalom típusától függően a folyamatok többféleképpen zajlanak le. Többek között, a paraszti közösségek urbanizációját vizsgálva megállapítja, hogy Olaszország és Magyarország (Lengyelország mellett) a „városi-ipari társadalmak” közé sorolható.⁶ Tehát, ha Riesman hasonló fejlődésre alapuló csoportosítását elfogadjuk, magyar szemmel is indokolttá válik az olasz helyzet hosszú távú folyamatainak nyomon követése. Sokkal inkább érdemes az olasz mintát jobban megismernünk, mint bármely más nyugat-európai parasztságot! (Csak ha Riesman besorolását nézzük, egyértelműnek tűnik, hogy milyen messze áll mondjuk a kiegyensúlyozottabb dán, a korán urbanizálódott angol vagy akár a német parasztság mintájától a magyar.) Mindaz, amit Riesman a XX. század közepi „városi-ipari társadalmakról” állít (kiegyensúlyozatlan fejlődés, ésszerűtlen városi koncentráció, túlzott és átgondolatlan iparosítás, a fejlődésben hátramaradt társadalmi szférák, gyenge középosztály, kiegyensúlyozatlan falusi hálózat és falusi társadalmak), jól felismerhetően jelen van a század további évtizedeiben is az olasz mintában. (E témák közül tanulmányom tárgyához szorosabban kapcsolódik a *kiegyensúlyozatlan falusi társadalmakra és falusi településhálózatra* vonatkozó.) A paraszti kultúrákat Európában mindenkor a társadalmi környezet határozta meg, az elmúlt évszázadokban éppúgy, mint napjainkban. Kroeber megállapítása szerint a parasztság, a falusi életter mindenkor a városhoz képest szemlélendő. Ez a kiindulópontja Mendras a nyugati parasztság vizsgálatára szánt módszertani javaslatának is.⁷ Redfield tapasztalataira is építve Mendras azt tartaná helyesnek, ha ugyanazzal a terminológiával és megközelítéssel írnák le a kutatók a világ bármely részén élő parasztságot, nemcsak az európai, és ezzel az összehasonlítás lehetősége előtt megnyitnák végre az utat. Vagyis a viszonylagos autonómia, a háztartási csoport, a gazdaság működtetésének körülményeit, a közösség és a közvetítők szempontjait érvényesítenék az adatok értelmezésekor.⁸ Az időtájt, mikor e módszertani fejtegetések nemzetközi fórumokon napvilágot látnak, Olaszországban is kezdetét veszi a félsziget parasztságának gazdaság és háztartási csoport összefüggésében történő vizsgálata. Megjelennek a család és üzemszervezet együttes vizsgálatát alátámasztó érvek a beszámolóban – először a történészek, az antropológusok és a szociológusok körében az 1970-es években a történeti antropológiai kutatások címén, majd fokozatosan a társadalomtudományok más területein is. A parasztcsaládon belüli változásokról és a regionális tendenciákról kezd általános kép kialakulni.

A mezőgazdaság alakulásával foglalkozó olasz történeti munkák közül kiemelkedően fontos a Bevilacqua Piero szerkesztésében 1989-ben megjelent legújabbkori időket áttekintő háromkötetes mű. Melyek az olasz mezőgazdaság megváltozásának mozgatórugói, mikorra tehető e folyamat? Mi jellemezte az egyes régiók – és tágabb környezetük – termelését az utóbbi évszázadban, melyek a változások főbb irányai? Az első kötet földrajzilag elhatárolható térségek és tájak szerint tekinti át a parasztság életterét. A második kötet az egyént állítja középpontba, a tulajdonviszonyokat, a családot és a mobilitást vizsgálva. A harmadik kötetben a piac működéséről és a

6 Riesman 1973: 122–147.

7 Mendras 1973: 1–2.

8 Mendras 1973: 2.

közhivatalok ehhez való viszonyáról, mozgalmakról és szövetkezetekről olvashatunk tanulmányokat.

Egyebek közt az urbanizáció kérdésével szorosan összefüggő kérdéseket tárgyal Farinelli a mai Olaszország falusi arculatáról, térségeiről írott tanulmányában. Az olasz mezőgazdaság alakulását látva Farinelli „válságállapotként” fogja fel az urbanizációt, a földhasznosítás jelentőségének legújabban megmutatkozó radikális csökkenését.⁹ Ahol nem is olyan régen még szántóföld volt, ma emeletes lakóházak állnak, állapíthatjuk meg. Történeti-földrajzi fejtegetésében „a mezőgazdasági tevékenység iránti elhivatottság” egyre növekvő hiányáról mint a táj fokozatos megváltozásához szintén hozzájáruló viselkedésről beszél a szerző.¹⁰ Ezekkel függ össze a „vidék” fogalma újradefiniálásának szükségessége is. A város környékének hatalma azáltal gyengült meg, hogy a mezőgazdaság a kevésbé fejlett formák továbbélésének kedvezett a történelem során, amikor még a város-vidék jól kialakított viszonyán múltott a világ működésének sikeressége. A „vidék” korábbi jelentése így ma már a változó körülmények között nem érvényesíthető, és okfejtésében odáig megy, hogy megállapítja, „a városi társadalom mint az öt körülvevő vidéket koordinálni, irányítani és ellenőrizni képes egység megszűnőfélben van”.¹¹ Az egyes városok eljelentéktelenedésének okát az egész Földet érintő, egyre növekvő pénzügyi, technológiai és információs hatalom koncentrációjával magyarázza. A definíciónak eleve feltétele lenne a határszabás lehetősége, erre pedig ma végképp nincs mód. A politikai döntéshozók elbizonytalanodását pedig ékesen bizonyítja a „területi mezőgazdasági rendszer” (*sistema agricolo territoriale*) semmitmondóan csengő kifejezése. Nem marad más hátra – állapítja meg Farinelli –, mint hogy a vidéket „kívülről befolyásolt” (*dominato*) térnek tekintsük ma. Végtere a meghatározás nehézségeiből fakadnak azok a kifejezések is, mint „mezőgazdasági”, „falusi”, „rurbánus” (másképpen „*rural-urban continuum*”).¹² Az, amit még ma is – jobb szó hiányában – „vidék”-nek hívunk, „a továbbiakban is befolyással van és lesz” a városok sorsára, Olaszországban is. Mit sem változtat ezen, hogy a város egykori civilizáló szerepe mára a vidék feletti újfajta dominanciával és fizikai térnyeréssel egészült ki. De számunkra még tanulságosabb az a vázlat, melyet Farinelli fejtegetése végén az olasz faluról nyújt. A földművelésre való hajlandóságról és a környezethez való viszonyulásról szólván az „agrár elhivatottság” fogalom segítségével a félsziget és a szigetek egymástól eltérő és történeti érvényű vidéki életformáit igyekszik megragadni. Eszerint három falusi minta különböztethető meg Olaszországban: „*elemi*” (alpesi, appenini, valamint a belső szigeti területekre jellemző), „*összetett természetű*” (a Pó széles völgyében az elmúlt 100–150 évben, de főleg az ármentesítéseket követően létrejött)

9 Farinelli F. 1989: 234.

10 Farinelli F. 1989: 235. (Itt a szerző idézi: L. Gambi: *Critica ai concetti geografici di paesaggio umano*. In: *Gambi: Una geografia per la storia*. Torino. 1973, pp. 148–174.)

11 Farinelli F. 1989: 245–246. (A szerző szintén Gambira utal: I valori storici dei quadri ambientali. In: *Storia d'Italia*, I, I caratteri originali. Torino 1972. 16–25.)

12 Farinelli F. 1989: 229 – az utóbbi kifejezést P. J. Cloke: *Whiter Rural Studies?* – címmel a *Journal of Rural Studies*, 1985/1 számban megjelent tanulmányából kölcsönzi.

és „történetileg összetett” (a középkor és a XIX. század első fele között az ország fennmaradó részén kialakult).

Olaszországban legtöbb a „történetileg összetett” falusi mintaként meghatározható táj. E falusi minták „történetileg összetettek”, mert mindegyikük kialakulásához más és más történeti folyamat és múlt járult hozzá. E falusias egységek még egymáshoz sem hasonlíthatók sem a földrajzi környezethez való viszonyuk, sem a mezőgazdasági tevékenység intenzitásának tekintetében. Az esetek többségében az itáliai városok szerepének folytonossága látszik érvényesülni. Azonban a városok vonzáskörzetében lévő falusias táj mindinkább átalakul, vagyis „rurbanizálódik”.¹³ A falusi térbe fokozatosan behatol a városi népesség, egyszersmind az adott város anyagi és szellemi kultúrája jegyében formálja a maga képére a vidéket. A felparcellázások üteme évtizedek óta folyamatos, emeletes társasházak, új aszfaltutak és a helyi ízlés szerinti lakóparkok épülnek az egyre kisebb számban fellelhető tanyák közvetlen közelében. Így van ez Toscana, Piemont és Veneto városai körzetében és egyes déli városok közelében is. Maria Minicuci közösség tanulmányában (1989) az ekképpen átalakult falusi életmód vizsgálatok megállapítja, hogy manapság „a falusias és a városias közti mezsgyén” határozható meg a parasztcsaládok helyzete, hiszen a falusból egyre inkább városi lesz. Az új alaphelyzettel együtt jár, teszi hozzá, hogy az európai család és rokonság antropológiai megközelítésű kutatásában is új nézőpontokra van szükség.

A városfejlődés összefüggésben áll a mezőgazdasági területekről való elvándorlással is. Az elnéptelenedés is a mezőgazdaságból élők számának csökkenését eredményezte. Bruno Vecchio régióról régióra haladva tekinti át az elnéptelenedés mértékét Olaszországban.¹⁴ A falvak elnéptelenedése tekintetében is meglehetősen nehéz össznézeti képet kialakítani, de az egyes régiókra vonatkozóan tehetünk megállapításokat. Annyi bizonyos, hogy a falvak elnéptelenedésének jelensége a 60-as évekig szinte kizárólag csak a nehezen megközelíthető hegyvidéket és a magasabban fekvő településeket érintette. A falusi népesség elvándorlása meglehetősen összetett kérdés. Az elvándorlás okai között vannak környezeti, társadalmi és mezőgazdaságiak egyaránt. Vecchio az országos mezőgazdasági intézet (INEA) 1957-es felméréseinek és a Touring Club Italiano 1963-as kiadványának adataira alapozza a második világháborút követő évekre vonatkozó modelljét.¹⁵ E források alapján megállapítható, hogy a többihez képest nagyobb mértékben elnéptelenedtek az északnyugati (egykorai Savoya-ház és Milanó államai körzetében található) területek. Meglepő azonban, hogy nem csupán fekvés, hanem legalább olyan mértékben más eredetű okok is hozzájárultak e tájak elnéptelenedéséhez. Egyes helyekre, mint például a Nyugati, de főleg a Nyugat-közép Alpokra (Nyugat-Lombardiára és az attól

13 A „rurbanizálódást” Fulvi értelmezésében használom: *Fulvi* 1997: 82. Eszerint a falusi élet (rurális) és a vidék urbanizálódását jelölő fogalmak ötvöződésével jön létre. A fejlett városok környezetében alakul ki egy olyan állapot, melyre jellemző, hogy a falusi teret a közeli város vonja egyre jobban befolyása alá.

14 *Vecchio B.* 1989.

15 *Vecchio B.* 1989: 330–332.

nyugatra fekvő völgyekre) a végleges elköltözéssel járó elvándorlás volt a jellemző. Mindennél erősebbnek bizonyult a határ túlfelén lévő Franciaországnak az itt lakókra gyakorolt civilizációs kisugárzása. Másik ok a gyárak megjelenése. Ott, ahol a völgyek mélyén bármilyen ipari tevékenység veszi kezdetét, a még egészen apró falvak is nagyon korán függetlenítk magukat a mezőgazdaságtól, vagyis egész falvak néptelenednek el. Különösen meglepő, hogy a nehéz terepviszonyokkal dacolva nagy munkaráfordítással kialakított teraszokat is gondolkodás nélkül maguk mögött hagyják ilyenkor.

De éppúgy a bonyolult társadalmi-történelmi folyamatokkal magyarázható, hogy e példákkal szemben az egykori Velencei Köztársaság és Habsburg Birodalom olasz területein jóval kisebb mértékű elnéptelenedés volt tapasztalható az elmúlt 50 év során. A Keleti-Alpokban tehát a Nyugati-Alpokhoz képest egészen más ritmusú folyamat játszódott le. Az elnéptelenedés folyamata Veneto alpesi részén jóval tovább váratott magára. Vajon miért? Az alpesi legelőváltó állattenyésztés mindenekelőtt a keleti és középső területeken (Valtellinától Carniáig) folyik még ma is, ám korábban teljesen általános volt az egész alpesi zónában. A *malga*-kat (az olasz Alpokban fellelhető magashegyi gazdaságokat nevezik így, melyekhez ideiglenes nyári pásztor-szállás, legelő és istálló tartozik) ugyan nagy számban hagyták el Alto Adigében is, mégis itt valamilyen oknál fogva kisebb az elvándorlás. Feltételezhető, hogy a „zárt tanya” intézménye (*maso chiuso, geschlossener Hof*), mely nem kifejezetten az olasz lakossághoz köthető, megakadályozta a falvak teljes elnéptelenedését, legalábbis Dél-Tirolban.¹⁶ Az oszthatatlan, családi örökléssel elnyerhető földtulajdon népi jogszokása tette lehetővé e gazdaságtípus fennmaradását, sőt vitalitását. Olyannyira, hogy Bressanone területén például nincsnek is teljesen elhagyott falvak. Sőt, a ma térképen látható hegyi tanyák az 1928-as térképen is ugyanott voltak, éppen a *maso chiuso* ma is eleven intézményének köszönhetően. Eltekintve a dél-tiroli intézmény példájától, az elnéptelenedés folyamata csak fáziskésésben van a nyugati területekhez képest, és a 60-as években már szórványosan megmutatkozott a többségében olaszok és szlovének lakta északkeleti részeken is.¹⁷ Megerősíthető, hogy az elnéptelenedés kérdésében is fáziseltolódás tapasztalható Olaszország északnyugati és északkeleti részei között.

Megint másként lejátszódó jelenségekkel találjuk magunkat szembe az Appenninekben. Az Appenninek északi területén élt felesbérlek (*mezzadri*) migrációja miatt itt is falvak néptelenedtek el. Elsősorban a térségen belül élő toszkán, romagnai és emiliai területek földműves rétegeinek elvándorlását kísérték figyelemmel a kutatók.¹⁸ Már az 50-es években meglehetősen nagymérvű elnéptelenedést rögzítettek a korabeli dokumentumok, ez pedig a jelenség általános voltára enged következtetni.

16 *maso* – regionálisan használt tájszó jelentése: földtulajdon a rajta álló parasztházzal Észak-Olaszország egyes területein.

17 *Vecchio B.* 1989: 334. Vecchio szerint a kérdésről árnyalt képet nyújt E. Lichtenberger, az alpesi földrajz alapos ismerője.

18 A felesbérleti rendszer leírása és megszűnési folyamata különös figyelmet váltott ki az olasz néprajzkutatókból. Lásd *Papa* 1985, *Clemente* 1980, 1988, *Bernardi Ulderico* 1998, *Grilli* 1992, 1997.

Annak ellenére, hogy a hegyi falvak lakói már korábban is arra törekedtek, hogy síkvidéki lakhelyet biztosítsanak maguknak, a háború utáni újabb elvándorlás a hegyvidék immáron rohamos elnéptelenedéséhez vezetett. Ha azonban az elvándoroltak hovatarozását nézzük, kiderül, hogy a migrációban legérintettebbek csoport a felesbérllőké volt. Az Appenninekben lejátszódott folyamatnak van még egy – szintén a felesbérllők szempontjából – érdekessége. Mégpedig, hogy a felesbérllők elvándorlása nem pusztán a hegyvidéket érintette, hanem ugyanolyan mértékben a síkságot is.

Felmerül hát a kérdés: mi lehetett az oka, hogy például a nyugat-lombardiai völgyekből való elvándorlást nem kísérte a lombard síkság elnéptelenedése. Ennek magyarázata, hogy ott a felesbérleti rendszer szinte ismeretlen volt, a tehenészetek korán megjelentek, és a zsellérek lakta farmtanya, a zselléruddvar (*cascina*) üzemszervezete ez idő tájt már széles körben elterjedt. Az appennini felesbérletben élők viszont, amint teheték, tömegesen megszakították a rájuk nézve nem éppen előnyös felesbérleti szerződést és egyszersmind felhagytak a földműveléssel, hiszen errefelé nem alakultak tehenészetek, és a mezőgazdasági bérmunkának sem voltak hagyományai. A településszerkezeti változások is híven tükrözik ezt a migrációt. A lakóházra és a gazdasági épületek megváltozott funkciójára, valamint a településszerkezetre irányuló vizsgálatok nyilvánosságra kerülésével az előbbi állítás alátámasztást nyert.¹⁹ Kiderült, hogy a szabálytalan településszerkezetű, azaz szórvány jellegű falusi területekről (*insediamento sparso*) nagyobb mértékű volt az elvándorlás, mint a zárt falvakból, a tanyacsoportokból. A felesbérllők szinte kivétel nélkül ilyen szórtan, rendezetlenül elhelyezkedő lakóházakban éltek. A felesbérllők elvándorlása az előnytelen és immáron idejétmúlt munkavállalási feltételek miatt értelemszerűen jóval nagyobb mértékű volt, mint a többi földművelést űző csoporté, így a kis- és törpebirtoikos parasztgazdáké, valamint a tulajdonossal előnyösebb szerződést kötő bérllőké.

Megállapítható, hogy a földműves családok körében a mégoly kis földterületet birtokló gazda és a földbérleti szerződés keretében dolgozó családfő is jobban ragaszkodott lakóhelyéhez, mint a felesbérletben földet művelő, függetlenül a földrajzi fekvés előnyös vagy előnytelen mivoltától. Az így kialakult helyzet a főleg közép- és északkelet-olasz területekre jellemző felesbérleti rendszer kritikájaként is felfogható. A migrációs folyamatnak településszerkezeti következménye is lett. Az egykor felesbérllők lakta tanyaszerű települések száma a rohamosan csökkent Közép-Itália területein.

De jelentős fáziseltolódás tapasztalható Olaszországban a tanyák elnéptelenedésének kérdésében is. Sok esetben a tanya fizikailag nem számolódik fel, funkciója megváltozik és gazdasági jellege fokozatosan eltörlődik. Ahol azonban a népességnek nincs választási lehetősége, valamint az iparosítás is késik, a felesbérleti szisztéma is csak lassan számolódik fel. Ez történt az északkeleti területeken, ahol az iparosodás igen későn vette kezdetét, és ezzel összefüggésben ott a síkvidéki falusi életmód is később kezdett eljelentéktelenedni.

Az iparosítás ellenére sem szűnt meg mára teljesen a venetói síkságon a tanyaszerű településrend. A vizsgálatok tanúsága szerint a szabálytalan településszerkezet

19 *Vecchio B.* 1989: 334–335.

– mely még vizsgált korszakunkban, a XX. század második felében jellemző volt például a padovai környék falvaira is – nem számolódott fel. A felszámolódás minden bizonnyal azért sem következett be, mert e falvak többségét – gondoljunk az appennini esetre – kisbirtokos vagy bérlő parasztság lakta, és bizonyos mértékben még ma (bár vállalkozókként) is ők vagy leszármazottaik élnek itt. Venetóban tehát azok a tanyák működnek, melyeken az egykori bérlők, ma családi vállalkozásban gazdálkodók élnek.²⁰ Az egykor felesbérletben élők már rég elhagyták a tanyákat. Mint a trevisói vidék felesbérlei is, akik egy csapásra felhagytak a mezőgazdasági tevékenységgel, amint más munkalehetőség kínálkozott a környéken.²¹ Ulderico Bernardi a tipikusan felesbérleti trevisói vidék második világháborút követő nagy gazdasági és társadalmi változásairól írva az iparosítási folyamat négy – fokozatoknak is felfogható! tényezőjét emeli ki: 1. a haszonbérleti rendszer megszűnését, 2. a földekről a gyári munkába menekülő paraszt tanulékonyágát, 3. a hazatérő emigránsok tettekézségét, valamint 4. a paraszti szocializáció morális tartalékait.²² Megállapítja továbbá, hogy a *mezzadria* eltűnésének folyamata a venetói területeken sem szorítható meghatározott időkeretbe. Annyi bizonyos, hogy a felesbérlek száma a legdrámaibban az 1955 és 1971 közötti években csökkent.

Egy kis venetói falu XX. század közepi légkörét és társadalmát jeleníti meg Brunello. A venetói parasztság rétegződésének modelljét kísérli meg felállítani a Villa nevű 2000 fős trevisoi településen gyűjtött élettörténetek alapján. Brunello, aki több hasonló kísérletet tett élettörténetek néprajzi célú felhasználásával, itt az egykori anyagi-tárgyi kultúrában megmutatkozó rétegtkülönbségeket és társadalmi egyenlőtlenséget, eltérő társadalmi viselkedésformákat, gazda és felesbérlek viszonyát, ellenszenvet és szimpátiát az egyes rétegek szemével nézve mutatja be.²³ Itt Venetóban tehát az 1950-es évekre tehető a „nagy átalakulás”²⁴ korszaka. Hasonlóan vélekedik a XIX–XX. századi olasz családról írott összefoglalójában Giorgio Vecchio is, kiemelve a más európai régiókhoz képest megkésett fejlődést.²⁵

A XX. században a felesbérlekhez képest sokkal jobb körülményeket maguknak tudó tanyabérlők és a kisbirtokos parasztszok családjai közül sok tehát kivárt és abban reménykedett, hogy helyzete javul és gazdasága egyszer – esetleg a bérlet megvásárlásakor egy csapásra virágzásnak indul. (Negyed századdal később hasonló reményeket fűzhetett a magyar gazda is az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltáshoz!) Venetóban amúgy már az 1900-as évek elejétől bevett gyakorlat volt a „több lábón állás”, mint az a családtörténetekből kiderül. Vagyis a család egy-két tagja rendszerint városi munkát vállalt. Minden család igyekezett élni azzal a lehetőséggel, melyet a nem mezőgazdasági munkahelyek egyre nagyobb száma a sűrű várososhálózat és a gyors iparosítás révén egyre kínált. Figyelemre méltó fejlemény, hogy a „több lábón

20 Az olasz felesbérleti és egyéb bérlő-tulajdonos közti változatos termelési kapcsolatokról *Giorgetti* (1974) írt monográfiát.

21 *Bernardi, U.* 1998.

22 *Bernardi, U.* 1998: 5.

23 *Brunello P.* 1984: 860–909.

24 *Polányi K.* 1997.

25 *Vecchio G.* 1994: 145.

állítás” stratégiája az alapjaiban paraszti értékrendet valló családokat hosszú ideig nem készítette megszokott életformájuk teljes megváltoztatására. A Padova környékén tapasztaltak jó példával szolgálnak arra, hogy milyen erős a földművesekben és a „kétlakiakban”²⁶ is a hagyományos életforma megőrzésére irányuló törekvés.

A munkás-fiatalemberek kezében van az olasz mezőgazdaság jövője Barberis véleménye szerint.²⁷ Fokozatosan (és rohamosan) csökken a családi gazdaságokban részt vevő fiatalok száma a felesbérleti rendszer megszűnését követően és a gyári munkavállalás lehetőségének növekedése láttán. Bár a statisztikákban szereplő adatok sem felelnek meg a valóságnak, hiszen legalább kétszer annyian dolgozzák végig a teljes évet a családi gazdaságban, mint azt a számadatokból gondolnánk.²⁸ Megválaszolandó még a kérdés: vajon lesznek-e olyan körülmények, melyek folytán a jövő nemzedéke tartósan felvállalja a „kétlakiságot”, vagy folytatódik-e a megszűnés felé vezető folyamat.

Mantino és Marini mind a módszer, mind a végeredmény tekintetében figyelemre méltó kutatást végeztek Közép-Olaszországban a mezőgazdaságból élők körében.²⁹ Élettörténeti módszer ismeretében és azt alkalmazva dolgoztak ők is. Teljes ívű családtörténetek képezték forrásukat. Alapjába véve a paraszti gazdaságok mobilitását tűzte ki célul a Mantino–Marini szerzőpáros, amikor 70 közép-olaszországi család élettörténetét elemezte.³⁰ Mantino és Marini egy, Farinelli fogalmával „összetett természetű” falusi mintát mutatnak be, és az élettörténeti módszer segítségével nagyszerű módon rögzítik a frissen ármentesített terület benépesedésének folyamatát. Vizsgálatukból fény derül a mezőgazdasági területeken élők társadalmi összetételén és mobilitási jellemzőin kívül a gazdaság növelése érdekében tett erőfeszítésekre, a gazdaság létrejöttének finanszírozási hátterére és azokra az érvényre jutó általános tendenciákra is, melyek a földterület növelésére, a földbérlet széles körű elterjedésére, az állatállomány csökkenésére, a modernizálásra és a hitelek igénybevételeire irányulnak.

Lazio tartományban, Frosinone és Latina vidékén (Róma közelében) az 1940-es évektől a 80-as évek végéig három tendencia rajzolódik fel a családtörténetek alapján, korszakolva ezt a mintegy 40 esztendő.

1. Közvetlenül a háborút követően a felhalmozás jelentette a parasztcsaládok életében a felemelkedés legjellemzőbb útját. Egészen a 60-as évekig *családi gazdaságaikba*³¹ fektettek be.
2. A 70-es években, amikor a külső munkavállalásra több lehetőség nyílt, a családi jövedelem egy része már nem a mezőgazdaságból származott.

26 Lásd Katona 1987.

27 Barberis C. 1979: Bevezetés.

28 Bravo G. L. 2001: 70–72, Barberis C. 1979: Bevezetés.

29 A Bevilacqua-féle második kötet az egyének és a társadalmi csoportok szintjén végzett vizsgálatokat foglalja magába.

30 Mantino–Marini 1990: 555–557.

31 Amikor „családi” gazdaságot említik a továbbiakban, az olasz értelemben vett családi szintű mezőgazdasági típusú kisvállalkozásra gondolok.

3. Az 1980-as években pedig az európai uniós gazdaságpolitika éreztetni kezdte a hatását, és az önellátás mértéke újra megnövekedett. 1990-re a kezdeti állapotokra emlékeztető helyzet állt elő a családok stratégiájában, az évtizedeken át tartó mobilitás meglepő lezárulásaként az önellátó parasztcsaládok száma lett ismét a legnagyobb, mint volt a 40-es években.³²

Milyen stratégia felvállalása jellemezte a családokat? A családok itt a következő öt stratégia egyikét alkalmazták a vizsgált időszakban:

1. felhalmozás (*accumulazione*),
2. továbbélés, fennmaradás (*sopravvivenza*),
3. megélhetés (*sussistenza*),
4. a ház lakhelyként való megőrzése (*residenza*),
5. jövedelemszerzés (*rendita*).

Miféle üzenetük van a családi stratégiáknak? Az egyes stratégiák elsődlegesen a családok gazdálkodási szándékait és viselkedését tükrözik, a mindenkori tőkebefektetés, a szellemi tőke, a rendelkezésre álló munkaerő és a vállalkozási képesség figyelembevételével. Másodsorban – állítják – egy itt általuk be nem mutatott életmód is kirajzolódik az élettörténetek ismeretében. Lássuk részletesen a stratégiákat:

1. A „felhalmozó” gazdaságon belül keletkezett többletet többféleképpen hasznosíthatja a család:
 - a) A gazdaságba visszafordíthatja, ilyenkor a gazdálkodás mint a család fő tevékenysége megőrzi a jelentőségét.
 - b) Más esetben emberi tőkévé alakíthatja, a gyermekek taníttatására fordíthatja, ennek végeredményeképpen ez a generáció már a mezőgazdaságon kívül fog elhelyezkedni.
 - c) A harmadik esetben a parasztcsalád fokozatosan fordul a gazdálkodás felől a kiskereskedelmi, kézműves vállalkozás vagy a bedolgozás és bér munka felé. A mezőgazdasági termeléssel nem hagy fel, új tevékenységét pedig a mezőgazdaságból befolyt jövedelmek megtakarításaiból és belső munkaerő felhasználásával tudja elindítani.

A saját családjá ellátására berendezkedett termelési mentalitású gazdának, azaz az eladásra már nem termelő vagy az eladással felhagyó gazdának (hétköznapien gyakran „önellátónak” emlegetett) két különböző szintjét ismerhetjük fel a „továbbélési” és a „megélhetési” stratégiákban:

2. A „továbbélés” stratégiája a család azon törekvését fejezi ki, hogy a gazdaságon belül keletkezett többletet folyamatosan meg tudja termelni, ezzel össz-jövedelmét a bármelykori külső társadalmi-gazdasági körülményekhez igazodva állandó szinten tudja tartani. A családok egy része külső munkára tudja küldeni egy-egy családtagját, és ezzel stabilizálni tudja a gazdálkodásból

32 *Mantino–Marini* 1990: 568–571.

származó jövedelmeket, a családok másik része nem képes külső jövedelemre szert tenni, ezért folytonosan arra kell törekednie, hogy a gazdaság egyre termelékenyebb legyen. A fogyasztás visszaszorításával érik el egyes családok, hogy mezőgazdasági termékeikkel a piacon fennmaradhassanak. E családok pluriaktivitásának, vagyis a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás gyakori előfordulásának kettős szerepe van: közvetlen szerepe a család jövedelmének kiegészítése, közvetett szerepe pedig hozzájárulás a mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmek stabilitásához.

3. Ezzel szemben a „megélhetési” stratégiát folytató családokban termelő jövedelmek nem elegendőek arra, hogy belőlük valamennyit is vissza lehessen forgatni a gazdaságba, csupán a család legszükségesebb fogyasztási igényét képesek megközelítőleg kielégíteni.
 - a) Ezen családok egyik csoportjában olyan idős házaspárok vannak, akiknek a gyermekei már elhagyták a gazdaságot, így nekik maguknak nem érdekük a gazdaság felvirágoztatása. Mindössze az az érdekük, hogy a nyugdíjukat némi termény eladásával kiegészítsék és saját magukat ellássák a föld megműveléséből származó javakkal.
 - b) A „megélhetési” stratégiájú családok másik csoportját azok a háztartások alkotják, melyeknek létszáma nagy, és a megművelhető föld területe kicsi, ezért körükben a munkanélküliség aránya nagyon magas. Csekély iskolázottságuk vagy a gazdaság kedvezőtlen fekvése miatt nem tudnak elhelyezkedni mezőgazdaságon kívüli munkahelyeken, ezért e családok számára a mezőgazdasági tevékenység jelenti a megélhetés egyetlen forrását, annak súlya minden másénál nagyobb.
4. A „a ház lakhelyként való megőrzése” stratégiájú családok életében a mezőgazdasági termelés teljesen háttérbe szorul, jövedelmeik semmilyen mértékben sem származnak ebből a tevékenységből. Számukra a vidéki élet a tiszta levegőt és a csendet jelenti – esetleg mert itt születtek és érzelmileg kötődnek az egykori gazdaságnak helyet adó házhoz. Három jellemző típusuk van Lazio ezen területein:
 - a) Szabadfoglalkozású vagy állami alkalmazásban álló középső- vagy nagypolgári családok alkotják az első csoportot, az ő őseik a környék nagybirtokosai voltak, földjeikből mára alig maradt egy kevés.
 - b) Másik csoportjukban olyan állami alkalmazott kispolgárok vannak, akiknek szülei paraszti származásúak voltak, és a 40–50-es években verejtékükkel szerezték meg a földeket. E csoport tagjai ma szabadidejükben saját fogyasztásra kevés zöldséget termesztenek,
 - c) Harmadik csoportjuk családfelei az ipari munkásság köréből kerülnek ki, nekik néhány hektár földjük van, a mezőgazdasági munkát kedvtelésből végzik családjukkal. A mezőgazdaság csak olyankor ölt termelési formát ennél a családtípusnál, ha még a szülők is élnek. Haláluk után gyakori,

hogy a fiúk szétválását és a föld elosztását követően körükben is a „a ház lakhelyként való megőrzése” stratégia jut érvényre.

5. A „jövedelemszerzés” stratégiája kizárólag olyan családokra jellemző, akik a mezőgazdasági munkákban szinte egyáltalán nem vesznek részt, a föld birtoklása számukra a jövedelem forrása. Egy megbízható emberükkel műveltetik meg földjüket, vagy több munkagép-tulajdonossal kötnek szerződést, akik elvégzik az egyébként leegyszerűsített (monokultúrás) termelési rendben egymást követő munkákat. Gyakran adják legelőbérletbe némely földjeiket, és így jutnak jövedelemhez a „jövedelemszerzés” stratégiáját választó birtokosok.³³

A szerzők az élettörténetekből leszűrt végeredményt szintetizálták tanulmányukban; arra nem volt terük, hogy az eseteket életszerűen levezessék, idézzenek és az életmódot részletesen bemutassák. Következtetések így is rendkívül hasznosak, és a hasonló olasz terepen vizsgálatot végzők nem hagyhatják figyelmen kívül azokat. A Lazióban tapasztalt mobilitási stratégiák mindegyikére találhatunk példát valahol másutt is Olaszországban az 1990-es években. Ez teszi általános érvényűvé a kutatók vizsgálatát.

A stratégiák csoportosíthatók aszerint is, folytatják a szerzők, hogy a család felemelkedését, lecsúszását vagy stabilitását eredményezték-e a vizsgált mintegy 50 évben:

1. A „felemelkedő” családok
 - a) egy része szegényből lett felhalmozásra képes családdá;
 - b) más részük eleve felhalmozó család volt, akiknek azonban az újítások bevezetése és a gyermekek mezőgazdasági szakirányban való taníttatása további felhalmozást és gazdagodást tett lehetővé;
 - c) harmadik csoportjuk gyarapodását nem a mezőgazdaságból származó jövedelmek tették lehetővé, hanem a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás emelte ki őket a szegénységből.³⁴
2. A „lecsúszó” családok többnyire a kisbirtokos „megélhetési” (az önellátás alacsony szintjén levő) családok közül kerültek ki, vagy a középbirtokosok közül.³⁵
3. Viszonylagos társadalmi és anyagi stabilitásukat azok a családok tudták megőrizni, melyek a vizsgálati időben mindvégig ugyanazt a stratégiát követték.
 - a) Az egyik ilyen csoportot fokozatosan kivezette a mezőgazdaságból a családi szándék;
 - b) a másik csoportba azok a családok tartoznak, melyeknek életében a gazdaság egyre nagyobb szerepet töltött be és tölt be még ma is, ezzel garantálván a jövedelem stabilitását.³⁶

33 *Mantino–Marini* 1990: 560–566.

34 *Mantino–Marini* 1990: 571–577.

35 *Mantino–Marini* 1990: 577–582.

36 *Mantino–Marini* 1990: 583–591.

A felemelkedés, a lecsúszás és a stabilitás mérlegeléséből most csak az első vizsgálatom meg részletesen. Az eredetileg igen szegény, majd „felemelkedő” családok közül azok, akik a háborúig „megélhetési” stratégiát követtek – tehát az első fent említett csoportjuk – az 50-es évek után lassan, sűrű lemondások árán ugyan, de a gazdaságban „felhalmozók”-ká tudtak felfejlődni. Tipikusan két ilyen csoport ismeretes a lazióbeli vizsgálatok szerint: a venetói származású nagycsaládok és a frosinonei pásztor- és parasztcsaládok.

Venetóból toborzás útján jött el Frosinone földjeire sok igen szegény család, a földhiány miatt és a nyomor elől menekülve. Már a 30-as évek óta itt éltek a frissen lecsapolt sík területeken, és a földvásárlásra hosszú lejáratú hitelt kaptak, melynek törlesztése miatt életszínvonalukat hosszú időn át nem voltak képesek emelni. A szerencsés és a külső, a családok stratégiájától független adottságok (öntözhető síkvidék, minden egyéb infrastrukturális előnyével, valamint a mezőgazdasági árucikkek iránti megnövekedett kereslet az 50–60-as években) mellett voltak a szerzők által „szubjektív”-nak nevezett tényezők is, ezek pedig ezen szűkös önellátású gazdaságok sikeres felemelkedésében közrejátszottak:

A létükért küzdő, a nélkülözést már jól ismerő családok mérete a föld nagyságához képest túlzottan nagy volt, ennek következtében a gazdaságukban rejlő forrásokat a végsőig igyekeztek kiaknázni. A kezdeti időszakban (50-es évek) különösen nagy hajlandóságot mutattak a családi fogyasztás visszaszorítására, hogy ezen a módon is növelni tudják a gazdaságban felhalmozható tőkét. Munkaetikájuk szerint a dolog elvégzése már önmagában értéknek számít. A munka nem pusztá eszköze a jövedelemszerzésnek, hanem az ember elkerülhetetlen és Istentől elrendelt földi feladata. E szellemiség ismeretében válik érthetővé, hogy miért vállalkoznak könnyebben és miért váltanak át könnyebben egyik termékről a másikra. Ez utóbbi tényező elsősorban a venetói családokra volt jellemző a szerzők véleménye szerint.

Egyéb tényezők, mint a 70-es évektől kezdve egyre fontosabbá váló forgalmazás és feldolgozás elősegítése érdekében életre hívott szövetkezetek vagy a felemelkedés családszerkezetre gyakorolt hatása (nagycsaládok kialakulása!) a folyamatot felerősítették. A felnövekvő generációból egyre több fiatal választódott ki, és a megszerzett vagyon osztatlanul együtt maradt az apa halálát követően is. Az öregek által nehézségek árán létrehozott gazdasági szerkezet így nem bomlott fel, még ha nem éppen „egy tető alatt” éltek is a háztartások, de ugyanabban a mezőgazdasági vállalkozásban végeztek munkát.³⁷

Mantinóék adatfelvételi módszerének erényei külön hangsúlyt érdemelnek. Az élettörténeti módszer olyan egyedülállóan gazdag forrásanyagot produkált, mely lehetővé tette számukra az aktuális folyamatok áttekintését. Azonban a fenti leírások egy nem csupán gazdasági szempontok szerinti kialakult állapotot is tükröznek. A kollektív adaptáció példái is. Olyan speciális kulturális rendszerek alakultak ki, melyek a működés során és az idő múlásával adaptációs folyamatból szubkulturákká, életmódokká rendeződtek. E szubkulturák általában mikroszinten válnak megismerhetővé, azaz mondjuk a családok szintjén történő vizsgálatok által.

37 *Mantino Marini* 1990: 591.

Az élettörténetek néprajzi célú felhasználása különösen korunk olyan aktuális jelenségeinek néprajzi (tágon értelmezve társadalomtudományi) megközelítésekor lehet indokolt, mint az *életvitel* vizsgálata, *jelenkutatás*, *változásvizsgálat* vagy egy újonnan fellépő társadalmi jelenség, mint például a belső vándorlás tanulmányozása, melyekről még nincsenek írott forrásaink.

Az élettörténeti módszer alapjait Olaszországban egy szociológus, Franco Ferrarotti (1981) vetette meg. Elgondolásának lényege, hogy nem az egyén a társadalomnak azon legkisebb egysége, melyik igazán képes arra, hogy híven tükrözze a közösség által előírt vagy a társadalomlélektanilag sugallt szabályrendszert, hanem a szoros kapcsolatokkal átszőtt *kiscsoport*, az *elsődleges csoport*, akár néprajzi, akár történeti vagy szociológiai szempontú élettörténeti kutatásokról legyen is szó. Bár az élettörténetek mindenkor egyénileg fogalmazódnak meg, a családtagok életstratégiái a külső társadalom mozgásaira adott belső válaszok.³⁸ A módszer nagy népszerűségnek örvend az olasz társadalomkutatók körében, és mára alkalmazásának számos változata ismert.

*

Az eddigiekben elsősorban gazdasági szempontból vizsgáltuk a paraszti gazdaságot. Az urbanizáció messzemenő hatásainak felismerése azonban olyan társadalomtudományi kutatásokat is generál, melyek során a kutatók a családi élet szintjén követik nyomon a változásokat. E vizsgálatok középpontjába igen gyakran a nagycsalád felbomlása, máskor a család és üzemszervezet kölcsönhatása vagy a változást rögzítő esettanulmány kerül.

Az olaszországi család története a témája Barbagli történész első³⁹ családról szóló monográfiájának (1984), melyből a 80-as évekre elterjedően lévő antropológiai hangvétel már kihallatszik. Az egyes fejezetek tárgyalásakor a társadalmi aspektus tudatosan nyilvánul meg, módszerében a 70-es évektől kezdődően felszaporodott történeti, demográfiai és szociológiai kutatások is helyet kapnak. A családszerkezetet és a családi kapcsolatokat, a rokonok közti kapcsolatokat történetileg is áttekinti. Elismerően célja a közép- és északolasz családban bekövetkezett – és a nukleáris család térnyeréséhez vezető – változások megragadása a XIV. századtól napjainkig, a politikai és gazdasági tényezők figyelembevételével.

A nagycsalád és kiscsalád problematika végigvonul a XX. század két utolsó évtizedében napvilágot látott paraszti család- és üzemszervezettel foglalkozó megannyi bemutatáson, esettanulmányon. A 80-as években jutott el a néprajzi szempontú olasz családkutatás az antropológiai szintetizálás első gondolatához. Solinas vezetésével a „Per un’ Atlante delle forme di famiglia in Italia” (Előmunkálatok az Olaszországban kialakult családformák felmérésére) c. kutatási programban részt vevők (Minicuci, Palumbo, Meloni, Piasere, Papa, Viazzo és mások) 1983-tól hat éven át összehasonlító vizsgálatokat végeztek egy meglehetősen nagy formátumú tervezet kereté-

38 A módszerről lásd továbbá részletesen Paál 1993, 2000.

39 Ezt követte még: Barbagli 1990.

ben. Az antropológiai szokáskutatással (*ethos*) felhagyva a család szerkezetének szabályszerűségei, a családformák és rokonsági rendszerek (*nomos*) megismerésére törekednek. A lakhelyek formái, a háztartási csoport típusai, a leszármazási és házassági stratégiák, a rokonsági kapcsolattartás szokásköre és a rokonsági terminológiai modellek: az ilyen és hasonló antropológiai témák iránti érdeklődést nagy mértékben a történeti és történeti-demográfiai munkák megjelenése váltotta ki.⁴⁰ Az Atlante (Előmunkálatok...) kutatásaiban határozottan a visszatekintés, a retrospektív megközelítés érvényesül. A történeti szempontú vizsgálat tárgya a közelmúltban felbomlott, az esetek többségében már nem létező család (mint például a toszkán és umbriai felesbérloké, *Sannio* térségének „razza” családtípusa), mely csak a visszaemlékezés révén tárható fel. Az Atlante történeti vizsgálatának sora távlatilag a jelenkori család további kutatásához kíván eszközkészletet nyújtani.

E kutatógárda felfogásában a család úgy jelenik meg, mint olyan társadalmilag létrejött társas forma, olyasféle apparátus, mely közvetít az időben egy adott strukturális körülmények között folytatott életmódot. A család társadalomra gyakorolt bármikori jótékony hatásának megértése az antropológiai irányú kutatások legfőbb célja, hogy kiderítsék:

- milyen irányú fejlődés jellemzi a rokonok körébe való „befektetés” formáit;
- milyenek a házasságkötések formái;
- melyek a közvetítendő identitás társadalmi formái?

A „La ricerca folklorica” (Néprajzkutatás) c. folyóirat 1993-as „család” kötetében a „három Olaszország” családszociológiai koncepciója jegyében a strukturális és genealógiai szerepre helyeződik a hangsúly.⁴¹ A kutatógárda véleménye szerint a házasság és a házassági modellek vizsgálatát a komplex társadalmakban Héritier nyomán érdemes folytatni. Strukturák etnográfiai leírása az antropológia feladata elsősorban, de a „komplex strukturákba való átmenet”, a rokonsági rendszerben végbenő változások feltérképezése még ma is megoldatlan tudományos kérdés. A rokonságkutatók érdeke, hogy más tudományágakat is érdekeltté tegyenek a közös probléma megoldásában, és eredményeiket is bevonják vizsgálatukba. Solinas ilyenformán nélkülözhetetlennek tartja a változásvizsgálatok eredményeinek, a demográfusok módszereinek és a statisztikai, levéltári és gazdaságtörténeti eredményeknek az antropológusok tudásával való összeegyeztetését.⁴² Javaslatát nem marad meghallgatatlan.

Az „Atlante” munkacsoport egyes eredményeivel többek között már a 80-as évek végétől monografikus feldolgozások formájában és a 90-es évek elejétől a „La ricerca folklorica” (a 25., 27. számban), valamint a „L’Uomo” (Az Ember) c. folyóirat (VII. számának) lapjain találkozhatunk.

40 Solinas P. G. 1992/A: 4.

41 A *Tre Italie* kifejezés *Bagnascótól* (1977) származik. A szociológus Olaszországot három földrajzi egységre (északi, középső-keleti és déli országrészre) osztja a következő szempontok figyelembevételével: gazdaságtípusok, osztályszerkezet, politikai rend, valamint fejlődésmódel.

42 Solinas P. G. 1993: 3–4.

E munkacsoport tagjai néprajzi módszertani javaslatokat is tettek. Közülük is kiemelkednek Solinas, Minicuci Palumbo hozzájárulásai szintén a 90-es évekből. Solinas „Népek és társadalmi rendszerek” (Popolazioni e sistemi sociali) címen (1992) a nemzetközi történeti demográfiai kutatások tükrében igyekszik az alapfogalmakat tisztázni. A falusi lakosság körében Európa-szerte feltételez egy családi östípust (*archetipo*), és ezt a fikciót teszi meg kiindulópontnak. A házasságkötések életkori (főleg statisztikai úton nyert) jellemzőin alapuló tudományos tapasztalatokat összegzi, és megállapítja, hogy Európa történetében egészen a legújabb korig az idősebb életkorban történő házasodást és a nőtlenek viszonylag magas számarányát igazolják a kutatások. Mindez arra az általános következtetésre vezeti a kutatót, hogy már Európa hagyományos (tehát archaikus) társadalmi is mozdulatlan és statisztikailag indifferens, ám fejlett népcsoportok összessége lehettek.⁴³ Külön megemlíti, hogy szerinte a hagyományos paraszti társadalomban elterjedt nőtlenség (öreglegénység) családi intézményének e századi modern változata a migrációs mozgásban fedezhető fel. Az emigrációt úgy értelmezi, hogy a túlnépesedett család távoli országokba bocsátja aktív férfitagjait, mert nem tud gondoskodni a megélhetésükről.⁴⁴

Az emigráció egyedülállóan nagymértékben sújtotta a félsziget lakóit, ezért az olaszországi társadalomtudósok széles körét foglalkoztatja e kérdés. Többek között Livi-Bacci ennél tovább menve megállapítja, hogy nem csak egyedülálló és föld nélkül maradt férfiak, hanem teljes családok indultak útnak az ismeretlen felé. Ugyan sok férfi távozott messzi tájakra a parasztcsaládokból, ám a megmaradt viszonylag kevés nőtlenséges (*celibe*) fizikai erejét és szellemi rátermettségét a társadalmi kiválasztódás elve alapján a parasztcsalád megváltozott módon kezdte hasznosítani. Az öreglegénység intézménye fennmaradt és egyre inkább újabb tartalommal telítődött meg a XX. század folyamán. A fiúági *nőtlen* nyerte el a családon belül a kulcspozíciót, annak ellenére, hogy (vagy tán éppen azért, mert) saját családjában nem volt, és ezért ő lett a „gazda”, mint a továbbiakban még látni fogjuk.

Család és közösség viszonya a témája a politikai antropológiai tárgyú monografikus feldolgozásnak. Minicuci 1994-es tanulmányában az 1800-as évek végétől az 1900-as évek végéig követte nyomon egy calabriai falu politikai jellegű eseményeit. Ezek eredetileg két család szembenállásából származnak, melyek két egymással állandó harcban álló pap figurája köré csoportosulnak. A családok idővel családtagjait maguk mögé felsorakoztatva állandó szövetségesekre tesznek szert. A vizsgált időszakban mindvégig ezeké a családoké a vezető szerep, közülük kerülnek ki a falu politikai színterén megjelenő, a helyi intézményekben maguknak pozíciókat kivívó személyek. Az így kialakuló, egymással szövetkező csoportosulások nem nevezhetők sem frakcióknak, sem érdekköröknek, létükkel sokkal inkább a családok közti kapcsolatok és összefonódások játékát fejezik ki. Minicuci a csoportok összetételét és természetét vizsgálja elsősorban, de kitér a támogatás és a beleegyezés megszerzésének stratégiáira és a megszerzésben közbenjáró személyek időszakunkban való megjelenésére is. Úgy tűnik, hogy a közvetítők színrelépése juttatja fordulóponthoz

43 Solinas P. G. 1992/B: 187, 194.

44 Solinas P. G. 1992/B: 187–197.

az eredetileg pusztán rokoni kapcsolatokra alapult politikai érdekszövetségek szerkezetét. Hiszen az eredetileg teljességgel a rokonság belső logikáján alapuló politikai küzdelemben valódi érdekszövetségek, összefonódásos szerkezetek (*clientelare*) jöttek létre a klikkesedés folyamán.⁴⁵

Berardino Palumbo elégedetlen a család néprajzi vizsgálatával kapcsolatos eddigi olasz eredményekkel. A módszertani változás szükségességéről ír, szerinte a megújulóban lévő család- és rokonságkutatásoknak a jövőben az idő, az *identitás*, a *folytonosság* és az *emlékezet* témája körül kell majd mozogniuk.⁴⁶ A kutató tudatában van annak, hogy a hagyományos család már alig ragadható meg működése közben, ezért tulajdonképpen a változási folyamat megragadását tartja reális megközelítésnek. Az 1970-es években a kutatók figyelmét elsősorban a *háztartási csoport* kötötte le, a rokoni kapcsolatok iránti kutatói érdeklődés rovására.⁴⁷ Az európai népek rokonsági csoportjainak antropológiai vizsgálata kimaradt az 1960 és az 1980 közti évekre jellemző, család körüli módszertani vitákból.⁴⁸ Palumbo úgy tartja, hogy Davis 1980-as áttekintése igen ösztönzően hatott az európai rokonságkutatásokra.⁴⁹ Vagyis igen jelentős hozadéka van: az Európán kívüli népek tanulmányozását fokozatosan felváltotta a nyugati társadalom vizsgálata. Az így bekövetkezett irányváltás a módszerek megújulásával is járt. Tanulmányaival Palumbo is néhány olyan lehetőségre szeretné felhívni a szaktudomány figyelmét, melyek révén az európai rokonságetnográfia új elméleti megvilágításba kerülhet. Árnyaltabb képet szeretne mutatni annál, mint amilyent a patrilinearitás és a bilateritás kettősségének hangoztatásával kaphatunk. Elemzésében Palumbo annak bizonyítására törekszik, hogy a rokonsághoz fűző kapcsolatok szinte mindent meghatároznak az életben. (Ez a gondolat Davistól és Solinastól sem idegen, Minicuci vizsgálatai is ezt az állítást igazolják.) Így az identitás kialakításában éppoly fontosak, mint a politikai viselkedésben és a gazdasági döntések meghozatalakor; hozzásegítenek a családformák és a településmodell megértéséhez, valamint egyes rituális események megszervezésekor is nagy szerepet játszanak. Palumbo délolasz vizsgálatai eredetiek és egyedülállóak, azonban a módszerek terén szándékai ellenére sem tud újat mondani. Így meg kell elégednünk azzal – bár ez sem lebecsülendő –, hogy az eddigi, többségükben angolszász véleményeket olaszul ütközteti és összegzi.

A fenti eredmények és próbálkozások ellenére nemegyszer további kritika is éri a kutatások irányát. Giovanni Levi a 70-es évek óta megjelenő közlések hiányosságaira és a kevésbé kutatott témákra mutat rá családtörténeti szempontú vizsgálatai kapcsán.⁵⁰ Meddő viták folytak a család méretével (nagy család és kis család) és az elemzés fajtájával (kvantitatív vagy kvalitatív) kapcsolatosan, ahelyett, hogy többek között (de mindenekelőtt) az együttélő családtagok és a család tágabb rokonsága közti

45 Minicuci M. 1994.

46 Palumbo B. 1997: 16–17.

47 Palumbo B. 1994: 235–236.

48 Palumbo B. 1994: 301.

49 Palumbo nem az 1977-es eredeti kiadásra, hanem annak olasz fordítására utal: Davis J. 1980.

50 Levi G. 1992: 306–321.

viszonyokat tárták volna fel részletesen. Ezen kapcsolatok jellegét és változásukat Levi szerint a korabeli ügyvédi iratok bőséggel tartalmazzák, de e források mindedig kiaknázatlanul maradtak. A családok és rokonságaik közti szövetségi és konfliktusos kapcsolatok és a közös vagy netán ellentétes stratégiák kérdéskörei alig kaptak hangot. Levi számba veszi az említett témakörben ismeretes közléseket, a még fel nem használt forrásokat. Ez irányú próbálkozásnak tekinthető egy antropológus, Minicuci vizsgálata.

Minicuci egy másik kötetében, az „Itt és másutt” (Qui e altrove) címűben a közösség tanulmányok és az élettörténeti módszer együttes alkalmazására tesz kísérletet. Ennek a monográfiájának is calabriai a helyszíne.⁵¹ Módszerére erőteljes befolyással voltak Barbagli, G. Levi, Héritier, Lévi-Strauss, Medick és Sabeau megállapításai is.⁵² Megközelítésmódját végül is az 1987-es konferencián elhangzottak szabták meg.⁵³ Itt ugyanis a kutatók feltették azt a kérdést, hogy mi lesz a jövőben a családra kidolgozott és eddig alkalmazott elméletekkel, módszerekkel és problematikával, hogyan lesznek azok hasznosíthatóak, amikor „*a falusiból egyre inkább városi lesz*”. A már többnyire iparosodott és túlnyomó többségében városiakból álló társadalmakban a rokonság szerepe és funkciói körül is megszorodtak a kérdőjelek. Minicuci saját calabriai kutatását ezért *a rurális és a városias közti mezsgyén* jelölte meg, kutatásának tematikájául pedig a családnak és rokonságnak speciális adottságok (emigráció) közepette, az urbanizáció folyamatának jegyeit magán viselő átmeneti fázisban való vizsgálatát tűzte ki.⁵⁴ Az emigráció traumáját átélte és emiatt meglehetősen megosztott családok rokoni kapcsolatainak alakulásának mikéntjével foglalkozik e témaspecifikus közösség tanulmány. Minicuci arról meg van győződve, hogy a tudományos érdeklődésnek nem csupán a végső átalakulásban lévő falu mintegy 3000 személyére, többé-kevésbé egyedülálló kultúrájára kell szorítkoznia, hanem a távolra szakadtakat is be kell vonni a vizsgálatba. És sokkal fontosabb megtudni, mit árul el a közösség magáról az átalakulás utolsó pillanataiban, vagyis hogy miként zajlanak mindennapjaik adott történelmi, gazdasági és ökológiai körülmények között; milyen módon szervezik meg életüket a körülmények változása közepette. A szerző finom érzékkel, nagy óvatossággal és tapogatózva jelölte ki kutatásának tulajdonképpeni tárgyát. A család tisztessége kérdésének és a nők családban betöltött szerepének egy idő múlva különös figyelmet kezdett szentelni, vallja be. E két témában ugyanis különösen nagy regionális eltéréseket észlelt Calabriában folytatott egyéb kutatásaival összehasonlításban. (Mellesleg ő maga is calabriai származású.) Számos jel arra utalt, hogy Calabria bizonyos helyein a vérbosszú jelentősége meglehetősen nagy, másutt pedig elenyészően kicsi, ugyanígy az asszonyoknak is kisebb vagy nagyobb személyes szabadságuk van. E tapasztalatai mondatták vele, hogy a

51 Minicuci M. 1989.

52 Minicuci M. 1989: 32–35.

53 Minicuci M. 1989: 35 (A szerző: Anthropologie sociale et Ethnologie de la France. Colloque de Centre d’Ethnologie Française du Musée National des Arts et Traditions Populaires, Paris, 19–20–21 novembre 1987. Communications, Tome I–II, A.T.P., Pris, 1987. A „Parenté et modernité” c. szekció előadásaira utal, melyek a kiadvány 2. kötetében az Atelier címszó alatt szerepelnek.)

54 Minicuci M. 1989: 35.

„calabriai család” úgymond nem modellezhető. Csak minták vannak, mely minták mindig egy adott politikai-társadalmi közegben érvényesek. Lassan vált előtte világossá, hogy a falu társadalmi szerveződésének alapja a rokoni csoportok szerkezete.⁵⁵

Solinas tanulmánya a mediterrán családról Braudel szerkesztésében jelent meg.⁵⁶ Solinas itt a különböző kulturális közegek családszerkezetének eltéréseit és a rokoni, házassági kapcsolatok szabályait tekinti át vázlatosan, ám lényegretörően. Még ha földrajzilag (és kulturálisan) megközelítőleg egységnek tekintjük is a területet, e téren számos különbséggel kell számolnunk. Eppen ezért hamar bizonyossá válik, hogy az itt kialakult társadalmi és kulturális módozatok nem származtathatóak egy töről. A különbségek ellenére számos közös elem is azonosítható. Úgy tűnik, vannak olyan jól meghatározható kulturális értékek, jelleg és felfogás, melyek a családformák közös típusainak kialakulásához vezetnek. A térségen belüli egybeesések mentén válik a mediterráneum kulturálisan megragadhatóvá, és lesz egyértelműen megkülönböztethető a szomszédos (afrikai, európai vagy ázsiai) területek kultúrájától. Solinas megállapítja, hogy a hagyományos mediterrán társadalomban az egyének létezésének semmi mással nem helyettesíthető modelljét épp a család jelenti. Mindenki az, amiként családi kapcsolatai révén meghatározható: apa, fiú, menyasszony vagy éppen anya. Amikor egyének cselekszenek, voltaképpen a család cselekszik rajtuk keresztül. Ha a családnak szüksége van valamire, a családtagok lépnek fel. Amit az apa, a testvér, a fiú egyénileg cselekszik, kötelező az egész közösségre nézve, minthogy mindenki érdekében teszi. Éppúgy, mint az étkezés, a termelés és munka, azaz minden tevékenység az egész család hozzájárulásával valósul meg. (A „mediterrán családdal” szemben a fejlettebb társadalmak esetében a család azoknak a kifejeződése, akikből áll.) Vagyis, a család mindenekfeletti morális és társadalmi tisztelete, úgy tűnik, közös az egymástól egyébként eltérő mediterrán társadalmakban.⁵⁷

Solinas azokat a szerkezeti alapokat ragadja meg, melyek a mediterráneumban sok változatban előforduló család intézményére jellemzőek: 1. a létezés gazdasági, anyagi alapja, 2. az egység, az együttlakás és a hatalmi viszonyok megszerveződésének formái (azaz a speciális vér szerinti és affinális rokonsági kapcsolatok).

A családok forma szerinti csoportosítása mindenekelőtt a kiterjedésüktől függ. A nagycsalád kérdése, illetve általában a család forma szerinti csoportosítása már több évtizedes múltra, nemzetközi antropológiai-történelmi hagyományra vezethető vissza. Elegendő a magyar szakirodalomból csak Faragó Tamásra utalni.⁵⁸

Az olasz helyzet feltárásakor a nagycsaládnak – éppen jelentőségénél fogva – különösebb hangsúlyt kell kapnia. A „nagycsalád” (*famiglia multipla, f. allargata, grande f.*) történetileg nehezen mutatható ki, kevés egykorú dokumentum tájékoztat a nagycsaládéhoz hasonló családformákról – állapítja meg Solinas. Az ókorban néhány mediterrán területen, mint az afrikai berberék körében (akik az iszlámmal való találkozás, majd a vallás felvétele ellenére is sokat megtartottak eredeti karakterük-

55 Minicuci M. 1989: 10–14.

56 Solinas P. G. 1987.

57 Solinas P. G. 1987: 193–195.

58 Faragó 2000.

ből), valamint Görögországban, Szerbiában (és általában a Balkánon), a Pó-síkságon és Közép-Olaszországban, valamint némely francia vidékeken létezett nagycsalád. A nagycsalád formai jellemzői:

- tekintélyelvű férfi leszármazás, mely egyre nagyobb számú élő leszármazottat igyekszik egybegyűjteni;
- közös anyagi alapja, vagyona van, mely a jószágon, gazdasági eszközökön és a házon kívül jobb esetben a földet is magába foglalja;
- a termelés és a fogyasztás egysége jellemzi, pontosabban, a hagyományos egyensúly állapotában a család önállóan (*autosufficente*) jár el: termelés és fogyasztás egységbe olvad össze;
- generációról generációra az eredeti szerkezetben igyekszik reprodukálódni. A „ciklus” időtartama kiterjedhet három nemzedékre is, ennyi idő alatt megy végbe a szétदारabolódás folyamata.

A közös birtoklás egy mindig ott lappangó ellentmondás forrása: a *famiglia multipla* a termelés társadalmi egységét – amelyen alapjai nyugszanak – nem tudja fönntartani egy bizonyos határon túl. Az apa halála után a fiútestvérek dönthetnek úgy, hogy nukleáris családjaik együtt maradnak, de az őket követő generáció már egészen biztosan nem járhat el ugyanezen a módon. A reprodukció ilyenkor az eredeti vagyon feldarabolásával vagy új (tulajdonba kerülő vagy bérleti formájú) föld megszerzésével jár együtt.

A *famiglia multipla* férfiágon minden élő tagot igyekszik magába foglalni. A családfő a közösség gazdasági, anyagi és társadalmi egységének megtestesítője. A család „aktív részét” a felnőtt férfiak (a családfő fiai) jelentik, ők állítják elő az élethez szükséges javakat. A fiútestvérek egységére („*compagnonnage*” *fraterno*) számos példa van, ha nem marad is együtt az összes fiú apjuk halála után. Az integritás és a szolidaritás megőrzése érdekében a fiúk lemondtak a saját részük kiadatásáról. A korábbi századokban az egy birtokon dolgozóknak sok esetben maga a földesúr írta elő az egy „tűzhely” köré csoportosulást.

A család ezen aktív részének feladatai közé tartozott a vagyon kezelése, majd továbbadása következő generációknak, a mechanizmust folytonosan ismételve. A vagyon megőrzésének volt alárendelve a mindennapi viselkedés és a házastárs kiválasztása egyaránt. A föld, a jószág, a ház és az eszközök éppen ezért nem tárgyai, hanem sokkal inkább alanyai voltak a gazdaságnak. A „szerzett tagok” (a feleségül vett nők) az egyenes férfiágon való leszármazáshoz adódtak hozzá, úgymond betagolódtak. Mivel ők kintről jöttek, ők testesítették meg a különböző leszármazási vonalak folytonosságát. Helyük a befogadó családban már előre ki volt jelölve, a nagycsalád gazdasági és társadalmi funkcióinak szövetékében előre meghatározott helyet foglaltak el és előre meghatározott szerepet játszottak.

Ebből a szempontból a földművelő parasztságnak, a nemes nemzetségnek és a nomád közösségnek voltak közös jegyeik. A család női komponense két részből tevődött össze: az „eredeti” (vér szerinti) részből, mely a struktúrából fakadóan el kellett hagynia a családot, és egy másik családi egységben kellett gyökeret eresztenie. A másik rész kívülről került a családba, és azt a funkciót töltötte be, melyet az első rész

töltött be később egy újabb családban. Az eredeti családból a házastárs családjába való átkerülés gyakran úgy jelent meg, mint egy új vérségi családba való befogadás. A házasságkötések szabályozva voltak. A házasulandó és a beházasodott nők létszámát, azaz hogy mekkorára dagadhatott egy család, nagyon fontos gazdasági megfontolások szabták meg.

Megállapítható, hogy a nők helyecsereszerű váltakozása a mindenkori egyensúly fenntartására való törekvés irányába mutat: a cél az volt, hogy a *famiglia multipla* különböző jogcímet viselő nőtagjai megközelítőleg mindig ugyanannyian legyenek. Más volt a helyzet a Szardínia, Korzika, Dél-Olaszország területein élő hagyományos családok körében, ahol a jogközösség és a morális szolidaritás alapján létrejött nagyon szoros kapcsolatok jutottak érvényre ezeknél a népeknél az előzőekben fel-soroltakkal azonos nagycsaládtípus ismeretlen is volt.⁵⁹

A nagyrészt történeti-néprajzi kutatások mindegyikéből egyértelművé válik, hogy egykor (és nem a nagyon távoli múltban, hanem a XIX. századig visszamenően!) a *nagycsaládok* régióon belüli aránya igen jelentős volt. A további antropológiai és társadalomnéprajzi tapasztalatok szerint (Solinas, Barbagli és U. Bernardi) pedig a XX. században is meglehetősen fontos keretét adta a nagycsalád a mezőgazdaságból élők életének.

Álljunk itt meg egy kicsit és mérlegeljük az olasz–magyar összehasonlítás lehetőségét a nagycsalád szempontjából. Az időtényező mégoly felszínes vizsgálata számos meglepő tanulságot hoz felszínre a magyar és az olasz kultúra akár csak röpké összevetésekor. A magyar nyelvterületen már az 1940-es években készített tanulmányok a rég megszűnt (a XX. század elejére felbomlott) nagycsaládot mint a múlt emlékét elevenítették fel, és a gyűjtőknek idős adatközlőik voltak.⁶⁰ Marcelházán már az 1920-as években zajlott a fiatalok új házba költözésének folyamata. Padovában viszont egészen a második világháború végéig tömegek tartották a nagycsaládot az életben való boldogulást garantáló egyetlen keretnek, együttélési formának, és bár egyre kevesebben, de még mindig sokan, azután is annak tartották. Ez a megkészttség tette lehetővé, hogy a padovai nagycsalád működése egészen a közelmúltig realitás volt és a néprajzkutató által megfigyelhetővé és leírhatóvá válhatott az 1990-es években.

Nagyon jelentős és sok eredményt produkáló irányzat az olasz *történeti antropológiai* kutatássorozat. Az úgynevezett „*microstoria*” kutatások sora történeti forrásokat elevenít fel az évszázadokkal ezelőtti *mikromiliók* bemutatásához. Ezek a kutatások már a 80-as évek óta ismeretesek a magyar néprajzkutatók és történészek körében is.⁶¹ A tágan értelmezett *mikro-történelemírás* az antropológia és a demográfia módszereivel a kisebb földrajzi kiterjedésű területekre korlátozza történeti kutatásait. E módszert alkalmazzák a Quaderni Storici olasz történészi folyóirat lapjain⁶² az 1970-es évektől megjelenő tanulmányok szerzői is. A témák egyszerre „mikro-

59 Solinas P. G. 1987: 197–201.

60 Fél E. 1944, Morvay J. 1981.

61 Mohay T. 2000: 768.

62 Quaderni Storici N. 31, N. 35, N. 39.

analitikus”, regionális és történeti jellegűek. Forráshasználatukat elsősorban a nagybirtokok elmúlt 600 évben felgyülemlett iratanyagainak megszólaltatása és a parasztgazdaságok technikai és gazdasági üzemvezetésének és a mezőgazdasági termelés folyamatának vizsgálata jellemzi. Az 1978-as kötettel, melynek magyarra lefordított címe Mezőgazdasági üzem és mikrotörténelem, szorosan összefügg az azt megelőző két kötet: az Anyagi kultúra c. (1976) és az Oral History, történeti antropológia c. (1977). Az anyagi kultúra tárgyalásának szentelt kötetben Diego Moreno és Massimo Quaini nyíltan felvállalja Quaderni Storici Annales-körhöz való szellemi kötődését.⁶³ Bernardo Bernardi az 1997-es kötet előszavában meghirdeti a történeti antropológiai kutatás kezdetét, az ugyanabban az évben Bolognában megrendezésre került nemzetközi konferenciára utalván.⁶⁴ Tanulmányokat olvashatunk többek között a toszkán Szent Katalin monostor XVI–XVII. századi mezőgazdasági termeléséről és anyagi javairól, valamint a Szent István rend gazdaságáról, egy maremmi (Dél-Toszkána) nagygazdaságról, a Kelet-Emilia tartományrészen élő felesbérlok életviszonyai terén beállt változásokról a XVI. és a XVIII. század közt eltelt időben, egy Liguriában a XVII–XVIII. században felesbérletben működő gesztenyéről, a ravennai birtokokon végzett gazdálkodás, üzemvezetés és könyvelés során leküzdendő jellegzetes problémákról a XVII–XVIII. században és egy XVIII. századi lombard gazdaság igazgatásának körülményeiről.⁶⁵

A történeti antropológiai eredmények jelentőségét növeli, hogy a zömében XIV–XVIII. században működő vidéki uradalmakban, nemesi és egyházi birtokokon folyó gazdálkodás számos szemponttal és viszonyítással is szolgál a későbbi korok paraszti gazdálkodásának néprajzi vizsgálatához.

A nagycsalád–kis család és regionális típus kapcsolatáról Viazzo és Albera írtak összegző tanulmányt.⁶⁶ Írásuk komoly érdeme, hogy a mikroszintű vizsgálatok áttekintését is elvégezték. A század utolsó évtizedéig kellett várni, hogy az északi helyzetről megjelenjenek az első írások. Írásuk a Barbagliék szerkesztette 1992-es kötetben⁶⁷ jelent meg, a *La ricerca folklorica* 25. számú, Solinas szerkesztette, családdal foglalkozó kötetével egy időben. Bár Viazzo és Albera az 1750 és 1930 között eltelt időszakot tekintették át, úgy gondolom, olasz család- és üzemszervezeti áttekintésben részletesebben ki kell térnem munkájukra, mert segítenek a mai helyzet értelmezésében. Az északolasz parasztcsalád típusairól szóló tanulmányukban azt bebizonyítják, hogy történetileg két forma követhető nyomon Észak- és Közép-Itáliában. Az egyik fejlődési irányt a felesbérlok nagycsalád, a másikat a napszámos kis család képezi.

Egy külföldi kutató megjegyzése sarkallta őket az olasz családra vonatkozó vizsgálatok elvégzésére. Kertzer (1984) véleménye szerint egészen addig nem lehet teljes képünk a nyugat-európai együttélési formákról, míg alaposan meg nem ismerjük

63 Quaderni Storici N. 31 (1976), p. 5–37.

64 Quaderni Storici N. 35 (1977), p. 325–339.

65 Quaderni Storici N. 39 (1978), p. 806–1035.

66 *Viazzo–Albera* 1992: 159–189.

67 *Barbagli–Kertzer* 1992.

az olasz helyzetet.⁶⁸ A délolasz és középolasz családról addigra már sok tanulmány látott napvilágot, de északon a feltárás meglehetősen későn vette kezdetét. Utalás volt ez arra, hogy az olasz kutatók nemzetközi fórumokon még nem jelentek meg eredményeikkel. Viazzo és Albera megállapítják, hogy bár az északolasz parasztcsaládról valóban alig jelentek meg írások, ám a középolasz (főleg toszkán) felesbérllők iránt nagy kutatói érdeklődés mutatkozik már egy ideje, és ezt a nemzetközi irodalom is számon tartja.⁶⁹ A Dél-Olaszország tipikusan mediterrán tájai iránti érdeklődés is nagyon élénk, ennek következtében róluk is képet lehet ma már alkotni. (Az újkori déli család jellegzetesen neolokális és kétgenerációs kiscsalád, és gyakori itt a korai házasságkötés.) A szerzők szerint megvan annak a veszélye, hogy a kutatók érdeklődése kiegyensúlyozatlan marad, hiszen a középolasz témájú tudományos viták egymást érik, a délolasz „íz-ig-vérig mediterrán” családtípus kutatása is lankadatlanul folyik tovább, viszont az északolasz tájakon való vizsgálódás még mindig nem élénkült meg. A szerzők megkísérik tehát – az eddigi szórványosan megjelent tanulmányok számbavételével – az északolasz parasztcsaládtípus(ok) meghatározását.

Kiindulópontjuk, hogy az ökológiai környezet heterogenitása (alpesi, előalpesi, síkvidéki és dombsági összetevőivel) itt sokkal erősebb, mint Olaszország bármely más részén – ezért a környezetnek a demográfiai folyamatokra és társadalomszerkezetre gyakorolt hatása is jóval nagyobb. A másik tényező, mely az itt észlelt különbségeket hangsúlyosabbakká teszi, a környék történelmi múltjában keresendő: 1750-ben itt még hét kis államra oszlott e földrajzi egység (ezek egyike a *Serenissima Repubblica di Venezia* volt). Ehhez képest sem Közép-, sem Dél-Itália nem volt ilyen mértékben politikailag megosztva. Ez a tény sokat nyom a latban, bármelyik oldaláról szemléljük is a társadalomfejlődést. Másik probléma, hogy északon elsősorban az Alpok és az Appenninek elzárt közösségeire irányultak az addigi kutatások, nem vizsgálták a nyitott síkvidéket, ebből következően itt az anyag töredékes. Mindezek ellenére néhány támpontot nyújtanak az eddigi kutatási eredmények.

Másik szempontul a földtulajdonviszonyok és az ökológiai adottságok közti összefüggést jelölték meg Viazzo és Albera. A tájak közt nagy kontrasztok vannak, de legalább olyan jelentős eltérések mutatkoznak a tulajdonviszonyok és a társadalomszerkezet terén is. Az Alpokban a két világháború közti időben végzett felmérés szerint mintegy 50%-a volt a földeknek községi tulajdon, a síkvidéken pedig alig 1%-a. Vagyis az öntözéses területeken gyakorlatilag nem léteztek közös földek. A hegyvidéken rendkívül magas volt a birtokaprózódás mértéke: a paraszti birtokok 75–90%-a itt 5 ha-nál kisebb. A nagybirtokosok számaránya már a XVIII. századtól 6% alatt volt Észak-Olaszországban, az összes megművelhető földterület 65%-a pedig úri kézben volt. Egyebek közt Venetóban az üzeméret szerinti adatok nem rajzolták ki automatikusan a társadalmi rétegződést. Nem okvetlenül az a paraszti termelő réteg élt jobban itt, amelyiknek saját földje volt. Sőt, e régió síksági részein ekkortájt még azt lehetett tapasztalni, hogy a mezőgazdaságban dolgozó népességén belül a tehető-

68 *Viazzo–Albera* 1992: 188.

69 Pietro Clemente a toszkán felesbérllőkkel kapcsolatos kutatások legfőbb előmozdítója. *Clemente P.* 1980 és 1988.

sebbek nem a tulajdonosok köréből kerültek ki, hanem sokkal inkább a *mezzadrik*,⁷⁰ vagyis a felesbérlok soraiból. A felesbérlok pedig a „nem helyben lakó” (*assenteista*) földbirtokos általában közepes méretű földjeit művelték meg. Itt a kisbirtokos parasztek általában kénytelenek voltak kiegészíteni a mezőgazdasági tevékenységet más munkák vállalásával is ahhoz, hogy megéljenek családjukkal együtt.

A Viazzo–Albera szerzőpáros az észak-itáliai síkvidéki parasztek családi szervezetéről írott eddigi tanulmányok alapján a következőképpen összegzi az eredményeket. A Pó völgyében lakók háztartási csoport típusának meghatározásakor kiderül, hogy két ellentétes modell létezik egymás mellett. Párma mellett van *Colorno* – mely faluról 1977-ben még Laslett közölte az első néprajzi adatokat –, ennek lakossága a XVIII. század végén többnyire kiscsaládokból állt. A kutató szerint az angol parasztcsalád típusától (a kiscsaládtól) *Colornoé* szerkezetében nem tért el. Azonban egyre gyakrabban ezzel ellentétes véleményt kezdenek az olasz kutatók hangoztatni. Eszerint Észak-Olaszországot többnyire a nagycsalád jellemzi, Dél-Olaszországban pedig a kiscsalád a gyakoribb. Azonban e túlzott leegyszerűsítés összemosza a valódi különbségeket. A toszkán felesbérlok és az alpesi kisbirtokos parasztek „összetett” családtípusai egymástól meglehetősen eltérnek, a nagycsalád nem azonos módon szerveződik e két helyen. Másrészt az is igaz, hogy a kiscsaládos modell tendenciája épp a XVIII–XIX. század folyamán jelentkezett, de mint látható, erős táji eltérésekkel. A mezőgazdasági bérmunkások száma a kapitalizálódó mezőgazdaságban erőteljesen megnövekedett ekkortól, a fizetett alkalmazottak házassági és lakhelyválasztási modellje a család összetételének, méretének egyszerűsödésével járt együtt; feltételezhetően ez alól az európai folyamat alól az olasz síkság kapitalizálódó részei sem voltak kivételek. Délen a tömegével latifundiumokon dolgozó parasztek körében már az azt megelőző évszázadokban meggyökeresedhetett a kiscsaládos forma. Egyre bizonyosabbnak látszik, hogy az északolasz parasztek azonban lassan és többségükben csak a XIX–XX. században alakítottak ki egyszerű szerkezetű családformát.

A településszerkezet típusának is köze van a családformák alakulásához a tulajdonviszonyokon és a munkavállaláson kívül. Az újkori tanyásodási folyamatok északon és Közép-Itáliában erősen megváltoztatták a mezőgazdasági táj képét, de legalább olyan jelentős változást idéztek elő a családszerkezetben is. Ezen a tájon egymás mellett élt, egymást kiegészítve, a nagycsaládos és a kiscsaládos forma, sok köztes formával, a mezőgazdasági bérmunkásság megjelenésétől kezdve. Az időben előre haladva a családtípusok azonban egyre inkább két pólus köré rendeződtek – a szerzők feltételezése szerint. Az egyik pólust a felesbérlok nagycsaládjai jelentik, a másikat a napszámosok kiscsaládjai. Habár ezt a kettősséget először Toszkánában írták le, a legutóbbi évek kutatásaiból az derült ki, hogy az újkori Pó-síkságon is felfedezhető, sőt másutt is igen gyakori ez a kétirányúság. 1574-ből Lombardiából, szintén a XVI. századból Venetóból és Emilia tartományból vannak a fentieket igazoló leírások. Csak szórványos közlésekre lehet támaszkodni, de úgy tűnik, hogy ezekből is rekonstruálható a középső és az északi részeken lezajlott folyamat. Míg a

70 Mezzadria, magyarul felesbérleti rendszer, mely a legelterjedtebb formája volt a föld bérbeadásának Közép- és Észak-Olaszországban.

toszkán leírások szerint a XVI–XVII. században az egy család által lakott tanyák (iteni néven *podere*) számának növekedésével gyarapodott a felesbérlok száma is – e folyamatot természetesen a háztartási csoportok létszámának felduzzadása kísérte –, addig az északi régió egyes részein a felesbérlet (*mezzadria*) szerződéstípusa lassan eljelentéktelenedett. Úgy tűnik, ekkor vált ketté az északi család és fejlődött tovább két különböző irányban. Feltételezések szerint ekkor alakult ki ugyanis a „*cascina*”, a lombard típusú, zsellérek lakta farmtanya, a zsellérudvar, melynek alapja már nem pusztán egy-egy parasztcsalád munkaereje. Tehát a farmtanya üzemszervezetileg jelentősen eltér a toszkán *podere* típusú tanyától. A zsellérekkel betelepített farmtanyákat többnyire olyan nem paraszti bérlok irányítják, akik napszámosok minél nagyobb tömegét is igyekeznek foglalkoztatni. Üzemszervezetileg még ennél is fontosabb és lényegyet érintő különbség (a parasztbérlohöz képest), hogy a *cascinában* olyan fizetett mezőgazdasági munkások élnek, akik részmunkavégzésre szerződnek egy évre. A napszámosok napi ingázással a közeli falvakból érkeznek. Ezzel szemben, a mezőgazdasági szakmunkások családjaikkal együtt a farmtanyán (a nagy kiterjedésű és létszámú *fattorián* vagy *cascinában*) kapnak helyet, tehát a munkahelyükön laknak a szerződés teljes ideje alatt, és specializálódás következtében pusztán részfeladatokat látnak el a gazdaságban.⁷¹

A *cascinák* népének nem volt biztos a maradása, egy ilyen család sokkal bizonytalanabb lehetett abban, hogy a következő idényre is maradhat-e a farmtanyán mint a felesbérlo családja. Az állandó vándorlás kényszere az egyén életciklusára is befolyással volt: előfordulhatott, hogy egy harmincéves ember életében már hússzor költözött, és azt sem tudta, hol született, hol tanult, fel sem tudta sorolni azokat a helyeket, ahol már életében megfordult. Következésképpen a falu, a szórványok és a farmtanyák népeinek életmódja közt jelentős különbségek lehettek, habár a szórványtanyák népe éppolyan elszigetelten élt, akárcsak a farmtanyáké vagy más nagyobb mezőgazdasági üzemek lakói. Az igazán fontos életvitelre vonatkozó eltérés, mely lényegében különbözteti meg a tanyát és a falut a farmtanyától, az utóbbiak lakóinak gyakori helyváltoztatásából fakad. (E migrációs folyamatok kvantitatív és kvalitatív jellemzői még feltárára várnak.) A farmtanya nyáron dologidőben rizszedőnőkkel és más idénymunkásokkal telik meg, őket azért kell a tulajdonosnak vagy bérlonek felvennie, mert éves szerződésű mezőgazdasági munkásainak rendes munkaidejébe nem fér bele az idénymunka. Ilyenkor egy nagyobb farmtanya népessége és az alkalmilag munkára összegyűlt csoportja együttesen megközelíthette egy falu lélekszámát. A farmtanyák mérete eleve is igen nagy lehetett, elérhette a 100–200 főt is, munkaszervezete speciális volt, ezért jelentősen eltért a Pó-síkság bármely más részén található paraszti gazdaságoktól. A folyton jövő-menő, egy helyben csak alkalmilag tartózkodó farmtanyanépeség a falu társadalmához, közösségéhez egy pillanatig sem volt hasonlítható. Ez olyannyira igaz, hogy például a hegyi elzártságban élő falusi közösségek szemében, ahová a farmtanyának csak a híre

71 *Ermanno Olmi* A facipő fája c. filmje egy ilyen *fattoriát*, lombard néven *cascinát* jelenít meg, bemutatva ezzel a XIX/XX. század fordulójának Bergamo közelében lepergett mindennapjait.

jutott el, a társadalmi elszigetelődés és elmagányosodás legfőbb szimbóluma éppen a farmtanya lett. A kelet-*biellai* dombvidéken például egy szőlásba is beépült a „farmtanya”. Ha valakinek tudtára kívánják adni, hogy a segítségükre mindig számíthat a bajban, mert nem fogják soha magára hagyni, így szólunk: „Nem farmtanyán vagyunk!”. Éppen ezért, ha a XVI–XIX. század közti időkben a parasztcsaládban lezajlott – és a kiscsaládosodás irányába mutató – változásokra vagyunk kíváncsiak, nem valószínű, hogy épp a „*cascina*” példáját kell a legtipikusabbnak tekintenünk. A farmtanyákon az állandó helyváltoztatás kényszere és a munkavállalás idényjellege, a rövid lejáratú szerződéskötések rendszere és a családi munkaerővel való gazdálkodás kényszerének hiánya, mindezen tényezők együttesen a kiscsaládok kialakításának kedveztek.⁷²

A vizsgált időszakban a lombard és a piemonti alsó síkságon regisztrált nagy mértékű öntözéses gazdálkodás sem Venetóban, sem Emilia tartományban nem volt jellemző. Úgy tűnik, ezzel függhet össze, hogy éppen ebben a két északkeleti régióban maradt fenn oly hosszú ideig a felesbérleti szerződés.

Szintén nagy jelentősége lehet annak a ténynek is, hogy a nagycsaládok száma és mérete nőtt azokon a venetói és emiliai vidékeken, ahol a felesbérletet felváltotta a bérleti rendszer, a Viazzo és Albera által vizsgált korszak végén. Itt a családszerkezetben beállt változások is ellentétes irányúak voltak a piemonti és lombard vidékeken tapasztalhatóakkal. (Lombardiában a *massarik* nagycsaládjait egyre inkább felváltották a XIX. század utolsó évtizedeiben a *pigionantik* kiscsaládjai. A felesbérlet két eltérő formája volt a *massariké* és a *pigionantiké*. A *massarik* viszonylag nagy területeket műveltek meg, a *pigionantik* viszont apró felesbérleti szerződésükből származó munkájukhoz még protoindusztriális munkavállalásra is kényszerültek, családjaik mérete pedig ezzel párhuzamosan csökkent.) Venetói példájuk *Lisiera* falu Vicenza közelében, itt a felesbérletet bérlettel váltották fel a parasztok, és ezzel párhuzamosan a háztartási csoportok méretének növekedése volt tapasztalható. 1834 és 1904 között az összetett szerkezetű családok aránya 32%-ról 45%-ra nőtt meg, a családon belüli tagok száma pedig átlagosan 4,6 főről 6,8 főre növekedett. A XX. század első harmadában pedig nem csupán a legnépesebb mezőgazdasági kategória volt a parasztbérlőké, hanem nekik voltak a legnépesebb családjai is. Venetóban a bérlő parasztok a családon belüli munkaerő-utánpótlás stratégiáját választották, és sikerrel őrizték meg „paraszti” (*rustico*) jellegüket – hívják fel a figyelmünket a szerzők. E jellemzőjüknél fogva minden kétséget kizáróan nagyon különböztek a vállalkozó típusú bérlő-árutermelőtől (*fittavoli-imprenditori*), akinek alakja elsősorban a Pó-síkság nyugati felén volt jellemző.⁷³ Megjegyzem, hogy Padovában hasonló jelenséggel találjuk magunkat szemben, azaz a bérletre áttérő családok (vizsgálati időkeretemben már szinte mindenki bérlő és/vagy törpebirtokos volt) körében megindult a nagycsalád felépítése.

72 Viazzo–Albera 1992: 159–179.

73 Viazzo–Albera 1992: 183.

Viazzo és Albera a regionális összehasonlítás alapján végül megállapítják, hogy a kétszáz esztendő t áttekintő északolasz parasztcsaládokat érintő átalakulásnak két legfőbb jellemzője:

- a felesbérleti rendszer (*mezzadria*) progresszív csökkenése és
- a fix pénzösszegezen alapuló szerződések (mezőgazdasági bérmunka) széles körű elterjedése.

A folyamatot némely helyeken a család méretének különösen korán bekövetkező csökkenése kísérte. Kiegészítésül elmondható, hogy a megfigyelhető tendencia az 1930-as években még nem zárult le mindenhol – így Padova mellett sem – az északi térségen belül, és hogy a családszerkezet egyszerűsödése kétségtelenül végigkísérte e folyamatokat. Az egyes esetek – közösségeké és családtörténeteké – az árnyalatokra és időbeli eltérésekre mutatnak rá az első látásra egyirányú folyamat nyomkövetésekor. Viazzóék leegyszerűsítő séma helyett – mely szerint az északi és közép-itáliai régiók merőben eltérnek egymástól fejlődési ritmusuk különbözősége miatt – egy árnyaltabb meghatározásra tesznek javaslatot. A Pó-síkság esetében a „fejlődési vonalak bonyolult elágazásáról” van szó. Venetóban és Emiliában a XIX. század második felében megszűnt a rizstermesztés, ez az itteni népesség elvándorlását eredményezte: a lombardiai és a piemonti rizstermőhelyekre települtek át családok. Ez lehetett egyik oka a családszerkezetben a XIX. század végén beállt változásoknak Venetóban. A másik ok pedig az agrárválság, mely többszörös emigrációt váltott ki. Az északi régiókban a népességet 40–50%-os arányban sújtó kivándorlásnak, a családi kapcsolatokra, a háztartási csoport összetételére gyakorolt hatásainak szisztematikus vizsgálata még várat magára. A korábban mondottak ellenére a földrajzi tényezők hatásának eltúlzásától óvnak a szerzők, és nem tartják helyesnek a politikai megosztottságra való gyakori hivatkozást sem, így szerintük elkerülhető a földrajzi és történelmi determinizmus hibája. A példák sora azt bizonyítja, hogy a déli és a középső olasz régiók nagy vonalakban megtartották jellegzetességeiket a középkortól kezdve egészen a XX. század első harmadáig, ám északon – melyet ebben az időben dinamikus gazdasági fejlődés jellemezett – a család szerkezetileg radikális változáson esett át. Észak-Itália a *multilineáris fejlődés* kiváló példája lett. Az erőteljes mértékű kistáji különbségek gyakorlatilag lehetetlenné tesznek minden olyan irányú kísérletet, mely egyetlen alapvető típusra próbálná leegyszerűsíteni az északi családszerkezeti formákat.⁷⁴

1992 óta azonban az északi nagytáj szisztematikus feltárása is megindult a *La ricerca folklorica* (Néprajzkutatás c. folyóirat) újabb számaiban. Meglehetősen nagy késéssel, de a lemaradást behozni akarók buzgalmaival fordultak a téma felé a velencei régióban is. Ezt bizonyítja egyebek között az 1997–1998-as tanulmányosorozat Glauco Sanga szerkesztésében. A *La ricerca folklorica* családdal foglalkozó kötetei táji megoszlást is mutatnak. Az újabb számokban már nem Délről szóló tanulmányokat olvashatunk – mint a Solinas szerkesztette két korábbi kötetben Rómában, Sienában és dél-olasz tájakon járt beszámolókat –, hanem Velence Tartomány, Friuli

74 *Viazzo–Albera* 1992: 188–189.

és Lombardia, azaz Észak-Olaszország keleti és középső területein végzett kutatások látnak napvilágot. Sanga célja mindenekelőtt a hegyvidéki falvak, a földrajzilag eltérő adottságú területek többféle fejlődésen átment családtípusainak felmutatása. Az így érintett szűkebben vett körzetek Belluno, Padova melletti dombság (*Colli Euganei*), Sondrio és Udine. Immáron négy kötetnyi, családdal foglalkozó néprajzi írás jelzi a kutatások fellendülését.

Az írásokból érzékletes képet alkothatunk a *nagycsalád funkcióiról*, időnkénti szerepvesztésének okairól, újraéledésének körülményeiről, a községek társadalmán és tájakon belüli előfordulási arányáról, valamint arról, hogy a környező társadalomban zajló változások miként és milyen mértékben hatnak a paraszti háztartás méretére, és melyek a gyors családi reagálás döntő tényezői.

A családdal foglalkozó néprajzi és antropológiai munkák nemcsak regionálisan oszlanak meg észak és dél között, hanem egy a két szerkesztő személye körül kialakult eltérő kutatói kört, irányultságot is sejtetnek. Sanga „néhány alapkutatás dokumentumainak” tekinti a maga szerkesztette kötetek tanulmányait, Solinaséhoz képest jóval szerényebb ambíciói és immáron konkrétan körülhatárolt céljai vannak. A 37. és 38. kötetek nagy erénye, hogy a tanulmányok forráshasználata sokrétű – aprólékos levéltári és demográfiai kutatások állnak a háttérben –, és tulajdonképpen az az eklektikus megközelítés látszik megvalósulni bennük, melyet Solinas korábban javasolt. Leginkább mikrotörténetinek nevezhető vizsgálatainkban kisközösségek családi életét sok példán keresztül, gazdagon illusztrálják a szerzők.⁷⁵ A nemzetközi család-szakirodalmat is figyelembe vevő meglehetősen aktív műhelymunka helyszíne a velencei Ca' Foscari egyetemen Sanga által vezetett néprajzi (Etnologia) tanszék. A család struktúrájára, valamint a kultúra és a gazdaság közti kapcsolatokra összpontosító vizsgálatok általános módszertani elvei a következőképpen foglalhatók össze: 1. A családi életciklusok vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, mivel meggyőződésük, hogy egy adott közösségen belül a család pillanatnyilag érvényes formáját nem lehetséges egyidejűleg megragadni. 2. Egyszersmind néprajzi és történeti megközelítésük is, vagyis az adatközlők szóbeli megnyilatkozásait levéltári kutatásokkal egészítik ki. 3. A lehető legrészletesebben igyekeznek beszámolni arról az etnográfiai kontextusról, melyben a családi élet zajlik. 4. A kutatás választott időkerete a XIX. század elejétől a második világháborúig eltelt időszak. 5. Feltételezik, hogy a családszerkezet és gazdaság közt szoros összefüggés van, és erre következetesen igyekeznek rávilágítani.⁷⁶ A nemzetközileg széles körben elfogadott eredmények alkalmazása jellemzi az újabb kötetekben írott tanulmányok szerzőit. A legtöbb itt megjelent tanulmány például Peter Laslett „háztartási csoport” típusait alkalmazza.⁷⁷ Az első kötetben három tanulmány közlését olvashatjuk a Velence tartományban végzett kutatás eredményeiről, e kutatások közül kettőnek a helyszíne (*Forno di Zoldo* és *Tisoi* községek) Belluno tartomány volt. *Forno di Zoldo*ban eredetileg állattenyésztő és bányászcsaládok férfitagjainak munkamigrációjáról (akik előbb moz-

75 Sanga G. 1998/A: 3.

76 Sanga G. 1998/A: 3.

77 Laslett. P. 1977: 30–54.

góarusok lettek, majd fagyaltkészítők) és *Tisoi* kőbányászfaluban a női és gyermek mezőgazdasági bérmunka migrációjáról kapunk leírást. *Tisoi*ból, e Dolomitokhoz tartozó és Piavehoz közeli településről is elvándorlásra kényszerülnek a helybeliek. A XIX. században itt is a nagycsalád volt a legelterjedtebb forma, a családok 45% élt valameddig nagycsaládos formában ebben az időszakban, ezeknek a családoknak átlagos mérete *Tisoi*ban 13,4 fő volt. Ismert volt errefelé a nagycsaládnak egy különösen kedvelt típusa. A családok többsége, az összes nagycsalád 20%-a két vertikális kiscsaládból tevődött össze. (Ezek a nagycsaládok mégsem tekinthetők „törzscsalád”-nak, hiszen nem minden esetben az elsőszülött maradt a szülőkkel együtt, és a vagyont is elosztják a leszármazottak között.) Azoknak a szintén vertikális típusú nagycsaládoknak is meglehetősen magas volt a számuk, melyekben kettőnél több volt a családmag (11%). Ezzel szemben a horizontális típusú nagycsaládok nagycsaládokon belüli aránya 13% körül mozgott a vizsgált időszakban. A kiterjesztett kiscsalád véletlenszerű és esetleges forma volt, és gyakran úgy jött létre, hogy az egyik szülő halála után a még élő szülővel együttmaradt az egyik gyermek, és ő családot a szülői házban alapított, úgy, hogy esetleg még nőtlen fivéréi is ott éltek. A munkamigráció az egész falut megmozgatta, még azok is eljártak dolgozni időszakonként, akiknek volt saját földjük, mert nem tartották elégségesnek a család megélhetéséhez a saját termést. A családméret azonban legfőképpen rétegspecifikus volt *Tisoi*ban – állítja a szerző más kutatásokra is hivatkozván –, a gazdák jellemzően nagycsaládban, a csak idénymunkából élők és a cselédek pedig többségükben kiscsaládban éltek.⁷⁸

A *Rovolon*ban végzett kutatás a síkság és hegyvidék között megmutatkozó belső társadalmi-gazdasági differenciálódást példázta.⁷⁹ *Rovolon* falvai az Euganei domb-ságban (*Colli Euganei*), Padovától délre eső dombvidéken elhelyezkednek el. Capodaglio afelől akart megbizonyosodni, hogy valóban van-e társadalmi-gazdasági szempontú különbség síkság és hegyvidék között egyazon közigazgatási egységen (vagyis egy meglehetősen kis területen) belül. *Rovolonra* épp azért esett a választása, mert az önkormányzata alá eső falvak (*Rovolon*, *Carbonara* és *Bastia*) domborzata változatos, hegyvidéki és síkvidéki területek váltakoznak. Az egyes családok alakulásának családfők szerinti, részletes leírását pedig osztályozás követi, melyből kiderül, hogy az adott vidéken az adott korszakban egyértelműen a nagycsaládok (*fam. multipla*) voltak többségben: 68,7%. Capodaglio nagycsaládnak tekintett minden olyan családot, mely a jelölt szakaszban akárcsak csak egy évig nagycsaládként élt. Nukleáris családnak tekinti ezzel szemben azt a családot, amely kevés időre sem vette fel a nagycsalád formát. A bővített családok (*fam. estesa*) aránya: 15%, ugyanakkor kiscsalád (*fam. nucleare*) 11,8%, magányosan élők pedig mindössze 3,5%.⁸⁰ Következtetése szerint a nagycsalád forma igen elterjedt, hiszen ha a kiterjesztett kiscsaládot és a nagycsaládot együtt nézzük, arányuk a 80%-ot is meghaladja. A családok maximális kifejlődésére, azaz ciklusaira leginkább a családfő (*barba*) életkora volt befolyással. Ha 40 évesnél fiatalabb volt a *barba*, az öt körülvevő család az ese-

78 Fontana L. 1998: 5–50.

79 Capodaglio C. 1998: 95–142.

80 Capodaglio C. 1998: 126.

tek többségében még nem volt nagy, de ha már átlépte az 50. életévét, családja nagy vagy legalábbis kiterjesztett típusú lett. A nagycsaládok irányába történő fejlődés a demográfiai adatokból is kiolvasható: a népesség növekedésével nem nőtt párhuzamosan a családok száma 1881 és 1901 között. Ebben az időszakban mégis 20%-ról 35%-ra nőtt a nagycsaládok aránya. A növekedés egyértelmű, de mérsékelt. E tendencia okai között az első helyen az elszegényedett családtagok befogadása állt. De a tendencia maradt, a XX. század első két évtizedében tovább nőtt a családok mérete. Itt a szerző további két okot lát kiemelendőnek: a kisbirtokos parasztok és a bérlők pénztakarékosság végett családi munkaerőt alkalmaztak, másrészt ebben az időben különösen kevés lakás állt üresen, a mezőgazdasági munka perspektívát kínált a vizsgált falvakban. Mindemellett feltűnő, hogy milyen gyorsan változik a családok szerkezete. A bővített kiscsalád nukleáris családdá vagy nagycsaláddá válik. Capodaglio a családi ciklusok vizsgálatát is elvégzi, a három helység összes családjának mintegy egyharmada, 253 család családi lapjai alapján, melyeket 1871 és 1921 között a *rovoloni* városházán őriztek. Végezetül érdekes megfigyelés, hogy a jómódú parasztcsaládokban élt egy többnyire férfi házicseléd (*domestico, celibe*), aki mind a ház körüli, mind a mezei munkákban segítségére volt a családnak egész éven át. Nem ritka, hogy szintén a jómódú családokban magányos, sokszor nem is rokoni személyek (*conviventi*) is éltek tartósan, akik minden bizonnyal fizettek a szállásért és az étkezésért, a családnak így további jövedelmet biztosítván. Capodaglio vizsgálatának fontos tanulsága, hogy a domborzattól függetlenül érvényesült a nagycsalád kialakítására, fenntartására való törekvés a három faluban egyaránt. Ebből következően a nagycsaládforma a gazdasági élettel összefüggő táji jellemzőnek tekinthető, és nem függ különösebben a domborzati adottságoktól.

Az alpesi nagycsaládnak szentelt kötet előszavában Sanga kifejti azon nézetét, hogy a hagyományos alpesi gazdálkodás alapvetően és régtől fogva pásztorkodáson alapul, és a földművelés itt csak kiegészítő jellegű, járulékos tevékenység lehetett. Érvelésének kiindulópontja, hogy az „alpesi parasztok” kifejezés, melyet általánosi-tóan és gyakorta használnak, értelmetlen. Még ma is világosan látható, hogy az értékek skáláján az első helyet foglalja el a hegyi pásztorkodás. Az adatközlők szerint az számít „jó partinak”, akinek van „földje, tehene és hegye”, és itt a föld állattenyésztést jelent: „a föld mindenkivel bőkezű volt, hiszen akinek csak egy kis darab földje is volt, már tarthatott tehenet, disznót, kecskét és birkát”. Az állattenyésztés pedig családi keretek közt folyt és a nőkre volt bízva, ők foglalkoztak az egész földművelő-állattenyésztő szektorral (*settore agro-pastorale*), azaz a legeltetéssel, a tűzifa- és a szénabegyűjtéssel és azzal a kevéske kis mezőgazdasággal, amennyire a hegyi gazdaságnak szüksége volt. Sanga véleménye szerint „az Alpesekből kiinduló emigráció”⁸¹ strukturális jelenség, vagyis nem újkori konjunkturális okokból alakulhatott ki, hanem a hegyi falvak életmódjának olyan „állandó antropológiai tényezőjeként” fogható fel, mely már a mezolitikum óta nyomon követhető. Sanga az alpesi gazdálkodást azon jellegzetessége alapján tartja „mezolit” típusú gazdálkodásnak, hogy a

81 Az „emigráció” jelentése itt valójában munkamigráció, ingázás, munka céljából történő időszakos elvándorlás.

férfiak vadásznak, a nők állatot tenyésztnek. A férfinép nomádnak nevezett életformája az újkorban vándorlással járó, házaló életformájú kézművességet jelentett. A gazdálkodás későbbi fejlődési szakaszában pedig a férfi időszakos elvándorlással, ingázással szerzett jövedelme és a nő földművelő-állattenyésztő tevékenysége együttesen tette lehetővé a hegyvidéki megélhetést. Az alpesi legeltetést családi szinten végezték a nők, elsősorban a lányok. *Grosioban* az „éjszakai udvarlás” (*bundling*) gyakorlatának nyomai felfedezhetőek, habár ennek a szokásnak olaszországi meglétét mindeddig csak szórványosan bizonyították. A hegyi tanyákon éjszakánként meglátogatott lányokról annyira sok történetet lehet hallani, hogy – ebből ítélve – az is elképzelhető, hogy a szokás annál szélesebb körben volt elterjedve, mint azt eddig hitték. Az „éjszakai udvarlás” gyakorlata mindazonáltal azt is tanúsítja, hogy egyéni, és pedig női irányítás alatt áll az alpesi legeltetés.

Mivel a férfiak hosszú távú munkamigrációban éltek, vagyis nem foglalkoztak a mezőgazdasággal, természetes volt, hogy a vezető szerep a nőké legyen vagy egy kulturálisan a nőhöz hasonló szereplőé, a nőtlen *barbáé*. A „nőtlenek” családon belüli kiemelt szerepét már Livi-Bacci is hangsúlyozta. A faluban – ami itt földművelő és állattenyésztő gazdaságot jelentett – a vezető szerepet nőknek kellett ellátniuk vagy a szociális helyzetükre nézvést még „nőnek” számító fiúknak és öregeknek.⁸² Nem sok hasznát vették volna egy megnősült, majd az év nagy részében távollévő férfinak. Az így kialakult családon belüli rang a termelés szerkezetéből fakadóan maradt fenn.

Dalla Valle tanulmánya egy Treviso környéki faluban, *Collalbrigóban* végzett vizsgálatról számol be. A falut jobbra szőlőművelésből élő felesbérli családok lakják (1850-ben és 1940-ben egyaránt 67% volt a felesbérliök számaránya az összes lakozóhoz képest),⁸³ nekik nagy kiterjedésű birtoktesteket kell megművelniük, a tulajdonosoknak kifejezett érdekük, hogy ne legyen felaprózva a terület. Ez az alaphelyzet – a föld tulajdonosának azon gazdálkodáspolitikai szempontja, hogy egy-egy családra nagy birtokrészt bizzon – készíteti a családokat arra, hogy nagy létszámúak legyenek. A helyben maradás igénye erős, ezzel összefüggésben az endogámiára, sőt a rétegendogámiára (az azonos társadalmi csoport tagjaival való házasságra való törekvés szokására, olaszul *omogamia*) hajló viselkedést egyaránt követni lehet 1821 és 1940 közt. Fontos megfigyelése a szerzőnek, hogy egy adott család egyhelyben lakása és a genealógiai állomány tudatos növelése közt egyenes arányosság tapasztalható. Tehát a háztartási ciklus hossza a helyváltoztatásokkal szoros összefüggésbe hozható: a rövid ideig egy helyen lakó családok genealógiai állománya gyorsuló ütemben csökken, a további költözések e csökkenés mértékét növelik, sőt, némely esetben a városba való távozáshoz is elvezetnek. A *nőtlenek* jelenléte ebben az üzemszervezeti egységben pedig afféle reprodukciós biztosítékul szolgál az adott család számára: a háztartási csoport egyensúlyát hivatott folytonossá tenni, hiszen némely esetekben csakis a házasságkötésről való lemondás révén lehetséges az együttélés demográfiai összetételét fenntartani. A nőtlenek és a hajadonok a követ-

82 Sanga G. 1998/B : 3–4.

83 Dalla Valle 1998: 37.

kező két funkciót töltik be a háztartási csoportban: az együttélés időtartamát meghosszabbítják, a szétválás idejét ezzel távolabbra helyezik, valamint felnőtt, életerős munkaerőt állítanak a csoport többi tagjának szolgálatába. A vizsgálatok tanulsága még, hogy az egy helyben lakás hosszú nyugalmi állapotában a családok a nagycsaládos szervezeti forma felépítésén munkálkodnak. *Collalbrigóban*, e jellegzetesen nagycsaládos faluban a felesbérlok eredményes gazdálkodását befolyásoló feltétel az elegendő munkáskéz, a bőséges számú férfi leszármazott. A felesbérlo és a bérlo családok legfőbb célja, hogy egyazon birtoktest művelését hosszú időn át végezhesék, és e cél elérése érdekében többféle stratégiát tartanak elfogadhatónak: külső tagok befogadását, belső tagok kiáramoltatását, külső tagok időszakos alkalmazását. A számukra oly fontos egyensúlyt a birtokméret esetleges megnövelése, a föld adottságainak kiismerése és ennek következtében a legmegfelelőbb szőlőfajták megválasztása jelentheti; mindezt csak hosszan tartó helybenlakással lehet elérni. A stabil birtokirányítás lehetősége pedig a család demográfiai erőviszonyain, életkori összetételén is múlik.⁸⁴ Mint látni fogjuk, a 40-es évek padovai nagycsaládjainak stratégiái kísértetiesen hasonlítanak a *collalbrigói* esetre.

Padova környéke egykor a kis- és törpebirtokosok, valamint a kisbérlok hazája volt. Körükben végeztem terepmunkát az 1990-es években. A kicsi és legfeljebb a közepes üzemméret volt itt jellemző és az első világháborút követően az egészen apró gazdaság.⁸⁵ A kis méretű földtulajdonból vagy bérletből nyerhető jövedelem a XX. század derekán már nem volt elégséges egy – egyébiránt errefelé széles körben elterjedt – nagycsalád eltartására. Szükségessé vált egyéb munkák vállalása, és a nagycsaládszervezetben élő parasztság körében a „kétlakóság” lett a biztos megélhetés záloga. A paraszti nagycsaládos üzemszervezet egyre inkább a múlté. A ma itt gazdálkodók üzemének átlagos mérete már nagyobb a korábinál, de a gazdaságok száma jóval kevesebb lett. Ez a fejlemény is, mint oly sok más tényező, az üzemszervezet vállalkozássá alakulására enged következtetni. Az átlagos üzemméret 1990-ben 5,6 hektár volt, 1998-ra már 6,7 hektár lett. Emellett 1990 és 1998 között 18,4 hektárról 20,9 hektárra emelkedett a megművelt átlagos földterület mérete azoknál a földműveseknél, akik nem csak saját, hanem újabban mások földjeit is bérletben művelik. A család mérete azonban egyre csökkent a külső munkahelyek teremtésével párhuzamosan. Az egyes esetek vizsgálata arra enged következtetni, hogy amint a családi gazdaságon kívüli munkahelyek egyre nagyobb anyagi biztonságot jelentettek, a nagycsalád bomlása végérvényessé vált.⁸⁶ Hozzátehetjük, hogy a padovai parasztság ebben az északolasz helyzetben az archaikusnak nevezhető mintát követi. Itt csak nagyon későn és nehezen válnak meg a családok az összetett háztartási csoport újratereptéséről. A nagycsaládi gazdálkodásnak itt még sokáig meglesznek a feltételei, mint a dolgozatból kiderül. Tehát a „multilineáris fejlődés” elmélet terepmunkámat igazolja.

84 *Dalla Valle* 1998: 21–42.

85 *Vanzetti* 1981.

86 A konkrét esetekről egy későbbi tanulmányomban számolok be részletesen.

Talán meglepő, de az urbanizáció és az iparosítás a vártnál csekélyebb hatással van – egyes vélemények szerint – a család belső rendjére és kapcsolatrendjére, mint mondjuk a gazdaságirányításban megnyilvánuló stratégiákra. Egy délolasz régióban (Calabria) végzett kutatás azt példázza, hogy az iparosodásnak a család belső rendjére mindössze csekély kihatása van. *Altopiano* nevű faluban a rokonsági, a lakhelyi és a rétegendogámia többé-kevésbé újratermelődött, fenntartván a kultúra folytonosságát, eközben a település – esetükben elsősorban a délről északra irányuló munkamigráció révén – bekapcsolódott a regionális és a nemzeti piacba. A gazdasági változások egyszersmind új elemeket is vittek a régi házassági szokásokba. Példaként nézzük meg, hogyan változtak meg a gazdasági jellegű tartalmak a földbirtokos réteg viselkedésének modelljében. A latifundiumok korából az új középosztály, az újgazdagok korszakába való átmenet során a föld és a ház helyett a pénz birtoklása került előtérbe, mindazonáltal a házasság formai keretei – mint például a házassági stratégiák – szinte érintetlenül maradtak. Ezt a megállapítást statisztikai adatok is megerősítik: 1976-ban, a vizsgálat évében 1556 családból mindössze 13 esetben szegték meg a felek tudatosan a „társadalmilag elfogadott” házasságkötés helyileg érvényes, szigorú tabuját.⁸⁷ Ez a példa is bizonyítja, hogy a változások és a marandóság közti árnyalatok helyszínenként mások (nemcsak) Olaszországban.

A mindennapi élet, a hétköznapi történelmének feltárására irányuló kutatások sorát bővíti egy Campanini szerkesztette kötet. A szerzők az olasz családot mint az elmúlt 140 év *hétköznapi életének fő mozgatóját* mutatják be. A szerelem és a házasság összefüggéseiről értekezik Kauffmann egy másik kötetben, az átalakulás egyes elemeit, részleteit világítja meg Golini a maga könyvében, a család és az iparosodottság közti összefüggésekre tér ki De Rita, a házassági kedv csökkenése a fő kérdése Barbagli szintén történeti szempontú kötetének.⁸⁸

A délolasz család iránti érdeklődés már a szociálintropológusok érdeklődését is felkeltette az 1950-es éveitől kezdve, és az eredmények közösetanulmányokban közlésre kerültek. Davis a mediterráneumban végzett nemzetközi antropológiai kutatásokat összegzi, számos gyűjtőpont található Olaszországban is. De már a könyve elején közreadott térkép átnézésekor kiderül, hogy leginkább délen jártak az antropológusok. Előfordult ugyan egy-egy kutatás északon, Friuliban és Piemontban is, de a Pó-síkság területén nem folytattak vizsgálatokat. Ettől függetlenül a mediterráneumban dolgozó antropológusok szempontjai figyelemre méltóak más kulturális minta vizsgálatakor is. Ilyen például az egyes városok vidéke közti táji eltérések kérdése.⁸⁹ A munkavégzésnek a mezőgazdaságitól eltérő helyszíne, a városi munkavállalás, a migrációk és az emigrációs hullámok, melyek a mezőgazdaságból élőket is újabb és újabb stratégiák kidolgozására készítették.⁹⁰ A gazdálkodásra és a családi életre vonatkozó részek is számos tanulságot hordoznak. Többek között ilyen téma a nőknek a családi gazdaságban való alkalmazása. A nők által elvégezhető munkák te-

87 Piselli F. 1983: 63–66.

88 Campanini G. 1994, De Rita G. 1988, Golini A. 1988, Kauffmann J–C. 1996, Barbagli M. 1990.

89 Davis J. 1980: 30.

90 Davis J. 1980: 40–52.

rén számos különbséggel találkozhatunk az egyes kutatások eredményeinek összevetésekor.⁹¹

A mediterráneumról az él a köztudatban, hogy fejlett városok sűrű hálózata alkotja, a városok közt folyamatos és ösidők óta tart a lakosság vándorlása, és a városok a vidékükkel szoros kereskedelmi és szervezeti kapcsolatban állnak. A terület túlnyomó részére nézve igaz lehet ez az állítás, de például Davis felhívja a figyelmet arra, hogy a mai Olaszország esetében nem teljesen elfogadható. Ugyanis Dél-Olaszországban mindössze három igazán nagy város van (Róma, Palermo, Nápoly). Ezekről a nagyvárosoktól a falusi lakosság többsége mindig is messze élt. A kisebb mezővárosi központok délen pedig nem voltak kellő civilizáló hatással a környezetükre, például a kereskedést sem szorgalmazták.⁹²

Davis megemlíti, hogy a fivérek közti rivalizálás nem ritkán észlelt jelenség a családon belül. Érdekesnek tartja viszont, hogy egyetlen kutatás sem tár fel lányok közti rivalizálást. Ennek okát abban véli felfedezni, hogy a veszekedés és civakodás akkor jelentkezik, mikor versenyhelyzetben állnak egymással a szóbanforgó személyek. A nők a nagycsaládban teljességgel ki vannak zárva a versenyből, hiszen a férfiak tisztje a mindennapi kenyérről gondoskodni. A túléléshez szükséges „eszközök birtoklása” is a férfiak dolga.⁹³ A család megélhetését biztosító földbérletet is, mondhatnánk, „versenyszerű viselkedés” révén szerezte meg a családfő. A család feje „a gazda, a ház ura”, a nagycsalád szervezője és vezetője. Kijárt a gazdának ez a megszólítás a családtagok és a szomszédság részéről is. Az a tény, hogy nagycsalád „főt” választ magának, már önmagában kifejezi a család azon stratégiáját, hogy a hagyományos életformát nem kívánja még megszüntetni. Ezért azt mondhatjuk, hogy a nagycsaládi gazda mintegy jelképe a rendszer működésének. Ha a család már nem látja szükségesnek a családfő megválasztását, a nagycsalád mint intézmény kerül válságba.

Davis mediterrán kutatásokból⁹⁴ levont következtetése szerint egyes közösségekben a nők feszítették szét a hagyományos családi kereteket.⁹⁵ Különösen azokban a családokban van ez így, amelyekben a nők is visznek némi vagyont a házasságba, alapítja meg saját Pisticciben végzett vizsgálata alapján a szerző. De hasonló végeredményről számol be a galileai vizsgálatot végző szerző, Rosenfeld is, szintén Davis átnézetében. A nőket „személyes, gazdasági és státusbeli okok” vezetik arra, hogy a közös vagyon mielőbbi megosztását szorgalmazzák. A háztartási csoporton belüli önállóság megszerzésére minduntalan törekszenek, a nagycsaládban vagy kiterjesztett családban élő nők rangot szeretnének maguknak kivívni. Az óhajtott rang megszerzése által pedig a háztartási csoporton kívüli nőkkal alkotott szövetség válna számukra lehetővé. Szeretnének végre „a maguk módján takarékoskodni és saját háztartást vezetni”.⁹⁶ Az említett példákban a családoknak csak töredéke élt olyan teljes – a felbomlás je-

91 Davis J. 1980: 52–57.

92 Davis J. 1980: 30.

93 Davis J. 1980: 197.

94 Davis J. 1980.

95 Ugyanerről lásd: *Fél* 1944: 5.

96 Davis J. 1980: 200.

leit még magán nem hordozó – nagycsaládban, ahol legalább két fivér élt családostul az öregsülőkkel együtt egy háztartásban, derül ki Davis szavaiból. A fent említett családokat minden valószínűség szerint már a többszörös szétválás utáni állapotban találta a kutató, hiszen a leírás a kiscsaládosodás irányába haladó családokra jellemző. A fenti példákkal ellentétben, Padova környékén a beházasodó nőknek nem volt lehetőségük helyzetüket komolyabban befolyásolni.

Davis a mediterrán kutatásokból egyértelműen arra a megállapításra jut, hogy azok közt a fivérek közt, akik hosszú időn keresztül – egészen a szétválásig – együtt dolgoztak, sokkal békésebben zajlik a szétválás, mint azoknál, akik ugyan már egy ideje szétváltak, de fennmaradt egy kisebb, vita tárgyát képező elosztásra váró vagyron. Az ilyenkor kialakuló vitáknak az az oka, hogy addigra már szakítottak a korábban mindkét fél által elfogadott normákkal.⁹⁷ Padova mellett Maggiolókék békésen és viták nélkül váltak szét 1986-ban. Egy külső személy, az ügyvéd beszélt rá a fivéreket a közös anyagiak megosztására. De azóta is megvannak a Maggiolo kiscsaládok közti szoros kapcsolatok, és a közös munka is rendszeresen előfordul, ha a helyzet úgy kívánja. A mindennapos látogatások, esténkénti beszélgetések mind a nagycsaládból ismert kapcsolatokat imitálják. Megváltozott formában – külön háztartásban élve – együvé tartozásukat ma is hangsúlyozni kívánják.

Összességében azonban hiányoznak a mediterrán kutatásokból a kutatók által levont általános következtetések, az összehasonlítási kísérletek, az összevetések.⁹⁸ 1977-ben még Davis nem mondhatta azt, hogy van mediterrán antropológia. Azóta mások is hasonlóképpen elmarasztalóan vélekedtek a mediterrán tanulmányok soráról. De történt egy s más e téren. A római egyetemen Mediterrán tanulmányok elnevezésű néprajzi kurzus működik Minicuci irányításával. Az antropológiai mediterráneum-kutatások első szériája volt csupán a Davis által ismertetett közösségtanulmányok sora, most ezeket újabbak követik.⁹⁹

Bravo megállapítja a múlt századi néprajzi kutatásokra visszatekintő összefoglalójában, hogy az olasz parasztcsaládok közt a XIX. és a XX. század fordulóján nagyobb volt a nagycsaládok aránya, mint a többi nyugat-európai országban. A néprajzi kutatások ezenkívül rámutattak arra, hogy házasságokat egyre későbbi életkorban kötötték meg. Világossá vált, hogy az északolasz nagycsaládokban a patrilokalitásra törekedtek, gyakorta éltek az öreglegénység és a hajadonság intézményével. Mindezek a családi életet szervező stratégiák a felesbérli és a bérli családokra egyre jellemzőbbek lettek a századfordulón, a XX. század elején.¹⁰⁰

A kutatók sok esetben felfigyeltek arra, hogy a kiscsaládnak nem mindig van sajátos karaktere. Fél Edit szerint a martosi kiscsalád teljesen megegyezik a nagycsaláddal, olyannyira, hogy Martoson a kiscsalád a nagynak kezdeti formájaként fogható fel. A vagyron megítélésében, a munkamegosztásban és tekintélyelvben egyaránt

97 Davis J. 1980: 201.

98 Davis J. 1980: 16.

99 Mint pl. a következő palermói kiadványok 1994-ből és 1995-ből: *Vibaek, J.*, szerk., *Per una storia del costume mediterraneo* 1–2, Palermo, Facoltà di Lettere e Filosofia, Servizio Museografico–Atti e Materiali.

100 Bravo G. L. 2001: 135–136. (A szerző utalásai: *Bargbagli és Kertzer* 1992, *Viazzo és Albera* 1992.)

patrilinéaris szemléletű mindkét családtípus. „Lehetőleg minden a közre menjen” – idézi a martosi véleményt Fél.¹⁰¹ Ugyanilyen megállapításra jutnak az olasz szerzők is az északi nagycsalád kapcsán, mint láttuk a Sanga szerkesztette kötetekben. Magam is a nagycsaládi mechanizmusokat fedeztem fel a már kiscsaládi keretek közt élő és még gazdálkodó családokban terepmunkám során.

A háztartási csoport mélyreható és szintén mikroszintű vizsgálatai körében jelennek meg az „életciklus”-vizsgálatok. A családi életciklusok szinkron és diakron vizsgálata – mint jellemző kutatói megközelítések – a kulturális típus más és más jellemzőire hívja fel figyelmünket. A diakron vizsgálat az egy családon belüli ciklikus genealógiai események ismétlődése által enged következtetni a család jellemző formájára. A családok párhuzamos élettörténetei lehetővé tesznek szinkron vizsgálatot is, mely által pedig a jellemző családforma (esetünkben a nagycsalád) elhalványodását, elerőtlenedését, majd megszűnését követhetjük nyomon. Mindkét megközelítés alkalmas a változások figyelemmel kísérésére. A legjelentősebb vizsgálatokat a családi életciklus tárgyában Grilli végezte toszkán terepen.¹⁰²

Ami a *mentalitást* illeti, a falusias és paraszti életfelfogás és viselkedés az anyagi körülmények fokozatos megváltozása ellenére még nem szűnt meg teljesen. Di Nola¹⁰³ szerint a paraszti kultúra gazdasági, tárgyi és strukturális átalakulása és hanyatlása nyilvánvaló tény. De mint minden kulturális együttesnek, a falusinak sem csak anyagi és gazdasági elemei vannak, hanem vannak viselkedésformái és mentalitásformái is. Határozottan kijelenti, hogy a falusi viselkedésformák és a paraszti mentalitás olaszországi megszűnéséről korai még beszélni. A kulturális modelleken belül a „kulturális viselkedés” az értelmezésnek az anyagi-gazdasági és ergológiai szinthez képest magasabb szintjén képzelhető el.¹⁰⁴

IRODALOM

- BARBAGLI, MARZIO–KERTZER, DAVID. (szerk.) (1992): *Storia della famiglia italiana. 1750–1950. II* Mulino. Bologna
- BARBAGLI, MARZIO (1990): *Provando e riprovando. Matrimonio, famiglia in Italia. II* Mulino. Bologna.
- Barbagli, Marzio, (a cura di) 1977: *Famiglia e mutamento sociale*. Società editrice il Mulino, Bologna
- BARBAGLI, MARZIO, (1984): *Sotto lo stesso tetto. Mutamenti della famiglia in Italia dal XV al XX secolo*. Bologna, Il Mulino
- BARBERO, GIUSEPPE–MAROTTA, GIUSEPPE (1991): *Mobilità e mercato del lavoro agricolo dal dopoguerra a oggi*. In: Bevilacqua, P. (szerk.): *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea*. Vol. II: *Uomini e classi*. Ed. Marsilio. Venezia, pp. 857–867.
- BERNARDI, BERNARDO (1998): *Uomo cultura società. Introduzione agli studi demo-etno-antropologici*. FrancoAngeli. Milano
- BERNARDI, ULDERICO (1975): *Una cultura in estinzione. Ricerche sull'identità contadina fra Piave e Livenna*. (Gaspere Barbiellini Amidei előszavával) Marsilio. Venezia–Padova

101 *Fél E.* 2001: 48–50.

102 *Grilli S.* 1992, 1997.

103 *Di Nola A.* 1990.

104 *Di Nola A.* 1990: 932.

- BERNARDI, ULDERICO (1987): *Paese veneto. Dalla cultura contadina al capitalismo popolare*. Ed. Del Riccio. Firenze
- BERNARDI, ULDERICO (1990): *Culture locali*. Angeli Milano
- BERNARDI, ULDERICO (1991/A): La vita nei campi dal villano al metalmezzadro. In: Cortelazzo, Manlio (szerk.): *Cultura popolare del Veneto. La terra e le attività agrarie*. Silvana Editoriale. Padova. pp. 33–53.
- BERNARDI, ULDERICO, (1991/B): *Abecedario dei villani. Un universo contadino veneto*. Ed. Centro Biblioteche Villorba di Treviso. Treviso
- BERNARDI, ULDERICO, (1998): Le grandi trasformazioni sociali ed economiche nelle campagne trevigiane del dopoguerra. In: Ufficio Studi „Giulio Fantelli” (szerk.): *Atti del seminario „Il lungo cammino verso il superamento della mezzadria nel trevigiano” (1955–1971) Oderzo, 15 febbraio 1998*. (Materiali n. 9) Treviso. pp. 4–11.
- BEVILACQUA, PIERO (szerk.) (1989–1991): *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea*. I–III. kötet. Marsilio Ed. Venezia
- BIANCHI, BRUNA (1989): La nuova pianura. Il paesaggio delle terre bonificate in area padana. In: Bevilacqua, Piero (szerk.) *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi*. Marsilio Ed. Venezia. pp. 482–494.
- BRAVO, GIAN LUIGI (2001): *Italiani. Racconto etnografico*. (Gli Argonauti. – Collana dir. da Luigi M. Lombardi Satriani. – 71) Meltemi. Roma
- BRUNELLO, PIERO (1984): Contadini e „repetini”. Modelli di stratificazione. In: Silvio Lanaro, *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità ad oggi. IL VENETO*. Einaudi, Torino. pp. 860–909.
- CAMPANINI, GIORGIO (szerk.) (1994): *Le stagioni della famiglia. La vita quotidiana nella storia d'Italia dall'unità agli anni Settanta*. Ed. San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano)
- CANEPARI, L.–CAPITANIO, M. (szerk.) (1981): *Introduzione a ricerche etnografiche nel Veneto*. Accademia Olimpica. Padova
- CAPODAGLIO, CRISTINA (1998): Economia e famiglia a Rovolon (Padova) nei Colli Euganei. In: Sanga Glauco (szerk.) *La ricerca folklorica*, n.37. (Famiglie alpine lombardo-venete tra Otto e Novecento. Seconda parte.) Grafo Edizioni. Brescia. pp. 95–142.
- CASANOVA, CESARINA (1997): *La famiglia italiana in età moderna. Ricerche e modelli*. (Studi Superiori NIS/331. Storia.) NIS. Roma
- CLEMENTE, PIETRO, et alii, (szerk.) (1988): *Il mondo a metà. Sondaggi antropologici sulla mezzadria classica*. Il Mulino. Bologna
- CLEMENTE, PIETRO et alii, (1980): *Mezzadri: letterati e padroni nella Toscana dell'ottocento*. Sellerio. Palermo
- DALLA VALLE, ANNA (1998): Il ciclo della vita familiare dei mezzadri di Collalbrigo (Treviso). In: *La Ricerca Folklorica*. 38. szám. pp. 21–42.
- DAVIS, JOHN, (1980 (olasz kiadás): *Antropologia delle società mediterranee Un'analisi comparata*. Rosenberg Sellier, Torino
- DE RITA, GIUSEPPE (1988): L'Impresa-famiglia. In: Melograni Piero. (szerk.): *La famiglia italiana dall'Ottocento a oggi*. Laterza. Bari. pp. 383–416.
- DE SIMONIS PAOLO–FORNARO, ALESSANDRO et al. (1982–1983): *Cultura contadina in Toscana*. I–II. kötet. (I.: *Il lavoro dell'uomo*. 1982, II.: *L'ambiente e la vita*. 1983). Bonechi Ed. Firenze
- DI NOLA, ALFONSO (1990): Dal mondo magico al museo contadino, In: Bevilacqua, Piero (a cura di), 1990: *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. III. Mercati e Istituzioni*. Marsilio Ed. Venezia, pp. 911–936.
- FARAGÓ TAMÁS (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság és család. In: *Magyar néprajz. VIII: Társadalom*. főszerk. Paládi-Kovács Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 393–483.
- FARINELLI, FRANCO (1989): Lo spazio rurale nell'Italia d'oggi. In: Bevilacqua, Piero (szerk.) *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi*. Marsilio Ed. Venezia., pp. 229–247.
- FÉL EDIT (1944): Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. (A marcelházi Ramcsó-Czibor család élete. *Kisalföldi Közlemények*. 1. sorozat 3. szám.) Érsekújvár
- FÉL EDIT (2001): Nagycsalád és jogszokásai a komárom megyei Martoson. In: Fél E., *Régi falusi társadalmak*. Kalligram Pozsony. pp. 27–87.

- FÉL EDIT-HOFER TAMÁS (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó. Budapest
- FERRAROTTI, FRANCO (1981): *Storia e storie di vita*. Laterza. Bari
- FONTANA, LUCIA (1998): Emigrazione e famiglia a Tisoi (Belluno). In: Sanga Glauco (szerk.) *La ricerca folklorica*, n. 37. (Famiglie alpine lombardo-venete tra Otto e Novecento. Seconda parte.) Grafo Edizioni. Brescia. pp. 5–50.
- FULVI, FULVIO (1997): Dizionario di geografia umana. *Il Sapere. Enciclopedia tascabile*. diretta da Roberto Bonchio. 157. Ed. Tascabili Economici Newton. Roma
- GIORGETTI, GIORGIO (1974): *Contadini e proprietari nell'Italia moderna. Rapporti di produzione e contratti agrari dal secolo*. Einaudi. Torino
- GOLINI, ANTONIO (1988): Profilo demografico della famiglia italiana. In: Melograni Piero. (szerk.): *La famiglia italiana dall'Ottocento a oggi*. Laterza. Bari. pp. 327–382.
- GRILLI SIMONETTA (1992): „Famiglie vecchie e parenti alla persa” *Cicli domestici, dinamiche genealogiche e mobilità poderale in una fattoria del Senese*. In: *La Ricerca Folklorica*. n. 25. (aprile 1992). pp. 25–34.
- GRILLI, SIMONETTA (1997): *Il tempo genealogico. Le famiglie dei mezzadri in una fattoria toscana*. Torino, L'Harmattan Italia
- KATONA IMRE (1987): „Kétlakiság” c. szócikk. In: Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar néprajzi lexikon. I–V. kötet*. Akadémia Kiadó. III. kötet. p. 179.
- KAUFFMANN, JEAN-CLAUDE (1996): *La vita a due*. Il Mulino. Bologna
- LASLETT, PETER (1977): Famiglia e aggregato domestico. In: Barbagli, Marzio, (a cura di): *Famiglia e mutamento sociale*. Società editrice il Mulino, Bologna, pp. 30–54.
- LEVI, GIOVANNI (1992): Famiglia e parentela: qualche tema di riflessione. In: Barbagli, Marzio–Kertzer, David. (szerk.): *Storia della famiglia italiana. 1750–1950*. Il Mulino. Bologna. pp. 306–321.
- LIVI-BACCI, MASSIMO (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris kiadó. Budapest
- MANTINO, FRANCESCO–MARINI, MATTEO (1990): Famiglie rurali e percorsi di mobilità nel Lazio contemporaneo. In: Bevilacqua, Piero (szerk.) *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. II. Uomini e classi*. Marsilio Ed. Venezia. pp. 555–595.
- MENDRAS, HENRI (1973): Módszer a nyugati parasztság elemzésére. *Szociológia* I. sz. pp. 1–22.
- MINICUCI, MARIA (1994): Dalle famiglie alle clientele. In: *L'Uomo* (Roma) n. 1–2, (Riunirsi, riconoscersi, rappresentarsi. szerk. M. Minicuci). pp. 157–215.
- MINICUCI, MARIA (1989): *Qui e altrove. Famiglie di Calabria e di Argentina*. Franco Angeli. Milano
- MOSENA, ELISABETTA (1998): Famiglia, territorio, emigrazione e risorse a Forno in Val di Zoldo (Belluno). In: SANGA Glauco (szerk.) *La ricerca folklorica*, n. 37. (Famiglie alpine lombardo-venete tra Otto e Novecento. Seconda parte.) Grafo Edizioni. Brescia. pp. 51–94.
- PAÁL ZSUZSANNA (2000): Életút és egyén, történelem és közösség. Az olasz élettörténeti kutatások tapasztalatai. In: *Ethnographia*. 111/ 1–2. szám. pp. 221–258.
- PALUMBO, BERARDINO (1994): „Tu per sette generazioni...” Alcune riflessioni su discendenza e parentela in Europa. In: *L'Uomo* (Roma) n. 1–2: Riunirsi, riconoscersi, rappresentarsi. (a cura di M. Minicuci). pp. 235–301.
- PALUMBO, BERARDINO (1997): *Identità nel tempo. Saggi di antropologia della parentela*. Argo. Lecce.
- PAPA, CRISTINA, (1985, *Dove sono molte braccia è molto pane. Famiglia mezzadrile tradizionale e divisione sessuale del lavoro in Umbria*, Editoriale Umbra. Foligno
- PAPA, CRISTINA (1992): (a cura), *Antropologia e storia dell'alimentazione. Il pane*. Electa Editori Umbri. Perugia
- PISELLI, FORTUNATA (1983): Comunità e „mercato”. *La Ricerca Folklorica*. numero 7. (aprile) pp. 63–68.
- POLÁNYI KÁROLY (1997): *A nagy átalakulás. 1944¹*. Mészáros Gábor magánkiadása, Budapest
- Quaderni Storici*. n. 31 (gennaio-dicembre 1976): *Cultura materiale*. pp. 5–347.
- Quaderni Storici*. n. 35 (maggio-agosto 1977): *Oral history: fra antropologia e storia*. Bernardo Bernardi és Carlo Poni (szerk.). pp. 325–505.
- Quaderni Storici*. n. 39 (settembre-dicembre 1978): *Azienda agraria e microstoria*. Carlo PONI (szerk.). pp. 801–1035.
- RIESMAN, LEONARD (1973): Urbanizáció: a városfejlődés tipológiája. In: Szelényi Iván (szerk.) *Város-szociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. pp. 122–147.

- SANGA, GLAUCO (1998/A): Introduzione. *La ricerca folklorica*. n. 37. Sanga, G. (szerk.): Famiglie alpine lombardo-venete tra Otto e Novecento. Prima parte. Grafo Edizioni. Brescia. p. 3.
- SANGA, GLAUCO (1998/B): Introduzione. *La ricerca folklorica*. n. 38. Sanga, G. (szerk.): Famiglie alpine lombardo-venete tra Otto e Novecento. Seconda parte. Grafo Edizioni. Brescia. pp. 3–4.
- SARACENO, CHIARA (1988): La famiglia: i paradossi della costruzione del privato. In: Ariés–Duby, *La vita privata. Il Novecento*. Roma-Bari. Laterza. pp. 33–78.
- SCARPA, GIORGIO (1963): *L'agricoltura del Veneto nella prima metà del secolo XIX. L'utilizzazione del suolo*. ILTE. Torino
- SCHEURMEIER, PAUL (1980/I és II): *Il lavoro dei contadini. Cultura materiale e artigianato rurale in Italia e nella Svizzera italiana e retoromanza*. 1–2. kötet. Longanesi. Milano
- SOLINAS, PIER GIORGIO (1987): La famiglia. In: Braudel, F.: *Il Mediterraneo*. Bompiani. Milano. pp. 197–201.
- SOLINAS, PIER GIORGIO (1992/A): Presentazione. *La ricerca folklorica*. n. 25. Solinas, P. G. (szerk.): Forme di famiglia. Prima parte. Grafo Edizioni. Brescia. pp. 3–5.
- SOLINAS, PIER GIORGIO (1992/B): *Popolazioni e sistemi sociali. Linee di ricerca in etnodemografia*. NIS. Roma
- SOLINAS, PIER GIORGIO, (1993): Presentazione. *La ricerca folklorica*. n. 26. Solinas, P. G. (szerk.): Forme di famiglia. Seconda parte. Grafo Edizioni. Brescia. pp. 3–5.
- VANZETTI, CARLO (1981): Aspetti evolutivi dell'economia agraria del Veneto. In: Canepari, L.–Capitani, M. (szerk.): *Introduzione a ricerche etnografiche nel Veneto*. Accademia Olimpica. Padova. pp. 30–43.
- VECCHIO, BRUNO (1989): Geografia degli abbandoni rurali. In: Bevilacqua, Piero (szerk.) *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi*. Marsilio Ed. Venezia, pp. 330–335.
- VIAZZO, PIER PAOLO–ALBERA, DIONIGI, (1992): La famiglia contadina nell'Italia settentrionale. 1750–1930. In: Barbagli, Marzio–Kertzer, David. (szerk.) 1992: *Storia della famiglia italiana. 1750–1950*. Il Mulino. Bologna. pp. 159–189.

ZSUZSANNA PÁL

PEASANT HUSBANDRY AND FAMILY IN ITALY

The paper analyses the transformation of the traditional Italian peasant family-husbandries. The fact that the Italian pattern compares to the process of decline of Hungarian peasant-husbandries in a number of instances justifies the justification for a detailed study of the Italian process. Accordingly, the study examines the region-specific characteristics of the peasant-family, and husbandry in the second half of the twentieth century, as well as the most important agricultural, ethnographic and historical literature of the topic and of the period.

In the second half of the twentieth century we can witness the gradual decline of peasant husbandry in Italy. The author introduces in detail the regional variations of this process as well as the relations between husbandry-types and migration. As a result, we get a picture how urbanization, migration from the countryside, the change of family-models and industrialization made their impact on the lives of tenants, small peasant husbandries and agricultural paupers. The regional differences (in Veneto, Lombardy, the Appenines, Lazio etc.) are also presented. It is also possible to trace – through a number of examples based on ethnographic enquires – the characteristic elements and the process of decline of the traditional peasant-household.

TAGÁNYI ZOLTÁN

AZ IPARI KAPITALIZMUS ELŐTTI TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS. A LENGYEL PÉLDA

(A lengyel majorság és majorsági protoindustrializáció
tér szerkezete)

I. A TÉRBELI MUNKAMEGOSZTÁS CENTRUMAI ÉS PERIFÉRIÁI

Ismételten felmerül a kérdés: mi a modernizáció, továbbá mely nemzet példáját lehet, illetve kell követni. A nemzeti sztereotípiák kérdése is felmerül. Mindezen kérdések boncolgatása azt a problémafelvetést is indokolja, hogy a sajátos nemzeti utas fejlődés az adott nemzetre vonatkozott-e, ugyanis itt felmerülhet a regionális partikularizmus kérdése.

A modernizációval kapcsolatosan jeleznünk kell, hogy mely korszakban milyen gazdasági modernizációról van szó, mit kell tartanunk forradalmi jellegű átalakulásnak. A XIX. századi kapitalizmus genezisére vonatkozó tételek között a leginkább explicit elképzelések a marxi és engelsi elgondolások, miszerint az igazi kapitalizmus a gőzgép megjelenésével alakul ki. Ezen elképzelés szerint a kapitalizmus genezise egyenlő a nagy ipari gyárak és a gőzgéptechnológia megjelenésével, melynek szolgáiban szenvedő alanya a napi 12-14 órát dolgozó, egészségtelen élet- és lakáskörülmények között élő munkásosztály. *Engelsnek* „A munkásosztály helyzete Angliában” című munkája is elsősorban a gyáripartól megnyomorított munkásosztály helyzetére irányítja a figyelmet. De manapság is említhetünk olyan szerzőket, akik a kapitalizmus és a munkásosztály genezisének ezen szempontját domborítják ki.¹ Az ilyen kapitalizmusképnek az 1960–70-es években a volt szocialista országok kutatóinak egy része nagy jelentőséget tulajdonított. E kép szerint a kapitalizmus azonos a bekerítés mozgalmával, amelynek eredményeként az angol országutakat elárasztják a csavargók, a földjükről elűzött parasztok. Ezek megrendszabályozása érdekében hozták a szegénységi törvényeket („Poor Law”), valamint munkába állításuk érdekében alapították a munkaházakat („Workhouse”).² A kapitalizmus ezen képét tartották kötelező érvényűnek a szocialista országok tudományában.

1 E munkák köréből elsőként *Engels* (1976) munkája említendő (229–506. old.). A kapitalizmus genezisével együttjáró szociálpolitikai kérdéseket illetően, a sok közül említjük *Joseph Biederlack S. J.* (1904) (sechste Auflage 290. old.). Az újabb munkák közül lásd: *Wrigley Edward Anthony* (1987) 348. old.

2 E kérdésekkel a jóléti társadalom genezisével foglalkozó társadalomtörténeti munkák foglalkoznak. Ezek köréből említhetjük e kérdések utóéletét tárgyaló társadalomtörténeti feldolgozásokat: *Judith Ryder and Harold Silver* (1970) 340. old.

A kapitalizmus genezisének jelzett elképzelése a későbbiekben csak részint maradt aktuális. Így elsősorban az NSZK-ban az adenaueri korszakban a történetírás, főleg *Wilhelm Abel* révén több kardinális történettudományi kérdést felülvizsgált. Így ő hívta fel a figyelmet arra, hogy a kontinentális Európában a kapitalizmus genezisének volt egy olyan fázisa, amikor is a városi vállalkozói tőkés kihelyezéssel „Verlag” rendszer a falun a törpebirtokosok háziipari termelését és termékeik felvásárlását megszervezte. Ennek eredményeként a korai proletáriátus olyan válfaja alakult ki, amely intenzíven művelt zselléri földparcellával rendelkezve, a „Verlag” rendszerében házi- és kézműipari termeléssel foglalkozott. Abel „Agrarkrisen und Agrarkonjunktur” című munkájában lényegében nem támadta az angliai bekerítés tézisének, csupán azt jelezte, hogy az angliai bekerítés, valamint a gyáripari fejlődés angol sémája a kontinentális Európa korábbi fejlődésére nem alkalmazható. Ekkor még a nemzeti fejlődés sztereotípiáinak megfelelően az angol fejlődés sajátosságait ő sem vonta kétségbe.³ Mindenesetre Abel téziseiben az alapvető, hogy a kapitalizmus nemcsak nagy gyáripari termelés, a munkásosztály nemcsak bércaszárnyákban sínylő pária, hanem kisüzemi mezőgazdasági termeléssel együtt falusi kihelyezéssel házi- és kézműipari termeléssel is foglalkozhatott. Ezen nézet további vetülete, hogy a nagyipari megalománia víziójának téziseit Abel kutatásai nem támasztották alá, főleg a kontinentális Európa területén. Abel elképzelései szerint is a kapitalizmus genezise egyrészt falusi „néma forradalom” volna.

A következő alapvető kérdéskör: a területek közötti munkamegosztás, a centrum és periféria vizsgálatának kérdése. Ezen problémák kutatásának az 1970-es években nagy lökést adott *Immanuel Wallerstein* magyarul is kiadott munkája. Főleg az eredeti tőkefelhalmozás egyes központjai, az olasz városállamok, Spanyolország, Németalföld, valamint Anglia szerepét vázolja Wallerstein sajátos „holisztikus” történetnézetet képvisel, figyelemmel kísérve az akkori, manapság harmadik világbeli országok történetét is.⁴ Ezen holisztikus, egy egész világrendszerrel kutató elképzeléseiben a centrum és periféria gondolatai is nagy szerepet játszanak, bár ez nagyon régi történettudományi tanok felelevenítését jelenti. Felvethető a kérdés, hogy ebből a szempontból Wallerstein munkája mennyire tekinthető eredetinek. Például talán endogám, belső fejlődés eredményeként a 80-as évek szovjet tudományában is megszületett a holisztikus történetnézet, az európai centrumállamok története kutatásával együtt a harmadik világbeli országok, az egykori perifériák története vizsgálatával. Wallersteinhez hasonló koncepciót követ a *Csisztozvonov-* és *Barg-féle*, a késő feudalizmust, kora kapitalizmust kutató iskola. Az európai korai kapitalizmus jelenségeit vizsgálva az indiai és más, egykor koloniális államok és országok történetét is kutatják.⁵

3 Ezek voltak Abel habilitációs munkájának alapvető tézisei, mely munka három kiadást is megért. Lásd: *Wilhelm Abel* (1978) 323 old.

4 Lásd: *Immanuel Wallerstein* (1983). Az egyes kapitalisztikus jellegű akkumulációs központok kialakulására vonatkozóan lásd elemzésünket: *T. Z.*: (1980).

5 A jelzett Csisztozvonov- és Barg-féle iskola tevékenységére már korábbi ismertetéseinkben felhívtuk a figyelmet az Agrártörténeti Szemle és az Acta Historica hasábjain: *T. Z.*: (1984, 1985).

A későbbi szovjet fejlemények is felvethetik Wallerstein eredetiségének kérdését, ugyanakkor elsősorban a XIX. század második fele és a századforduló angol gazdaságtörténeti irodalmában is fellelhetők azok a tézisek, melyeket neki szoktak tulajdonítani. Így mind Európa területén, valamint magában Angliában a területek közötti munkamegosztás igen korai gondolatai *W. Cunningham*, de különösen *James E. Thorold Rogers* munkáiban is fellelhetők a XIX. század második felében. E munkák is jelzik a nagy európai, valamint a brit szigetek területén megfigyelhető térbeli munkamegosztást, ezek területének társadalmi és gazdasági differenciáltságát, melyre vonatkozóan például *Engels* és *Marx* elképzelései csak fenntartással fogadhatók el.⁶

Ezen munkák alapján láthatjuk, hogy a viktoriánus korszakban hegemon helyzetű Angliának korábban milyen volt az európai munkamegosztásban elfoglalt helye, és ez maga is területileg miként volt differenciált. Az újabb kutatások alapján is vannak bizonyítékok arra, hogy a későbbiekben periferiális helyzetű országok és területek, Portugália, Spanyolország, valamint az olasz városállamok a XIII–XIV. századig a centrum szerepét játszották. Az olasz esetben ez történt a „contado”-nak nevezett kihelyezéssel házi- és kézműipari tevékenység révén.⁷ E területekről a korai kapitalista fejlődés megkezdése következtében a XIII–XIV. századtól elsősorban Németalföldre, Flandriába, Brabantra, majd Angliára tevődött át a fő súly. Így későbbiekben Anglia és Németalföld között konkurenciaharc alakult ki, melyből kezdetben Flandria és Brabant kerültek ki győztesen. Ezek a területeken a kisparcellás mezőgazdasági termeléssel együtt kialakul a házi- és kézműipari, juhgyapjút feldolgozó decentralizált textilipari manufaktúra, mely jelenséget a mai nyugati gazdaságtörténeti munkák „protoindusztrializáció”-ként tartanak számon. Németalföld és Anglia között a konkurenciaharc elsősorban a baltikumi Hanza-városok piacéért folyt, és ebből kezdetben Németalföld került ki győztesen, mivel gyapjúposztójának minősége jobb volt. Érdekes módon a kezdeti korszakban magában Angliában is a flamandok terjesztették a protoindusztrializációs formát, mivel ekkor Anglia jelentős területei elmaradtak rurális vidékek voltak, ahol jobbra a céhes szervezetű ipar csak mezővárosi jellegű településeken mutatható ki. Így alakulhatott ki a XV–XVI. századra a holland hegemonia a baltikumi Hanza-városok területén. Ekkor az angolokat szorították ki ezekről a területekről, akiknek a gyarmati területeken való tevékenysége csak a XVII. századra élénkült meg. Így mutatható be röviden Angliának az európai munkamegosztásban elfoglalt helye és szerepe.

Mint ahogy jeleztük, a XV–XVI. századi németalföldi konjunktúra idejében Anglia jelentős területei elmaradtak agrárterületek, ahol a bekerítés jelenségei is csak korlátozottan mutathatók ki. A XVII. században elsősorban Anglia déli területein kulmináló bekerítések idejében Skócia és Írország elmaradt agrárterületek mező-

6 Az idevágó korabeli gazdaságtörténeti leírások közül lásd: *W. Cunningham* (1882), *James E. Thorold Rogers* (1888), *Uő:* (1909), *Uő:* (1884).

7 E korai olasz fejlődési tendenciáknak szentelnek figyelmet a következő munkák: *Ju. Ju. Kachk* (1986). Ezekben a tanulmánykötetekben említés történik a korai kihelyezéssel manufaktúrákról, a falun a XIII. században létező „contado”-ról, mely manufaktúrát az olasz városállamok tőkei szerveztek meg. Ugyanennek a kérdésnek *A. A. Kotelnikova* szentelt tanulmányt (1987).

városokkal, ahol a kisparcellás mezőgazdasági termelők („cottars”) járulékosan házi- és kézműipari termeléssel foglalkoznak, kihelyezéssel rendszerben (lásd az angol kifejezést: „craftsmanship”). A fejlett déli területekkel szemben ott állnak Skócia és Írország elmaradott területei; itt a gazdasági és társadalmi fejlődés olyan térbeli dualizmusa figyelhető meg, mely Európa más területén is ismeretes ekkor vagy később is. A fejlett északolasz Piemonttal és Lombardiával, valamint a Szardíniai királysággal szemben ott áll a déli elmaradott Mezzogiorno.⁸ A német területeken a fejlett északi Hanza-városi övvel szemben adott a Rajna-vidék délnémet kisparcellás és elaprózódott birtokstruktúrája.⁹ A franciáknál a fejlett Párizsi-medence piacozó mezőgazdasági területével szemben ott vannak a déli, mediterrán jellegű övezetek a maguk kézimunka-igényes, déligyümölcs- és szőlőműveléses agrikultúrájával.¹⁰

Az említett centrum–periféria kérdés Európa és Anglia területén is kimutatható, és ennek van egy dinamizmusa, miszerint a centrumterületek könnyen perifériákká süllyedhetnek vissza, például az olasz városállamokra, Portugáliára vagy pedig a spanyolok Mestájára gondolva. Így a marxi, klasszikus elbai választóvonal tézise megdőlt, ugyanis az Elbától nyugatra fekvő területeken is voltak perifériák,¹¹ ugyanakkor az Elbától keletre eső területeken is voltak centrumok. A XV–XVI. századra ettől keletre is kialakulhattak olyan jelentős céhes, protoindusztrializációs szervezettü központok, mint Gdańsk vagy Nagylengyelország.¹²

Az elmondottakkal kapcsolatban azt a kérdést szeretnénk érinteni, hogy a kelet-európai országok marxista tudományában milyen álláspontok léteztek a klasszikus angol bekerítési mozgalommal kapcsolatosan. Némelyek a kontinentális Európában az Elbán túli keleti területeken látnak bekerítéssel mozzanatokot. Így az 1950-es években a lengyel *Antoni Maczak* és tanítványai a XV–XVI. században Nagylengyelországban megfigyelhető gyapjújuhtenyésztés és -feldolgozás fellendülése kapcsán ún. „nagylengyel bekerítésről” beszélnek.¹³ Hasonló törekvések az 1980-as években kiadott háromkötetes szovjet európai parasztságtörténeti munkában is megfigyelhetők. E kötetek szerzői is felhívják a figyelmet arra, hogy a klasszikus bekerítés csak Anglia déli területén mutatható ki jobbra a XVII. században. A kontinentális Európára vonatkozóan is azt a tételt dokumentálják, hogy Németország területén a 30 éves háború utáni időkben jelentősebb juhfortunák jelentek meg a „mayer-i” vállalkozók kezében. Így a kontinentális bekerítés egyik megnyilatkozása mutatható ki.¹⁴

⁸ *Luigi Barzani* (1964). Az északi olasz királyságok területén a délolasztól eltérő viszonyokra vonatkozóan lásd: *V. Sz. Bondarczuk* (1980).

⁹ A német észak és dél közötti különbségekre lásd *Friedrich Lütge* (1963). 269. old., *Heidi Rosenbaum* (1982).

¹⁰ Lásd a francia kérdések szovjet kutatójának könyvét: *A. D. Ljublinszkaja* (1978) (Ism.: *T. Z. Agtsz.* XXVI. évf. 1984/3–4. 581–583. old.)

¹¹ A kelet-európai történetírásban az elbai választóvonal használhatóságának kérdését legkorábban *Jerzy Topolski* (1965) vetette fel (182. old.) (Ism.: *T. Z. 1972*).

¹² Ezen területek protoindusztrializációjának analizésére a későbbiekben még külön kitérünk.

¹³ *Antoni Maczak*: *Sukiennictwo Wielkopolskie XIV–XVII wieku*. PWN, Warszawa. 1955.

¹⁴ *Ju. Ju. Kachk* (1986).

Az eddigiekben láthattuk, hogy Európa különböző területein centrumok és perifériák különíthetők el az Elbától keletre és nyugatra egyaránt. Az idézett angol gazdaságtörténeti munkák, valamint az újabb kutatások eredményei is azt igazolják, hogy a bekerítés nem volt általánosan érvényes egész Angliára. Itt is megfigyelhető a protoindusztrializáció és a mezőgazdasági kisparcellás termelés, a kihelyezéssel házi- és kézműipari tevékenységgel együtt, mely a későbbiekben is jelentős szerepet játszott az angol munkásosztály életkörülményei konszolidálásában.

Keleten és nyugaton egyaránt kimutatható az ún. „protoindusztrializáció”. Az egykori NDK-beli kutatási eredmények alapján ez a majorsági termelés szervezetének kereteiben lelhető fel: pl. Mecklenburg-Schwerin vagy Brandenburg esetében.¹⁵ Az összeurópai munkamegosztásban a nyersanyag- és agrártermékeket nyugatra szállító lengyel majorsági területeken is kimutatható a korai kapitalizáció protoindusztrializációs változata. Lényegében a Nyugat számára nyersanyagokat biztosító terület gazdasági struktúrája sem volt egységes tömb. Így itt is voltak és vannak centrális helyzetű területek, például Gdańsk és Pomeránia, valamint Szilézia és ezzel egyidőben Nagylengyelország. A centrumokon kívül ezen területek szerkezetében is kimutathatók perifériák, ahol a protoindusztrializáció csak később jelenik meg, vagy pedig e területek egyszerűen nyersanyagot biztosító bázisként szolgálnak a centrális helyzetű területek számára. Az említett németországi területekkel összevethetően ez a termelési mód is a majorsági termelés keretei között, valamint a korai mezővárosi jellegű települések céhes szervezetével kapcsolatosan jelentkezik. Ezen alaptendenciák mellett azt is elemezni kívánjuk a későbbiekben, hogy a protoindusztrializációt megelőzően korai „praediális allodium”-ok, a „Hof” vagy pedig „villa” esetében is létezett kézműves tevékenység ezek kötelező szolgáltatásaival együtt. Mint ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a lengyelországi területeken a XV–XVI. századtól kezdődően a majorsági gazdaság az archaikus praediális birtok maradványaiból alakult ki olyan formában, hogy mindkettőben megfigyelhető az a kézműipari tevékenység, melyből későbbiekben a lengyel protoindusztrializáció kifejlődött.

A protoindusztrializáció Európa keleti területein is kimutatható. Itt is a kapitalizációnak és modernizációnak van egy olyan fejlődési fázisa, amikor a technológiai és munkaszervezeti fejlődést nem a füstöt okádó nagy gyárak kéményei, a gőzgépek zakatolása vagy a szövőgyárak csévéinek csattogása jelenti az elszegényedett munkásság bércaszárnyáival egyetemben. A kapitalizációs modernizációnak van egy olyan megjelenési formája, mint a falusi vidékeken folyó „néma ipari forradalom”. A kis mezőgazdasági és ipari üzemek létezése a kelet- és kelet-közép-európai területeken is kimutatható a korábbi történeti korszakokban.¹⁶

15 A mai történetírásban protoindusztrializációnak nevezett jelenség a korábbi német gazdaságtörténeti iskoláknak egykor egyik alaptézise volt, melyet az NDK-beli kutatások is felelevenítenek. Erre lásd: *Hartmut Harnisch* (1984). Továbbiakban: *Helga Schultz* (1984).

16 Tanulmányunkban elsősorban a közép-európai és főleg a lengyel protoindusztrializációs folyamatokat igyekszünk megvilágítani. A nyugat-európai fejlődést illetően csak a szerintünk legfontosabb jelenségeket jeleztük. Így nemcsak az idevágó, hanem még az általunk feldolgozott irodalom egészét sem merítettük ki eddigi lábjegyzeteinkben, mindössze kiválasztott példákat adtunk meg.

II. A KELET-EURÓPAI PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ AZ EURÓPAI KELET-NYUGATI MUNKAMEGOSZTÁS SZEMSZÖGÉBŐL

I. A protoindusztrializáció genezise a mai Lengyelországban a soltészi majorság kialakulása korszakában

A lengyelországi adatok alapján is látható, hogy az Elbától keletre fekvő területeken is kimutathatók protoindusztrializációs területek. A decentralizált kézműves, háziipari és textilipari manufaktúrák igen korán kibontakoztak Gdańsk, Pomeránia, valamint Szilézia területén, melyek egykor német területek voltak. A lengyel történetírás igyekezett a „nagy lengyel bekerítés” jelenségét propagálni olyan érveléssel, hogy az egykori német területek fejlettségét a nagylengyelországi, tősgyökeres lengyel területek fejlett mivoltával vehessék egybe. A lengyel történetírás adatai alapján itt a XIV–XV. századtól kezdve kimutatható a protoindusztrializáció a céhes szervezettel vagy annak embrionális formájával egyetemben. A protoindusztrializációt beindító fejlődés a majorsági gazdálkodás elterjedése, valamint a korai mezővárosi jellegű települések formálódása következtében is lehetséges volt. A majorsági fejlődés sajátosan archaikus viszonyok között köszöntött be Lengyelországban. Ugyanis a német területeken még a XII. és XIII. században is terjedő „Villikationsverfassung” bizonyított, míg a soltészi vagy mayeri falu- és korai praediális birtokalapítás Lengyelországban még a XV–XVI. században is folyt. Ez képezte a majorsági gazdálkodás és annak kézműipari termelése kialakításának alapját. A *Szabó István* által kutatott XII–XIII. századi magyar agrárfordulat esetében a „praedium” birtok léte bizonyított, azonban a XIII–XIV. századi lengyel agrárfordulat esetében nem. Viszont Lengyelországban a XVI–XVII. században a korai lengyel majorsági szervezet elemei között kimutatható a praediális birtok. Ezen soltészi kézen lévő, illetve az általuk megszervezett üzemre teszi rá a kezét a majorsági üzemet kialakító földesúri hatalom, vagy felvásárlás, vagy bekebelezés révén.¹⁷ A majorsági üzem alapjait képező soltészi gazdaság még a XV–XVII. század folyamán is a falvakra bizonyos ipari jellegű tevékenység telepítését jelentette.¹⁸ A lengyel történetírásban a XVI–XVII. századra vonatkozóan a stettini fejedelemségnek nevezett területeken nagyon jól kidolgozott a holland és friz szabadságotól való telepítési mozgalom. Ekkor

17 A soltészi birtokokból kialakított majorsági üzem léte a maga idejében a Rutkowski-féle gazdaságtörténeti iskola alapvető tézise volt. Az egyházi birtokok esetében ugyanezt a kérdést említi *Leonid Żytkowicz* tanulmányában: *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI. w. Warszawa. PWN. 1962. 167–174. old.*

18 A soltészi telepítések ilyen vetülete széles körben dokumentált. A baltikumiban holland, friz telepítési területeken a soltész kiváltságai alapján kohókat és kovácsműhelyeket alapíthatott. Lásd erre: *Przemysław Szafran* (1961) 73–75. old. Az egykori Stettini Fejedelemség területén *Bogdan Wachowiak* (1967) munkájában a szerző soltészi vállalkozásokként említi a malomépítést és kocsmáltatást, mely utóbbi üzem fenntartása érdekében ezek nagyobb laneusz számú birtokot, telkeket tudhattak magukénak. (Lásd: 178–179. old.) Lengyelországban Mazovia területén a „wójt”-nak nevezett soltészi vállalkozó falualapítási tevékenysége esetében a kocsmáltatás jogán túl ezek olyan iparos elemeket telepítettek le, mint a mészárosok, kovácsok, pékek, bognárok, kerékgyártók. [Lásd: *Alina Wawrzynczyk* (1962) 148., valamint 177–178. old.]

a soltész a falun kis, néhány laneuszos birtokot tart fenn, a bírósági immunitás jogának gyakorlásával.¹⁹ Ezekből hasznot húzhatott még a kocsmáltatás, a propináció jogán és malomalapítás révén. A korai korszakokban a soltészi és jobbágytelkek – laneuszok – keverten fordultak elő, így ennek révén a soltész a faluközösségi haszonélvezetekre is jogot formálhatott.²⁰

A soltészi alapító tevékenység következtében kialakultak kisméretű „praedium” jellegű szolgáltatói birtokok, és ezeknek telkei a többi parasztek és a földesúr telkeivel keverten jelentkeztek. Ezen soltészi birtok, a „praedium” kialakítása ipartelepítést is jelentett. A gyevasércmezőkre jogot formálva a soltész hámosos kovácsműhelyeket alapított. Ez utóbbi a vízikerek alkalmazásával a fűrészmalomok alapítását is lehetővé tette. Így a számára szolgáltatásokat nyújtó iparosokat: kovácsokat, molnárokat, majd pedig a mészárosokat és pékeket is igyekezett függő helyzetbe hozni a soltészi vállalkozói réteg. A soltész, mivel telkei a jobbágyi telkektől elkülönítetlenek voltak a határban, nemcsak a faluközösségi haszonélvezetekből, hanem ezen szervitutumok területén folytatott élőfás méhészet, illetve halászat jövedelmeiből is igényt tarthatott haszonra. A soltészi üzem és annak telekrendszerére révén lehetséges kézműipari szorgalmatosságok kialakulása, vagyis a protoindusztrializáció a majorsági üzem és különösen annak ipari, kisegítő foglalatosságai kibontakozása korszakában tovább fejlődött.

A soltészi, önálló jellegű praediális birtok kézműipari tevékenységéből nőtt ki a későbbiekben a majorsági és a protoindusztrializációs ipar és manufaktúra. Mint ahogy jeleztük, a XIII–XIV. századi agrárfordulat idejében a Szabó István-i praediális birtok nem mutatható ki, de a XVII. században a majorsági üzem szervezésekor az európai analógiákkal összevethető „praedium” vagy „demesne” jellegű üzem már feltűnik. Általában a falualapítások esetében a jobbágyi és földesúri telkeken túl ott vannak a soltészi praediális, néhány laneuszt, telket kitevő birtokok. A XVI. századtól így a „preadia” vagy „curia” terminusai is feltűnnek, amelyek 1, 1½ vagy 4 laneuszt kitevő kisbirtokok. Ezen curialista birtokok a kis, lengyelül „fészkes” nemesség („szlachta zaściankowa”) birtokai is lehetnek, mely kategóriát a magyar hétzilvafás nemességgel vethetjük össze. Ezek a korai birtokok nemcsak hogy kicsik voltak, hanem faluközösségi tagként a soltészek és a földesurak telkei is a parasztokéival elegyesen feküdtek, és az idevágó irodalom igen sokáig fennálló földesúri, majorsági évekről („klin”) tudósít.²¹ Így a majorsági telkek fekvése a határban egyes

19 A soltészek bíraskodási immunitási joga azért fontos, mert a földesúri patrimonialis bíraskodás ezt helyettesíthette, elősegítve a soltészi birtokok kisajátítását, a falusi önkormányzat szerepének csökkentése érdekében. Erre lásd: *Jan Rutkowski* (1956/c) 75–78. old. In: *Jan Rutkowski* (1956/b)

20 Wawrzyńczyk szerint Mazoviában is a soltészi telkek a többi telekkel keverten feküdtek, és így tulajdonosaik olyan közösségi haszonélvezetek jövedelmeire is jogot formálhattak, mint a halászat vagy az élőfás méhészet. Lásd *Alina Wawrzyńczyk* (1962) 148. old. A későbbiekben felmerült ezen telkek elkülönítésének kívánalma, amit *Żytkowicz* (1962. 180–184. old.) alapján komaszáció név alatt jelezhetünk. A Lengyel Királyság esetében a „wójt”-i és paraszti telkek elkülönítésére az 1863-as jobbágyrendezés eredményeként került sor. Lásd erre: *Regina Chomac* (1970) 161., 181., 192. old.

21 E korszakra vonatkozó irodalomban a „praedium” vagy a „curia”, vagy másként a „curia beneficiorum” kifejezés ugyancsak feltűnik. *Andrzej Wyczański* (1960) munkájában (34. old.), valamint nála a „kliny folwarczne”, majorsági évek kifejezés. Hasonló terminológia bukkan fel *Leonid Żytkowicz*

archaikus vidékeken, például a Lengyel Királyság területén olyan jellegű volt, hogy csak az 1863-as jobbágyrendezés idejében került sor a majorsági földeknek egy tagban való kijelölésére.²² Így a határhasználat és ezen belül a laneuszok, a telkek kevert előfordulását említve a földesúr faluközösségi tagként ebben laneuszokkal rendelkezve tehet rá a kezét a későbbiekben más faluközösségi tagok, ezek között a soltészok telkeire, „praedium” jellegű birtokaira.

Ezen korai „praedium”, illetve „demesne” jellegű birtok számára nyújtott járadékként a munka, robotteljesítés is megjelent, mely később ledolgozások majorsági robottá is átalakulhatott. E korai önellátó gazdaság igényeinek megfelelően a pénz-, lengyelül: „czynsze”, valamint természetes járadékok, így például havonta néhány baromfi, tojás, méz szolgáltatása is megjelent. A majorsági gazdaság számára kézművesipari szolgáltatásokat is teljesíteni kellett. A majorsági gazdaságok a soltészi birtokok földesúri kisajátítása révén alakultak ki, és így kézműipari vagy ipari tevékenységük kontinuitása figyelhető meg. A malmok üzemeltetése, a propináció, a kocsmáltatás, melyhez még a serfőzés is járult, jellegzetes majorsági járulékos ipari tevékenységek, a protoindusztrializáció kezdeteit is részint jelezve.²³ A majorsági gazdaság munkaerő-gazdálkodása esetében is megfigyelhetők a protoindusztrializációhoz vezető mozzanatok.

(1962) munkájában a 151. oldalon, lásd a „praedium beneficiorum” kifejezést. *Jerzy Topolski* (1965) munkájában. A további irodalmi utalásokban is feltűnő, hogy a majorsági földbirtok telekállománya milyen alacsony. Így *Jan Rutkowski* szerint (1956/d) (In: *Jan Rutkowski* (1956/b) a poznańi városi majorságok nagysága 2½ laneusztól 2¼–16½ laneuszig terjedt, ugyanakkor *Andrzej Wyczański* (1960)-ban a XVI. században a majorsági birtokok nagyságát mindössze 6–9 laneuszra becsüli. *Andrzej Nowak* (1975) a nemesi majorságok nagyságát 1580-ban 4; 1620-ban 4,3; 1653-ban 4,7 laneuszban állapítja meg (122. old.). *Marcin Kamler* (1970) szerint ugyan egyes majorsági üzemek nagysága 7–11 laneusz lehetett, és ezek idegen bérmunkásokat voltak kénytelenek felfogadni, azonban az ilyen birtokok arányszáma ezen a területen csak 7–8 százalékot tett ki.

22 Erre lásd a 20. lábjegyzetet *Regina Chomac* (1970) munkájára utalva.

23 Az idevágó irodalomból vannak adatok a „demesne” vagy a „praedium” jellegű gazdaság számára a pénzjáradandóságok, a „czynsz” fizetésére vonatkozóan. Lásd *Leonid Żytkowicz* (1962) munkáját, majd *Jan Rutkowski* (1956/e) (In: *Jan Rutkowski* 1956/b). E munkák a naturáliakon és pénzbeli „czynsz”-en kívüli adózáson túl külön említik a majorságbeli robotot, mely e kezdeti fázisban nem volt más, mint a faluközösségi kalákamunka, amit „praca toloczna”-nak neveztek és ezt alakították át robottá. (Lásd *Jan Rutkowski*: i.m. 235–236. old.) Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet *Stefan Cackowski* (1961). Ő azt is említi, miszerint a birtokolt telkek száma után a faluközösség számára elvégzendő munkákat, lengyelesen „szarwark”-ot vagy pedig németesen a „Scharwerk”-et szintén robottá formálták át. (Lásd i. m. 177. old.) Azt is említenünk kell, hogy a korai „praedium” vagy allodiális üzem számára ipari és kézműipari szolgáltatásokat is végezni kellett. Így ilyen paraszti iparokról és kézműiparokról, például a fazekasságról és famegmunkálásról emlékezik meg *Jan Rutkowski* (1956/a) 137. old. A háziiparok és a paraszti iparok nagyon széles skáláját mutatja be *Stefan Cackowski* már idézett munkájában, olyan paraszti kézműiparosok munka- és kézműipari szolgáltatásait említve, mint kovácsok, kerékgyártók, bognárok és építőipari munkások, majd a szűcsök után mint a pékek, olajütők, mészárosok, bognárok. Az udvar számára végzendő járulékos fő- és szövő takácsszolgáltatásokat is feltünteti a kötelezettségek között.

2. A lengyel protoindustrializáció genezisének vizsgálata a földesúri majorság munkaerő-gazdálkodása szempontjából

A lengyel földesúri majorság munkaerő-gazdálkodása kérdésének hatalmas irodalma van. Általános megállapítás, miszerint a majorsági gazdálkodás egyértelműen robotmunkán alapult. Azonban a soltési falualapítások esetén a soltész nem mindenki számára biztosított egész telket; igát nélkülöző zsellérelemek rétegét is kialakította, hogy gyalogos munkát végző robotoló munkásokhoz juthasson.²⁴ Ugyanez előfordult a lengyel földesúri majorsági gazdálkodás esetében is. Így a majorsági birtok alapításakor tudatosan hoztak létre társadalmi és gazdasági különbségeket. Ennek függvényében megfigyelhető volt a társadalmi differenciálódás, ami a majorság számára nyújtandó szolgáltatások formájában is visszatükröződött.²⁵ Így a XVI–XVII. századtól a lengyel majorsági gazdálkodás beindulásakor a társadalmi rétegződés folyamatai is működnek, és ugyanez történik az igás robot alapját képező marhaállomány esetében is. Ennek eredményeként a teljes telket és egész igát birtokló vagyonosabb parasztok, „kmicz”-ek rétege alakulhatott ki, ugyanakkor ott voltak a kisparaszti, zsellér „ogrodnik”-nak nevezett elemek, akik kézi munkát végeztek intenzíven művelt kertjeikben („ogrod” = kert) vagy a majorság számára. Ezen „ogrodnik”-ok még rendelkeztek saját házzal, de voltak házatlan zsellérek, „komornik”-ok, akik az egésztelkes „kmicz”-ek kamráiban laktak, majd a sort a „chalupnik”, a kisparcellás, háziipari termeléssel foglalkozó zsellérellem zárta.²⁶ Így ezen társadalmi rétegződés következtében is létezett a „ledolgozás” az egésztelkes jobbágyok robotján túl, például feles és részes művelés formájában a zselléreknek földet adott a majorság, és ezek szezonális munkát végeztek ennek fejében a majorság számára. A XVI–XVIII. század folyamán ezek bizonyos szezonális munkákra, szénakaszálásra vagy aratásra szegődtek el a majorsághoz bérmunkásként. Arra is vannak adatok, hogy a majorságoknak voltak állandó bérmunkásai vagy másként majorsági cselé-

24 A társadalmi szerkezet ilyen formájának kialakítása a falualapítások esetében volt általános, erre vonatkozóan *Bohdan Wachowiak* (1967) alapján (178–179. old.) láthatunk, miszerint a telepítő soltész úgy formálta az alapított falu birtokszervezetét, hogy egy igás robotra készíthető „kmicie” nevű, jobbmódú paraszti réteget alakított ki, amelyen kívül ott voltak a töredékkelkes „ogrodnik”-ok, a kisföldű kertes zsellérek, akiktől csak gyalogos munkát követelt meg.

25 Az említetthez hasonló tendencia figyelhető meg *Alina Wawrzynczyk* (1962. 143–147. old.) munkájában is, ahol a vagyonosabb elemek, így például a kocsmárosok több robotra voltak kötelezhetők. Ez az elem a robottól pénzzel megválthatta magát, például ez történt Mazovia területén is, ahol a kisföldű kertészek, az „ogrodnik”-ok intenzív kertkultúrát élvezte, jövedelmek révén megválthatták magukat a robottól.

26 Az említett módon a lengyel majorsági gazdálkodás kialakítása esetében ugyanazon tudatos társadalmi és birtokszervezeti törekvést láthatunk, mint a „villikációs” telepítések esetében. *Cackowski* megemlékezik a „gbury szarwarkowe” és a „gbury czynszowe”, vagyis robotoló és pénzjáradékot fizető majori szolgáltatói elemekről (i. m. 70–71. old.). *Jan Rutkowski* szerint is a majornak egyenesen érdeke volt az egésztelkes parasztok és jobbágyok kategóriájának fenntartása mellett olyan kisföldű elemek kialakítása, mint az „ogrodnik”-ok, valamint szintén kis mezőgazdasági parcellákkal rendelkező „chalupnik”-ok, akik kézi vagy házi és kézműipari szolgáltatásokat teljesítettek a majorüzem számára. E kérdés legvilágosabb kifejtése *Jan Rutkowski*-nál (1956/d) 145–240. old. PWN.

dei, akiket „ordinariusz” vagy „rataj” néven említenek a források, és ezek számára a majorsági birtok komenciós bért biztosított.²⁷

Az említett szolgáltató elemek között nagyon érdekes és különálló figurát képviseltek a kisparaszi háziiparosok, lengyelül: „chałupnik”-ok. Ezek kis földparcellával rendelkeztek vagy még azzal sem, így a faluközösségi haszonélvezetek, szervitutumok segítségével folytatott állattartás révén tudták magukat fenntartani, háziipari termeléssel is foglalkozva. Ezen elem pontos megfelelője az Anglia esetében jelzett „cottar craftsman”-nak. E falusi iparosoknak egyes fajtái a majorság üzeme számára nélkülözhetetlenek voltak. A majorság, így a cselédek számára építendő cselédlakások emelése miatt is, a falusi iparosok, például az ácsok a majorság számára végzendő munkálatokra voltak kötelezhetőek. Vannak adatok arra is, hogy, hogy nemcsak a paraszti iparos eszközeivel történt a majorsági úr birtokán az iparüzés, hanem az úr saját eszközökkel is rendelkezett. De persze a falusi háziiparosok, „chałupnik”-ok kisiparosi és kézművesi szolgáltatásait is kénytelen volt igénybe venni, közöttük olyanokat, mint kovácsok, kerékgyártók, bognárok és ácsok.²⁸

Mint ahogy jeleztük, a majorság keretein belül kezdetben olyan iparok léteztek, mint malomtartás vagy kocsmáltatás és serfőzés.²⁹ Később itt is megjelenik a textil-

27 Bár a majorság rendelkezhetett saját eszközökkel és így cselédekkel, a részes és feles föld kiadása és az időszaki napszámok felfogadása az üzemeléshez nélkülözhetetlen volt. A kérdés kitűnő analízise olvasható *Jan Majewski* (1957) (lásd a 148. oldaltól a 182–183. oldalakig). A cselédek jelenlétére és azok komenciós bérezésére vonatkozóan nagyon sok adattal találkozunk az idevágó irodalomban. Lásd pl. *Maria Różycka Glasowa: Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce. XVIII. wiek. Wrocław–Warszawa–Kraków. Ossolineum. 1964. 70–82. oldalak*, majd továbbiakban *Zygmunt Szkulatowski* (1974) 63., 66–77. old. Így a takarmánykomenció esetében szó van a zekérnyi járandóságról, ugyanakkor más szemes komenciós járadékok kimérése esetében a vékáról, lengyelül: „koryto”-ról. Majewski munkája alapján is a majorsági cselédek, vagyis „ordinariusze” és „rataj”-ok megfigyelhetők, és más majorságtörténeti munkában is akad utalás a bér munkaeerő alkalmazására. (Lásd: *Leonid Żytkowicz* 1962. 229. old.) Hasonló kérdésfeltevést találhatunk *Jan Rutkowski*nál: *Panszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta (109–126. old.)*. In: *Jan Rutkowski* (1956/b) tanulmányában. Nagyon tanulságos, hogy a szerző a volt Királyi Poroszország területére vonatkozóan, a malborki gazdaságban a cselédek számára fizetett komenciószerű járandóságot a régi szláv vérdíjválság egységében, a „grzywna” terminusban adja meg. I. m. (116–120. old).

28 A majorgazdaság tudatos politikája következtében kialakított kisparcellás paraszti háziipari termelésre lásd: *Jan Rutkowski* (1956/e) 145–240. old. In: *Jan Rutkowski* (1956/b). Itt elsősorban az látható, hogy a „folwark”, a major tudatos gazdaságpolitikája következtében alakulhatott ki egy kisparcellás, háziiparos és kézműves paraszti réteg. Ugyanakkor több utalás van arra, hogy elsősorban kis földparcellára vagy a közösségi haszonélvezetekre támaszkodva, a kisparaszi háziiparos elem a major számára is ilyen szolgáltatásokat nyújt, megszervezett kihelyezéssel munkaszervezetben. Erre lásd: *Jan Rutkowski* (1956/a) 218–219. old., valamint a kihelyezéssel „chałupnictwo”-ra uo. 362–370. old. Említi még a „chałupnik”-ok részéről a közösségi haszonélvezet használatának kérdését a kézi és a háziipari tevékenység folytatásával egyidőben *Cackowski* (1961. lásd 86–126. old.). A kisparcellás kézműveseknek a major számára végzendő ipari szolgáltatásait illetően többek között lásd az építőipari munkára való utalást: *Jan Rutkowski* (1956/b) és ugyanebben a tanulmánykötetben szintén tőle: *Studia z dziejów nad położeniem czeladzi folwarcznej w dawnej Polsce. (127–143. old.)* Ugyanezt említi *Stefan Cackowski* (1961) 256–261. old.

29 A majorságbeli termeléssel karöltve folytatott járulékos ipari foglalkozásokkal főleg a későbbi korszak mezőgazdasági szaktanácsadói foglalkoztak. Így *Antoni Podraza* Jakób Haur mezőgazdasági

ipari tevékenység, és ezzel együtt a majorsági juhászat is jelentkezik a XVII. és XVIII. századtól. A gyapjú és gyapjúposztó termelése érdekében juhászokat fogadnak fel komenciós bér fejében.³⁰ A bérmunka nagyobb méretű alkalmazása eredményeként a későbbi korszakokban a rendkívül munkaigényes textilipari rostos növények és kultúrák, a kender és len művelése is elterjedt a majorsági üzemen belül. A XVII–XVIII. századtól az agrárgazdasági szakírók – mint *Jakób Haur* vagy *Tyzenhaus* – külön figyelmet szenteltek e mezőgazdasági kultúrák technológiája leírásának, és a len és a kender termelését illetően tanácsokat adnak.³¹ Így a majorsági gazdaságok nemcsak gyapjúposztó-termeléssel, hanem lenvászonszövéssel is foglalkoztak, és ezen termelési ágak különböző szervezeti formái is kialakulhattak. Ez kezdetben lehetett kihelyezéssel falusi paraszti háziipari termelés, lengyelül „chałupnictwo”, később a XVIII–XIX. században ez a majorság járulékos textiliparága is lehetett. Ennek következtében a majorsági nagybirtok manufaktúrális posztó- vagy vászontermeléssel foglalkozhatott, megfelelő épületekkel, ahol a jobbágyok a fonószövő munkálatok robotját teljesítették.³² Főleg a soltési birtokok kisajátítása eredményeként és ennek folyamatos falusi, háziipari tevékenysége következtében kialakult az ún. agrárkapitalizmus. Megjelent a centralizált manufaktúrális szervezetű ipar. A centralizált jellegű manufaktúrális ipar a majorság szervezeti kereteiben a korábbi decentralizált paraszti, „chałupnik” kihelyezéssel szemben győzedelmeskedett a későbbiekben. Ez az egyik formája volt az agráralapokból kifejlődő kelet-európai industrializációnak, melynek ugyan voltak városi, főleg mezővárosi, tehát alulreprzentált gyökerei is, melyeket az alábbiakban mutatunk be.

szakíró tevékenységével kapcsolatban külön megemlékezik a soltési örökségként visszamaradt malomtartásról, kocsmáltatásról és ez utóbbival kapcsolatban a majorságbeli serfözésről. Lásd: *Antoni Podraza* (1961) 233. old.

- 30 A szövés-fonásról mint járulékos iparégról a XVII. században *Stefan Cackowski* (1961) is hírt ad (lásd 256. old.), említve, hogy a posztótermelés mellett a lenvászonszövés és termelés is megjelenik. Ugyanakkor vannak olyan majorsági nagybirtokanalízisek, ahol a szerzők elsősorban a major által felfogadott juhászokról, így posztógyapjú termeléséről emlékeznek meg. A juhászokat komenciós bér fejében fogadták fel. Erre lásd: *Zygmunt Szkurlatowski* (1974) 63–77. old. A juhászok számára kimért komenció között szerepelnek a szekérmértékben kimért takarmányjórándóságok, valamint a véka formájában (lengyelül „koryto”-ban) kimért komenció. *Marcin Kamler* (1976) munkájában a XVI–XVII. századra vonatkozóan is említi a majorsági juhászatot és posztógyapjú-termelést (lásd: 104–105. old.). Közismert a Zamoyskiak birtokain a mai lublini vajdaság területén a szász juhászat elterjesztésének kísérlete, melyről a későbbiekben még megemlékezünk.
- 31 E majorságbeli gazdaságra vonatkozó irodalomnak hatalmas könyvészete van. Például a lenvászonszövésről és a lentermelésről megemlékezik *Antoni Podraza* (1961) munkájában *Jakób Kazimierz Haur* tevékenységével kapcsolatban, ugyanis ő is adott már szaktanácsot a lenvászonszövés és lentermelés technológiáját illetően. (Lásd 233–36. old.) Ugyanilyen utalások találhatók *Stefan Cackowski* már idézett munkájában (lásd 256. old). A majorüzem termelésének keretein belül az intenzívebb kultúrák, például a dohányművelés elterjedésére vonatkozóan vannak adatok a XVII. századi Sziléziából. Lásd: *Julian Janczak* (1969) 45. old.
- 32 A majorgazdálkodás esetében a robot ipari termelésre való alkalmazásának klasszikus példaként szokták említeni az orosz manufaktúrális robotot. Ez létezett a lengyel majorsági gazdálkodás esetében is, és a földesúri majorsági üzem birtokosainak ugyancsak főfájást okozott az a körülmény, hogy a jobbágyreformok következtében elveszítették a majorsági manufaktúrájuk számára ingyen robotoló jobbágyok munkáját. Erre lásd: *Stanislaw Śreniowski* (é. n.)

3. A lengyel protoindusztrializáció agrár-, mezővárosi talapzata

A mezőgazdasági tevékenységgel egybekötött ipar, illetve kézműipar genezisének Lengyelország területén megvoltak a városias, főleg mezővárosias, sajátosan kelet-európai gyökerei is. A XIII–XIV. századi nagyobb városok esetében, így Wrocławban a céhes ipari termelésben feltűnik a posztótermelés.³³ Minden nagyobb középkori lengyel város esetében is megfigyelhetők az óvárosi központokban a gótikus stílusú egykori posztóárus csarnokok vagy lengyelül a posztó szóból levezethető „sukiennice”-ék. Ezen tevékenység a mezővárosi jellegű takácsipari termelői központok kialakulása formájában is megfigyelhető. Így kezdetben Lengyelországban is észlelhető volt a kézműipar, elsősorban falusi paraszti kontárok iparúzése formájában. De a falvakon űzött kézműipar kibontakozó fejlődése, valamint ilyen iparúzó falvak koncentrációja következtében,³⁴ a városi jog elnyerése, valamint az ilyen területeken áthaladó kereskedelmi útvonal kialakulása következtében az így begócosodó kisebb mezővárosi közösségekben is kialakulhatott a sajátos agrárbázis alapján a céhes posztógyártás a kihelyezéssel paraszti kézműipari tevékenységet követően.³⁵ A korai lengyel városalapítási mozgalom a nyugati, német mintájú magdeburgi jogot követte, ennek egyik lokális változata volt például Mazovia esetében az ún. „chełmno”-i jog. Az ilyen városok mezővárosi jellegű közösségek voltak saját önkormányzattal, melynek élén „wójt” vagy „leman” állt. A telepítő soltész avagy mazoviai kifejezéssel élve, a „wójt” és „leman” ugyanolyan kiváltságokat élvezhetett, mint más korábbi soltészi telepítések esetében. Olyan kiváltságokkal is rendelkezhetett, mint a malmok alapítása vagy a kocsmáltatás joga, melyhez még a posztóványolás és csapás párosult. Az ilyen városok körzetében a falvakra emlékeztető határhasználati és haszonvételi szervitutumok is voltak. Ezeknek az irtás joga, az élőfás méhészet, valamint az erdei haszonélvezetek között még a legeltetés, majd a faszén vagy hamuszír égetésének privilégiuma is a kezében volt. A forrásokban „oppidum”-nak nevezett ilyen mezővárosok, a „chełmno”-i jogú „wójt” vezette települések elsősorban a királyi adományozások és kiváltságok átruházása eredményeként alakultak ki.³⁶ Ezek

33 A korai és „lengyelnek” nevezhető városi központok esetében Wrocławon túl még Nagylengyelországban, valamint a kislengyelországi Kraków esetében figyelhető meg a XII–XIV. században a városi posztótermelés és kereskedelem. Erre lásd: *Stanisław Piekarczyk* (1955) 90. old.

34 Itt ugyanaz a jelenség figyelhető meg, amit a századforduló után *Sombart* a „Wiedergeburt der Tauschwirtschaft” meghatározásával jelzett, vagyis a faluszerte elterjedt kontár paraszti iparok termékeivel való kereskedelem következtében a falvak begócosodott településhálózati rendszere jött létre, mely végül is a mezőváros vagy latinul „oppidum” kialakulását idézte elő. Ugyanezt Lengyelországra vonatkozóan lásd *Stanisław Pazyra* (1959) 174–175. old.

35 *Stanisław Pazyra* (1959) munkájában a különböző várost formáló tényezők között a katonai szempontokat is említi, azonban ő is egyértelműen a városi és céhes iparok, valamint a „jarmark” jellegű kereskedelmi központok kialakulására helyezi a hangsúlyt. Így a mazoviai esetekben a mezővárosi fejlődés hajtómotorja elsősorban a kisparaszti háziipari termelés, mely később a céhes termelési szervezet kialakulásával jár együtt. Lásd: *Stanisław Pazyra* (1959) 52–71. old.

36 E terület esetében feltűnő hasonlatosság figyelhető meg például a Nagy Magyar Alföld mezővárosai és főleg azok határhasználati problémáival. A kezdeti német magdeburgi városjogot követő sajátosan lengyel „chełmno”-i joggal együtt az ezek élén álló „leman” vagy „wójt” a közösség határhasználati rendjében is előjogokat élvezett. Lásd erre: *Stanisław Pazyra* (1959) 216–237. old.

önigazgatási autonómiával is rendelkeztek a kormányzó „wójt vagy „leman” vezetésével egy önkormányzati szervezet formájában, így alakult ki az „universitas civium” vagy pedig a „communitas civium” közössége.³⁷ Ez gyakorlatilag azt jelentette, a köznép (lengyelül: „pospólstwo”) gyakorolt hatalmat a város önkormányzatában. Ezen önkormányzati testület élén a soltész vagy „wójt” olyan előjogokkal is rendelkezhetett, mint például fürdő építése vagy a mérlegtartás joga. Ennek révén, majd a piaci szerepkör kialakulásával mezővárosi szinten ugyan, de az összes környező falu iparüzése felett is felügyeletet gyakorolhatott az ilyen központ. A kézműves termelés produktumaival kibontakozó kereskedelmi tevékenység eredményeként a mazoviai „opidum” jellegű mezőváros ipari termelői, központi jellegű településsé léphetett elő.³⁸

4. A lengyel protoindusztrializációs iparfejlődés területi megoszlása

Az eddigiekből is láthatóan a lengyel manufaktúrális ipari termelés a paraszti házi- és kézműipari, protoindusztrializációs, decentralizált manufaktúrából, későbbiekben a városi és mezővárosi céhes iparból, valamint a majorsági gazdálkodás járulékos ipartermeléséből alakul ki. Így alapvetően a kihelyezéssel jellemezhető, paraszti kézmű- és háziipari termelés a majorsági üzemben és annak munkaerő-gazdálkodási szervezeteiben jelentkezhetett, ami később majorsági manufaktúrális termeléssé alakult át. A középkori városok céhes iparának XIV. és XV. századi előzményei után jobbra a XVI–XVII. századra bontakozik ki a juhgyapjú termelése, a posztóképzés, majd pedig a len és kender termelése vászongyártás céljából. Különböző térbeli megoszlásban a majorsági és paraszti háziipari és kézműipari textiltermelés is e korszakban bontakozik ki. Így a XVI–XVII. században akkor Németországhoz tartozó Gdańskban, Pomerániában, valamint Sziléziában volt a legelőrehaladottabb a protoindusztrializációs iparfejlődés. A későbbi lengyel analízisek úgy látták, hogy a felosztás előtti nagylengyelországi lengyel területeken is ilyen mértékű iparfejlődés létezett. Ezen területek centrumként kezelhetők, és ezekből kiindulva az akkor perifériának tekinthető központi lengyel területeken, így a Lengyel Királyság területén ez a fajtájú textilipari tevékenység a XVII–XIX. században nyomult előre. E térszerkezeti alapokhoz csatlakozva a Lengyel Királyságon túl Kislengyelország, Podhale vidéke textilipari nyersanyagellátó területként jelentkezett más centrumokhoz kapcsolódóan. Ennek megfelelően a déli ukrán és északi litván végeken a kihelyezéssel jellemezhető manufaktúrális termelési szervezet a XVIII–XIX. századra alakul ki. A délkeleti lemergi ukrán végeken ezt akkor a Zamoyski arisztokrata család szorgalmazta, és ezen termelési szervezet expanziója a központi lengyel területeken is csak a XIX. századra datálható.³⁹

37 A mazoviai önkormányzati szervezet a Nagy Magyar Alföld egykori mezővárosainak önkormányzatára egyértelműen emlékeztet. Lásd *Stanisław Pazyra* (1959) 242., 264–265. old.

38 *Stanisław Pazyra* (1959)-ben a „leman” vagy „wójt” bírósági immunitási joga mellett egy sor ipari beruházásban is privilegizált helyzetben volt. Lásd: i. m. 237–239. old. Az említett fürdő vagy súlymérés előjogai mellett a posztóványolás eszközeivel és ennek jogával is rendelkeztek a „wójt”-ok Mazóviában.

39 A textilipar és általában az ipar és kézműves termelés ilyen területi elrendeződésének általános folyamatait Irena Turnau több idevágó munkája révén követhetjük nyomon. A régebbiek közül lásd: *Irena Turnau* (1966/a). *Uő:* (1967) *Uő:* (1962).

III. A LENGYEL PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ TÉRSZERKEZETE. A CENTRUM: NAGYLENGYELORSZÁG, GDAŃSK-POMERÁNIA ÉS SZILÉZIA

1. A nagylengyelországi központ

Wrocław és Gdańsk viszonylagos fejlettsége a korai német hatások eredményeként fogható fel, viszont az 50-es évek lengyel történetírása kísérletet tett arra, hogy a XIII. és főleg a XIV. századig visszavezethetően egy nagylengyelországi textilipari területet különítsen el, a „nagylengyel bekerítései mozgalom” hipotézisének felállításával.⁴⁰ Antoni Maczak kutatásai alapján tudjuk, hogy Nagylengyelországban is folyt a XIV. századig visszanyúlóan posztótermelés, ennek XVII. századi evidenciáján túl. E kezdeti korszakban a majorsági gazdaságokban a juhok száma elérhette a 200-at, majd a paraszti gazdaságokban átlagban 10–25 juh lehetett. A városok határaihoz közelítve a gyapjú ára növekedett, ez volt a helyzet a nagylengyelországi Szaddek városa esetében is. Ekkor itt a gyapjú exportjában a hollandok játszották a vezető szerepet, majd ebbe az angolok is bekapcsolódtak. Így a hagyományos Hanza-városok, ezek között Hamburg is szívóhatást gyakorolt e területekre a hollandok egyidejű hegemóniájával. A nagylengyelországi céhes textilipari termelők a gyapjúkereskedelmet igyekeztek szabályozni és egyben korlátozni, úgyhogy például a sapkakészítők ne maguk vegyék fel a kapcsolatot a termelőkkel és vásároljanak gyapjút a falusi termelők-től. Tiltották, hogy a posztótermelők a falura járjanak késztermékeikkel, ennek fejében gyapjút beszerelve, azonban e tiltások ellenére nyersanyagyszerzés céljából ezek még a padhalei gyapjútermelőkhöz is eljuthattak. A céhes szervezeten túl léteztek a földesúri fennhatóság alatt hagyományos eszközökkel dolgozó takácsok, ez a foglalkozás számukra a mezőgazdasági termelésen túl téli mellékmunka volt.

A földesúri hatalomtól magukat függetlenítő falusi kistermelők testvériségekbe, „bractwo”-nak nevezett céhes jellegű szervezetekbe tömörültek. Bár ezek függetleníteni tudták magukat a földesúri hatalomtól, ez nem zárta ki, hogy a falun is jelentkezzenek céhek, miszerint a falun élő zsidó kézművesek is foglalkozhattak takácssággal, fonással és szövéssel. A városi céhes fejlődés tendenciái mellett később a majorokban is léteztek kovács- és bognárműhelyek, és itt is voltak posztókészítők. Ezen majorüzemekben ilyen archaikus jellegű, kihelyezési posztótermeléssel foglalkozhattak a kisparcellás mezőgazdasági, németül „Knechte” és „Mägde” jellegű cselédelemek és zsellérek.

A falusi kézmű- és a városi céhes iparon túl a posztókészítő takácsság a kisebb rurális jellegű városokban is feltűnhetett. Ennek gazdasági alapját az képezhette, hogy egy céhes mester akár 80 laneusznyi telekkel is rendelkezhetett.

2. A központ kisugárzása és ennek analóg területei

Maczak alapján a fentiekben foglaltuk össze a nagylengyel vidékek textil- és kézművesipari termelésének történetét a majorsági gazdálkodás teljes kifejlődése korszakáig. A más területeket leíró munkák adatai is bizonyítják, hogy kezdetben a pa-

40 Antoni Maczak: Sukiennictwo Wielkopolskie, XIV–XVII. wieku. PWN. Warszawa. 1955.

raszti kihelyezéssel házi- és kézműipari iparüzés a mezőgazdasági tevékenységgel együtt folyt. Így a posztógyapjú és gyapjúposztó termelése azon csíraformában, mely Nagylengyelország területén megfigyelhető volt, kimutatható más lengyel területeken is. Így az *Irena Turnau* által szerkesztett textilipar-történeti munka alapján a XVI. században a majorságban lévő juhállomány csekély volt, a paraszti juhállomány egyharmad részét tette ki. Csak a XVII. században indul be nagyobb lendülettel a majorsági juhtartás. Nagylengyelországban a XVI. században 100 hektárra 15 ezer juh esett, és ez a XVII. század közepére 200 ezerre növekedett. A XVII. században, az ekkor szintén vezető szerepet játszó Pomerániában ugyanennyi területre 100 ezer juh jutott, és a nyersanyagtermelő Kislengyelországban ugyanakkora területre 300 ezres juhállomány esett.⁴¹ Ezen adatok is bizonyítják, hogy a gyapjújuh termelése paraszti kézből miként került át a földesúri majorságok gazdálkodásába.

Más textilipari nyersanyagtermelés, például a lentermelés esetében is hasonló változások zajlottak le. Így például Közép-Lengyelországban, a łomżyńskie-i és siedleckie-i területeken a len- és a kendertermelés 85-90 százaléka a paraszti birtokokról származott. Sőt, bár ezek munkaintenzív növények voltak, ezen időszakban termelésük 25-56 százalékgig a majorságok urainak kezén lehetett. Ugyanakkor a korabeli mezőgazdasági szakírók tanácsokat adnak – elsősorban *Tyzenhausra* utalva – a major keretein belül a munkaintenzív len- és kendertermelés kultúrájára vonatkozóan.⁴²

3. A gdański és pomerániai protoindusztrializációs központ

Gdańsk is textilipari központ volt és közismert módon kereskedelme már a XIV. századtól kezdve jelentős volt. A Hanza-városok rendszerébe bekapcsolódva a XIV–XV. század folyamán holland, angol és flandriai megrendelőknek építettek itt tengerjáró hajókat, egészen ezen iparág fejlődésének megtorpanásáig. Az erdők fogyásával a faépitkezés visszaszorulása miatt az ácsok helyét a kőművesek foglalták el, akik a XVI. században akár 50 fős legénységet is alkalmazhattak. Az erdőállomány csökkenése következtében olyan fatakarékosabb fafeldolgozó ipar alakulhatott ki, mint a kádárság. A városnak ekkor még voltak saját haszonvételi erdei, melyek ki-termelése céljából a helyi iparosok napszámoslegényeket alkalmazhattak, de a nyersanyag a Visztula felső vidékének erdeiből úsztatásos hajók rakományaként is érkezhettek. Az átmenő élelmiszer-kereskedelmi forgalom is jelentős volt annyira, hogy ez egyben kiviteli kereseti forrást is jelentett Gdańsk városa számára, ugyanis más Hanza-városokba, például Koppenhágába és a Jütlandi-félszigetre is szállítottak még kenyert is. A kenyérkereskedelem fontossága olyan volt, hogy a Gdańsk környéki falvakban megtiltották a kenyérsütő kemencék felállítását, a parasztságot így kényszerítve, hogy Gdańskban szerezze be kenyérszükségletét.

41 Zarys historii włókiennictwa na ziemiach Polskich do końca XVIII. wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków. Ossolineum. 1966. Szerk.: *Irena Turnau*, lásd *Rozdział I.: Zagadnienia surowcowe od XIV. do połowy wieku XVIII.* 103. és 104. old.

42 Zarys historii włókiennictwa. Szerk.: *Irena Turnau* i. m. 303–310. old. *Rozdział I.: Zagadnienia surowcowe od drugiej połowy wieku XVII, oraz wieku XVIII.*

A XVI–XVII. századra itt is az iparosok között olyan jellegű társadalmi differenciálódás bontakozott ki, hogy a vagyonosabb vállalkozók a szegényebb kerékgyártóktól, bognároktól vásárolták fel ezek készáruit. Ennek következtében ezek szintén kihelyezéssel háziipari szervezetek keretében termeltek a kereskedő vállalkozó megrendelésére. A XVII. századra hajóépítő manufaktúrák szerveződtek, melyek kb. 6–8 fős személyzetet is foglalkoztathattak. A céhes ipar független volt a városi szenátustól, majd pedig, noha a céhek igyekeztek magukat monopolizálni, a kontár ipar is megjelenhetett. A céhek legényei mestereiktől függő helyzetben lehettek. Munkájuk és foglalkoztatottságuk szezonális jellegű volt, a téli időszakban a munkaidő nem haladta meg a 8 órát, de a nyári időszakban a napi 10–12 órát is elérhette. A gdański céhes iparon túl a kihelyezéssel a rendszer is létrehozható, vagyis a decentralizált manufaktúrák alapján később a centralizált manufaktúrák is kialakulhattak. Noha korlátozott mértékben, így itt is láthatók a korai kapitalista fejlődési tendenciák.⁴³

Gdańskban a textilipar kifejlődése is megfigyelhető, melynek egyrészt voltak hagyományai a pomerániai kisebb mezővárosok esetében is. A korai gdański textilipar történetét illetően ismeretesebbek az itteni régészeti ásatások eredményei is.

Gdańsk textilipara bemutatása előtt említenünk kell a pomerániai térségben a mezővárosi jogállású települések alapításának mozgalmát, takácsiparuk kialakulását vizsgálva. Itt a XVI. század folyamán történt soltész vagy pedig „wójt”-ok által irányított mezővárosi telepítés és lokáció, mely nem volt más, mint a környékbeli falvak begócosodása következtében kialakuló posztóipari termelői központ. Az ilyen eredetű központok a városi jog elnyerésén túl továbbra is foglalkoztak mezőgazdasági termeléssel, állattartással, halászással, vadászattal, sőt lakóik élőfás méhészetet is űztek a közösségi erdők területén. E városok polgárai általános jelleggel foglalkoztak posztó- és lenvászonszövéssel, ezenkívül körükben olyan ipari és főleg élelmiszeripari foglalatosságok és kézműves szakmák jelentkeztek, mint a mészáros-ság, pékség vagy a bőrfeldolgozó tímárság. E települések mezővárosi és céhes iparral rendelkező központok voltak, míg körzetükben a környező falvakban kontár iparüzés folyt, mely a mezővárosok esetében is előfordulhatott. E körülmények az agrárbázisú iparfejlődésre emlékeztetnek, amit pl. Mazovia vagy pedig a Nagy-Magyar Alföld mezővárosaival kapcsolatban említettünk *Werner Sombart* már idézett meghatározásával egyetemben.⁴⁴ A XVI–XVII. századra felfejlődő gdański textilipar esetében is hasonló mozzanatok láthatók; ennek korábbi jelentkezése az idevágó ásatások eredményei alapján is megvilágított.

Ugyan a gdański textilipari központ elsősorban a XIV. századtól fejlődik erőteljesebben, de vannak nyomok, elsősorban az ásatások adatai alapján, hogy a Flandriában és Brabantban virágzó textilipari területekkel is kapcsolatban állt a város, sőt Skandináviával és így Jütlanddal is voltak kereskedelmi kapcsolatai. A XII. századi

43 Gdańsk iparfejlődésének történetét *Mária Bogucka* Gdańsk jako osrodek produkcyjny w XIV–XVII. w. PWN. Warszawa. 1962-es munkájában foglalta össze.

44 A Gdańsk környéki pomerániai mezővárosi iparszervezet agrárbázisú genezisének kérdését *Stanisław Gierszewski* (1966) foglalta össze.

fonó és szövő foglalatosságok mesterségében ekkor még a rokkát nem alkalmazták, a fonás orsóval történt. Nem vízszintes, hanem függőleges takácsszékeken szöttek.⁴⁵

A gdański textilipar a XVI–XVII. században a céhes ipar szervezetében működött, de falusi kontár tevékenység is létezett. Gdańsk textilipari termelése erősen beintegrálódott a Hanza-városok kereskedelmébe, Lübeck és Hamburg piacaira termelt ugyan Gdańsk takácsága, de a leideni és amszterdami céhes textilipari központok piaci rendszerébe is bekapcsolódott. A gdański textilipar konkurenciája következtében a szomszédos lengyel területek, így Mazovia és a Királyi Poroszország szövő- és fonóipara aláhanyatlott, majd szerepkörüket Gdańsk vette át. A XVI. századtól a hollandok terjeszkedtek itt a posztókészítés területén, sőt ez odavezetett, hogy holland posztókészítő takácsok telepedtek le nagyobb tömegben, ennek következtében vált Gdańsk több etnikumot magába foglaló várossá. A lengyelek, hollandok és a németek mellett flamandok és franciák is elfoglalhatták helyüket a város textilipari termelésében. A céhes iparral együtt továbbra is megfigyelhető a kihelyezéssel, falusi textilipar, melyet a vagyonosabb vállalkozó tőkésék szerveztek meg. A falusi kis kézművesek és takácsok a városba igyekeztek telepedni. A kihelyezéssel rendszerrel egyidőben volt itt céhes ipar, és az ezt folytatók mindent megtettek annak érdekében, hogy szervezeteiken túl nagyobb, manufaktúrális jellegű üzemeket alakítsanak ki az ezeken kívülálló megismerésük révén. A céhes szervezetű textilipari termeléssel párhuzamosan ennek kontár jellegű válfaja továbbra is létezett még ekkor is. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a céhek ne zárkóztak volna be, és így a céheslegények szolgálati idejét jelentősen növelték, ez akkor a 8-9 évet is elérhette, sőt még az is előfordult, hogy az ipari jellegű proletariátus soraiba eshettek vissza, ezek politikai mobilizációját is előidézve.⁴⁶

A korai céhes és később ezt felváltó manufaktúrális termelési mód és szervezet elterjedésével a XVII. és XVIII. század folyamán technológiai újítások is megjelenhettek Gdańsk textilipari termelésében. A XVII. és XVIII. században jelenhetett meg a rokkás fonás az orsós helyett. A néprajzosok által ősi, parasztnak vélt rokka a szövés és fonás mesterségében csak ekkor jelent meg. A rokkával egyidőben ugyanitt elterjedt a vízszintes szövőszék is, melynek termelékenysége a függőlegesnél lényegesen nagyobb volt.⁴⁷

4. A sziléziai protoindusztrializációs központ

Mint láthattuk: a lengyel történészek egyes városi központok területén és azok körzetében is kutatják a korai ipargenezist, például Gdańsk esetében, de Wrocław is egykor egy ilyen textilipari központ volt, központi terén a „sukiennice”-vel. A korai textilipar genezise nemcsak a városokon, hanem a sziléziai majorsági gazdálkodás esetében is kutatott, mivel ennek csíraformái a majorsági gazdálkodás keretei között

45 A korai gdański textilipar termelési technológiájára, valamint annak kereskedelmi kapcsolataira lásd: *J. Kamińska, A. Nahlik* (1958) munkáját.

46 A gdański textilipar történetét *Maria Bogucka* (1956) című munkájában foglalta össze.

47 A gdański textiliparban a céhes és korai manufaktúrális termelési szervezet megjelenése következtében feltűnő új technológiák elterjedésének kérdését *Irena Turnau* (1962) mutatta be (lásd: 100–107. old.).

is regisztrálhatók. Az egykori német Szilézia esetében a későbbi időkben a majoron belül a járulékos és kiegészítő ipari üzemek alapítása figyelhető meg. Szilézia területén, Ksiadz lengyel helységnév alatt megadott majorsági birtokon a paraszti telki állomány elaprózódása következtében már a XVIII. századra a paraszti művelők kiegészítő és járulékos házi- és kézműipari tevékenysége jelentőssé vált. A parasztság vagyonosabb rétegei, a soltészek és molnárok kihelyezéssel rendszert kialakító közvetítőkként, kereskedőkként monopolizált módon szegényebb falubeli társaik háziipari késztermékeit felvásárolják és továbbadják. Vagyis a termékek ilyen jellegű szolgáltatása a majorsági gazdálkodás kötelezettségeiben jelentkezett, és ehhez hasonló módon lépett fel a falusi vagyonosabb vállalkozói elem. Ez a vagyonosabb réteg a szegényebb zsellér és háziiparos elemek termékeit privilégizált módon felvásárolta, de ha ezek ilyen szolgáltatásokra nem voltak képesek, gyalogos napszámra voltak kötelezve, vagy a „Gesindezwang” intézményének megfelelően maguk helyett gyalogos munkást kellett kiállítaniok. A háziiparos zsellérekén túl az egészszelkes parasztsztrók között a férfiak 10, a nők pedig 15 éves kortól gyalogos munkára voltak kötelezve, ha esetleg nem váltották meg magukat ez alól. A parasztság körében kialakuló vagyonosabb vállalkozói réteg a beinduló korakapitalisztikus viszonyok következtében malmokat és fűrészmalmoikat üzemeltetett, amelyek után a major számára adózni kellett. Az akkor és itt kibontakozó takácsság, lenfehérítés után is adózni kellett. A takácsmesterek 24, a legények 16, a tanulók után pedig 6 grosit kellett fizetni. A szeszfőzés elsősorban a majorüzemekre központosult, de paraszti kézen is folytatható, bár ez utóbbi mértéke nem volt jelentős. Átlagban egy évben 120-130 litert termeltek, viszont a kocsmáros szeszfőzdei hozamok sokkal magasabbak voltak. További járulékos iparág volt a tégláégetés és a malomipar. Az előrehaladott társadalmi rétegződés következtében a bányákban és a kőbányákban megjelenik a női bér munka alkalmazása. A hochbergi birtokokon a lenszövés és fonás elterjedt volt, a lenfehérítő üzemek száma akár a 100-at is elérhette ebben az időben, mivel a lenfehérítés külön foglalkozásként is jelentkezhetett. Magának a majornak a jövedelmei között főleg a gabonatermelés utáni bevételek voltak a leginkább számottevők (ez a jövedelmek 40 százalékát tette ki), az ipari foglalatosságok között viszont a leginkább jövedelmező forrás a szeszfőzés volt, az összjövedelmek 10-15 százalékát kitevé.⁴⁸

IV. A LENGYEL PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ ÉS IPARFEJLŐDÉS PERIFERIÁLIS TERÜLETEI

1. A déli és északi sávok

Amíg a korabeli Nagylengyelországban és a gdański pomerániai területeken kora kapitalisztikus tendenciák voltak megfigyelhetők a sziléziai területekhez hasonlóan, addig a déli, lembergi végeken még jellegzetesen feudális, patriarachális viszonyok

⁴⁸ A sziléziai majorsági ipartermelés ezen képét elsősorban *Stanisław Michalkiewicz* (1969) alapján mutattuk be. A sziléziai majorsági gazdálkodással foglalkozó egyéb munkák, különösen a XIX. században a burgonyatermelés és a burgonyaszesz-párlási ipar ugyancsak elterjedt mivoltát mutatják be. (Lásd: *Julian Janczak* 1969. 39-45. old.)

uralkodtak a kézművesség termelésében és szervezetében. Ugyanis a kézművesek nemcsak a céhes keretek között működtek legényeikkel egyetemben. Azok a legények, akik nem tudták magukat a céhes mester státusába felküzdeni, mint céhen kívüli kontárok tevékenykedtek. Az iparok között a következők voltak gyakoriak: a kovácsság, lakatosság, majd a téglával való építkezés elterjedése következtében a tégláégetés vagy az építkezésben a szemes kályhák, kemencék elterjedése eredményeként a fazekasság jelentősége is növekedett. A városi céhes iparok között szerepelt még a takácsság még az élelmiszeripari jellegű vállalkozások is gyakoriak voltak, így például a malomtartás joga, amit szubárendában zsidó vállalkozóknak adtak tovább. Az ipari termelés koncentrációja elsősorban a kovácsmesterség esetében figyelhető meg, így a XVIII. században a hámorok üzemeltetése érdekében 25–35 legényt is alkalmazhattak a kovácsok a Bielski Vajdaságban. Csak ezen a téren jelentkezett itt a manufakturális jellegű koncentráció, amúgy az iparosok többsége vagy céhes, vagy a decentralizált manufaktúra formájában rurális jellegű városon hagyományos feudális viszonyok közepette folytatott kézműves és ipari tevékenységet.⁴⁹

*Mauricy Horn*nak a Wojewódstwo Bielskie viszonyait bemutató analízise alapján láthatjuk, hogy ezeken a területeken a céhes ipar mellett a falvakban elszórtan kontáripár jelentkezik, és ez még a későbbi időkben is tartja magát. E falusias iparbázisra támaszkodva a lengyel reformarisztokrácia: a déli ukrán és lembergi végeken a Zamoyskiak családja, az északi litván perifériákon például a Radziwiłłek igyekeztek centralizált manufakturális üzemeket alapítani (lásd pl. a nieswiezi övgyártó textilipari manufaktúrát). A posztógyapjú termelésével és feldolgozásával előidézett kapitalizációs folyamatokat a Lublini Vajdaság területén a felvilágosult Zamoyskiak igyekeztek beindítani, főleg a merinói juh tenyésztésének propagálása révén. Szászországból behívott posztógyapjú-termelő juhosgazdák és vállalkozók révén új gazdaság alapjait rakták le. A XIX. század első felében az itt kialakuló juhászat főleg a termelt gyapjú eladására specializálódott, és csak a Varsói Királyság rendelkezései nyomán, 1812 után igyekeztek itt a manufakturális jellegű gyapjú- és posztótermelői üzemeket létrehozni. Ha az új vállalkozó pusztá területet foglalt el, akkor a katonai szolgálat alól mentesült, a határon vámot nem kellett fizetniök az átvitt és szállított termékeik után, és általában minden közttehertől mentesültek 6 évre. Ezen rendelkezések 1818 és 1829 között léptek életbe. Azonban a helyi parasztok körében a kedvcsinálás ellenére sem alakult ki nagyobb méretű juh- és gyapjújuhtermelés, ugyanis nagyobb fonó-, ványolóüzemeket megfelelő tőke hiányában nem tudtak alapítani, csupán a piacon igyekeztek túladni gyapjúkészleteiken. A Zamoyskiak modernizációs reformakciója következtében csak az idegen vállalkozók tettek kísérletet posztómanufaktúrák alapítására.⁵⁰

49 E térség korabeli céhes és kontár jellegű iparüzését *Maurycy Horn* (1966) vázolja.

50 A Zamoyskiak birtokain a szász juhászat kialakításának törekvését *Julian Bartys* (1963) írta le. Ugyanő a szász juhászat és a szász merinói juhok tenyésztése elterjesztésének törekvéseit e területekre vonatkozóan (1959)-ben is megírta. (Lásd 454–502. old.)

2. A lengyel központi vidékek perifériája

Általában bizonyított, hogy míg a Lengyelország iparfejlődése szempontjából centrális szerepet játszó területeken a XVII. és XVIII. században céhes vagy manufaktúrális szervezetű iparfejlődés figyelhető meg a céhes jellegűt követően, addig a központi területeken ez a folyamat később indult be. Itt a textilipari nyersanyagtermelés elsősorban paraszti kézen volt, és a falusi kihelyezéssel háziipari rendszer létezett még később is. A központi területeken a majorsági birtokban nem voltak nagyobb len- vagy kendertáblák, és a rostosnövény feldolgozása is elsősorban paraszti kézen volt. Ott, ahol a paraszti nyersanyag-feldolgozás az uralkodó, például a közép-lengyel lomzai területen a len 90,4, a kender művelése 89,9%-ban paraszti foglaltságnak számított még a XVIII–XIX. században is. A közép-lengyel siedlcei vidéken is a lentermelés 87,7, a kendertermelés pedig 87,8 százalékban fordult elő ebben az időben paraszti művelésben. Így az *Irena Turnautól* származó adatok azt bizonyítják, hogy a XVII. század folyamán itt paraszti textilipari nyersanyag-feldolgozás uralkodott a paraszti mezőgazdasági önálló tevékenységgel együtt, és a manufaktúrális fejlődés csak a XIX. század folyamán indul be.⁵¹ A közép-lengyel vidékeken a manufaktúrák kialakítása utáni korszakban is jócskán fennmaradt a decentralizált jellegű, kihelyezéssel és szerződéses ipari és textilipari nyersanyag-feldolgozás. Ezen központi területekről terjedt tovább kelet felé a centralizált manufaktúra, jóllehet az elemzett, kihelyezéssel paraszti háziipar és textilipari nyersanyag-feldolgozás jelensége az újabb kutatások alapján még a XIX. században is kimutatható. A jelzett kora kapitalisztikus termelési és szervezeti fejlődési tendenciák például a Białystoki Vajdaság vidékén a központi területekről kiindulónak csak 1807–1870 között jelentkeztek. Itt is a majorsági uradalmakon figyelhetjük meg a szeszfőzést és a takácsságot, és az ilyen termelői profillal rendelkező majorsági üzemek számára a majorsági parasztnak robotmunkát kellett teljesíteniük, hogy a majorsági üzemek termékeikkel a Szentpétervár felé irányuló kereskedelembe be tudjanak kapcsolódni. A robotolók mellett megjelenhettek a szabad paraszti származású bérmunkások is. Ezek paraszti gazdaságaik bázisára támaszkodva téli időben folytattak háziipari tevékenységet. A korai manufaktúra és a szervezett iparüzés üzei kialakításában az idegen vállalkozók játszották a fő szerepet. Németek, hollandok és zsidók manufaktúráiban 25-től 100 főnyi létszámot is elérő munkáslegénység is lehetett alkalmazva. E vállalkozók az új technológiát is hozták magukkal, mely német, holland vagy akár dán származású lehetett.⁵²

51 *Irena Turnau* (1962). A paraszti nyersanyagtermelésre lásd a 71. old.
52 E területek iparosítására lásd *Stanisław Kalabinski* (1986) munkáját.

V. A PROTOINDUSZTRIALIZÁCIÓ HELYE
A NYUGAT-KELET-EURÓPAI MUNKAMEGOSZTÁSBAN
ÉS A LENGYEL MAJORGAZDASÁG

Tanulmányunk bevezető részében már jeleztük, hogy az 1950-es években, elsősorban *Wilhelm Abel* tevékenysége eredményeként a történetírás (lényegében az európai kontinentális területekre vonatkozóan) a „protoindusztrializáció” tézisést magáévé tette, ami az egykori német gazdaságtörténeti iskolák korábban közhelyszerű állítása volt. Angliára vonatkozóan szintén említettük, hogy egyrészt itt a bekerítés mozgalma sem volt általános, és az itt is kimutatható mezővárosi fejlődéssel együtt a brit szigeteken is dokumentálható a mezőgazdasági kisparcellás termeléssel egybekötött falusi, kihelyezéssel házi-, illetve kézműipari tevékenység – ami a kontinentális Európa viszonyainak megfelelően egyértelműen protoindusztrializációnak értelmezhető (lásd erre az angol „cottar craftsmanship” terminológiáját). Azonban ez nem csak a kontinentális Európa nyugati részén, hanem a majorsági gazdálkodású keleti területeken is kimutatható. Így Lengyelországban a protoindusztrializációnak is van egy agrárbázisú, mezővárosi eredete. Azt is láthattuk, hogy a majorsági gazdálkodás munkaerő-gazdálkodási szervezetében egy jellegzetes protoindusztrializációs, zseléri, szolgáltatói elem – lengyelül „chałupnik” – tűnik fel. Ez az angol „cottar”-nak egyenes megfelelője volt, csupán azon eltéréssel, hogy a majorsági termelés viszonyai közepette, a kisparcellás mezőgazdasági termelés bázisa alapján járulékosan házi- és kézműipari tevékenységet folytatott, majd ilyen jellegű szolgáltatásokra volt kötelezve a földesúr üzeme számára. A protoindusztrializációs tendenciák, így tehát a decentralizált kihelyezéssel, mezőgazdasági tevékenységgel karöltve folytatott házi- és kézműipari tevékenység során a lengyelországi területeken majorsági kereteken túl is kialakulhatott a centralizált manufaktúra, amely később alapját képezte a gyáripari termelési alapokon nyugvó kapitalizmusnak, melyre vonatkozóan *Marx* és *Engels* elgondolásait is említettük.

A sajátos nemzeti utas fejlődés ellenére a helyi sajátosságoknak megfelelően a protoindusztrializáció mind Angliában, a kontinentális Európában és ez utóbbinak a keleti területein is kimutatható. Természetesen ez a heurisztikus általánosítás nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Európa egyes területei között ne lettek volna regionális különbségek. A lengyel major termelése a nagy európai, kelet-nyugati munkamegosztásba illeszkedik be mint nyersanyagszállító terület, azonban ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy például a városiasodó Nyugaton ne lettek volna perifériák (lásd Portugáliát és Spanyolországot), vagy azt, miszerint a perifériaként felfogható kelet-európai területeken ne lehetne kimutatni centrális szerepű régiókat és központokat.

A nemzeti sztereotípiák kérdését, például az angol modell használhatóságán túl a regionális partikularizmus részleges analizálásával már jeleztük, de hasonló problémák a vizsgált lengyel területeken is kimutathatók. Mint ahogy említettük, *Antoni Mączak* és tanítványai a „nagy lengyel bekerítés” jelentőségét kissé túlértékelik, mert ezzel is igazolni kívánják, hogy a Szilézia és Pomeránia területén megfigyelhető viszonylagos erőteljesebb, német hatásoknak tulajdonítható indusztrializáció mellett, hasonló tendenciák tösgyökeres lengyel területeken is kimutathatók, és ezek akár a

németekkel egyenértékűek is lehetnek. Az elemzett lengyel centrális területeken a németiség hatása feltétlenül érezhető, azonban maguk a németek csak másodlagosan voltak a gazdálkodási, iparszervezési, ipartelepítési és telepítési mozgalom hordozói és propagálói. Ők is főleg holland és németalföldi mintákat terjesztettek itt, így közmert Gdańsk városának vagy az ún. Gdański mélyföldi etnikai összetétele. Ez figyelmet érdemel annál is inkább, mivel a Hanza-városok piacán eladott lengyel majorsági gabonával, valamint gyapjúnyersanyaggal folytatott kereskedelemben is ott láthatjuk a holland kereskedői tevékenységet, amit flamand és vallon is kiegészíthetett. E keleti területeken is láthatjuk, hogy a XVI. századig tartó holland hegemonia után – a nyugat-európai területekre kimutatott tendenciáknak is megfelelően – a XVII. századtól a hollandokkal szemben az angol kereskedők tevékenysége a Hanza-városok piacán is megélnékült. Vagyis a nyugat–keleti munkamegosztással együtt, a lengyel majorsági termelés a nyugat–keleti kereskedelem általános fejlődési tendenciába integrálódott, amiben ugyancsak szerepet játszottak a kora kapitalizmus jelenségei is.

IRODALOM

- ABEL, WILHELM (1978): *Agrarkriesen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. Dritte Auflage.* Verlag Paul Parey. Hamburg–Berlin
- BARTYS, JULIAN (1959): *Hodowla owiec rasowych w dobrach ordynacji zamojskiej w pierwszej połowie XIX. wieku. 452–502. o.* In: *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Tom II.* Redaktor Janina Leskiewiczowa. Wrocław Ossolineum
- BARTYS, JULIAN (1963): *Nizinna hodowla owiec w II. połowie XVIII i połowie XIX wieku na przykładzie dóbr ordynacji Zamojskiej.* Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- BARZANI, LUIGI (1964): *The Italians. The full-length portrait featuring their manners and morals.* Atheneum
- BIEDERLACK, JOSEPH (1904): *Die soziale Frage. Ein Beitrag zur Orientierung über die Wesen und ihre Lösung.* Druck und Verlag von Felizian Rauch. Sechste Auflage. Innsbruck
- BOGUCA, MARIA (1956): *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI. do połowy XVII. Wieku.* Ossolineum. Wrocław
- BONDARCSUK, V. SZ. (1980): *Italjanszkoje kresztyjansztvo v XVIII. V. Agrarnüje odnosenyija i szocialnüle dzvizsenyija v Szardinyszkom Korolesztve.* Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta. Moszkva
- ČACKOWSKI, STEFAN (1961): *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły Chełmińskiej w XVII–XVIII. W. Część. I.: Gospodarstwa chłopskie.* Toruń
- CHOMAC, REGINA (1970): *Struktúra agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX. i. XX. w.* PWN. Warszawa
- CUNNINGHAM, W. (1882): *The growth of English industry and commerce.* Cambridge at the University Press
- ENGELS, FRIEDRICH (1976): *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Marx–Engels Werke. Dietz Verlag
- GIERSZEWSKI, STANISŁAW (1966): *Struktúra gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w. XVI. i. XVII. W.* Gdańsk
- HARNISCH, HARTMUT (1984): *Kapitalistische Agrarreform und industrielle Revolution. Agrarhistorische Untersuchungen über ostelbischen Preussen zwischen Spätfeudalismus und bürgerlich-demokratischer Revolution von 1848/49 unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Branderburg.* Hermann Böhlau Nachfolger. Weimar

- HORN, MAURYCY (1966): Rzemiosło wiejskie wojewódstwa Bielskiego w pierwszej połowie XVII. Wieku. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- JANCZAK, JULIAN (1969): Okręgi rolnicze Polski zachodniej i północnej w pierwszej połowie XIX. wieku. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- KACHK, JU. JU. (1986): Kresztyjansztvo Evropi v period razlozsenyija feodalizma i zarozsghenyija kapitaliszticeszkich odnosenyij. In: Isztorija kresztyjansztva v Europe. Epocha feodalizma. Tom. III. Redaktor: Kachk. Ju. Ju. Nauka Moszkva. 555. o.
- KALABINSKI, STANISŁAW (1986): Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostoczczyzny. 1807–1870. Warszawa
- KAMINSKA, J.–A. NAHLIK (1958): Włókiennictwo Gdańskie X–XIII. w. Ossolineum. Łódź
- KAMLER, MARCIN (1976): Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580 – 1655. PWN. Warszawa
- KOTELNYIKOVA, A. A. (1987): Feodalizm i gorod v Italii v VIII–XV. vekach. Moszkva. Nauka
- LJUBLINSZKAJA, A. D. (1978): Francuszkije kresztyjanye v XVI–XVIII. v. v. Nauka. Leningradskojje otgelyenyije.
- LÜTGE, FRIEDRICH (1963): Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Eugen Ulmer Verlag. Stuttgart
- MAJEWSKI, JAN (1957): Gospodarstwo folwarczne we wsiach miasta Poznania w 1582–1644. PWN. Poznań
- MICHALKIEWICZ, STANISŁAW (1969): Gospodarka magnacka Na Śląsku w drugiej połowie XVIII. wieku (Na przykładzie majątku Książ). Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- NOWAK, ANDRZEJ (1975): Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi Wielkopolskiej w końcu XVI. i pierwszej połowie XVII. wieku (Na przykładzie wojewódstwa kaliskiego). PWN. Warszawa–Poznań
- PAZYRA, STANISŁAW (1959): Geneza i rozwój miast Mazowieckich. PWN. Warszawa
- PIERKARCZYK, STANISŁAW (1955): Studia z dziejów miast polskich w XIII–XIV. w. Warszawa
- PODRAZA, ANTONI (1961): Jakób Haur, pisarz rolniczy z XVII. wieku. Studium z dziejów polskiej literatury rolniczej. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- ROGERS, JAMES E. THOROLD (1884): Six centuries of work and wages. The history of English labour. I–II. vol. E. Swann Sonenschein and Co.
- ROGERS, JAMES E. THOROLD (1888): The economic interpretation of history. Lectures delivered in Worcester College. Hall–Oxford. T. Fischer Unwin LTD. London I. Edition
- ROGERS, JAMES E. THOROLD (1909): The industrial and commercial history of England. Lectures delivered at the University of Oxford. T. Fischer Unwin. London–Leipsic
- ROSENBAUM, HEIDI (1982): Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnisse, Sozialstruktur und sozialem Wandel der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts. Suhrkamp. Frankfurt am Main
- RÓZYCKA GLASOWA, MARIA (1964): Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce. XVIII. wiek. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- RUTKOWSKI, JAN (1956/a): Historia gospodarcza Polski do 1864. Książka i Wiedza. Warszawa
- RUTKOWSKI, JAN (1956/b): Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII. w. Warszawa PWN.
- RUTKOWSKI, JAN (1956/c): Skup solectw w Polsce XVI. wieku 65–81. o. In: Jan Rutkowski, 1956. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII. w. Warszawa PWN.
- RUTKOWSKI, JAN (1956/d): Przebudowa wsi w Polsce po wojach z połowy XVII. wieku. 81–109. o. In: Jan Rutkowski. 1956. Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII. w. Warszawa PWN.
- RUTKOWSKI, JAN (1956/e): Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII. wieku. 145–241. o. In: Jan Rutkowski. 1956. Studia z dziejów wsi polskiej PWN. Warszawa
- RÓZYCKA GLASOWA, MARIA (1974): Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce. XVIII. wiek. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- RYDER, JUDITH and HAROLD SILVER (1970): Modern English society. History and structure. 1850–1970. Methuen and Co Ltd. London
- SCHULTZ, HELGA (1984): Landhandwerk im Übergang von Feudalismus zum Kapitalismus. Vergleichender Überblick und Fallstudie. Mecklenburg–Schwerin. Akademie Verlag. Berlin
- SRENOWSKI, STANISŁAW (é. n.): Uwłaszczenie chłopów w Polsce. PWN. Warszawa

- SZAFRAN, PRZEMYSŁAW (1961): Osadnictwo historycznej krajiny w XVI–XVIII. w. 1511–1772. Gdańsk
- SZKURLATOWSKI, ZYGMUNT (1974): Stosunki społeczno-ekonomiczne w rolnictwie Śląskim w latach 1750–1806 na przykładzie dóbr Luborodz. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Gdańsk
- TAGÁNYI, ZOLTÁN (1972): Topolski J.: Narodziny kapitalizmu w Europie. Ismertetés. In: *Agtsz. XIV. évf.* 1972/3–4.
- TAGÁNYI, ZOLTÁN (1980): Immanuel Wallerstein: A modern világrendszer kialakulása. Ismertetés. In: *Agtsz. XXII. Évf.* 1980/1–2.
- TAGÁNYI, ZOLTÁN (1984): Ljublinszkaja: Francuszkije kresztyjanye. Ismertetés. In: *Agtsz. XXVI. évf.* 1984/3–4.
- TAGÁNYI, ZOLTÁN (1984., 1985): Csisztovzonov és Barg: A kapitalizmus genezise. Ismertetés. In: *Agtsz. XXVI. Évf.* 1984/3–4. 583–586. o. *Uő: Acta Historica* 31. évf. 1985/3–4. vol.
- TOPOLSKI, JERZY (1965): Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII. wieku. PWN. Warszawa
- TURNAU, IRENA (1962): Zmiany w polskiej produkcji włókienniczej, XVIII. wieku. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- TURNAU, IRENA (1966): Zagadnienia surowcowe od drugiej połowy XVII. oraz do wieku XVIII. (Rozdział I.) In: Irena Turnau (editor): *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach Polskich do końca XVIII. wieku.* Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- TURNAU, IRENA (1966/a): Zarys historii włókiennictwa na ziemiach Polski do końca XVIII. wieku. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- TURNAU, IRENA (1966/b) Zagadnienia surowcowe od XIV. do połowy wieku XVIII. (Rozdział I.) In: Irena Turnau (editor): *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach Polskich do końca XVIII. wieku.* Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- TURNAU, IRENA (1967): Odzież mieszczaństwa Warszawskiego w XVIII. wieku. Ossolineum. Wrocław–Warszawa–Kraków
- WACHOWIAK, BOGDAN (1967): Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI. i pierwszej połowie XVII. w. Szczecin
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1983): A modern világrendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat. Budapest
- WAWRZYŃCZYK, ALINA (1962): Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI. i początkach XVII. wieku. PWN. Warszawa
- WRIGLEY, EDWARD ANTHONY (1987): *People, cities and wealth. The transformation of traditional society.* Oxford Blackwell
- WYCZANSKI, ANDRZEJ (1960): *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580.* PWN. Warszawa
- ZYTKOWICZ, LEONID (1962): *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI.w. I–II.* PWN. Warszawa

ZOLTÁN TAGÁNYI

REGIONAL DIVISION OF LABOR BEFORE INDUSTRIAL CAPITALISM. THE POLISH MODEL

(The space-structure of the polish demesne-system and proto-industrialization)

In the introductory, theoretical section of the paper the author demonstrates that in the early phase of industrialization it was not factories and factory workers that dominated the agenda, but proto-industrialization, the so called “silent industrial

revolution” of the village. In the 15th and 16th centuries in England witnessed the domination of rural craftsmanship and centralized manufactures and enclosure appeared only in the 17th century, especially in Southern England. The Scottish market towns represented among these circumstances the peripheral regions of the country. It was craftsmanship that dominated England and was organized internationally by merchants (later, by the 16th century was ousted from the Hansa-towns by Dutch competence).

This silent industrial revolution also appeared in Poland. Especially during the 12–13th centuries, based on Villikationsverfassung the *praedia* operated mills, smith-furnaces, breweries etc. and demanded industrial work from serfs at the demesne. The expansion of the *praedial* demesne continued throughout the 16–17th centuries, these lands were later expropriated by landlords to form their own manorial estates (the land cultivated and industrial activity run by the forced labor of serfs). To these enterprises textile-industry was later added. The silent industrial revolution and the establishment of industrial enterprises also existed in the form of the activities of market-town magistrates (*wójt, leman*) – se, for instance the “Chelmno” legal system.

Polish agrarian capitalism evolved from the craftsmanship of manorial lands, the landlord’s manorial industrial activities and the small handicraft factories of the market towns. In this respect Pomerania and the area around Gdańsk, Silesia and Greater Poland dominated 16–17th-century Poland. From this “center”, through the expansion of the space-structure of proto-industrialization, it expanded towards the Polish-Lithuanian, Central-Polish and Southern-Polish peripheries. It was textile-industries (flex and wool-processing) that dominated the central and peripheral regions of Poland in the different periods of development. In Pomerania and Gdańsk German merchants organized peasant craftsmanship into centralized manufactures – in Silesia manorial lords organized the output system and the forced labor of serfs. Apart from the description of the Central parts of Poland, with respect to the 18–19th centuries the peripheries (the Lithuanian borderlands, Central Poland, Malopolska, and the Lublin area) are also depicted by the author. The conclusion of the paper could be summarized in the observation that similarly to the European pattern, there were also “centers” and “peripheries” in the industrial development of Poland (Pomerania, Gdańsk and Malopolska).

KÖZLEMÉNYEK

HOFFMANN ZSUZSANNA

COLUMELLA ÉS MAGYAR KÖVETŐI

A klasszikus antikvitás kimeríthetetlen kincsesháza olyan el nem évülő értékeknek, amelyek a későbbi korok kultúrájának fontos alkotóelemei lettek, eredetük azonban olykor homályba vész. Hasonló sors jutott az antik mezőgazdaság egyes szakíróinak is, pedig helyenként ma is megszívlelendő tanulságokkal szolgálhatnának. Egy ilyen, méltatlanul mellőzött agrárszakíró *Lucius Iunius Moderatus Columella*, aki a Kr. u. első században élt és alkotott. Ez a korszak a római kultúra ezüstkora, amelyre – a megelőző aranykor folytatásaként – jellemző a tudományos érdeklődés megélnkülése, a meglévő ismereteket már kezdik rendszerezni, ilyen ismert „enciklopédista” például Aulus Cornelius Celsus.¹

Lucius Iunius Moderatus Columella az ezüstkori tudományos élet egyik rangos szakírója, aki a két Seneca, Martialis és Lucanus mellett egyike azoknak a hispániai származású szerzőknek, akik jelentős szerepet játszottak a császárkor első századának irodalmi életében.

A szerző életéről kevés adatunk van. Születési helye a dél-hispániai Baetica tartomány Gades (ma: Gadiz) municipiumi rangú városa volt, amit fennmaradt munkájában többször is említ. A város közelében feküdt nagybátyjának, a képzett és rendkívül gondos gazdálkodónak, Marcus Columellának a birtoka is, akire szintén többször hivatkozik, és akinek ösztönzésére és példájára kezdett el maga is foglalkozni a mezőgazdasággal. Pályafutásának, irodalmi tevékenységének felvázolásához lényegében csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. Nem tudjuk a pontos születési dátumát sem. Egy Tarentumban előkerült felirat a VI. Ferrata Legio katonai tribunusaként tünteti fel, erről viszont a történetíró Tacitus² közléséből tudjuk, hogy a Kr. u. I. század közepén Szíriába vezényelt négy római legio³ egyike volt. Munkájában hivatkozik is erre a szíriai tartózkodásra, mégpedig a szezám termesztése kapcsán, amikor is megjegyzi, hogy Szíriában és Ciliciában június-július hónapokban vetik, és őszre érik be.⁴ Columella tehát viszonylag hosszabban időzött a keleti tartományokban. Ugyancsak Tacitus írja,⁵ hogy 36-ban, egy római vazallus uralkodó, Archelaus ellen kitört lázadás leverésére szíriai csapatokat küldtek Cilicia Tracheiába. Feltehetően ennek az egységnek volt a tagja Columella is. Tacitus információja szerint a vállalkozás eléggé elhúzódott, ami lehetőséget adott szerzőnknek arra, hogy a mezőgazdaságra irányuló érdeklődését újabb

1 Az ezüstkori tudományos irodalomról bővebben: *Adamik Tamás*: Római irodalom az ezüstkorbán, Bp. 1994, 81–93.

2 Évkönyvek, II, 79.

3 A legiók melléknévének a feltüntetése Claudius császár uralkodásától (41–54) vált szokásossá, a névből következően ez egy pánceosalakulat lehetett.

4 A vetés és érés ideje ilyen módon korábbra esik mint Itáliában.

5 Évkönyvek, VI, 41.

megfigyelésekkel gazdagítsa.⁶ Tacitustól azt is megtudjuk, hogy az említett csapategységet M. Trebellius vezette, maga Columella viszont azt közli, hogy volt egy ilyen nevű barátja, aki ösztönözte őt mezőgazdasági munkája megírására. A két személy feltehetően azonos, a barátság alapja valószínűleg a közös katonáskodás lehetett. További életrajzi adalék a szerzőről, hogy munkájában – a kivételes szőlőtermés kapcsán – megemlíti a filozófus Seneca nomen-tumi birtokát, amelyről Plinius⁷ azt közli, hogy ezt a földet Seneca 61 táján vehette. Ebből arra lehet következtetni, hogy Columella műve harmadik könyvét (ott olvasható a hivatkozás) 61 és 65 között írhatta, mivel élő személyként beszél Senecáról, akiről viszont tudjuk, hogy 65-ben halt meg. A munkája végén Columelláról azt is közli, hogy idős korára készült el vele, de homályban marad az, hogy meddig dolgozott rajta, és ő maga milyen kort ért meg.

MŰVEI

A szerző irodalmi munkásságából teljes egészében csak terjedelmes főműve, a *Rei rusticae libri XII* (Tizenkét könyv a mezőgazdaságról), illetve egy kisebb terjedelmű írás, a *Liber de arboribus* (A fákról) vagy röviden *De arboribus* maradt fenn.⁸ Ő maga említést tesz két (később elveszett) és egy tervezett művéről is, ez utóbbról nem tudjuk, hogy egyáltalán elkészült-e.

Hivatkozik egy munkájára, amit a csillagiósok ellen (*Adversus astrologos*) írt, azzal összefüggésben hozza szóba, hogy azok csalárd módon „naprakész” időjárás előrejelzéseket ígérnek. Többes számot használ, könyveket említ, tehát legalább két könyvből kellett állnia a műnek. Valószínűleg azon kártékony beavatkozások ellen akarta védeni gazdálkodó társait, amit ezeknek a jósoknak a gazdálkodás menetébe való beavatkozása jelentett. Két helyen is felháborodottan beszél az efféle jósok ellen,⁹ és a gazdaságot irányító rabszolga, a *vilicus* számára megtiltja, hogy szolgálataikat igénybe vegye.

Liber singularis ad Eprium Marcellum című, másik elveszett munkájának a tartalmáról semmi közelebbit nem tudunk, de hasonlóan a szerző többi írásához, ennek a témája is a mezőgazdaság. Tervezett munkája a bő termés biztosításához kívánt hozzájárulni, a tradicionális engesztelő szertartások és áldozatbemutatók ismertetésével.

Rei rusticae libri. Columella főműve, a *Rei rusticae libri XII* az ókorból fennmaradt legterjedelmesebb mezőgazdasági szakmunka. Eredetileg tíz könyvre tervezte, végül még kettőt hozzátett, így lett tizenkettő. Az egész munka jól átgondolt, logikus rendszerű, világos stílusú, jól áttekinthető, sőt még olvasmányos is. A munka a következő (aktuális!) bevezető sorokkal kezdődik: „Gyakorta hallom, hogy államunk vezetői hol a földek terméketlenségére panaszkodnak, hol arra, hogy a kedvezőtlen időjárás már régóta károsítja a termést, az említett panaszokat pedig jónak tűnő magyarázatokkal enyhítik, ugyanis úgy gondolják, hogy a korábbi évek túlságos termékenysége miatt elfradt és kimerült termőföld nem képes a ko-

6 Hasonló esettel találkozhatunk egy másik szakíró, M. Porcius Cato hispániai tartózkodása kapcsán is, ami egyben igazolja azt is, hogy a rómaiak mennyire érdeklődtek általában gazdasági, különös tekintettel a mezőgazdasági kérdések iránt.

7 *Naturalis historia* XIV, 49.

8 Magyar fordítása 1992-ben jelent meg Szegeden, fordította: Hoffmann Zsuzsanna.

9 I, 8, 6; XI, 1, 22. Előzményként megemlíthető, hogy ezeknek a jósoknak a működését már Cato is tilalommal kívánta korlátozni, lásd *Maróti Egon: A jósokra vonatkozó tilalom Catónál, Antik Tanulmányok* 3 (1956) 83–91.

rábbi bőséggel nyújtani a táplálékot az embereknek.¹⁰ Jómagam, P. Silvinus, meg vagyok győződve róla, hogy ezek az érvek távol állnak az igazságtól, nem helyes ugyanis úgy vélekedni, hogy a természet – amelyet a világ teremtője állandó termékenységgel ajándékozott meg – mintegy valamiféle betegségtől sújtva terméketlenné vált. Ostobaság azt gondolni, hogy a termőföld, ami isteni és örök ifjúsággal van megáldva, és mindenek közös szülője, mivel mindent és mindig ő hozott létre, és a következőkben is ő fog létrehozni – az emberekhez hasonlóan, megöregedett. Meggyőződésem továbbá, hogy mindebben nem az éghajlat, hanem inkább mi vagyunk a vétkesek.”¹¹ (Bevezetés 1)

A mű első könyve általános bevezetés a legalapvetőbb gazdasági ismeretekről, a birtok megvásárlásáról, berendezéséről és a hozzá tartozó rabszolgáállományról. A második a földművelési tudnivalókat tárgyalja, a harmadik, negyedik és az ötödik szőlőművelési és fanevelési ismereteket taglal, a hatodiktól a kilencedikig az állattenyésztésről szólnak, a tizedik a kertészetről verses formában, a tizenegyedik a kertészetről prózában és a *vilicus* (felügyelő) feladatairól, a tizenkettedik pedig a *vilica* (gazdasszony) teendőiről számol be.

Columella munkáját Caere melletti birtokszomszédjának, P. Silvinusnak ajánlotta, sőt a X. könyv információja szerint a hexameteres formát is az ő biztatására választotta. A munkát egy bizonyos Claudius Augustalis unszolására toldotta meg az említett két további könyvvel.

A bevezetés tanúsága szerint Columellát az készítette műve megírására, hogy korában elhanyagolták a mezőgazdaság szakszerű, elméleti tanulmányozását, kétségbe vonták, sőt tagadták ennek az ősi itáliai gazdasági ágnek a jövedelmező voltát. Ezt az elméleti hiányosságot akarta pótolni a saját tudományos ismeretei, gyakorlati tapasztalatai, valamint nagybátyja bölcs tanácsai segítségével. Érthetetlen számára a mezőgazdaság elhanyagolt volta, ezért kíváncsi annak okaira.

„Amikor ezeket a dolgokat fontolgatom magamban, és arról elmélkedem, miféle csúf egyetértés alapján szorul háttérbe a mezőgazdaság ismerete, attól tartok, netán az egykor tiszteletreméltó tevékenység szegyenletes és szabad emberhez méltatlan lett. Számos szerző munkája figyelmeztet azonban arra, hogy őseinknél dicsőség volt a földművelés.” (Bevezetés 13)

Columella munkája három szempontból is kiemelkedő darabja a fennmaradt ókori szakirodalomnak. Először is azért, mert a klasszikus görög-római kultúrában nincsen még egy olyan mű, amelyik ennyire szakszerűen és rendszeresen tárgyalná az adott kor gazdasági és mezőgazdasági ismereteit. Másodsor: Columella műve a legátfogóbb tankönyv, amit egységes témáról Rómában valaha is írtak, egyszersmind a latin prózairodalom leghosszabb alkotása. A tartalom és az előadásmód egyaránt magas színvonalú, a munka tehát nem csupán tanulságos, hanem olvasható és szórakoztató is anélkül, hogy tárgyától eltérne, vagy a szórakoztató irodalom bevett fordulataival élne. Végig a mezőgazdaságnál marad, írása világos és életszerű, a témája iránti lelkesedése sugárzik a munka egészéből, ami az olvasót is magával ragadja.

A bevezetésben szinte a téma megszállottjának tűnik Columella, amikor szabályos tanulmányt ad elő arról, hogy a Iulius-Claudius dinasztia (Kr. e. 27–Kr. u. 68) császárai alatt méltatlanul lebecsülték a mezőgazdaságot. Sürgeti, hogy a gazdaságnak ezen ága kapja vissza azt a régi megbecsülést, amit az idősebb Cato idejében (Kr. e. 234–149) élvezett. Sérelmezi, hogy jöllehet a földművelők minden tudásukat latba vetve dolgoznak, hogy a természettől kikényszerítsék mindazt, amire az emberiségnek szüksége van, a kortársak mégis közömbösek munkájuk iránt. Minden haszontalanságra rengeteg pénzt pazarolnak el, de az ősi kultúra alapját lebecsülik, a birtokot tudatlan, hozzá nem értő, felelőtlen emberekre bízzák, ahelyett,

¹⁰ Ez Epikuros görög filozófus elmélete.

¹¹ A Columella-részleteket saját fordításomban idézem.

hogy maguk a tulajdonosok kezelnék. Columella szerint azért tudta Róma megszerezni a világhatalmat, mert polgárai mindig szorosan kötődtek a földjükhöz. Cato a következő gondolatot fogalmazza meg a kérdés kapcsán: „Amikor pedig egy embert dicsérték, így dicsérték: derék földműves, derék gazda”. Majd így folytatja: „Viszont a földművesek közül kerülnek ki mind a legedzettebb férfiak, mind a legkitartóbb katonák, övük a legtisztesebb, legállandóbb, a legkevésbé irigyelt foglalkozás, s a legkevésbé helytelen gondolkodásúak azok, akik ezt a foglalkozást űzik.”¹² Az idézett részletből nyilvánvaló, hogy a földműves mintegy erkölcsi példakép is, továbbá egyértelmű, mit hiányol kortársaiból Columella. A szerző azt is felrója korának, hogy a földművelés elhanyagolásával együtt elindultak az erkölcsi hanyatlás lejtőjén, de azt nem mondja ki, hogy ez hová vezet, csupán sejteti. A szerző vélekedése szerint a földművesek mestersége megérdemli, hogy tudománynak minősítsék, ugyanis nagyon magas követelményeknek kell megfelelniük azoknak, akik komolyan kívánnak foglalkozni vele. Sőt, ha alaposabban belegondolunk, nem is csupán tudomány, hanem egész tudományos rendszer. Szinte a természettudományok középpontjában áll: kezdve a csillagaszattól, a meteorológián, talajtanon, botanikán, zoológián át az ültetés, termelés, értékesítés tudományáig hatalmas ismeretanyagot ölel fel. Egy ember nem is képes mindezt átfogni, így a mezőgazdaság legalábbis egyenrangú a többi, ókorban művelt tudománnyal.

Columella nem elbizonytalanítani és nem is tudóssá akarja tenni az embereket, hanem gyakorlati ismereteket kíván közölni. Hasznos tudnivalókat, gyakorlati tanácsokat óhajt adni mindazoknak, akik akarnak valamit kezdeni a földjükkel. Ha nem is érhetjük el a tökéleteset, törekedni kell a legjobbra, biztat a műve végén: „A természet még az ősz öregembereknek sem adta meg minden tudásnak a birtoklását, a legbölcsebbnek tartott halandók csupán sokat tudnak, de mindent nem”.¹³

A szerző munkáját logikus elrendezésben és megfelelő tagoltsággal kívánta előadni, mindezt nagyjából szimmetrikus elrendezésben, I–V-ig földművelés; VI–IX-ig állattenyésztés. Hasonlóan tagolták műveiket Columellát megelőzően Varro és Vergilius is. Logikus rendet követ a szerző a belső elrendezésben is, a földművelésnél a talajtól halad felfelé, gabona, zöldségek, bokrok, fák; míg az állattartásnál éppen fordítva, a nagyobbaktól indul: ökör, szamár ló, és halad a kisebbek felé. Kitér néhány különleges ágazatra és újdonságra is: halastó, vadaskert, vízi szárnyasok, méhek. Úgy értékeli, hogy mind a vadak, mind pedig a méhek élelmiszertartalmát biztosítanak az ember számára, egyben biztos jövedelemforrások is, a vadakat mégis kevesebbre becsüli.

Columella arra törekszik, hogy minden témának külön könyvet szenteljen, ez alól a III., a IV. és az V. könyv eleje kivétel, ezek a szőlővel foglalkoznak. A szőlőművelésről eredetileg két könyvet tervezett, mivel ennek sokféle részterülete van, továbbá mert erről tudta a legtöbbet, számos gyakorlati ismeret, személyes tapasztalat és újítás birtokában kimerítően kívánta taglalni a kérdést. Hogy az V. könyv elején újra visszatér a szőlőhöz, annak az a magyarázata, hogy olvasói, többek között Silvinus is – akiknek megmutatta a készülő munka részleteit – kérdéseket tettek fel neki, amelyekre válaszolnia kellett.

A kertészetről szóló könyvet a munka végére tervezte a szerző, ehhez a verses formát – saját bevallása szerint – Vergilius ihlette, amikor ezt írta:

„*Amde dalom medrét immár szűkebbre szorítván,
Másra hagyom, hogy e tárgyat majd vegye versbe utánam.*”¹⁴

12 M. Porcius Cato: A földművelésről, Bp. 1966, előszó 2–4; ford. Kun József.

13 XII, 59, 5.

14 Georgica IV, 147–148.

Valószínűleg nem volt könnyű ezt az „örökséget” felvállalni, mivel ez verses formára is kötelezett, viszont a költői tehetség bemutatására is alkalmat kínált. Ez a tény egyben a kertészetről szóló könyv helyét is meghatározta: mivel Vergilius is a méhek után tért a kertművelésre, így az őt követő Columella ugyanezt tette, továbbá a versnek a próza után kellett kerülnie, mivel az magasabb irodalmi színvonalat képvisel. Columella Vergiliushoz hasonlóan számos mitikus vonatkozást is szöbe hoz, ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy mennyivel magasabb szintet képvisel Vergilius.

A munka azonban nem zárult le a X. könyvvel. Egy technikai kérdésekben is jártas olvasó ugyanis elolvasta a kertészetről szóló könyvet, és hiányolta belőle a technikai kérdéseket. Arra kérte a szerzőt, hogy írjon ebből egy valódi tankönyvet, továbbá kiegészítendőnek találta az első könyvnek a *vilicus* feladataival foglalkozó részét is. Ez az érdeklődő olvasó rávette a szerzőt, hogy még egy könyvet csatoljon művéhez, a tizenegyediket. Ez három részből áll: az első a felügyelő kötelességeiről szól; a második a mezei munkák naptára – a felügyelő időben tudja elvégezni teendőit; a harmadik pedig a kertészetet tárgyalja, már prózában. A szerző ezzel akarta befejezni munkáját.

A XI. könyv után azonban újabb folytatás került, ennek az okáról azonban nem tudunk meg semmit. A XII. könyv tartalmát tekintve a XI. kiegészítése. Ésszerűnek látszik, hogy ahogyan a felügyelő megkapta a maga feladatait munkanaptárral együtt, ennek élettársa, a *vilica* (gazdasszony) is részesüljön ugyanebben, így tehát ő is kapott listát a házimunkákról, valamint receptgyűjteményt. Ezekkel a változtatásokkal a verses könyv elveszítette az egész művet lezáró funkcióját, és csorbát szenvedett az egész alkotás egysége is, lényegében úgy maradt egyben, hogy a XII. könyv végére Columella egy rövid záró összegzést írt.

COLUMELLA FORRÁSAI

A mű keletkezése kapcsán számos megválaszolatlan kérdés vetődik fel, annyi mindenesetre biztosan állítható (főleg az utolsó könyvek alapján), hogy a szerző gyakorlati használatra szolgáló szakmunkát akart írni. Természetes, hogy egy ilyen komplex munka források alapján készül, hiszen Columella sem – hasonlóan más antik szerzőkhöz – érthetett minden kérdéshez. Bár ő a források felhasználását illetően az ókor legbecsületesebb szerzői közé tartozik, mégsem könnyű megválaszolni azt a kérdést, hogy kire támaszkodott, mivel előfordul, hogy hosszú részeket át senkire sem hivatkozik.

A római mezőgazdasági szerzők általában három forrásból merítették ismereteiket: 1. a korábbi és kortárs szakirodalomból; 2. más gyakorló gazdák tapasztalataiból; 3. saját gazdálkodói gyakorlatukból. Így tette ezt Cato, Varro és Columella is. Művelt és tapasztalt gazdálkodó, ismeri a szakirodalmat, nyitott és fogékony minden új ismeret iránt. Nagyban hatott rá nagybátyja példája, hasznosította annak tanácsait, és jól kamatoztatta saját termelői tapasztalatait is. A gyakorlatot többre tartotta az elméletnél, sikerrel próbálkozott bizonyos agrotechnikai eszközök tökéletesítésével – amint ezt tőle magától megtudhatjuk –, és gyakran osztja meg olvasóival a személyes tapasztalatokra alapozott eltérő véleményét.

Bőségesen adódott alkalma gyakorlati ismeretek szerzésére, hiszen Itáliában több helyen is volt birtoka – ahogyan pl. Varrónak is –, amelyek felvirágoztatásával személyesen maga foglalkozott. Osztja ugyanis a karthágói Magónak azt a véleményét, hogy aki birtokot akar vásárolni, annak le kell mondania a városi életről, és mindig ott kell tartózkodnia. Ha ezt nem tudja megvalósítani, akkor mondjon le a gazdálkodásról. Maga Columella közli, hogy volt földje Caere mellett, Ardea közelében, Carseoli és Alburnum mellett.¹⁵ Különösen rutinos

volt a szőlészet és borászat területén, ahogyan ezt munkája is igazolja, ugyanis erről a témáról írt a legrészletesebben. Munkája előszavában felsorol számos görög és római szerzőt, akik már előtte írtak a földművelésről. Feltehetően ezek munkáit ismerte, azonban minden forrást kritikával kezel, senkitől nem vesz át szolgai módon információkat, minden esetben mérlegel és értékkel. Érdemes elgondolkodni azon, hogyan viszonyul Columella az olyan ismert és elismert szaktekintélyhez, mint például Marcus Porcius Cato? Összesen húsz esetben hivatkozik rá, ami eléggé csekély szám, ezek között olyanok is akadnak, amikor csak mint régi szaktekintélyt hozza szóba, avagy olyan általános bölcsességeket és információkat említ vele kapcsolatban, amelyek Cato a számunkra ismert munkában nincsenek benne. Valójában csak öt olyan hivatkozás található nála, amelyek egyértelműen Catótól származnak, ezek mindegyike a birtokvásárlás és -berendezés témaköréhez kapcsolódik, tehát valójában nem igazán aknáztta ki ezt a régi tekintélyes szakíró. Hasonló a helyzet a két Saserna (Kr. e. II–I. század) vonatkozásában is, akiket későbbi hivatkozások alapján idéz, de csak az első négy könyvben szerepelnek. Feltehetően Iulius Atticustól vehette át a vonatkozó részleteket.

Nem ilyen egyszerű a helyzet Tremellius Scrofa esetében, ő volt ugyanis Róma első „agrármérnöke”, aki tudományos alapon bírálta a hagyományos gyakorlatot. Columella foglalkozott Tremellius nézeteivel, elég sokat átvett tőle, hivatkozott rá, sőt ellenvéleményének is hangot adott. Feltehetően Hyginus közvetítésével is vett át Tremelliustól bizonyos információkat.

Még inkább meglepő Columella viszonyulása a másik nagy szaktekintély, M. Terentius Varro mezőgazdaságról szóló munkájához. Alig hivatkozik rá, de néhány részlet alapján arra lehet következtetni, hogy ismerte, például a VI. könyvben, a szarvasmarháknak az itáliai mezőgazdaságban betöltött szerepe kapcsán névvel is említi. Előfordul, hogy kettőjük nézetei megegyeznek, de Columella sehol sem követi egyértelműen Varrót. Ahol többször is hivatkozik rá és hosszabb gondolatsort elemez végig, az a VIII. könyv háziállatokkal kapcsolatos fejtegetése, valószínűleg erről nem állt rendelkezésre más forrás. Tehát a VIII. könyv fő forrása Varro lehetett, a III. és IV. könyv esetében feltehetően Iulius Atticus és Iulius Graecinus, a méhekről szóló rész esetében Hyginus, míg a *villa* felépítése és berendezése kapcsán az építész Vitruvius.¹⁶

Egyértelműen Cornelius Celsus az a szerző, akinek a munkáját Columella komolyan felhasználta, és természetesen hivatkozott is rá, ami annál meglepőbb, mert ő nem szakíró, hanem egy enciklopédikus jellegű írás összeállítója. Szinte minden könyvében vesz át tőle, de nem egyszerűen újramondja anyagát, hanem csupán kiegészítésként alkalmazza. Sehol nem állapítható meg egyértelműen, hogy az anyagot Celsustól vette volna át, lényegében egy „másodlagos” forrásnak tűnik, ami kiegészít egy fő forrást. Aulus Cornelius Celsus életéről keveset tudunk, valószínűleg Tiberius császár uralkodása idején tevékenykedett. *Artes* címen írt egy enciklopédiát, ebben az első öt könyv a mezőgazdasággal foglalkozott (*De agri cultura*); a hatodik az orvostudományról szólt (*De medicina*); ezt követte később egy hadtudománnyal, majd a retorikával, filozófiával és a jogtudománnyal foglalkozó könyv. Bár ezeket egységes kiadásban is közreadta, és valószínűleg használták is, csak a medicináról szóló rész maradt fenn. Nehezen képzelhető el azonban, hogy Columella a maga 12 könyvének anyagát különböző forrásokból szedtegette volna össze. Kérdés azonban, mi lehetett az az általános jellegű szakmunka, ami számára a minta lehetett? Columella korából nem ismerünk olyan tankönyvszerű feldolgozást, ami az átfogó igényeknek megfelelt volna, sőt görög nyelven sem ismert ilyen tárgyú írás. Van azonban egy korábbi szerző, akiről igen nagy elismeréssel szól,

16 *De architectura* (Az építészetről) című, alapvető jelentőségű építészeti munka szerzője, amely egyben az aranykori kultúrának is kitűnő reprezentánsa, teljes egészében fennmaradt, 10 könyvből áll, Kr. e. 27–23. között keletkezett. Magyarul: Tíz könyv az építészetéről, Bp. 1988, ford. Hajnóczy Gábor.

ez pedig a karthágói Mago. Életéről nem maradt ránk hiteles adat, azt sem tudjuk pontosan, mikor élt. Munkásságát viszont rendkívül jelentősnek tartották mind a görögök, mind a rómaiak. Varrónál (I,1,10) a következő olvasható róla: „Mindezeket felülmúlta hírméiben a karthágói Mago, aki a sokrétű témát pun nyelven foglalta össze 28 könyvben; ezeket az uticai Cassius Dionysius lefordította 20 könyvben, és görög nyelven elküldte Sextilius praetornak; e kötetekbe azoknak a görög nyelvű könyveiből, akiket felsoroltam, beledolgozott nem is keveset és Magótól kivonatolt 8 könyvre valót. Ezeket célszerűen lerövidítette 6 könyvre Bithyniában Diophanés és elküldte Deiotarus királynak.”¹⁷ Majd Varro azzal folytatja, hogy ő ehhez viszonyítva még rövidebben, három könyvben kívánja összefoglalni a témát. Az idősebb Plinius a következőket írja Magóról: „A földművelésre vonatkozólag oktatásokat adni a külföldi írónál is elsősorú feladat volt, mivel megtette ezt Hierón, Philométor, Attalos, Archelaos király s hadvezérek, mint Xenophón, sőt még a pun Mago is; lám őt Karthágó elfoglalása után akkora megtiszteltetésben részesítette senatusunk, hogy míg a könyvtárakat odaajándékozta Afrika törzsfőnökeinek, egyedül az ő 28 könyvét tartotta méltónak lefordítani latinra, noha Cato adott már szabályokat; a munkát a pun nyelvben jártas személyekre bízta, ebben mindenkit felülmúlt egy igen nevezetes családból származó férfiú, D. Silanus.”¹⁸ Columella a következőt írja róla: „A legnagyobb elismeréssel kell illetnünk a karthágói Magót, a gazdálkodás atyját, mert az ő híres 28 kötetét senatusi határozat alapján fordították le latin nyelvre”.¹⁹ Természetesen a technikai fejlődés következtében a szakirodalom is elavul, Columella is kiemeli a régi és új nézetek ellentétéből adódó vitákat,²⁰ azonban úgy véli: „A földművelőnek nem szabad mellőznie azokat a mezőgazdaságra vonatkozó előírásokat, amelyeket nagy mennyiségben hagytak ránk az Afrikából származó pun írók, bár a mi gazdáink azzal vádolják őket, hogy sok mindent helytelenül adtak elő; így Tremellius Scrofa panaszkodva emiatt, mégis felhossa mentségükre, hogy Itália meg Afrika talaja és éghajlata eltérő, teljesen ugyanazt a terméshozamot nem adhatja.”²¹ Mago munkáját a Kr. u. első századig csak részben, néhány alapvető természettudományos kérdésben egészítették ki. Miután rendelkezésre állt a hivatalos latin fordítás és két görög, Columellának módjában állt ezt alapul venni, illetőleg római viszonyokra alkalmazni. Az a tény, hogy nem hivatkozik rá lépten-nyomon, nem meglepő, ezt gyakran megtették forrásaikkal a római szerzők. Mindenesetre tudomásunk szerint a lehetséges minták között a legátfogóbb munka Magóé volt.

Hátravan még két olyan terület, ahol feltehetően Columellának még inkább szüksége volt forrásra, ez pedig a botanika és az állatgyógyászat. Kifejezetten botanikával foglalkozó fejezet nem szerepel ugyan Columellánál, de számos helyen érzékelhető, hogy a szerző figyelemmel volt ezekre a speciális ismeretekre is. Közismert, hogy a hellenisztikus kortól kezdve ebben a kérdésben Thephrastosz számított szakatekintélynek, így feltételezhető, hogy ő volt a forrás. Még sajátosabb a helyzet az állatorvoslás vonatkozásában, ugyanis erről a kérdéstről összefüggően Columella írt először. Tudjuk viszont azt, hogy már Varro is megkövetelt a pásztoroktól bizonyos állatgyógyászati ismereteket. Szakszerűsége és magabiztossága arra enged következtetni, hogy ebben is volt forrása, bár nem tudjuk azonosítani. Vehetett át Cel-

17 Mago idézetekben megmaradt töredékeit lásd: *F. Speranza: Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae* I. Messina, 1974, 75–119.

18 *Naturalis historia* XVIII, 5, 22. A fordító, Cassius Dionysius maga is karthágói (Utica városából való), a nevezett praetor Kr. e. 88-ban tartózkodott Afrikában.

19 I, 1, 13.

20 I, 1, 6.

21 I, 1, 6. A kérdéshez lásd még *Kun József: Karthágói hatások a római mezőgazdaságban* című dolgozatát, *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 64–68.

sustól is, de akkor honnan vette Celsus? Áruklodó továbbá ebben a témakörben, hogy Columella számos görög szak kifejezést használ, tehát valószínűleg görög lehetett a mintája. Az egyik forrás lehetett Mago görög fordítása, ő ugyanis részletesen írt ezekről a kérdésekről is, amint ezt Cassius Dionysius fordítása tanúsítja, természetesen mellette lehetnek mások is. Hogy mekkora tekintélynek örvendtek Mago könyvei, igazolja az a tény, hogy a késő antik *Corpus Hippiatricorum Graecorum*²² című gyűjtemény is – mint legrégebbi forráshoz – hozzá nyúl vissza, rá hivatkozik a IV. századi Pelagonius is, amikor nem talál más forrást. Bár Columella nem hivatkozik Magóra az állatorvoslás kapcsán, feltehetően ő volt a forrása. Tehát a két legfontosabb forrás Celsus és Mago voltak, persze másokat is felhasznált, akik közül számosat meg is nevez. Az bizonyos, hogy szerzőnk gondos előtanulmányokat végzett, forrásait körültekintően és kritikusán használta.

Joggal felvetődhet az a kérdés, hogy a műben mennyi az önálló Columella? Nem tudjuk pontosan, mennyi volt a forrásokban, de anyagát sajátosan római viszonyokhoz alkalmazza, ebből világosan kitűnik, hogy nem szolgai módon másol, hanem önálló véleménnyel rendelkező, gondolkodó, olykor vitatkozó tudós-tanítómester.

Columella műve tehát több forrásra épül, de valamennyi könyve egységes anyagot közöl, világosan, érthetően, de mégis olvasmányosan. Büszkén vállalva iktatja közbe saját tapasztalatait és „találmányait”, számos babonás-vallásos hiedelmet is közread. Különös figyelemmel van a mezőgazdaság szókincsére, egy-egy elnevezés kapcsán helyenként variánsokat is ismertet, de nem vonzódik a szavak etimológiájának vizsgálatához, ahogyan például a polihisztor Varro ezt nagyon is szívesen teszi. Többször használ görög kifejezéseket is – ő maga is kitűnően tudott görögül –, de ezek beiktatása nem öncélú, inkább érdekesség, helyenként viszont a pontosság okán teszi. Az egész írás sokoldalú megfigyelésről, elmélyült gondolkodásról és szellemi függetlenségről tanúskodik. Mindig törekszik a szerző arra, hogy egyértelmű és világos legyen, főként akkor, ha vitás kérdés kerül szóba. Még azon könyvek esetében is állást foglal, amikor átvételről van szó, pl. a gazdasszony teendőiről szóló fejezet egyik forrása Xenophón volt. Valóban egyedi vállalkozásról van szó, mivel Columella előtt ilyen széles körű összefoglaló munka bizonyosan nem volt. Amiről viszont rendelkezésére állt korábbi írás, ott nagyon is okosan és megalapozottan válogat, pl. a szőlőtermesztés vonatkozásában, ahol majdnem hatvan fajtát ismertet, mégpedig nagyon alaposan (termelési hely, minőség, felhasználás stb.), nem pusztán neveket sorol, hanem azokról a fajtákról beszél – ahogyan egyik példaképe, Vergilius is tette – amelyekről hiteles mondanivalója van. Számára fontos a tanítás elméleti megalapozása, az oktatás célja azonban a gyakorlat. Mindent észrevesz, ami érdekes és különleges, azonban nem ragaszkodik annyira a haszonhoz, ahogyan például Cato és Varro.

Különös értéke Columella munkájának, hogy kijavítja a korábbi szakírók hibáit, a mezőgazdaság egészére tekintettel van, úgyszintén a földművesek lelkivilágára és nyelvére, a legimponálóbb azonban – Vergiliustól örökölt vagy őt követő – a természet iránti fokozott érzékenysége és fegyelmezett, racionális gondolkodásmódja. Saját tanításait, illetőleg az elődök útmutatásait is észérvekkel szembeesíti, óvakodik a túlzott részletezéstől, hiszen az a munka

22 Ezt a görög állatorvoslásról szóló gyűjteményt Konstantinos Pophyrogenétos (Bíborbanszületett Konstantinos), X. századi bizánci uralkodó állította össze, mintegy 15 állatorvos leírásait tartalmazza, illetve az egyes betegségekről vallott nézeteiket. Újabb elemzések rámutatnak, hogy az ókori görögöknél viszonylag magas szinten állt ez a tudomány, alapos bonctani ismeretekkel is rendelkeztek, gyógyítani tudták nemcsak a különböző végtagsérüléseket, hanem a belső szervek bizonyos elváltozásait is. A kérdéshez bővebben lásd *Szabó Árpád–Kádár Zoltán: Antik természettudomány*. Budapest 1984, 346. skk.

gyakorlati felhasználhatóságának rovására menne. Az általánosan elterjedt hibás nézetekkel szemben azonban tudományos érveléshez folyamodik, ilyenkor a megrögzött gyakorlat megváltoztatása a célja, például az oltóvessző kiválasztása kérdésében.

Columella munkájának célja, értelme, megírásának oka is – ahogyan a bevezetésből megtudjuk –, hogy a mezőgazdaság hanyatlásának okait feltárja, és utat mutasson ezek orvoslására. Számos panasz hangzik el a földek terméketlenségére, az időjárás mostoha voltára, pedig a valódi ok nem ez, hanem a hozzá nem értés, a hanyagság és ennek a munkának a lebecsülése. A földbirtokok valódi tulajdonosai rabszolgákra bízják a gazdaság vezetését, miközben maguk a városi élettől nem tudnak elszakadni, színházakban, kocsmákban, fürdőkben léhaságokkal töltik el az értékes időt. Az eredmény látványos: külföldről kell behozni élelmiszert, gabonát, miközben Itália-szerte bőségesen állnak rendelkezésre termőföldek. Columella rámutat arra, hogy ezen a szemléleten kell változtatni, a mezőgazdaságnak újra meg kell kapnia méltó helyét, ugyanis véleménye szerint az valóban tudomány, és a munkának vissza kell nyernie hajdani megbecsülését. A siker záloga tehát három alapvető dologban van, ezek a következők: a hozzáértés, a tőke a befektetésekhez, valamint a dolgozni akarás (*Praefatio* I, 1).

COLUMELLA MŰVEINEK SZÖVEGHAGYOMÁNYOZÁSA

A szöveg alapvető kéziratai a *codex Sangermanensis* (S) és a *codex Ambrosianus* (A). Az előbbi Corbie-ban írták a IX. század első felében, Adalhard idejében, 830 előtt. A kézirat 138 negyedréteget hajtott pergamenlap, a Karoling *minuscula* egyik legrégebbi példánya. 1638-ban több másik kézirattal együtt Saint-Germain de Prés-be került, ahonnan 1791-ben ellopták. Ezt követően a kézirat, nem tisztázható módon, az orosz követség titkárának, Peter Dubrowskinak a birtokába jutott, tőle pedig az akkori szentpétervári cári könyvtárba. – A másik (A) kézirat valamivel később készült a fuldai kolostorban. Írása az angolszász *minuscula* kontinentális változata, nem igazán gondos munka. A XV. század közepén Itáliába került, Vincenzo Pinelli padovai humanista birtokába, onnan pedig a milánói Ambrosianába.

Más előzményekre mennek vissza a későbbi, nagyrészt XV. századi másolatok, a *recentiores* (R). A korai kiadások a *recentiores* alapján készültek: így az *editio princeps* is, amelyet G. Merula adott ki 1472-ben Velencében, Nicolas Janssonnál. Fontos további kiadása a veronai Jucundusé, 1514-ben szintén Velencében, Aldus Manutiusnál, valamint 1537-ben P. Victorinus kiadása. Az első olyan kiadás, amely a két alapvetőnek tekinthető régi kézirat alapján készült, a Gesner–Ernesti féle (Leipzig, 1715). A napjainkban mérvadó és általánosan elfogadott kritikai kiadássorozatot V. Lundström indította el 1897-ben a *Rei rusticae* I. könyvének, a *Liber de arboribus*-nak a kiadásával.

Az antik mezőgazdasági szakírók munkáit felhasználták többek között a középkori kolostorok gazdaságai is, különösképpen Nursiai Benedek (480–547) *Regulája* mutat közeli rokonságot Columella megfogalmazásaival.²³ A kolostori gazdaságok is gazdasági egységek, ilyen értelemben jó példaképpül szolgálhatott számukra az antik *villa rustica*. Nyilvánvaló tehát, hogy az antik római agrotechnika vívmányainak középkori továbbélésében, nyugat- és kelet-európai elterjedésében jelentős érdemeik vannak a különböző szerzetesrendeknek, közöttük is elsősorban a Benedek-rendnek. A munka megszervezéséhez szükségük volt arra, hogy az antik római agrárszakirodalmat legalább közvetett módon ismerjék. Ebben a közvetítésben fontos szerepe volt Cassiodorusnak (487–580) és a sevillai Isidorusnak (570–636). A

23 Bővebben lásd: *Maróti Egon*: Columella kora-középkori továbbéléséhez. *Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum* II. Szeged, 1979, 33–41.

korai keresztény irodalom tehát több szállal is kötődik az antik mezőgazdasági szakirodalomhoz, ill. általában a pogány római irodalomhoz. Jól tükrözi ezt a kötődést kifejezetten Columellára vonatkozóan Isidorus *Regulája*, aki nagyon is buzgón ténykedett antik szerzők kivonatolásában és továbbadásában.

Columella munkája nyilvánvalóan annak köszönhetően maradt fenn, mivel igény volt az ilyen tárgyú művekre, használták és olvasták. Aligha véletlen, hogy Catónak is éppen a földművelésről szóló műve maradt fenn, úgyszintén Varro egyetlen egészében fennmaradt munkája a mezőgazdaságról szóló (Varro egyébként különösen termékeny antik írónak számít!).

Jelentős hatást gyakorolt Columella a magyar mezőgazdaság tudományos igényű irodalmára is. Érdekességként megjegyzem, hogy mezőgazdaságtudomány első magyar egyetemi tanszékének vezetőjét, Mitterpacher Lajost (1734–1814) magyar Columellaként emlegették.²⁴ Amikor a *Ratio Educationis* rendeletének kiadásával egyidőben (1777) a nagyszombati egyetemet áthelyezték Budára, majd pedig Pestre, agrártudományok oktatását Mitterpacher Lajosra bízta. Ő oktatta emellett a természetrajzot és a technológiát is, így lett az első hazai agrártudományi tanszék, az „*Oeconomica ruralis*” vezetője, a szervezett agrártudományi oktatás első magyar professzora.²⁵ Jelentős tudományos szakírói és oktatásszervezői tevékenységet folytatott. Többek között egy tankönyvszerű monográfiát is írt a mezőgazdaságról *Elementa rei rusticae* címmel, amely három kötetben jelent meg (1777, 1779, 1794). 1791-ben az egyetem rektori tisztét is betöltötte, tagja az alsó-ausztriai Gazdasági Egyesületnek. Tudományos munkássága elismeréseként tagjává választotta a bonni akadémia, a pesti egyetem pedig szenior ranggal tüntette ki. Egyetemi előadásai mellett számos munka megírásával is szolgált a hazai agrártudomány fejlesztését, több mint félszáz művet írt, általában latinul, amelyeket több nyelvre is lefordítottak (német, olasz, magyar, cseh, horvát, szerb, szlovák), és némelyik több kiadást is megért. Amikor tanítványa, Nagyváthy János (1755–1819) megjelentette „Szorgalmas mezei gazda” című munkáját, előszavában ezt írta: „Könyvemben kiváltképpen haszonnal éltem tekintetes tisztelendő Mitterpacher Lajos uramnak, a mezei gazdaság megbecsülhetetlen Királyi Tanítójának mind kinyomtatott könyveivel, mind a közön-séges tanítások alkalmatosságával tett jegyzeteivel”. 1785-ben a Helytartótanács megszüntette az agrártudományi tanszéket, a tárgyat ezután az általános természetrajz és technológia keretében oktatják. Ezek oktatója természetesen továbbra is Mitterpacher Lajos. A mezőgazdaságtan ettől kezdve a Központi Papnevelde és a Mérnöki Intézet végzős hallgatóinak kötelező, a bölcsészkaron pedig fakultatív tárgy lett.²⁶ A megszüntetett tanszéket csak 1806-ban, a második, módosított *Ratio Edicationis* értelmében állították vissza, ezzel együtt a bölcsészkaron is kötelező tárgy lett a mezőgazdaságtan. A professzor mellé kineveztek tanársegédet is, ez először Fabrici Lajos volt, majd ennek halála után (1810) Faliczky Mihály. Mitterpacheré tehát az elsőség, de igen aktív szerepet és számos áldozatot vállalt a hazai agrártudomány elméleti és gyakorlati fellendítésében többek között Nagyváthy János (1755–1819) is. Igen nagy hatással volt rá tudós professzora, ahogyan már fentebb idéztem; továbbá fontos gyakorlati szervező munkát is végzett, ugyanis gróf Festetics György megbízta uradalmának jószágkormányozói tisztségével. 1792-ben Keszthelyre költözött, és ott átvette az *Oeconomica Directio* vezetését. Még ebben az évben elérte a grófnál, hogy uradalmának egyik alközpontjában, a Somogy megyei Csurgón a katolikus főnemes református gimnáziumot hozzon létre.

24 Lásd Éber Ernő: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962, 39.

25 Lásd még: Dr. Éber Ernő: A mezőgazdaságtan első hazai egyetemi tanszéke és első tanára: Mitterpacher Lajos. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962, 33–43.

26 A bölcsészlet akkor ún. *studium generale* volt, amit két éven át mindenkinek hallgatnia kellett a szakosodás előtt.

Nagyváthy rövid időn belül rendbe hozta a százhatvan ezer holdas gazdaságot, ahol nyilvánvalóvá vált, hogy korábban a legfőbb akadály a szakértelem hiánya volt. Ezért tett javaslatot Nagyváthy arra is, hogy a szakemberképzés céljából Keszthelyen agrárintézetet hozzanak létre. Nem tudjuk pontosan, milyen szerepe volt az alapításban, de szellemi kezdeményezése nem vitatható. 1797-ben lejárt Nagyváthy szerződése Keszthelyen, amit nem hosszabbítottak meg, nem ismert az ok, hogy miért, ezután Csurgóra került. Itt egy kétszobás uradalmi házat és negyven hold földet kapott, és itt töltötte élete hátralévő huszonkét esztendejét. Gazdálkodott, mintaszerű szőlő- és gyümölcsstelepet hozott létre, valamint segédkezett a gimnázium ügyeinek intézésében. Nagyváthy Csurgón is halt meg, síremléke a református gimnázium parkjában áll. Halála után újabb négy munkája jelent meg, ezek mindegyikét Csurgón írta. Ezek egyike a Magyar házi gazdasszony (1820), a Magyar gazdatiszt (1821); majd szintén ebben az évben a Magyar praktikus termesztő (1821) és a Magyar praktikus tenyésztő (1822). A két utóbbi kötetben a korábban írt Szorgalmatos mezei gazda témáit vitte tovább, illetőleg írta meg részletesebben. A Szorgalmatos mezei gazdában a legfőbb forrása Mitterpacher *Elementa rei rusticae* című írása, még annak belső tagolását is átveszi, de számos saját megfigyelését is közreadja, tehát önálló tudományos teljesítménynek értékelhető. Hangsúlyozza például a rétek fontosságát, mivel szerinte: „Sokkal több rétnek kellene lennie mint szántóföldnek, mivelhogy a földművelésnek a lelke a barom és ennek a trágyája”. Emlékeztetésként jegyezném meg, hogy a római Cato szintén igen fontosnak tartotta a rétet, és birtokskáláján előkelő helyre rangsorolta. Fejtegetései nagyon is reális látásmódról tanúskodnak, racionális, hangsúlyozza a természeti adottságok figyelembevételét. Antik forrásokat inkább közvetett módon használ fel, konkrétan ritkán hivatkozik ókori elődökre, tartalmában azonban számos helyen fellelhető antik szakírók gondolatai. A harmadik kortárs agrárszakember és tudós Kisszántói Pethe Ferenc (1763–1832), akinek szerepe volt a keszthelyi Georgikon létrehozásában és munkájában.²⁷ Mitterpacher és Nagyváthy után ő foglalta össze a magyar mezőgazdasági szakirodalmat. Pontosán látta korának (XVII. sz. második fele, XVIII. sz.) gondjait a mezőgazdaság vonatkozásában is, ezek pedig a tökeszegénység, a piaci értékesítés gondjai, valamint az elmaradott technika. Fáradhatatlanul dolgozik, lapszerkesztő, kiadó, fordító, agrárszakember és nyomdász, szinte mindent megpróbál, hogy hazájának ügyét valamennyire előrevigye. Ő is tanít és dolgozik egy ideig Keszthelyen a Georgikonban.²⁸ Amíg Nagyváthy munkáiban felhasználta mesterét, Mitterpachert, addig Pethe önértetes módon ezt nem tette. Minden szóba jöhető forrást felkutatott, és azokat maga vette kézbe, épített antik elődökre,²⁹ de kitűnően ismerte a modern nyugati szakirodalmat is (számosat közülük le is fordított). A szépirodalom is küzd az eredeti és a fordítás problémájával, még inkább így van ez a tudományos szakirodalom esetében. 1819-ben megjelenik Columella művének magyar fordítása Fábrián József³⁰ tollából (újabb azóta sincs!), amelynek bevezetőjében a fordító szerint: semmivel sem méltóbbak az elismerésre az írók, mint a fordítók, akik „a tudományok igazi szeretetétől buzdíttatván, az Írók munkáinak közvilágra, és a Nemzet kezeihez való jöhetését, magános hasznaik feláldozásával is hathatósan segítik, s hogy azokat készítőikkel együtt a homályból, amelyben különben vesztegelniük kellett volna, fényre hozzák, mintegy a haláltól mentik meg”. Pártfogók nélkül ez a sors várt volna Columellára is, de amint az ajánlás tanúsítja, volt támogató, ez pedig Méltóságos Császári Királyi Kamarás, Szent-Györgyi Horváth Nepomuk János, aki amint a fordításról tudomást szerzett, azonnal ígéretet tett annak a saját

27 Bővebben lásd: *Süle Sándor*: Kisszántói Pethe Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964.

28 Uo. 80. skk.

29 Uo. 110. skk.

30 Fábrián József a veszprémi református eklézsia esperese és tóthvázsonyi prédikátor.

költségén való kiadására.³¹ Pethe Ferenc összefoglaló jellegű, mezőgazdasággal foglalkozó munkája, a „Pallérozott mezei gazdaság” első kötete 1785-ben jelent meg, majd 1814-ig még két további kötet, az egész több mint kétezer oldalt tesz ki. Pethe egyébként 1805-ig inspektor volt az Eszterházy herceg család birtokán, aki a „Pallérozott mezei gazdaság” kiadását is támogatta. Pethe művében gyakran hivatkozik antik forrásokra, például a sertés- és juhtenyésztés kapcsán Columellára; továbbá a XVIII. század végétől nincs olyan magyar munka, amiről ne tudna, de ugyanolyan naprakész a külföldi irodalom ismerete terén is. A XVIII. század elejére némiképpen változnak a viszonyok, ezért buzdít Pethe a konjunktúra lehetőségeinek minél jobb kihasználására, és fontosnak tartja az agrár- mellett a többi tudományterületet is, maga is többet művel. A korabeli magyar uralkodó osztály még képes volt fenntartani a hagyományos viszonyokat, a parasztság azonban nem tud változtatni. Ebből az alaphelyzetből bontakoztak ki a kulturális, tudományos és nyelvi mozgalmak. A létrejött művek nem mentesek az ellentmondásoktól, számos megoldandó feladat van, amelyekre más-más kiutat látnak. Mindenesetre a polgárosodás hiánya, a tőkehiány és az ipari elmaradottság miatt csupán a mezőgazdaságban van még lehetőség. Az említett három szerző elméleti munkáiban, azok tartalmában, rendszerében, sőt még címválasztásában is követték antik elődeiket, motóként is választották azok gondolatait, és több helyen hivatkoztak Catóra, Varróra, Vergiliusra, Columellára és Palladiusra. Így például Nagyváthy – hasonlóan Columella művéhez – írt a gazdatisztról (Col. XI. könyv: *vilicus*), gazdasszonyról (Col. XI. könyv: *vilica*), Praktikus termesztő (Col. I–VI.: növénytermesztés), Praktikus tenyésztő (Col. VII–IX.: állattenyésztés).

Arra természetesen nem vállalkozhat a jelen írás, hogy valamennyi antik mintákat követő magyar agrárszakíró bemutassa, de szeretném hangsúlyozni, hogy mind az ókori szakírók műveiből készült fordítások, mind a róluk szóló tudományos igényű szakirodalom jelentősen hozzájárul az európai kultúra alapját képező klasszikus antik értékek továbbéléséhez. Az ókor embere szemében a római polgár – *civis Romanus* – kitartásában, munkabírásában, megbízhatóságában és általában erkölcsi értékrendjét tekintve bizonyos értelemben azonos kategória volt azzal a földművessel, aki saját birtokán is rendet tartott, de igényessége a szellemi kultúra területén is megmutatkozott. A földművelés a teljes ókor folyamán megőrizte sajátos, arisztokratikus értékrendjét. Columella szavaival élve: „Herkulesre, Romulusnak folytonos vadászatokkal, nem kevésbé földműves munkákkal edzett, méltó sarja kimagaslott testi erejével, és könnyedén vállalta a katonai szolgálatot, ha helyzet úgy kívánta, békeidőben munkában edződött, s³² mindig többre tartották a falusi népet a városinál”. Majd néhány sorral lejjebb így összegzi tapasztalatait: „Amíg megőrizték ezt az életmódot, és rendíthetetlen buzgalommal művelték földjüket, a régi szabin parasztok és római ősapáink, bár fegyver, tűz és elenséges támadások feldúlták termésüket, mégis bővebben takarítottak be, mint mi, akiknek a hosszantartó béke lehetőséget adott a földművelés kiterjesztésére”.³³ Végül ugyancsak Columella: „Annak, aki gazdálkodásra szánta el magát, tudnia kell, hogy ehhez mindenképp szakértelem, befektetés és munkakedv szükséges. Ahogyan Tremellius vallja, annak lesz a legjobban művelt birtoka, aki ért a műveléséhez, képes rá, és akarja. Senkinek a számára nem elég a hozzáértés és a munkakedv, a munkálatokhoz szükséges befektetés nélkül. Sem pedig a munkakedv nem elég beruházási készség és szakismeret nélkül, mert minden tevékenység-nél az a legfontosabb, hogy tudjuk, mit kell tenni, és a legnagyobb mértékben a földművelés-

31 Ez nem csupán ígéret volt, a fordítás valóban megjelent.

32 Columella: Bevezetés 17.

33 Uo. 18.

ben, ahol a jóindulat és a befektetés, hozzáértés nélkül végzett munka miatt kárba vész a ráfordítás.”³⁴

Az említett szerzők felhasználták az antik mezőgazdasági szakírókat, de tekintetbe vették saját koruk igényeit is, ugyanis megfelelő piac nélkül, korszerűtlen technikával dolgozó, tőkeszegény viszonyok között nem lehet szó számottevő fejlődésről. Ezért stagnált a magyar gazdaság a napóleoni háborúk konjunktúrájának megszűnésétől majdnem 1848-ig. Ugyanezt a gondot vette észre Széchenyi István, és kereste rá az elméleti megoldást Hitel című munkájában, illetőleg tett gyakorlati lépéseket is az ország haladása érdekében.

ZSUZSANNA HOFFMANN

COLUMELLA AND HIS HUNGARIAN FOLLOWERS

The valuable legacies of classical antiquity came to be important element of the cultures of later ages. Some of these values are, however, sometimes unrecognized, like the antic agricultural writers who convey a knowledge that is valuable even today. Lucius Iunius Moderatus Columella, the antic agrarian expert and scholar belonged to these authors. Among his valuable works the most important one as the voluminous “On Agriculture”, the longest and most complex among the agricultural works of ancient times. The most important merit of the author is that he not only knew and researched the ancient agricultural writings of his predecessors, but also used their advices and supplanted them with his own insights and practical suggestions – always applying a careful criticism. In his logical, well-written, and expert work he points out – with a brilliantly insightful attitude – the three most important conditions of a successful agricultural activity: workmanship, the capital needed for investment, and the love of work. His work was most probably used as a course book – that is the main reason behind its survival while so many works of his contemporaries were lost.

Columella had a major impact on academic Hungarian agricultural writing, too. The first head of Hungarian agricultural studies, Lajos Mitterpacher, was simply referred to as “the Hungarian Columella”. Mitterpacher, beyond his pioneer role and together with Ferenc Kisszántói Pete and János Nagyváthy, had an indispensable role in advancing theoretical and practical agricultural studies in Hungary. All three of them worked tirelessly on the utilization and advancement of ancient agricultural knowledge.

34 *Columella* 1, 1–2.

MARTON SZABOLCS

HONFOGLALÓK ITALAI. A KUMISZ?¹

Közkeletű felfogás, hogy a honfoglaló magyarok hatalmas ló- és marhacsordákat tereltek végeláthatatlan pusztákon, és fő eledelük az állatok teje és húsa lehetett. Ezt a tételt bőségesen alá lehet támasztani írott és tárgyi forrásokkal. Kistermetű lovaikkal bekalandozták Európát, és eközben bizony sokszor csak a kumiszt lehetett jó italuk. Legalábbis ilyen képek élnek bennünk a honfoglaló magyarokkal és általában a Kárpát-medencébe benyomuló nomádokkal kapcsolatban. Ezek a képek azonban becsapósak lehetnek, hiszen évszázados romantikus elképzelések kapcsolódnak itt össze, melyek a valósággal sokszor köszönő viszonyban sincsenek. Hatalmas megoldatlan kérdések vannak még mindig a magyar őstörténeszek előtt, mint például, hogy hányan voltak a honfoglalók, milyen életformájuk volt (nomád-félnomád-földműves) stb. Ez utóbbi kérdésnek a boncolgatása maga is kitéhetne egy doktori disszertációt, ráadásul fontos lenne, mert ez a kép befolyásolja például azt is, hogy mit gondolunk őseink italairól.

Jelen munkámban a magyar őstörténetnek csak egy részletkérdésével szeretnék foglalkozni, és pedig azzal, hogy mit ittak az ősmagyarok. Egészen pontosan a kumiszt veszem nagyító alá, a többi 'ősmagyar' italt itt csak érintőlegesen, illetve ennek a kérdésnek alávetve tárgyalom. Hogy miért foglalkozom pont a kumisszal? Azért, mert a bevett sémák ellenére valószínűleg nem valószínű, hogy őseink kedvelték (ismerték) ezt az italfajtát. Egyáltalán nem célom belekontárkodni a magyar őstörténetbe és néprajzba, csupán csak a magyar középkori italokkal foglalkozván eljutottam a kumiszig, és amit a kumisztól találtam a forrásokban, az nincs összhangban az eddig róla gondoltakkal.

Nem lehetett célom kideríteni azt sem, hogy ki volt az, aki először összekapcsolta a belső-ázsiai kumiszt és a honfoglaló magyarokat, ezt majd a további kutatások kiderítik. A lényeg az, hogy a XX. század legmeghatározóbb történészei, régészei már tudni vélték, hogy őseink kumiszt ittak. Legelőször valószínűleg 1795-ben bukkant fel a kumiszt említése *Sándor Istvánnál*, aki a magyarok gyökereit kereste Ázsiában. Ő így írt az erjedt kancatejről:

„Minden téjet, mihelyt kifejtik, azonnal kifőzik, és miként kihűl, nagy böredénybe töltik. Ebben az edényben még mindég az előbbeni savanyú téjből egy kis maradék találkozik, melly a frisset kevés idő alatt savanyúvá teszi. Mert ezen edények soha semmiképpen ki nem tisztíthatnak, és belől a sajtból s tisztátalanságból egy ujnyi héjok vagyon, mellyből az edény szép szagát megítélhetni lehet. De szinte ebben áll a titok, hogy a tej a bor ízét megnyerje.”²

Ezt követően a *Pallas lexikonban* (1895), majd a *Révai nagy lexikonban* (1915) is már mint tény szerepel a honfoglaló magyarok kumiszfogyasztása, sőt eme lexikonok egyenesen

1 Az itt olvasható tanulmányt a készülő doktori disszertációm egyes részeiből állítottam össze.

2 *Sándor István*: Sokféle. III. Darab. Bécs, 1795. 221. old.; *Bevilaqua Borsody Béla*: A magyar serfőzés története. 1931. I. 86. old. (a továbbiakban *Bevilaqua*) Utóbbi kiderítette, hogy Sándor útleírásokból vette át az említett részletet.

az ősmagyarok kedvenc italaként aposztrofálták a kumiszt.³ Ezeknek a lexikonoknak az elterjedésével pedig immár kiirathatatlannal meggyökerezett az emberek fejében a kumiszivó ősmagyar képe, elvégre egy felnövekvő történésgeneráció is először lexikonokból tájékozódik a nagyvilág történései felől.

Ez azért érdekes, mert a XX. század elejére már igen sok muszlim forrás is hozzáférhető volt az olvasóközönség – így a történészek – számára is! Ilyen volt például Pauler Gyula és Szilágyi Sándor híres munkája is.⁴ A muszlim források érdekessége abban áll, hogy jó pár mondat kihámozható a honfoglaláskori magyarok életmódjára vonatkozóan is, mint például Ibn Ruszta alapján tudjuk, hogy a magyaroknak feltehetően bőségesen voltak szántóföldjeik is.⁵ Azt pedig már igazán nem kell bizonygatni, hogy a földműves népek egyáltalán nem sorolhatók a kumiszivó belső-ázsiai nomádok közé. Következésképpen a honfoglaló magyaroknak még a IX–X. század folyamán le kellett szokniuk a kumiszról, már amennyiben valaha is fogyasztottak ilyen italt. A honfoglalás korában kumiszt helyett valószínűleg már a földműveléssel is foglalkozó népek megszokott italait, a bort és a sört itták őseink. Ez a kép teljességgel új lenne az eddigi romantikus, kumiszt fogyasztó, nomád magyarsággéppel összehasonlítva. Annak ellenére, hogy egyáltalán nem volt tisztázott, mégis a magyarok kumiszivása volt az uralkodó elmélet (talán pont a kiadott lexikonok hatására).

De mi is az a kumiszt, ami ennyire fontos itala volt (talán) őseinknek? A kumiszt nem más, mint erjesztett kancatej.⁶ Belső-Ázsiában ma is megszokott élvezeti itala a nomád népeknek. Tejfehér színű, kellemes(?), édes-savanykás, kissé csipős ízű ital, mivel még erjedésben van, és emiatt szénsav fejlődik benne. Alkoholtartalma igen alacsony, 1,5–3% között ingadozik, attól függően, hogy meddig erjedt. Elkészítése nagyon egyszerű, hiszen a lótej magas cukortartalma miatt magától hajlamos az erjedésre (hasonlóan a borhoz), erre segítenek rá a pár órán át tartó meleg helyen tárolással, melegítéssel (pl. jurta napos oldala). Az erjedés beindulásától kezdve 3–4 nap múlva már fogyasztható is az alkoholos ital. Érdekes, hogy a tejek között igazán csak a lótejnek elég magas a cukortartalma (laktóz) ahhoz, hogy szeszes italt készítsenek belőle. A tehéntejnek például sokkal alacsonyabb a tejcukortartalma, és ezért a belőle készített kefir is csak 0,4–0,8% alkoholt tartalmaz.⁷ (A szeszes italok közé egyébként hagyományosan az 1%-nál magasabb alkoholtartalmú italokat soroljuk.)

3 Révai Nagy Lexikona. Bp. 1915. XII. 345. old. (a továbbiakban Révai) „Az ősmagyarok is kumiszt hordtak magukkal bőrtömlőkben és az kedvenc italuk volt.” A Révai Lexikon ezen szócikke teljes egészében megegyezik a Pallas Lexikon kumiszt szócikkével, tehát már 1895-ben ’eldöntött’ kérdés volt, hogy a kumiszt domináns ősmagyar ital.

4 Pauler Gyula és Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői: a honfoglalás ezredéves emlékére. Bp. 1900.

5 Kmoskó Mihály: Mohamedán irók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. Bp. 1997. I/1. 208. old. (a továbbiakban Kmoskó) Kmoskó Mihály adta ki Ibn Ruszta írását is, amely a Dzsahjani hagyományra épült, és feltehetően a 930-as években készült. „A magyarok országa bővelkedik fákban és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van.”

6 A kumiszt elnevezés nemzetközi szó, vö. angol koumiss, német Kумыш stb. Végző fokon török eredetű, a tárból kerülhetett az oroszba, onnan pedig tovább vándorolhatott nyugatra. Magyarul az első említése csak 1851-ből való. Benkő Lóránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1971. II. 667. old. (a továbbiakban TESZ) Kumiszt szócikk. Írásomban a kumiszt mindvégig erjesztett kancatej értelemben használom, bár egyértelmű, hogy 1851 előttre vonatkozóan ez anakronizmus, de sokkal rövidebb leírn.

7 Révai: i. m. XII. 345. old. Kumiszt szócikk.; Gratz Ottó: A tej és tejtermékek. Bp. 1925. 524–525. old. (a továbbiakban Gratz); Wilhelm Radloff (1866–1904) orosz turkológus leírása a kirgizek kumiszkészítéséről: „A kancatejet felfőzés nélkül nagy bőrtömlőkben tartják, s órákig verik botokkal. Ha négy napig savanyodik ezután, akkor már készen is van a kirgizek kedvenc itala.” Idézi: Varga

Ebből látszik tehát, hogy ahol ló van, ott lehet kumisz is, tulajdonképpen éghajlattól függetlenül. Kumiszivással tehát nem csak a nomádokat, hanem akár a régi rómaiakat is meggyanúsíthatnánk, mégsem tesszük ezt. Miért nem ittak a rómaiak erjesztett lótejet? Miért nem ittak a görögök, akik valóban ismerhették a lótejet a szkítákon keresztül? (Az alábbiakban még visszatérek erre az 'ismeretségre'!) Mennyivel van több jogunk a magyarokat gyanúsítani a kumiszivással, mint más ókori, középkori civilizációkat?

Ahhoz, hogy erre érdemben válaszolhassunk, először az éghajlati tényezőket kell szemügyre vennünk. Belső-Ázsiában és a kumisz mai 'öshazájában', Mongóliában az évi átlaghőmérséklet 0 °C körül alakul.⁸ Ehhez képest az európai kontinentális éghajlat évi átlaghőmérséklete 10 fok körül mozog, és a dél-orosz/ukrán sztyeppén is ilyen az évi átlaghőmérséklet. A vízrajzukban is 'ég és föld' a különbség a belső-ázsiai és az európai sztyeppék között. (Az Aral-tó környékén 100 mm csapadék esik évente, míg Ukrajna területén 500–600 mm.) A fentiekből kitűnik, hogy nagy különbség van a kazah puszták, a mongol puszták és a dél-orosz puszták éghajlata és ebből következően a növényvilága között, de alapvetően elmondhatjuk, hogy az ázsiai száraz sztyeppék és félsivatagok is jó tápértékű fűvet teremnek. A fűállomány összetétele bár területenként változik, mégis alkalmas a legeltető állattartásra. Az is igaz azonban, hogy az európai sztyeppék még sokkal termékenyebbek, egységnyi területen sokkal nagyobb állatállományt lehet rajtuk tartani.

Ez a nagy éghajlati különbség hatalmas életmódbeli különbözőségekhez vezetett! Az állatállomány tekintetében lássuk most ezeket. Mongólia nagy része félsivatag, jó része pedig magashegység. Mongóliában, egy nyugati (*Hovd*) és egy északi megyében (*Hövszögöl*), a juh- és kecskeállomány a háziállatok összességének korunkban is 74–84%-át alkotja.⁹ Ezeket túlmenően még a lovak roppant fontosak számukra hátasállatként, szállítóállatként és persze tejet adó állatként is. A mongol puszták fűállománya egyszerűen ezen állatoknak kedvez. Ha a mongolok biztosítani akarták a szeszesital-utánpótlást, csakis a kumisz jöhet(ett) szóba, hiszen a kancák az év jó részében fejhetőek.¹⁰

Gyökeresen más azonban a helyzet az ukrán pusztákon. A régészeti csontleletek alapján kimondhatjuk, hogy itt már az 1. évezredben is folyamatosan a szarvasmarha dominált a háziállatok között, és ez áll az első helyen napjainkban is. Az állatoknak és állatfajtáknak ugyanis meghatározott igényeik vannak a környezetükkel szemben. A ló például a száraz és kemény talajon nőtt, ropogós szárú fűféléket kedveli. A szarvasmarhának a leveles, magasabbra növe, puha szárú fű való; a juh az alacsony, ropogós füvekkel, gyomnövényekkel is beéri; a kecske még igénytelenebb, kopár domboldalokon is megél, azonban nagy kárt okozhat a bokrok fiatal hajtásainak elfogyasztásával. A sertés ellenben a kimondottan vizenyős, mocsaras, fás (például ártéri) területeket kedveli, ahol a húsos levelű növényeket, gumókat, fergeket keresi.¹¹

László: Adatok a tej és tejtermékek előállításáról és fogyasztásáról a középkorban. In: Tejipar 1980/2. 19. old. (a továbbiakban *Varga*)

⁸ *Kara György*: Mongólia. Bp. 1979. 15. old.

⁹ *Matolcsi János*: Állattartás őseink korában. Bp. 1982. 192–194. old. (a továbbiakban *Matolcsi*) Arra értelemszerűen nem térek ki, hogy mekkora különbség van például az ázsiai és európai juhajták között, esetünkben ez lényegtelen. Mongóliában a déli területeken fontos állat még a teve, amelynek tejt szintén elfogyasztják.

¹⁰ *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. Bp. 2005. 127. old. (a továbbiakban *Zimonyi*) Napjainkban Mongóliában a kancák májusban ellenek, és júniustól fejik őket 2–4 hónapig, általában 1,7–2 liter tejet adnak naponta. Véleményem szerint régebben, mivel jobban rászorultak a kumiszra, a fejési időszakot valamivel kitolhatták, de nem jelentősen. Szerencsés esetekben akár télen is lehetséges volt fejni, ld. 113. jegyzet!

¹¹ *Matolcsi*: i. m. 195. old.; *Haraszi Ede*: Az állat és a legelő. Mezőgazdasági Kiadó. Bp. 1977. 80–82. old.

Egyértelmű tehát, hogy a Kelet-Európa nyugati felében tenyésző háziállatok egy része (pl. sertés) Ázsia száraz sztyeppéin meg sem tudna élni. Mindez a növényvilágnak köszönhető, Európa dúsabb vegetációja teljesen más életfeltételeket kínált a nomádoknak. Az európai legelők általában a lónál több tejet és több húst adó szarvasmarhafajtáknak kedveznek. Viszszatérve immár a szeszes italokhoz, világosan látszik, hogy a belső-ázsiai népeknek évszázadokig (évezredekig?) nem volt más lehetőségük alkoholos italt készíteni, mint hogy lótejet erjesszenek. Ezzel szemben az európai pusztákon viszonylag jó termést hozott a gabona (törpebúza, árpa, köles), a ligetes sávokban volt méz és vadgyümölcsök, az ártereken ligeti szőlő.¹² Lehetett tehát – egyelőre maradjunk abban, hogy elvileg – sört, méhsert és bort készíteniük az itteni nomádoknak. De ha a nomádok nem is készítettek maguknak szeszes italt, az itt élő letelepedett népek (pl. szaltovó-majáki kultúra) biztosan csináltak ilyeneket, és velük a nomádok mindenkor gazdasági kapcsolatban álltak. Tehát vettek vagy raboltak jőféle italt maguknak. Mint az eddigiekből kiviláglik, véleményem szerint az eltérő környezet miatt az Európába érkező nomádok már nem voltak rászorítva a kumiszt fogyasztására, és ahogy az idő múlásával egyre inkább nyugat felé szorultak/nyomultak, úgy szorult egyre hátrébb a kumis is az életükben. Az idők során törvényszerű volt, hogy eltanulják másféle szeszes italok készítését is. Nem vitatom, hogy a belső-ázsiai nomádok számára a kumis akár rituális ital is lehetett, de véleményem szerint ezek az emberek szinte abban a pillanatban felhagytak a kumisszal, mihelyest egy 'jobb', újfajta szeszhez hozzá tudtak jutni.

A földrajzi helyzet ecsetelése után lássuk, mit tudunk a kumiszt 'őstörténetéről'. A fentiek fényében látható, hogy a kumiszt az egyik legkönnyebben és leggyorsabban előállítható szeszes ital (vetélytársa talán a boza, de erről később), viszont alkoholfoka is nagyon alacsony más italokhoz képest. Az italtörténettel foglalkozó szakemberek a bort vagy a sört tartják a legősibb alkoholos italfajtának. Régészeti források alapján pillanatnyilag a sör vezet, melyet i. e. 6000 tájára tudtak visszadatálni.¹³ Miért nem a kumiszt a legelső szeszes italfajta? Azért, mert a lovat csak később házasították, viszont ettől kezdve feltételezhetjük a kumiszt kialakulását is.¹⁴ A kumiszt története így hát kb. 4000 évvel ezelőttre nyúlik vissza, például az ókori Mezopotámiában már igen korán készíthették.¹⁵ A lovaskultúrák terjedésével azután a legtöbb, lovat használatba fogó nép fogyaszthatott egy ideig erjesztett kancatejet is, azonban csak Belső-Ázsiában maradt ez napjainkig is szokásban. Valószínűleg például a római ősidőkben kumiszt ittak a latinok.¹⁶ A kumiszt két döntő körülmény szoktathatta le az embe-

12 *Feyér Piroska*: A szőlő- és bortermeles Magyarországon 1848-ig. Bp. 1981. 19. old. (a továbbiakban *Feyér*); *Égető Melinda*: A honfoglalók szőlőművelési és borászati ismeretei. In: *Kovács László–Paládi-Kovács Attila* (szerk.): Honfoglalás és néprajz. Bp. 1997. 164–165. old. (a továbbiakban *Égető*); *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1973. 86. old.

13 *Ősbor Kinából*. In: *Élet és tudomány* 2005. jan. 7. 28. old. A cím félrevezető, mert a rövid tanulmányban megállapítják, hogy valójában rizsborról, azaz rizssörőről van szó. Bővebben ld. *Marton Szabolcs*: Rejtélyes Jiahu. In: *Coctail* 2005/1. 31. old.

14 *Merényi Imre–Schneider Frigyes*: A tej és termelése. Bp. 1999. 7. old. (a továbbiakban *Merényi–Schneider*) A lovat nagyjából időszámításunk előtt 2000 táján házasították az ún. 'termékeny félhold' népei.

15 *J. Bottéro*: Getränke. (szócikk) In: *Reallexikon der Assyriologie*. 3/IV. 1955. 303. old.; *Komoróczy Géza* (előszó, jegyz., ford.): „Fénylő ölednek édes örömében...” A sumér irodalom kistükré. Bp. 1983. 317–318. old. Dumuzi és Enkidu vetélkedése Innin kezéért (i. e. 2. évezred eleje). A költeményben a pásztor és a szántóvető versenyez a termékenységitennő kezéért. A műben 4 tejfélése fordul elő (Komoróczy fordításában): sárga tej, író, aludt tej, oltott tej. Ez utóbbi tehát kefir vagy kumiszfélése lehet, de Bottéro szerint bizonyosan tudtak kumiszt is csinálni.

16 *Halász Zoltán*: Könyv a magyar borról. Corvina Bp. 1981. 13–14. old. (a továbbiakban *Halász*). A szerző utalt Pliniusra, aki szerint Romulus először tejjel áldozott az isteneknek. Mivel az italáldozatok min-

reket. Először is, télen nincs kancatej, nincs kumisz sem. Másodszor pedig, nagyon könnyen elkészül a kumisz, de alacsony a szeszfoka. Ahol megtehették, hamar erősebb, bódítóbb italokat kezdtek el készíteni.¹⁷

	Víz	Száraz anyag	Zsír	Összes fehérje	Tejucor (laktóz)
Tehéntej	87,50	12,50	3,80	3,30	4,60
Kecsketej	87,05	12,95	3,80	3,80	4,50
Juhtej	80,65	19,35	8,20	5,25	5,00
Bivalytej	80,95	19,05	7,90	5,90	4,50
Kancatej	90,15	9,85	0,60	2,15	6,75
Szamártéj	90,95	9,05	1,15	1,50	6,00
Anyatej	87,65	12,35	4,50	1,30	6,30

1. ábra. (Terék István: A kecske-, a juh- és a tehéntej feldolgozása. Bp. 1999. munkája nyomán)

A táblázatból jól látszik, hogy a kancatej cukortartalma a legmagasabb. Meg kell jegyezmem, hogy a táblázat adatai mutató jellegűek, hiszen a például zsirtartalom múlik az elléstől számított időn is, vagy alfajonként is változhatnak a fenti értékek.

Közelítsünk lassan a magyarokhoz! Bizonyításomnak fontos része, hogy megvizsgáljuk az eurázsiai sztyeppén a magyarokhoz hasonló útvonalat bejáró nomádok italait, tulajdonképpen analógiákat kívánok keresni. Az ezeken a pusztákon élő legősibb, írott forrásokban is ismert nomád nép a szkíta volt (i. e. VII-i. e. II. század), róluk a görög történetíró, *Hérodotosz* (i. e. 484 k.–425 k.) hagyott ránk részletesebb leírást.

„... A szküthák minden rabszolgát megvakítanak, hogy ne lophasanak italukból, a tejből. A kancákat úgy fejik, hogy fuvolaszerű, vékony csontcsövet helyeznek a ló nemi szervébe, ezen át levegőt fújnak be, s míg az egyik ember a levegőt fújja, a másik feji a kancát. Ennek az eljárásnak az az oka, mondják, hogy a fúvás következtében az erek megdagadnak, és a ló leengedi a tögyét. A kifejt tejet aztán faedénybe öntik, és abban kevergetik a vak szolgák. A tej színét lefölszik, s azt szeretik a legjobban, a tej leülepedett részét már nem tartják olyan értékesnek. Ezért aztán minden foglyukat megvakítják a szküthák, akik nem szántóvető, hanem nomád életet élnek.”¹⁸

Ahhoz, hogy a szkíták tejvásáraól véleményt alkothassunk, még ide kívánczik a római *Vergilius* (i. e. 70-i. e. 19) szkítákról írott két sora is:

mindig alkoholtartalmúak (voltak), így feltehetően a kumisra kell gondolnunk Romulus esetében. A rómaiak között a borászat csak az i. e. VII. századtól, a görög gyarmatosítás idején kezdett el terjedni.

17 Ez jól látszik abban is, hogy a XVIII–XX. századi leírások a kumiszt sok esetben erős pálinkaként írták le, tehát ezt a gyenge italt is már korán kezdték lepárolni, hogy erősebb legyen. *Julius Lips*: A dolgok eredete. Bp. 1962. 177. old. (a továbbiakban *Lips*).

18 Hérodotosz történeti könyvei. (ford., bev., jegyz., Geréb József) II. Bp. 1893. IV/2. fejezet 10. old. (a továbbiakban Hérodotosz) Maga a fordító egyértelműen kumisznak tartotta a szerző által említett létejet. 330. old. 4. jegyzet. Újabb fordítása: *Hérodotosz: A görög–perzsa háború.* (ford. Muraközy Gyula) Bp. 2000. 265. old. A görög szerzők közül említi a szkítákat Hippokratész (i. e. 460 k.–370 k.) is: „Magok főtt húst esznek, kancatejet isznak és ippákít falatoznak, ez pedig turó lovakból. [...] Tejet öntvén ti. faedényekbe megrázzák. A megrázott pedig habzik és elvál, s a kövére, melyet írósavnak neveznek, a felületen áll meg, mivel könnyű, a neheze és vastagja pedig alant ülepedik, mit el is választván szárítanak. S miután összefutott és megszáradt, kancaturónak nevezik. A tej savója pedig a közepén van.” idézi *Télfy János*: Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez. Pest 1863. 59–60., 64. old. (a továbbiakban *Télfy*). Az idézetet Hippokratész két különböző munkájából ollóztam össze, mindkettőt Télfy adta közre és fordította magyarrá.

...Így töltik játékkal, víg sör-ivással az éjjelt,
Bort poharukban a berkenye-must csípős leve pótol...¹⁹

A két forrás tökéletesen ellentétesen ítéli meg a szkítákat, azonban vélhetően mind a kettőnek van komoly valóságalapja. Hérodotosz írásairól már többször bebizonyosodott, hogy a 'nagy mesélő' voltaképpen igazságokat jegyzett fel, és sok esetben személyesen is járt az általa leírt tájakon (bár elmondása szerint a szkítákról csak a szemtanúk leírásai alapján írt!). Vergilius művéről pedig szintén tudjuk, hogy komoly forrásokat használt fel a költő, ámbar a szkítákat indokolatlanul hideg éghajlatra helyezte fenti versében (Hérodotosznál is nyolc hónapos a szkíta tél). Megjegyzendő az is, hogy Vergilius idején valójában már szarmata uralom jellemezte a Fekete-tenger északi partvidékét.

Vergiliusnál is fontosabb azonban Ovidius (i. e. 43–i. sz. 18) közlése, aki élete utolsó éveit a Fekete-tenger melletti Tomiban töltötte száműzetésben, ahol napi kapcsolatban állt a szkítákat elsöprő nomád népekkel (szarmaták, jazigok, geták). Az ő írásaiban sem szerepel a nomádok tejivása, ellenben szerinte a bort sem ismerték:

...nem hoz e táj almát, nem nő édes szemü szőlő,
nem nő fűzfa, fenyő, bükkfa se hajt a hegyen:
...Egy földműves sincs a mezőkön, amerre csak ellátsz,
és gazdátlan e táj, pusztai parlag a föld²⁰

Mivel a szkíták nomád nép voltak (a szakirodalom szerint legalábbis jó részük nomád életet élt), így biztosan nagy szerepe volt életükben a tejnek. Azt is tudjuk azonban, hogy gabonával is bőven rendelkeztek,²¹ tehát elképzelhető, hogy sört is ittak. Mindenképpen furcsa azonban Hérodotosz említése, aki szerint a tejen úszó részt tartották jobbnak a szkíták. Ez a rész ugyanis a vaj volt, tehát a visszamaradt tejet (amelyből kumisz készülhetne) rosszabbnak tartották. Ilyenformán megerősítést nyerhet Vergilius és Ovidius állítása, akiknél egyáltalán nem szerepel a szkíták tejivása, hiszen addigra talán egyáltalán nem kellett a lovak tejét inni-

19 Vergilius összes művei. (ford. Lakatos István) 1967. Georgica. III. könyv 379–380. sorok; Vergilius: Georgica. (bev., jegyz. Maróti Egon) Bp. 1983. 157. old. Maróti Egon is megerősíti a fordítás helyes voltát, miszerint valóban árpasörről és berkenyeborról van szó Vergilius költeményében. Maróti sorolja fel a Georgicában vélhetőleg felhasznált szerzőket is, melyek miatt Vergilius művét kortörténeti kutatások forrásául lehet használni. A berkenyéből egyébként ma is készítenek azon a tájon alkoholos italt ld. *Oleg Polumin*: Európai fái és bokrai. Bp. 1981. 79. old.

20 Ovidius: Levelek Ponthusból. (ford., utószó, jegyz. Kartal Zsuzsa) Bp. 1991. 16. old. Rufinushoz c. vers 50–51, 55–56. sorok. Több helyen (Cotta Maximushoz 21. old. 45–46. sor, Feleségéhez 69. old. 11–14. sor, Fabius Maximushoz 92. old. 11–14. sorok) hasonlóan nyilatkozik, a levelekből kiderül, hogy borhoz azért mindig hozzájutott Ovidius, a nomádok tejivását azonban nem említi, pedig sokat írt róluk, még akár népmesét is lejegyzett. Említi viszont a gabonájukat, emiatt és Hérodotosz leírása miatt egyértelmű, hogy a szkíták és utódaik foglalkoztak gabonatermesztéssel, sőt ezzel a sörfőzéstüket is valószínűsíthetjük, hiszen nincsen olyan gabonatermelő nép a történelemben, amelyik ne készített volna sört belőle.

21 Hérodotosz: i. m. IV/17. rész 21. old. „Á borystheneiták kikötőjétől kezdve (mert Skythia tengerparti vidékének körülbelül ez a közepe) először a kallipidák laknak, a kik tulajdonképpen görög skythák; rajtok túl egy másik nép, a melyet alazonoknak hívnak. Ezek és a kallipidák minden egyébben skytha szokások szerint élnek, de a gabonát nemcsak elvetik, hanem meg is eszik, valamint vöröshagymát, foghagymát, lencsét és kölest is. Az alazonokon túl laknak skytha földművesek, a kik nem használat végett vetik a gabonát, hanem eladás céljából.” Lásd még *Gyárfás István*: A Jász-kunok története. I. Kecskemét, 1870. (reprint) Bp. 1992. 73–74. old. (a továbbiakban *Gyárfás*)

uk.²² Az is lehetséges, hogy a szkíták meg sem tanulták a kumiszt készítését, hiszen a jó dél-orosz pusztákon nem is volt rá szükségük. Egyetlen forrásunk sem írja, hogy a kancatejet erjesztett módon itták. Egy feldolgozásban viszont azt olvashatjuk, hogy a szkíták a görögöktől tanulták el a borkészítést, és mértéktelen nagyivók hírében álltak. Boraik minősége azonban mindig rosszabb volt a görögökénél, sőt egyes vélemények szerint szinte ihatatlanok voltak.²³ Ezen a ponton újra csak Ovidiusra kell utálnom, aki sohasem írta azt, hogy egyáltalán nem él szőlő a Fekete-tenger partján, csak nem volt jó minőségű a szőlő, nem lehetett az itáliaihoz hasonlítani. Sőt egy helyen kimondottan azt írta, hogy a szkíták borai télen belefagynak a hordóba, és emiatt inkább eszik, mint isszák.²⁴ Ha el is fogadjuk, hogy a szkíták kezdetben ittak kumiszt (bár ez egyáltalán nem biztos), az a tendencia jól látszik, miszerint a gazdasági lehetőségük bővülésével, életmódjuk átalakulásával fokozatosan hátrébe szorult náluk az (erjesztett) kancatej ivása. Valószínűleg inkább csak a hadihelyzetekben, a termőföldek pusztulásakor folyamodtak a kancatejiváshoz. Persze az is lehet, hogy csupán a szkítákat felváltó szarmaták nem itták a kumiszt, vagy ezeknek egy szűk rétege.²⁵

Ugyanakkor a szkítákkal egy időben élő nép, a dák bizony 'aludttej' ivó volt. Magukról a dákokról eleve keveset tudunk, valószínűleg ők is a keleti sztyeppéről érkezhettek a Kárpát-medence keleti felébe. Római feljegyzések szerint a dákok hegyes vidékeken állattenyésztéssel foglalkoztak, a tej kedvenc italuk volt, az aludttejet pedig lóvérral vegyítve itták.²⁶ Sajnos azt szintén nem tudjuk, hogy ők erjesztették-e a tejüket, illetve milyen állat tejét is kedvelték annyira.

Priszkosz rétor, amikor a hunokhoz ment követségbe (i. sz. 449-ben), így írt egy alkalommal a Dél-Alföldön kapott ellátásról:

„A falvanknál bőségesen elláttak minket élelmiszerekkel, búza helyett kölessel és bor helyett azzal, amelyet *medos*-nak neveztek a helybeliek. A menetoszlopunk kísérete szintén kölest szállított, és árpából készített italt, amelyet a barbárok *kamon*-nak hívnak.”²⁷

22 *Télfy*: i. m. 79. old. Vergilius kortársa, Nicolaus Damascenus így nyilatkozott a szkítákról: „A galactophágok (tejevők) scytha nép, házatlanok valamint a scythák legnagyobb része. Eledelök csak kancatej, melyből túrot csinálván esznek és isznak; és ezért nehezen meghódíthatók, velők lévén mindenütt az élelem.”

23 *Michael Sailer*: A bor élvezetéről egykor és ma. Edinfo Kiadó 2002. 20. old. Mivel a szerző nem utal a forráshelyekre, én pedig nem találkoztam ilyen leírással a szkítákkal kapcsolatban, így erősen kérdéses számomra Sailer fenti kijelentésének hitele. Ennek ellenére valóban nehéz elképzelni, hogy a földművelő szkítáknak ne lettek volna szőlők is. Annyi bizonyos, hogy a görög telepesek hamar elterjesztették a szőlőt a Krim-félszigeten, és i. e. 500 táján már görög borral teli amforákkal együtt temettek el egy szkíta törzsfőnököt. Ld. Hugh Johnson's Story of Wine 2002. 40–41. old.

24 *Ovidius*: Keservek. 2002. III. 10. 23–24. sor „...hordó formáját megtartja az összefagyott bor, / s így nem ihatják már – feldarabolva eszik.” (Ford. Franyó Zoltán) Szintén az öslakosok borászatáról tanúskodik még uo. IV. 6. 19. sorában is: „...Kétszer telt meg a csűr és kétszer már a boroskád” (Ford. Erdődy János).

25 *Strabón*: Geographika. (Ford. Földy József) Bp. 1977. III. 2–3. 313. old. (a továbbiakban *Strabón*). A munka megkülönbözteti a szkítákat és a szarmatákat, akik között vannak kancafejük (hippémog), tejevők (galactophagos) és vagyontalanok (abiós). Ő is tudja, hogy a parton élő, letelepedett népeken túl „...most is vannak ott az ún. szekérlakók és nomád vándorok, akik nyájaikból élnek, tejet és túrot esznek, ezt leginkább lótejéből készítik...” Uo. III. 7. 318. old.

26 *Herczegh Mihály*: A bortermelés hazai fejlődése. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. 125. old. Ugyanakkor ezzel ellentétes információ, hogy a dákokat megelőző szkíták már termeltek bort Erdélyben, majd a dák Burebista király (i. e. I. század) vágatta ki a szőlőtökéket. Ld. *Csávossy György*: Jó boroknak szép hazája, Erdély. Bp. 2002. 11. old.; *Strabón*: i. m. III. 11. 321. old.

27 *R. C. Blockley*: The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Liverpool, 1981. II. 261. old. Priszkosz töredékei. 3. töredék (Blockleynál a 11.) 275–279. sorok. Ezen bilingvis (görög–angol) kiadás alapján készítettem a fordítást. Blockley egyébként méhsemek tartja a medost és sörnek a

A szövegből általában nem derül ki egyértelműen, hogy vajon hunokról vagy alávetett lakosságról van-e szó, ennek kiderítésére rendszerint csak a szövegkörnyezet ad lehetőséget. Sajnos azonban a fenti idézet esetében nincs semmilyen efféle támpontunk, így nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy hun vagy szarmata népek italait itták a követek. Annyi azonban így is bizonyos, hogy a követekkel utazó hunok is ugyanazt itták, mint a bizánciak. Sőt, Priszkosz egyszer sem említette meg a fennmaradt töredékekben a hunok lótejivását, pedig biztosan meglepőnek találta volna azt. Lehet, hogy a hunok egyáltalán nem ittak kumiszt? (Jelen tanulmányomban természetesen csak a nyugatra törő hunok életével foglalkozom, elvégre csak ez használható analógiaként az ősmagyarokkal kapcsolatban.)

A nyugati hunok nem éltek lótejjel, és ezt az bizonyítja, hogy a témát nyelvészetileg fel dolgozó *Németh Gyula* meg sem említi a hunok lótejét, ő egyértelműen árpasörnek tartja a *kamon*-t (nominativusban valószínűleg *kamos*), és tévesnek ítéli azokat a vélekedéseket, melyek a kamosz-kumisz szavak hasonlóságából azonos jelentésre gondolnak. A *kamos* egyébként is indogermán szó, a kumisz viszont török eredetű, a hangtani hasonlóság csak a véletlen műve. A *medos* feltehetően méhsér lehetett, hiszen az indogermán nyelvekben hasonló alakokkal jelölték a mézet és a méhsert (szanszkrit *madhu* 'méz, méhsér', kelta *medu* 'méhsér', ófelnémet *metu*, angolszász *medu* 'méhsér', ószláv *medu* 'méz').²⁸

Ide kívánczik még *Thompsonnak*, a hun történelem doyenjének véleménye is. Szerinte a hunok lakomáin bor folyt, bár a hunok fokozatosan megismerkedtek a germán sörök különböző fajtáival is, így a *camum*-mal és a *medus*-szal.²⁹ Egyetlen szóval nem említi, hogy erjesztett kancatejet ittak volna a hunok!

Van egy rendkívül nagy óvatossággal idézhető adatunk is a hunok italaira vonatkozóan, ez pedig a *Detre Csaba* által közölt iszfaháni szójegyzék.³⁰ Eszerint a hunok italai a bor (bor),

kamont. A kamonról tudni véli, hogy régi annon sörfajta volt. Ismeretes továbbá az Attila udvarában lezajlott lakoma is, ahol bort ittak, de a fenti részlet sokkal érdekesebb a köztörténet szempontjából. A hun szavak értelmezéséről ld. *Gyárfás*: i. m. I. 403–406. old.; *Bevilaqua/a*: i. m. I. 49–53. old. (Nem térek ki rá, hogy kik lehettek a hunok vagy később az avarok, ez a disszertációm szempontjából érdektelen.)

28 *Németh Gyula*: A hunok nyelve. In: *Németh Gyula* (szerk.): Attila és hunjai. Bp. 1940. 218–219. old. Hozzá hasonlóan nyilatkozik *Balogh Albin*: Mindennapi élet Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Bp. 1938. 582. old. Velük ellentétesen (és tévesen) foglalt állást *Szász Béla*: A hunok története. Bp. 1943. 515. old. Szerinte a kamosz szó megegyezik a kumisszal, sőt, szerinte a hunok a bor mellett a pálinkát is ismerték. Ez nyilvánvalóan tévedés, esetleg a kínai határon maradt hunok ismerhették a pálinkát. Vö. *Marton Szabolcs*: Az égetett szeszek és az emberiség. Szeged, 2002. 21–23. old.

29 *E. A. Thompson*: A hunok. Szeged, 2003. 139. old. Attila udvarában egyébként Priszkosz szerint valóban borral éltek, de engem elsősorban a köznép itala érdekel, ezért a főszövegben nem tértem ki rá. *Szilágyi Sándor* (ford.): Priszkosz rétor: Küldetés Attilához. In: A bizánci irodalom kistükre. Bp. 1974. 43–50. old. Priszkosz nagyon sokszor említi, hogy borral kínálták. Thompson véleményéhez csatlakozik *Maenchen-Helfen* is, aki szerint a hunok bort, de kumiszt is ittak. *Otto J. Maenchen-Helfen*: Die Welt der Hunnen. Wiesbaden, 1997. 144., 165. old. Marcellinusra hivatkozik, aki viszont a hunokkal kapcsolatban nem, csak az alánokkal kapcsolatban említi a tejtávást. Szerinte az alánok „nem foglalkoznak földműveléssel, hanem hússal és tejjel élnek szekereikre telepedve...” Ammianus Marcellinus reánk maradt történeti könyvei. II. kötet (ford., bev., jegyz. *Pirchala Imre*) Bp. 1917. XXXI. 2. 19–20. sorok.

30 *Detre Csaba*: Hun szavak, szövegek. In: *Gazda József és Szabó Etelka* (szerk.): Körösi Csoma Sándor és Kelet népei. 2005. 56–57., 73–74. old. Az Iszfaháni Kódex a szerző szerint (rajta kívül senki nem látta!) a XVII. században bukkant fel a Van-tó környékén, és most Iránban, a Szurb Khács kolostorban őrzik szent kincsként. A kódexet a VI. században írhatták órmény hittérítők, akik az akkor a Kaukázus lábánál megjelent, magukat hunnak nevező népet igyekeztek megtéríteni. Ehhez szótárat, szövszedeteket is készítettek.

a sör (ser) és a tea (csáj) voltak. A további tudományos vizsgálatokig ezt természetesen nem fogadhatjuk el.

A hunok bukása után a következő nagyobb nomád vándorlás az avarok nyugatra húzódása volt, akik végül 568-ban települtek be a Kárpát-medencébe. Mielőtt azonban részletesen foglalkoznánk velük, érdemes egy gondolat erejéig elidőznünk a türköknél. Az avarok után ugyanis ők éltek a Fekete-tenger északi partvidékén, és egy említése fennmaradt italuknak. *Menandrosz*, bizánci történetíró az 569-es bizánci követséggel kapcsolatban a következőt jegyezte fel:

„Bort ittak ugyan, de nem olyat, amelyet nálunk szőlőből préselnek, mert földjükön nem terem szőlő, nem is otthonos náluk ez a fajta, valami más, barbár édes itallal töltötték meg magukat.”³¹

Ez alapján sörre kell gondolnunk, feltehetően méhserre, amelyet a hunokhoz hasonlóan az alvett népek készítettek a nomádok számára (netán a türkök maguknak). Míg a kumiszt csipősnek lehet nevezni, addig a komlózatlan sör valóban édeskés, a méhser pedig egyértelműen édes ital. Az idézetben minden bizonnyal méhserre kell gondolnunk, mert a legkiválóbb méhserek ízben valóban az édes borokhoz hasonlítottak.³² Lótejről sehol egy szó sem esik. Lehet, hogy a türkök sem éltek lótejjel?

Visszatérve az avarokhoz, végre kijelenthetjük, hogy velük kapcsolatban elégséges forrásunk van. A hunoknál egyetlen – bár megbízható és elég részletes – írásra kellett támaszkodni, a nyugati türköknél szintén ez a helyzet. Az avarokról viszont számos görög forrásunk van, de kínai leírásoknak sem vagyunk hiányában. Mivel tudjuk, hogy az avar népesség keletről, Kína határvidékéről indult el nyugatra, így érdemes a keleten maradtak italával kezdenünk a vizsgálatást.

„...gabonájuk nincs, [gabonából erjesztett] szeszt nem csinálnak. Az asszony elvitelének napján a férfiak és nők egymás kezéből ragadják ki a lótejet, a főtt hús darabjait.”³³

Ez a leírás az ázsiai *kao-kü* 'magas szekeres' népről szól (IV–VII. század). A kao-küet ázsiai avaroknak tartják a kutatók. Idézetünk szerint ez a nép ismerte és kedvelte a kumiszt. Kimondhatjuk tehát, hogy a bizonyítottan keletről érkező avarok egykor ismerték a kumiszt, talán egyetlen szeszes italuk volt. Megjegyzendő, hogy bár szövegünk csak lótejet említ, nem tudom elképzelni, hogy ünnepi alkalommal erjedetlen lótejjel ünnepeltek volna, így biztosra vehető, hogy erjedt kancatejet fogyasztottak a kao-kük. (Valószínűleg a szervezetük sem bírta volna, erről lásd később.)

Belső-Ázsiában egészen a XX. századig teljesen marginális volt a gabonnövények és a szőlő termesztése, emiatt nem is igazán létezett másféle – saját maguk által készített – szeszes italuk a nomádoknak, mint a kumisz. Abban a pillanatban azonban, ahogy lehetőségük volt ennél jobb (kellemesebb ízű, erősebb, illatosabb stb.) szeszes italra váltani, azt nagyon gyorsan

31 Menandroszt az alábbi alapján idéztem: *Györffy György* (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1975. 77. old.

32 *Robert Gayre–Charlie Papazian*: *Brewing Mead*. Wassail! 1948. 135., 154–155. old. A keleti türkök VIII–XIV. századi italait vizsgálta *Peter Zieme*: *Alkoholische Getränke bei den alten Türken*. In: *Árpád Berta* (szerk.): *Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe*. Szeged 1997. 435–444. old. A cikkből kiderül, hogy a türkök a kancatejet elhagyva a XIII. századra borral, sörrel, méhserrel és kancatejpalinkával éltek! Ez azt bizonyíthatja, hogy a kancatejet elsősorban alacsony alkoholtartalmáért mellőzték.

33 *Csongor Barnabás*: *Kínai források az ázsiai avarokról*. Bp. 1993. 71. old. Esetünkben Csongor a kínai *Pei si* könyvet idézi, mely 386 és 618 között íródott. Jellemző módon az idézetek negatívan szólnak a nomádokról, de a részeges jelző egyetlen esetben sem bukkan fel. Ez pontosan azt bizonyítja, hogy kizárólag a csekély alkoholtartalmú kumiszt fogyasztották.

san (akár egy generáció alatt) megtették. Ezt bizonyítja, hogy az Európába érkező nomádok az írott források szerint már egyáltalán nem fogyasztottak lótejét. Az avaroknál is ugyanez a helyzet. Sirmium városának bevételekor (582) például a következő történt:

„Így mondják, midőn az avarok bevonultak és a városban levők kínlódását látták, megszánták őket, kenyeret adtak nekik enni, bort inni, azok azonban az oly hosszú, két teljes esztendő s ínség következtében sietősen faltak s ezért hamarosan hirtelen meghaltak.”³⁴

Az 595-ös, Dalmáciaért folyó háborúban pedig az alábbi kis intermezzo esett meg:

„Amint az éjszaka félútig haladt, az erdőben rejtőzködő rómaiak bátor lélekkel az alvó barbárokra támadtak. Majd két mérföldnyire három részegen támolgató és erősen beborozott férfira bukkantak.”³⁵

Tehát az 568-as letelepedés után már a VI. századi görög források csak az avarok boros ismereteiről tudnak. Bort adtak a védőknek, és bortól rúgtak be maguk is. (Most azon nem akadunk fenn, hogy hogyan lehet bátor lélekkel rontani az alvókra.) Lehetséges, hogy a bor szó egyfajta toposz a bizánci történetíróknál, azonban az már Menandrosznál kiderült, hogy ha nem szőlőből készült a bor, akkor azt bizony feltűntetik a szövegben. Az avarok fogyasztási szokásainak dokumentált változásai tökéletesen megerősítik ezt. Az avar borozásokról szólva nem hagyhatom ki a bukásukról szóló híradást sem. Ez a részlet erősíti meg azt a feltevésemet, hogy a fenti boros idézetek nem zsákmányolt borról szóltak, hanem az avarok valóban készítettek bort. Krum bolgár kán 814-ben törte meg végleg az avar ellenállást, majd a legenda szerint magához hívatta a hadifoglyokat:

„Krem (Krum) pedig megkérdezte az avarok közül ejtett hadifoglyokat: 'Mit gondoltok, mi miatt pusztult el ura(lkodó)tok és egész népetek?' S [erre azt] válaszolták, hogy: 'Elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, s elpusztították a legderekből és legértékesebb férfiakat, aztán a nem igaz úton járók és a tolvajok lettek a bírák szövetségesei, továbbá volt a részegeskedés, mert a bor szaporodtával (szinte) mindnyájan részegesek lettek (kiemelés tőlem – M. Sz.); aztán jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett s egymást csalta. Ezekből fakadt a mi veszünk.’”³⁶

A felsorolt idézetekből egyértelműen az derül ki, hogy az avar népesség eredetileg egy 'klasszikus' belső-ázsiai nomád nép volt, szeszest italként csak a kumiszt fogyasztották. Azonban mire a Kárpát-medencébe értek, már egyetlen említése sem maradt lótej-fogyasztásuknak. Sőt, úgy tűnik, hogy a IX. század elejére immár kimondottan elterjedt köreikben a szőlőművelés, hiszen a hadifoglyok azt nyilatkozták, hogy a bor megszorodott náluk. Valószínűleg ez a folyamat a Kárpát-medencének a nomadizmushoz túlságosan szűk határai miatt következhetett be, hiszen idővel legalább az avarok egy részének le kellett telepednie, és földműveléssel kellett foglalkoznia. A VII. században letelepülő (dunai) bolgár népesség esetében sem tudunk egyáltalán kumiszról, pedig ők is a Fekete-tenger környéki sztyeppéről érkeztek.³⁷

34 *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem forrásai. Bp. 1998. 50. old. (a továbbiakban *Szádeczky-Kardoss*) Iohannes Ephesimus egykorú munkájából való a fenti idézet. Iohannes Ephesimus VI. 32.

35 *Szádeczky-Kardoss*: i. m. 109. old. Theophylactus Simocatta VII. 12. 1.

36 *Olajos Teréz*: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001. 27. old. A Suda Lexikonból való az idézet, ezt a könyvet 1000 körül szerkesztették Bizáncban. A szöveg szerint Krum a részegeskedést hallva kivágatta a birodalom összes szőlőtökéjét, de ez már valószínűleg csak erkölcsi tanítás lehet a műben.

37 *Christo Vakarelski*: Milchverarbeitung und Milchprodukte bei den Bulgaren. In: Földes László (szerk.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Bp. 1969. 547–573. old. Úgy tűnik, hogy a bolgár néprajzosok sem tudnak egykori nomád népük erjesztett kancatej-fogyasztásáról.

Ide kell még vennünk Vékony Gábornak a nagyszentmiklósi kincs olvasatát, mert szerinte az aranyedényeken kizárólag italnevek olvashatók ki, így többek között a kumisz is. Ez a kincsegyüttes a szakirodalom szerint VII–VIII. századi avar lelet,³⁸ amelyen Vékony különféle cirill (szláv), alán, török, magyar írásokat talált felfedezni az edények alján. Kiindulási pontja az volt, hogy italneveket olvasson a rovásírásokból, és ehhez végül 4 *nyelven* tudott csak eljutni. Természetesen a kumiszt (qim(i)s-t) is ki vélte olvasni a 13. edény alján.³⁹ Az elméletnek nem adhatom cáfolatát, egy eleve hibás alapvetésű elméletet nem is érdemes cáfolni.

Nem tévedhetünk nagyot, ha kijelenthetjük, hogy a kárpát-medencei avarok nem ittak sem erjedt, sem friss lótejjet. Időrendben az avarok után következő népcsoport a magyar lenne, azonban mielőtt a honfoglaló magyarság italait megvizsgálánk, szeretném végigvenni a kumisz történetét más, nyugat felé törő népeknél is, hiszen az elvárható analógiák felállításához minél több adatra van szükségünk.

A magyar népvándorlás után a következő jól ismert népcsoport az ukrán sztyeppén felbukkanó kun-kipcsek volt. Természetesen voltak még besenyők és más népek is, de a kunokról maradt ránk a legtöbb forrás. Ismeretes, hogy 1055-ben jelentek meg először az orosz fejedelemségek határánál.⁴⁰ Honfoglaló eleinkhez képest tehát csaknem kétszáz évvel később jutottak el a Kárpátokig. Mit ittak végül is a kunok? *Kiszely István* természetesen tudni véli, hogy kumiszt.⁴¹ Ennek azonban a források mondanak ellent. Az orosz öskronika – bár gyakran terjedős leírásokat ad – egy szóval nem említi, hogy a kunok 'nem hagyományos' itallal éljenek. Említi viszont egy időben viszonylag közeli forrás a kunok italait, ez pedig a *Codex Cumanicus*. Az 1300 körül készült kódex (tulajdonképpen egy többnyelvű szótár), a következő italokat ismeri (latin – kun):

- lac dulce – sut (édes tej)
- lac ačer – yugurt (csípős tej)
- vinum – čager/bor (bor)⁴²

Roppant érdekes! A kumisz sehol sem szerepel az igazán bőségesen összeállított szótárban, a tejfajták közül a szótár összeállítója csak a hagyományos (friss) tejet, illetve az erjedt tejnek a *yoghurt* nevű (mai írásmóddal, franciásan írom) változatát ismerte. A yoghurt tehéntejből készűl(t), és elsősorban az erjesztőgombáknak köszönheti különleges ízét, nem pedig alkoholtartalmának.⁴³ Magyar földről ismerünk még egy kun italt, a bozát, erre azonban később, a magyarok italainál szeretnék részletesen kitérni.

- 38 A bőséges szakirodalomból csak a legfrissebbet emelném ki. *Bálint Csanád*: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 2004. 561–564. old. A VII. század közepétől a VIII. század végéig lehet datálni a különböző darabokat.
- 39 *Vékony Gábor*: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987. 37., 39., 48. old. Vékony Gábor magyar őstörténeti munkásságának cáfolatához ld. *Makk Ferenc*: Amicus Plato, sed magis amica veritas (Avagy hogyan nem szabad magyar őstörténetet írni). In: Századok 2005. 459–476. old.
- 40 The Russian Primary Chronicle. (ford., szerk. *Samuel Hazzard Cross–Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor*) 1981. 143. old. Magyarul Nestor Krónikának vagy Orosz Öskronikának (Poveszty Vremenyik) nevezzük. Jobb híján angol nyelvű kiadását használtam.
- 41 *Kiszely István*: A magyar nép őstörténete. Bp. 2001. 86. old. (a továbbiakban *Kiszely*)
- 42 *Kuun Géza* (közreadó): *Codex Cumanicus*. Bp. 1981. 90, 131. old. (79., 110. kódexlap)
- 43 *Kisbán Eszter*: Die historische Bedeutung des Joghurts in den Milchverarbeitungssystemen Südeuropas. In: Földes László (szerk.): *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Bp. 1969. 517–530. old. A joghurt török szó, a magyar megnevezése tarhó, ez az ételfajta az V–VIII. században terjedt el szerinte török hatásra. Mindez néprajzilag is kimutatható valamelyest. Az erjesztett kancatejről miért nem tudunk? A *Codex Cumanicus* joghurtját elvileg tarthatnánk kumisznak is, de a pontos megnevezés miatt nem valószínű, hogy erről lenne szó. Főleg, hogy volt boruk.

A muszlim földrajzi írók általában nem szóltak az általuk bemutatott népek ivási szokásairól. Ez elsősorban onnan eredhet, hogy a kereskedelmi, katonai, vallási viszonyok érdekelték őket a leginkább, másodsorban pedig, mert a muszlimok nem fogyaszthatnak szeszes italokat, tehát ez a téma számukra érdektelen. Emiatt a kunokról sem derül ki az arab források alapján, hogy milyen italokkal éltek.

A régi forrásokból ismerhető legnagyobb kumiszfogyasztó nép a mongol volt, amely a mai napig megtartotta ezt a szokását. Földrajzilag Mongólia teljesen más viszonyok közé esik, mint az eurázsiai puszták vagy a Kárpát-medence. Éppen ezért Belső-Ázsiában még ma is a kumis a legfontosabb ital. A mongolok erjesztett kancatej ivásáról a legkorábbi adataink a XIII. századból származnak. Mivel a magyar köztudatba Belső-Ázsia nomád népeinek néprajzi megfigyeléseiből került be a kumis, így talán nem érdektelen megvizsgálnunk a forrásokban jól nyomon követhető mongol 'kumiszkultúrát'.

Az első idézetünk *Plano Carpinitől* származik 1247-ből, aki következtetést tett a mongol uralkodó udvarában:

„Amikor van kancatejük, rengeteget isznak belőle; isznak juh-, tehén-, kecske-, sőt tevetejet is. Boruk, sörtük, mézsörtük nincsen, legfeljebb, ha más népek küldenek vagy ajándékoznak nekik. Télidőben még kancatejük sincs, csak a gazdagjának. [...] Nyáron ezzel szemben, mivel ilyenkor bőségesen jut a kancatejből, húst ritkán fogyasztanak...”⁴⁴

Sajnos Carpini nem választotta külön írásában az erjesztett és az erjedetlen kancatej említését, pedig a szövegkörnyezet alapján nem egyértelmű, hogy az említett tejek mind erjedetlen vagy erjedt italok voltak-e, netán melyeket erjesztették meg közülük? (Elvileg csak erjesztve, feldolgozva tudták meginni a tejet, ld. később.) Carpininél sokkal részletesebb leírást adott a kumisról *Rubruk*, aki több időt is töltött Belső-Ázsiában (1253–55):

„Miután tehát nagy mennyiségű tejet gyűjtöttek össze, mely friss állapotban éppoly édes, mint a tehéntej, egy nagy tömlőbe vagy tartóba öntik, és köpülni kezdik egy erre a célra készült fadoronggal, mely lenti végén emberfej vastagságú és alulról ki van vájva; a gyors veréstől újbóli módjára formi, majd savanyodni és erjedni kezd, és mindaddig köpülik, míg csak a vajat ki nem vonják belőle.

Akkor megkóstolják, s ha mérsékelten csipős, megisszák. Amíg issza az ember, úgy csípi a nyelvét, mint az újbóri, s ha felhagy vele, mandulatej utóíz marad a nyelven; az ember belsejét alaposan felpezsdíti, sőt a gyenge fejüeket el is bódítja; erős vizelethajtó hatása van.”⁴⁵

Ez a szövegrészlet szinte rárimel a szkiták tejfeldolgozására. Köpülik a tejet, kivonják a vajat, utána megisszák a kumiszt. Feltehetőleg ezt tették a szkiták is, bár továbbra is zavaró, hogy Hérodotosznál hitvány italnak tartották a visszamaradt részt, és Hippokratész sem említette az itallá való feldolgozást.

Érdemes még elidőzni a mongolok szeszfogyasztásánál. Tudjuk, hogy a kumiszon kívül készítettek karakumiszt is, illetőleg rendelkeztek méhserral és rizssörrel (később pálinkával) is. A kumiszon kívül a többi italt az alávetett népek szolgáltatták nekik (lásd fentebb).⁴⁶ Na-

44 *Györffy György* (vál., bev., jegyz.): Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelenései. Bp. 1965. 68. old. (a továbbiakban *Györffy/a*) Máshol meg így Carpini ír a tatárokról: „Es jól lehet sokat részegeskednek, berűgva sem szoktak veszekedni vagy verekedni.” Uo. 66. old.

45 Uo. 126. old. *Rubruk* jelentése a tatárokról.

46 Uo. 124. old. *Rubruk*: „Tél idején kitűnő italt készítenek rizsből, kölesből, búzából, mézből, oly tisztát, mint a bor. Bort is küldenek nekik távoli tájakról. Nyáron nem foglalkoznak mással, csak a kumisszal.” A kumis megnevezése *cosmos* az eredeti szövegben. *Rubruk* írt Mengü kán udvaráról is, ahol különféle italokkal kínálták: „Ekkor a kán megkérdezte, hogy mit kívánunk inni: bort-e avagy daraszt azaz rizs-sört, vagy karakumiszt azaz világos kancatejet, vagy balt azaz méhsört? Télen ugyanis e négy itallal élnek.” Uo. 168. old.; A karakumiszról ld. uo. 126. old.

gyon fontosnak tartom azt, hogy a karakumisz feltalálásával a mongol főemberek télen is biztonsággal tudtak szeszes italt fogyasztani, más népek körében mégsem terjedt el ez az italfajta – tudomásom szerint legalábbis nem.

Ehelyett újra csak a tanulmány elején vázolt elképzelésekre hívnám fel a figyelmet, miszerint amint teheték, a nomád népek áttértek más italfajtára a kumiszról. Rubruk idejében már sörröket is készítettek a mongolok, a részegeskedés pedig megszokottá vált náluk, holott a gyenge kumisztól elég nehéz lehetett berúgni. A részegség elsősorban a főemberekre terjedhetett ki, ezt abból is láthatjuk, hogy Ögödej Kagánt nem az ellenség, hanem a bor győzte le.⁴⁷ A kumisz azonban továbbra is fennmaradt a mongol és más belső-ázsiai nomád kultúrákban,⁴⁸ aminek oka kizárólag a másfajta szeszes italok előállításához nem megfelelő éghajlatban keresendő. Hiába jutottak el akár Magyarországig is, a mongoloknak végül a belső-ázsiai pusztákon kellett maradniuk, itt pedig továbbra is a kancatej volt a legkönnyebben megerjeszhető ital, hát ezt fogyasztották...

A következőkben lássuk, hogy konkrétan a honfoglaló magyarsággal milyen kapcsolatban állhatott ez az ital. Fenti adataink már elegendőek lehetnek a magyar kumiszfogyasztást illető analógiák felállítására vagy elvetésére.

Azt már sikerült tisztázni, hogy a magyarok előtt a Fekete-tengertől körülbelül hasonló útvonalon vándorló/élő nomád népek hogyan viszonyultak a kumiszhoz, és hogy közülük egyedül a szkítákat lehetne megvádolni erjesztett kancatej ivásával (de ez sem bizonyítható egzakt módon, illetve tudjuk, hogy más italokkal, például borral és sörrel is éltek). Ebből a párhuzamból kiindulva tehát nem számíthatunk arra, hogy a források megerősítenék az őseink lőtejivását. A nyugat felé tartó nomádok egyre kellemesebb éghajlatot, illetőleg egyre jobb italokat találtak, és emiatt gyors italváltás következett be náluk elméletünk szerint. Ez megerősítést nyer a magyarok esetében is. Tudjuk ugyanis, hogy a Magna Hungáriában maradt magyarok kizárólagos itala még a kumisz volt. Julianus barát írt részletesen az itt meglelt magyarok szokásairól (1235–36): „Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak.”⁴⁹ Pontosan, ahogy elméletünk megjósolja.

Igazából eleve kevés írott forrás áll rendelkezésünkre a honfoglalással kapcsolatban, és e kevésből is csak VI. (Bölcs) Leó (886–912) *Taktika* című művét lehet felhasználni ezen a helyen.

„Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett.”⁵⁰

A bizánci császáról, Leóról tudjuk, hogy a gyakorlatban szerzett harci tapasztalatokat a nomádokkal kapcsolatban,⁵¹ így az ő műve különösen fontos számunkra. Az is bizonyos,

47 *Ligeti Lajos* (ford.): *A mongolok titkos története*. Bp. 1962. 138. old. 281. szakasz, illetve az ide tartozó 189. jegyzet (Ligeti). „Ögödej kedvelte az italt, gyakran részegeskedett, sőt idült alkoholizmus okozta korai halálát. Rasidu-’d-Din így ír róla: A nagykán igen szerette a bort, örökösen mámoros állapotban volt. Ebben a tekintetben nagy mértéktelenségbe esett, s ez napról napra jobban gyengítette őt. [...] Történt aztán, hogy – mint minden évben – ismét megérkezett délről Ibaka-beki a nagykán meglátogatására és szolgálatára. Az ebből az alkalomból rendezett ünnepi lakomán a szokottnál is többet ivott a nagykán, és az éjszaka folyamán jobblétre szenderült.”

48 *Joyce S. Toomre*: Koumiss in Mongol culture: past and present. In: *Patricia Lysaght* (ed.): *Milk and milk products From Medieval to Modern Times*. Edinburgh, 1994. 135–137. old.

49 *Győrffy/a*: i. m. 43. old. (Julianus jelentése) A kancatejet feltehetően az erjesztett kumisszal azonosíthatjuk, más alkoholos italuk nem lévén.

50 *Győrffy György* (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Bp. 1975. 110. old. (a továbbiakban *Győrffy/b*) *Taktika* XVIII. fejezet 55. szakasz.

51 *Darkó Jenő*: Bölcs Leó Taktikájának hitelessége. MTA Bp. 1915. 72. old. (a továbbiakban *Darkó*); *Moravcsik Gyula*: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1984. 19. old. Moravcsik szerint 904 után készült a *Taktika*, tehát már a honfoglalás után.

hogy Leó a Maurikiosz császárnak (582–602) tulajdonított *Stratégikon*ból vette át műve nagy részét, így például a magyarokról (türkökről) írt fejezeteit is. *Darkó Jenő* mutatott rá arra, hogy a *Stratégikon*hoz képest Leó császár a fenti idézetet kibővítette, ugyanis az eredetiben csak a 'részint táplálékul' kifejezés szerepelt, míg Leónál már a 'részint táplálékul és tejivás végett'. Feltehetőleg személyesen is látta, hogy a harcosok nem csak eszik a lóhúst, hanem a lovak tejét is isszák.⁵²

Milyen következtetéseket lehet ebből levonni? Pusztán a fenti idézetből csak annyit, hogy a honfoglaló magyarok katonai akcióik során megitták a lótejét (is). Hogy ezt megerjesztették-e, arról nem szól a forrásunk, és nem is annyira valószínű ez a változat. A kumiszt megerjedése ugyanis napokig eltart, és addig is inni kell valamit. Azt nem tételezhetjük fel, hogy a harcosok fejenként jó pár börtömlőnyi különböző erjedési stádiumban levő kumisszal lovagoltak volna (kell a hely a zsákmánynak is...). Sokkal valószínűbb, hogy adott esetben akár egyfajta félig kész (félig kierjedt) kumiszt fogyasztottak, illetve *más szeszes italokat zsákmányoltak*.⁵³ Természetesen azt sem hihetjük, hogy nem ismerték az erjedt kancatejet, csak valószínű, hogy a hadműveletek közben elsősorban nem ezzel foglalatostkodtak (a kumiszhoz megfelelő hőfok, kavargatás kell). Véleményem szerint a katonai akciók során történő lótejivás csupán kényszermegoldás volt. (Ez kicsit ahhoz hasonlítható, mint a mai modern kommandósok dzsungelbeli sáskaevése.) Attól, hogy harci helyzetben sok mindent megeszik-iszik az ember, azért még nem feltételezhető, hogy otthon is azt fogyasztja a békés mindennapokban. Az is nagy kérdés, hogy a honfoglaló magyarságnál mennyire volt jellemző a tejallergia, ugyanis a belső-ázsiai népekre jellemző volt ez az allergiafajta, tehát paradox módon ezeknek a 'tejevő' népeknek fel kellett dolgozniuk a tejet, hogy el is fogyaszthassák azt.⁵⁴ A magyarok esetében éppen ezért nem kell feltétlenül *erjesztett* kancatejre gondolnunk.

Bölcs Leó magyarokra vonatkozó fejezeteivel kapcsolatban ráadásul újabban kételyek merültek fel. Pontosabban csak a fentebb általam is közölt rövid idézettel kapcsolatban bukkan fel nagyon komoly kétely! Arról van szó, hogy bebizonyosodott: a kalandozó magyarok hadi vállalkozásaikat elsősorban ménék hátán folytatták le, és még így is jelentős számú tartalék ló kellett a málna szállításához. Egyszerűen nem lehetséges, hogy e nagy lótmeg mellett még kanca- és csikóménesek is kövessék a magyarokat. Hadi helyzetben emiatt teljesen lelassult volna a haladásuk, holott tudjuk, hogy a gyorsaság volt egyik fő fegyvere őseinknek. Sokkal valószínűbb, hogy a kancák és a csikók csak akkor követték nagy tömegben a harcosokat, amikor legelőváltás történt, például konkrétan a *honfoglaláskor*.⁵⁵

52 *Darkó*: i. m. 100. old.; *Kristó Gyula* (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Bp. 1994. VI. Leó szócikk (*Szádeczky-Kardoss Samu*) 405–406. old. (a továbbiakban KMTL)

53 Ez történt például a Sankt Gallen-i kaland során is (ld. később), amikor a magyarok azért nem verték csapra az ott talált borokat, mert már bővebben voltak ilyen zsákmánynak a szekereiken. *Kovács László*: Ami a zsákmányból megmaradt. In: *Veszprémy László* (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Bp. 1996. 109–110. old. Személy szerint valószínűnek tartom, hogy szekereket a különösen sikeres portyákon zsákmányoltak, a szekerekhez értő rabszolgákkal együtt, és csak a visszafelé haladáskor használták e lassú szerkezeteket.

54 A laktózallergia jellemző a belső-ázsiai és a mongoloid népekre (a magyarok egy része ma is szenved ettől). *Csapó János–Csapóné Kiss Zsuzsanna*: *Tej és tejtermékek az emberi táplálkozásban*. Kaposvár, 1998. 246. old. „Afrika, Ázsia és Dél-Amerika, valamint néhány más etnikai csoportnál a felnőtt lakosság döntő része, hazánkban pedig 14%-a szenved laktóz malabszorpcióban.” Abban az esetben azonban, ha a tejfehérjét kicsapatják (megsavanyítják), a tej kumiszt, joghurt vagy aludttej formájában már nekik is fogyasztható. *Kiszely*: i. m. 183. old.

55 *Vörös István*: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: *Veszprémy László* (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Bp. 1996. 130–134. old. Vörös arra is felhívta a figyelmet, hogy az 55. szakasz fordítása rosszul sikerült. Szerinte helyesen: „Követi őket az állatok [kiemelés tőlem – M. Sz.] sokasága; csikó és kanca-ménese; részint élelem és tejivás végett, részint,

Kimondhatjuk tehát, hogy egyszerű hadi helyzetben nem ihattak kumiszt a magyarok. A Taktika hitelét ez egyáltalán nem ássa alá, hiszen a bizánciak honfoglaláskor is láthatták a magyarokat, amikor valóban mindenféle ló és állat követte a hadsereget. Az egyetlen magyar kumisz(?)ívásra vonatkozó forrásunk, ahol a kumisz a magyarok jellegzetes italaként szerepel, *általánossága* miatt vált bizonytalanná, hiszen valószínűleg csak a honfoglalás szűkös éveit ábrázolta Bölcs Leó, és nem általánosságban a honfoglaló magyarok életmódját.

Meg kell jegyezni azt is, hogy hadászatiilag a magasabb alkoholfokú italok a hasznosabbak, elvégre annál tovább állnak el megromlás nélkül, illetve annál magasabb arányban lehet vízzel keverni ezeket úgy, hogy még mindig megtartsa fertőtlenítő hatását az alkohol. Emiatt az alacsony alkoholfokú kumisz nem lehetett szerencsés a borral/sörrel rendelkező, hadakozó magyarok között.

Van még egy kumiszra vonatkoztatott forrásunk, éspedig Szent Gellért püspök *Deliberatio*-ja (1044–46 között íródott). Ő akként fogalmazott korának bizonyos főembereiről, hogy azok „nem értenek máshoz, csak a lovak vizeletéhez”.⁵⁶ Ezt a helyet azután roppant szárnyaló fantáziával kapcsolatba lehet hozni a kumisszal, ha a lovak vizeletét erjesztett kancatejként értelmezzük.⁵⁷ Véleményem szerint ez elhibázott lépés lenne, hiszen a szöveghelyünk semmi másról nem szól, mint arról, hogy a magyarok még mindig mennyire élnek-halnak a lovai-kért, és ezt parodizálta Gellért.

Forrásként értékelhető valamelyest még *Thietmár* (975–1018) közlése is, aki Géza fejedelem (972–997) feleségéről (Saroltról?) azt írta, hogy úgy ülte meg a lovat és úgy ivott, mint egy katona.⁵⁸ Ez a rész valószínűleg a borívásra vonatkozhat, hiszen a kumisz ismeretlen ital volt Nyugaton és emiatt talán feljegyezte volna a német püspök. Tehát a X. század második felében már 'európai italt' ittak a magyarok...

Roppant érdekes az is, hogy a Kárpát-medencébe beköltöztek besenyők, majd kunok is, a kumisz fogyasztásának még sincs egyetlen említése sem Magyarországon. Illetve egy 1268-ra datált hamis oklevél a királyi szervisek közé emelt név szerint felsorolt úrbéres támokokat, „qui vulgariter *kurmis tarnuc* dicuntur” (kiemelés tőlem). Ezt azonban már évtizedek óta senki sem fogadja el bizonyítéknak.⁵⁹ Már csak azért sem, mert a kurmis-t egyáltalán nem biztos, hogy a kumisszal azonosíthatjuk, bár volt ilyen elmélet is.⁶⁰ Sokkal fontosabb azonban, hogy az oklevelet hamis mivolta miatt nem fogadja el bizonyító tényezőnek egyetlen mai szakember sem (szerepelteti például a Bethlen családot is a fenti támokok között, holott a

hogy sokaság látszatát keltsék.” Így máris más az idézet feloldása! Ezzel már tényleg nem lehet hadi helyzetre vonatkoztatni a szakaszt, csakis a honfoglalásra.

56 *Karácsonyi János*: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 213. old.; Újabb kiadása: *Deliberatio Gerardi Moresanae Aecclesiae Episcopi Supra Hymnum Trium Puerorum*. (ed. et transl. Béla Karácsonyi et László Szegefű) Szeged, 1999. 586. old. VIII. 147. old. „...qui nihil sapiunt nisi lotium equ[u]orum.”

57 *Kristó Gyula*: Honfoglalás és társadalom. Bp. 1996. 29. old.

58 *Csoma Zsigmond*: Szent István szölei és borai. In: *Csoma Zsigmond és Balogh István* (szerk.): *Milenniumi szőlős-boroskönyv*. Bp. 2000. 23–24. old. (a továbbiakban Csoma) Itt található a fenti eszmefuttatás. Thietmárt közli például *Kristó Gyula* (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. 113. old. (*Thoroczkay Gábor* fordítása). Bár szimpatikus a fenti gondolat, de az argumentum ex silencio önmagában még nem bizonyító erejű.

59 *Ortutay Gyula* (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. Bp. 1981. III. 352. old. (a továbbiakban MNL) Kumisz szócikk (*Kisbán Eszter*). Megjegyzendő, hogy a szócikk hibásan idézte a latin szöveget. A pontos szövegkiadás helye *Jerney János*: *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest 1854. 81. old. Egyébként maga Jerney a kurmis-t a kumisszal azonosítja, de nem lőtejnek tartotta, hanem sörszerű italnak.

60 *Bevilaqua/a*: i. m. I. 66. old. Bevilaqua ezen a helyen a kozma, kurmis, kumis szavakkal játszik, véleményem szerint figyelemre méltóan, de egyáltalán nem bizonyíthatóan.

Bethlen család csak a XIV. században alakult ki). Hasonlóan zavaró pusztán a fenti rövid idézetet ismerve is, hogy a tárnokokat soha nem szokták jelzővel ellátni (tehát megjelölni, hogy pontosan miért is lennének felelősek).⁶¹ Nyugodtan kimondhatjuk, hogy hamis az oklevél, és a továbbiakban a levél egészét meg kellene vizsgálni, és megállapítani, hogy kik, mikor és miért hamisították, de forrásként felhasználni jelen állás szerint nem lehet.

Annál is érdekesebb a kumiszi hiánya a forrásokban, mert tételezzük fel azt, hogy a kumiszivás a lóhúsevással együtt a pogány kultúrához tartozott, és emiatt a kereszténység terjedésével tulajdonképpen kiirtották ezt a szokást. Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond az, hogy a lóhúsevésnek bizony még a XIII. században is van írott és régészeti forrása a Kárpát-medencében!⁶² A kumisznak akkor miért nincs? Azért, mert nem éltek vele.

Összességében az írott források alapján nagyon nehéz feladat megítélni a honfoglaló magyarok kumiszfogyasztását, bár Bölcs Leó leírása alapján biztosra lehet venni, hogy valamilyen fokig ismerték ezt az italt (is). A korábbi párhuzamok alapján azt kell mondanunk, hogy a honfoglalás korában még valószínűleg fogyasztottak kumiszot (bár visszaszorulóban lehetett), azonban nagyon hamar háttérbe kellett, hogy szoruljon, mert immár más szeszes italfajták készítésének is kedvezett az új környezet. Emiatt nem szerepel az írott forrásokban a kumiszi; fogyasztásáról akár csak az avarok, a magyarok is néhány generáció alatt lemondtak.

Elgondolkodtató az is, hogy a nöstény ló *kanca* neve szláv eredetű, holott a lótarítás többi szava török és finnugor.⁶³ Természetesen ez nem bizonyít semmit, de ha a kancatej és a kumiszi annyira fontos lett volna eleink életében, akkor talán pont a kanca nevének ősi finnugor vagy török szónak kellett volna maradnia.

A régészeti források vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy a XX. század első felében közkeletű volt a vélekedés Magyarországon, miszerint az ázsiai nomádok – így őseink is – lovas temetkezéseik alkalmával kancát temettek az elhunyt mellé, hogy az a túlvilágon is tejjel láthassa el gazdáját.⁶⁴ Ez a vélekedés azonban hamar megdőlt, ugyanis a lócsontanyag (és az oklevelek) vizsgálatakor az derült ki, hogy mindenkor a gazda kedvenc hátságát temették el, amely nem feltétlenül kanca volt, hanem mén, de akár csikó is lehetett.⁶⁵

61 Révai: i. m. III. 240. old. Bethlen-család szócikk; Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár Bp. 1906. 962. old. (a továbbiakban Szamota) tárnok szócikk. Sok tárnok személynevet és helynevet sorol fel Szamota, még sincs egy helyen sem részletezve, hogy minek is a tárnoka lett volna az illető. Valószínűleg ez a tisztség teljesen általános jellegű volt. Erre vonatkozóan ld. még TESZ III. 856. old. tárnok szócikk: „tárnok a királyi ingóság őrzője, a begyűjtött termények gondozója, stb. [...]”; KMTL 662. old. tárnok szócikk (Petrovics István).

62 Kristó Gyula: Sírhelyekre utaló adatok korai okleveleinkben. In: Acta Historica LXXI. (1981.) 26–27. old.; Matolesi: i. m. 252–253. old.; Paládi-Kovács Attila: A magyar állattartó kultúra korszakai. Bp. 1993. 103. old. Vata pogánylázadása során (1046) a felkelők lóhúst ettek, azonban ennél sokkal fontosabb az, hogy Sarud-Pócsztőlts XII–XIII. század fordulóján élt lakóinak kivételesen nagy (45,4%!) volt a lóhús fogyasztása a csontleletek felaprózottsága szerint. Kristó Gyula állapította meg, hogy egy általa vizsgált oklevélben egy bizonyos Iván lovag a halotti torára három lovat adományozott a családjának (XIII. század eleje). Ez vajon a keresztény hit lassú terjedésének vagy egy újabb pogánylázadásnak lehetett a jele? A lóhúsevés a középkortól napjainkig folyamatosan fellelhető.

63 Müller Róbert: A középkor agrotechnikája. In: Bende Livia–Lőrinczy Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, 2000. 28. old.; TESZ II. 341. old. (kanca szócikk) Kanca szavunk a XIII. században került a magyarba egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből.

64 Bevilaqua Borsody Béla: A servási szokások. In: Ballai Károly (szerk.): A magyar vendéglátóipar története. Bp. 1943. I. 159–160. old.

65 Szarka József: Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovokról. In: Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József (szerk.): Tanulmányok a középkorról. II. Medievisztikai PhD-konferencia. Szeged, 2001. 119. old. A szerző megállapítása szerint egyébként legtöbbször ménekkel találkozunk a honfoglaláskori lovas temetkezések során feláldozott lovak között.

A kumiszt helyettesítő 'alternatív' italok név szerint a *bor*, *sör*, *méhser*, *boza* és a *nyirviz* lehettek. Az alábbiakban csak nagyon röviden, de meg kell ismerkednünk néhányuknak az őstörténetével is, hogy tisztán láthassunk a kumisszal kapcsolatban. Amennyiben feltételezzük ugyanis, hogy a magyarok a honfoglalás korában már csak vésztartalékként itták a kumiszt, úgy keresni kell olyan italokat, melyeket helyette fogyaszthattak.

Szőlő, szúr, bor, seprő szavainkat a nyelvészek egyértelműen a vándorlások korának török jövevényszavai közé sorolják. Eszerint már a honfoglalás előtt jól ismerték a magyarok a bort, sőt a borkészítés menetét is. Nagy kérdés azonban, hogy ők maguk készítették-e bort, hiszen őseink a szőlő, bor szavakat akár egyszerű kereskedelmi kapcsolatokon keresztül is megismerhették. A szúr és seprő szavak sem jelentenek bizonyítékot eleink borászatára, hiszen a bor természetes tulajdonsága, hogy a seprője leülepszik, és ilyenkor le kell szűrni az italt. Seprője tehát lehetett a vásárolt (elragadott) bornak, sörnek is, szűrni pedig természetesen a tejet is kellett. A szőlőműveléshez, borászathoz ráadásul letelepedett életmód szükségeltetik, hiszen az elültetett szőlővesszők csak 3–5 év után fordulnak termőre. A folyami árterekben ugyan lehetett vadszőlőt (*vitis sylvestris*) lelteni, azonban abból roppant gyenge minőségű (és kevés) bort lehetne csak készíteni, még élelmezésben is csak szükségmegoldásként hasznosítható. Emiatt – véleményem szerint – felettebb valószínűtlen, hogy a Kárpát-medencén kívül a magyarok foglalkoztak volna szőlőműveléssel. Ahhoz viszont kétség sem férhet, hogy ismerték a bort, már csak azért is, mert a Krím-félsziget környéke kimondottan jó szőlőket adott, az ottani borok is biztosan jók lehettek.⁶⁶ Összességében kijelenthetjük, hogy az avarokhoz hasonlóan, a magyarok is könnyen a borital kedvelőivé válhattak, a Kárpát-medencében pedig valószínűleg végleg azzá is lettek. Ezt bizonyítja az is, hogy a honfoglaláshoz képest igen korán, már a 970-es években ránkmaradt egy oklevél, amely szőlőket említ Pécs környékén.⁶⁷

66 *Feyér*: i. m. 19. old. Roppant sok idevágó szőlészeti munkát lehetne ezen a ponton felsorolni, de úgy vélem, hogy mivel csak marginálisan érintem ezt a témát, így Feyér Piroska mértéktartó írása pont elég lesz. Szándékosan nem tértem ki tehát a szőlőművelés őstörténetére vagy a magyarok Sankt Gallen-i kalandjára, ahol borítottól részegedtek meg a harcosok. (*Györffy/b*: i. m. 222. old. *Ekkehard*: Sankt Gallen-i történetek.) A borászati szakírók egyébként általában bizonyítottan veszik őseink vándorláskori borászatának létét, pl. *Csoma*: i. m. 23–25. old.; *Égető*: i. m. 164–165. old.; *Halász*: i. m. 16. old. Utóbbi tudni véli, hogy a bor szó eredetileg színjelölő szó volt, és szürkés-fehéres jelentéstartalommal bírt. Vö. *TESZ* I. 341. old. (bor szócikk) a két felfogás különbözik egymástól. Mindenesetre Halász felvetése tűnik hitelesebbnek.

A krími szőlőkről lásd *Kmoskó*: i. m. 1/2. 28–29. old. (Al-Isztahri a kazárokról) A kazár fővárosról: „Ennek a városnak nincsenek falui, ellenben szántóföldjei szanaszét terülnek el. Nyáron, a vetések között hús farszach távolságra is kimennek, hogy a vetést elvégezzék s a termést behordják, [...]” „Van a kazároknak Samandar nevű városuk is, az előbbi és Bab al-Abwab között. Ennek sok a kertje; állítólag vagy négyezer szőlőskertet foglal magában egészen as-Sarir határáig. Gyümölcsének java része szőlő.” Uo. 1/2. 133. old. (*Al-Muqaddasi* a kazárokról) „Samandar nagy helység a tó partján a Hazar folyó és Bab al Abwab között. Házaik sátrak. Legnagyobb részük keresztény, fegyelmezett népség s az idegent szeretik, azonban rablók. A helység Hazar-nál tágasabb; vannak kertjeik és sok szőlőjük; épületeik gallyakból font, púpos tetejű faházak. Sok mecset van benne.”

67 *Kiss Anila*: A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez. In: *Agrártörténeti Szemle* 1964. 147–148. old.; *Gosztonyi Gyula*: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939. 75. old. Valóban léteztek egy Arnulf császár nevére hamisított, 875-ös datálású oklevél, amely említi Pécs szőlőit. Az oklevél bizonyosan hamis, hiszen tartalmával kilóg az akkori oklevelek sorából, amelyek még csak tervezik Pannónia katolizációját, ez pedig már egyházak javadalmaírói rendelkezik Salzburg püspöke számára. Sokkal valószínűbb, hogy a 970-es években készült, amikor már valóban jártak térítők a Kárpát-medencében, és elképzelhető valamiféle egyházalapítás is. A vonatkozó szövegrészlet: „...ad Quinque-Ecclesias, cum theloneis et vineis, forestibus, et cum omnibus, quae ab Antecessoribus nostris

Manapság egyébként teret nyert egy elmélet, miszerint borászatunk kettős gyökerű: nyugati pannon/szláv, illetőleg keleti kazár/kaukázusi.⁶⁸ Részemről annyit tennék ehhez hozzá, hogy nincs írott forrásunk az ősmagyarok szöleiről, de bizonyosan érkeztek velük olyan kazár népek a Kárpát-medencébe, amelyek értettek a szőlőműveléshez, és valószínűnek tartom azt is, hogy már az Etelközben rászokhattak a kazár borra a magyarok. Azt viszont továbbra sem tartom valószínűnek, hogy a kazár függésben élő magyarok jó minőségű, tengerparti szőlőket műveltek volna, de bizonyosan jól ismerték a bort, alacsonyabb magyar rétegek (szolgák?) akár dolgozhattak is a kazárok szöleiben.⁶⁹

Szintén érdekes lehet a *sör, méhser* és a *boza* története is, hiszen honfoglalóink valószínűleg ezeket is ismerték, ellenben itt már jó esélye is van annak, hogy rendszeresen készítették a fenti söröket. A rövid ismertetést kezdjük a méhserrel, ugyanis ezt fogyasztották Európa északi népei, köztük természetesen a szlávok is. Mivel a méhser nem túlságosan ismert ital, ezen a ponton érdemes pár szóban bemutatnunk. Ez a sörfajta tulajdonképpen nem más, mint méz és víz keveréke, amelyet megerjesztenek (az ókori germánok például beleköptek, és az emberi nyál erjesztőbaktériumai váltották ki az alkoholos erjedést). Ahol volt méz, ott előbb-utóbb törvényszerű volt, hogy megismerjék a méhsert is. Így aztán említik a *Bibliában*, az indiai *Védákban*, és Homérosz is megnevezi az *Iliászban*, ismerték hát az egész antik világban. Európa erdős részein mindenhol lehetett méhsert készíteni, és éltek is a lehetőséggel. Láttuk már, hogy a hunok uralma alatt kedvelt ital volt a *medos* (méhser). A magyar honfoglaláshoz időben és térben tovább közelítve *Ibn Ruszta* jegyezte fel, hogy a szlávok „boraikat mézből készítik.”⁷⁰ Hasonlóan érdekes a már említett Menandrosz-idézet is, amely a türkök édes italáról szólt. Feltehetően itt is méhserről volt szó. Kimondhatjuk tehát, hogy a méhser mind a Kárpát-medencében, mind a magyarok egykori szálláshelyeink/vándorlásuk állomásain kedvelt volt, és tudjában, hogy a nomádok nem vetették meg ezt az italt (lásd hunok és türkök). A magyarok esetében a bor után a második ital, amelyet említenek okleveleink, ugyanis már az 1067-es századi monostor alapítólevele rendelkezik egyebek mellett méhser (*medos*) szolgáltatásokról is az apát úr számára.⁷¹ Nem lehet hát kétségünk afelől, hogy a honfoglalás korától kezdve folyamatosan

antea beneficiata fuissent, firmamus in proprium”. Az oklevél szövegét közli pl. *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae. Buda, 1829. I. 195. old. Mivel Gosztonyi szerint az oklevélnek létezik 978-as megerősített változata, így mindenképpen ez elé datálhatjuk az elkészültét.

- 68 *Balassa Iván*: A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból. In: *Kovács László* (szerk.): Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 244–245. old.; *Gyulai Ferenc*: A Kárpát-medence hasznónövényei a 9–10. században. In: *Kovács László* (szerk.): Honfoglalás és régészet. Bp. 1994. 256–257. old. Régészeti magleletek alapján kimondja, hogy a rómaiak által termesztett szőlő megérte a magyarok bejövételét. Feltételezi, hogy Etelközben már műveltek szőlőt a magyarok.
- 69 *Csoma Zsigmond*: Szent Vincétől Szent János poharáig. Bp. 1999. 40–52. old. A szerző teljesen jól látja, hogy a kazárok területén évezredek óta fejlett szőlőművelés folyt, és a magyarok akár borászkodhattak is, de ez utóbbi kitétele véleményem szerint erősen megkérdőjelezhető (ld. fentebb a főszövegben). Való igaz, hogy az árterekben vadszőlőt lehetett szüretelni a téli szállásra érkezéskor, de ne feledjük el, hogy a szőlő milyen sok zöldmunkát igényel, a fákra futó vadszőlő pedig még többet. Vándorló életmód esetén az erdőkben talált vadszőlőből egyszerűen nem lehetett élvezhető italt készíteni.
- 70 *Bevilaqua/a*: i. m. I. 120–121. old.; *Kmoskó*: i. m. I/1. 209–210. old. (Ibn Ruszta a szlávokról) Ruszta egyébként beszámolt arról is, hogy a szlávoknak nincsen szőlőjük, sokat foglalkoznak a mézzel, vetésük legnagyobb része is csak kőles. Véleményem szerint itt nem a Kárpát-medencei szlávokat (morvákat) kell értenünk a szlávok alatt, akiknek nyugodtan lehettek szántóföldjeik (ld. Gardézi), hanem az északabbra, északnyugatabbra élő fehér horvátokra kell gondolnunk.
- 71 *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár. (reprint) Pápa, 2001. I. 27. old. A századi apátság alapítólevele szerint fejenkénti járadékként „tres cubulos medonis” – három köből méhser szerepel.

itták eleink a méhsert, de talán már hamarabb is. Készíteni természetesen csak a honfoglalás korától készíthették, de zsákmányolni már előtte is jelentős mennyiséget tudhattak.

A sör esetében is hasonló a helyzet, mint a méhsémél. Egzakt módon ennek létét sem lehet bebizonyítani a honfoglaló magyaroknál, azonban minden bizonyíték errefelé mutat. Említettem már, hogy a borhoz, szőlőhöz évek kellene és letelepedett életmód, hogy évről évre biztosan lehessen borított készíteni. Az árpából vagy tulajdonképpen bármilyen más gabonából elkészíthető sör ezzel szemben sokkal kevésbé időigényes, az akkori módszerekkel is 8–18 nap alatt el lehetett készíteni.⁷² Ez még mindig sokkal több idő, mint a kumisz erjedése, azonban az alávetett szlávoktól a méhsérhez hasonlóan ingyen lehetett sört rekvirálni, illetőleg egy idő múltán el lehetett tanulni a jó minőségű sör főzését is. Ahhoz nem férhet kétség, hogy a magyarok élelmiszeradókat is kivetettek a szlávokra (vagyis beszállásolták magukat telente), ráadásul tudjuk, hogy például az avarok is ily módon éltek.⁷³ Végezetül a magyarok sörfőzésére szeretném felhasználni László Gyula érvrendszerét is, aki a nomád magyarok sörfőző mivolta mellett tört lándzsát. László a következőket sorolta fel a magyarok sörözését bizonyítandó: ismertté vált előtte egy X. századi volgai bolgár esküforma, amelyet Szent Vlagyimir idejében mondtak el békekötéskor. Ez így szólt bolgár részről: „Addig lesz közöttünk béke, míg a kő úszni s a komló alámerülni fog.” Ez jellegzetes keleti esküforma, amely lehetlenségek emlegetésével biztosítja a szerződés betartását. A komló kétségtelenül a sörfőzésre utal az eskü szövegében, de a kő is, ugyanis a nomád népek agyagedény helyett inkább fa- és bőredényeket használtak, ezek alá viszont nem lehetett alágyújtani, ehelyett forró köveket dobtak beléjük, és így főzték meg ételüket (italukat). A régi bolgár eskü tehát pontosan ezt a sztyeppei sörfőzési metodust mutatja be, és valószínűleg ezt a módszert használták a magyarok is.⁷⁴ Fontosnak tartom még megjegyezni, hogy mind a bor, mind a sör vándorláskori jövevényszavak, melyeket török népektől vettünk át.⁷⁵ A magyar sörfőzés egyik legkorábbi emléke a pannonhalmi apátság egyik oklevele, 1086-ból. Ebben szerepel egy *Komlóaszó* nevű völgy, azaz itt már nagyban, szakértelemmel termelték a komlót, amely csakis a sörhöz szükségeltetett nagy mennyiségben.⁷⁶ Érdekes az is, hogy a tejbőségben élő mongoloknak is kel-

72 *Bevilaqua Borsody Béla*: A magyar serfőzés kezdete. In: *Ballai Károly* (szerk.): A magyar vendéglátóipar története. Bp. 1943. I. 62. old. (a továbbiakban *Bevilaqua/b*); Nem túl köztudott, de sört főzni árpából (vagy éppen cirokból is!) akár csak részlegesen malátázott formában is lehet. *Szabó Ernő–Szigeti Andor*: Sörlexikon. Sörtörténelem. Bp. 1996. 9. old. Tehát tökéletes sztyeppei ital lehetett olyan vidékeken, ahol gabona bőven előfordulhatott (pl. a magyarok esetében). Teljes és tökéletes malátázással, aszalással együtt is 1 hónapon belül kész lehetett a sör. Ne feledjük, hogy a kész maláta szállítható volt, tehát a legmelegebb nyári hónapok kivételével vándorlás közben is készíthettek sört a magyarok.

73 *Kmoskó*: i. m. I/1. 208. old. (Ibn Ruszta a magyarokról) „A velük szomszédos összes saqaliba [szláv] fölött uralmat gyakorolnak, azokat nehéz terhekre kötelezik, s azok kezeik között a foglyok szerepét játsszák.”; az avarokkal kapcsolatban vö. *Szádeczky-Kardoss*: i. m. 173. old. (Fredegar leírása a 623–624-es évek történetéről)

74 *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. (reprint) Bp. 1997. 226–227. old. (a továbbiakban *László*) László Gyula egyébként a sör mellett ősi magyar italnak tartotta a bort, a nyírvizet és a kumisz is. Ez a munkája eredetileg 1944-ben jelent meg.

75 Ld. fentebb és TESZ III. 580. old. (sör szócikk) A sör szó átvétele bizonytalan, de mindenképpen honfoglalás előtti. A ser szó eredetileg sárga jelentéssel bírhatott. Ld. *Bevilaqua/a*: i. m. I. 26. old. A legfontosabb serfűszer, a komló is török átvételként él nyelvünkben, sőt valószínűleg kezdettől fogva komlóval főzték sörüket a magyarok, hiszen a komló a malária elsőosztályú ellenszere volt az ázsiai pusztákon. Ld. *Bevilaqua/a*: i. m. I. 134–135. old.; *Bevilaqua/b*: i. m. 64–65. old. TESZ II. 537. old. komló szócikk. Az első sörös adatunk egyébként szintén az 1067-es százi alapítólevélben szerepel.

76 *Györffy György* (kiad., komm.): *Diplomata hungariae antiquissima*. Bp. 1992. 250. old. (a továbbiakban *Györffy/c*) 1086. évi bakonybéli apátság alapítólevele; *Bevilaqua/a*: i. m. I. 134–135. old. A

lett télire valamilyen más (szesz) ital, a földműveléshez sokkal jobb adottságok között élő magyarok pedig mellőzték volna a sört? Biztosan nem. László Gyula gyűjtése, a sör és a komló vándorláskori felbukkanása együttesen kétségtelenné teszik, hogy a sörfőzés már a honfoglalás előtt is létezett a magyaroknál. Mindezt még jobban alátámasztja, hogy a hunoknál bizonyosan volt sör.

Az sajnos nem derült ki, hogy maguk a hunok vagy az alávetett népek készítették-e a sört, de ez utóbbit valószínűsíthetjük. A pannonok, szarmaták és más néptörödékek tehát az V. században még javában söröztek,⁷⁷ és logikusan arra kell gondolnunk, hogy ezt a szokásukat megtartották az avarok uralma alatt is.

Az avaroknál írott források hiányában már csak valószínűsíthetjük a bor mellett a sör meglétét, hiszen egyfelől láttuk, hogy a nomád népektől nem állt messze a sörkészítés és sörivás (például a türkök, volgai bolgárok, mongolok esetében). Másfelől mindjárt látni fogjuk, hogy milyen bőségesen kerültek elő gabonamagvak az avar sírokból.

Régészeti adatok alapján sajnos egyelőre lehetetlen eldönteni, hogy volt-e sör a XI. század előtt is a Kárpát-medencében. Természetesen a régészek találtak nagyon sok gabonamagvat, azonban ezek egy része hiába pörköldött meg, a pörkölés lehet valamiféle tűzvész eredménye is, nem feltétlenül a sörfőzés miatti tudatos pörkölést (malátázást, aszalást) kell látnunk a magokon.⁷⁸ Ezt a kérdést így módon jelenleg lehetetlen eldönteni, mivel a pörkölt gabona akkoriban is elterjedt (tartósított) étel lehetett.

A kérdést segíthetnek eldönteni a pollenvizsgálatok is, melyekkel meghatározható, hogy például az árpa (a sörfőzéshez legmegfelelőbb alapanyag) mennyire volt kedvelt gabonánövénny az avarok esetében. Ennek a kérdésnek a specialistája, Gyulai Ferenc úgy vélte, hogy a népvándorlás korában a hunok és az avarok árpatermesztése is kimutatható a pollenvizsgálatokból. Az avarok és a szlávok esetében úgy tűnik, hogy a hatsoros árpa (a legfejlettebb vál-

komlót ma is völgy bejáratánál, szellős helyen kell tartani, pont úgy, ahogy az oklevél is mondja: „ad caput vallis que vulgo dicitur Qumlouozou” (mai írással Komlóaszó). Bevilacqua bizonyította be, hogy a komló arab közvetítéssel terjedt el Európában a VIII. században az ázsiai pusztákról. Az eurázsiai sztyeppén is fontos növény volt.

77 A rómaiak idején őslakos pannonok igencsak kedvelték a sört, amelyet sabaiának neveztek. Cassius Dio is megemlítette a pannonok árpasörét, mint kedvenc italát az őslakosoknak, mivel a bor kevés és rossz minőségű volt. Cassii Dionis *Historiae Romanae*. (ford., jegyz. *Henricius Valesius-Ioannes Albertus Fabricius*) Hamburg, 1750. 595. old. XLIX. 36. fejezet 71–80. sorok. (bilingvis görög–latin kiadás) Dio egyébként a 220-as években Pannónia helytartója volt.; *Ammianus Marcellinus*: Róma története. (ford. Szepesy Gyula) Bp. 1993. 432. old. XXVI. 8. Kiszáziában, Calchedon város ostromakor Valens császárt (364–378) így csúfolták: „A város falairól szitkokat szórtak rá, és Sabaiariusnak, vagyis éhenkórász sörivónak csúfolták. A sabaia nevű sör ugyanis Illyricumban a szegény emberek itala, amit árpából vagy más gabonaféléből erjesztve készítenek.”; S. Hieronymi *Presbyteri Opera Pars 2. Comentariorum in Esaiam Libri I–XI. Corpus Christianorum – Series Latina*. Tvrnholti, 1963. 280. old. VII. 19. 48–51. sorok „Notandum quod pro lacunis LXX zython transtulerunt, quod genus est potionis ex frugibus aquaque confectum, et vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque prouinciis, gentili barbaroque sermone appellatur sabaium [a kiemelések tőlem – M. Sz.]”

78 P. Hartyányi *Borbála–Nováki Gyula–Patay Árpád*: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967–68. 5–81. old. A szerzők megállapítása, hogy a gabonamagok állapotából nem derül ki, hogy tudatosan malátázták-e őket, vagy más módon pörköldöttek meg. 48. old. A sziráki ásatáson az avarkori temető négy sírjában agyagedényekben pörkölt kölesmagokat találtak. Vajon étkezéshez vagy sörkészítéshez használhatta volna fel az elhunyt lelke ezeket?

tozat) pollenje több lelőhelyen kimutatható más gabonaneműek mellett.⁷⁹ Tehát a sörfőzés legkiválóbb alapanyaga ismert és kedvelt volt az avaroknál, illetve a szlávoknál.

Magyar részről árukladó lehet az Árpád és a Buzád személynév korai használata, hiszen ezek az árpa és a búza köznév -d becéző képzővel ellátott alakjai.⁸⁰ Tehát minden oldalról látható, hogy megvolt és kedvelt volt a honfoglaló magyarok – és Kárpát-medencei elődeiék – között a söralapanyag, mint az árpa és a búza.⁸¹ Eddig mindössze a Győr melletti *Lébény-billedomb* lelőhelyről ismert a honfoglaló magyarság telepéhez köthető növényteni leletanyag. Mivel az ásás csak 1993-ban zajlott, így ekkor már vettek földmintákat is a pollenvizsgálatok és más archeobotanikai vizsgálatok lefolytatásához. A szenült magvak/termések megtartása jó, valamennyien a kultúrreteggel egykorúak. 30 növényfaj 200 db magja/termése került elő. Feltűnő, hogy a legfejlettebb árpátípus, a hatsoros árpa volt a legjellemzőbb(!) a gabonanövények között.⁸² Az adatközlő szerint takarmánynövénynek használhatták, de a fenti információink szerint valószínűleg sörfőzésre is. Természetesen egy lelőhelyből még nem lehet általánosítani, csupán látható, hogy az árpa tényleg kedvelt növénye lehetett a honfoglalóknak.

Meg kell még vizsgálnunk a *bozát* is, amely egy roppant kezdetleges sörfajta volt, emiatt többen is a honfoglalók sörének tartották. Általában kölesből készítették malátázás nélkül, azaz a gabonát megőrölték, a lisztből pogácsát gyúrtak, és ezt aszalták, örölték, erjesztették és főzték bozavá. Természetesen nem is komlózták, gyakorlatilag napok alatt el lehetett készíteni, igazi 'nomád módon' előállítható sörfajta volt.⁸³ Emiatt valóban ésszerű lenne, hogy a honfoglalók italának tartsuk,⁸⁴ azonban az ital történelme ezt nem engedi meg. A boza ugyanis kimondottan a Kárpát-medencébe a magyarok után betelepedett jászok, kunok söre volt, forrásaink is így emlékeznek meg róla. Ezt mutatja például az ún. *Jász-szójegyzék* 1422-ből,⁸⁵ amelyben először említik a bozát. Érdeemes idéznünk *Oláh Miklós* munkájából is, aki a következőképpen fogalmazott:

79 *Gyulai Ferenc*: Honfoglalás és Árpád-kori növénytermesztés. In: *Bende Livia-Lőrinczy Gábor* (szerk.): A középkori magyar agrárium. Ópusztaszer, 2000. 47–50. old. (a továbbiakban *Gyulai*)

80 *Kálmán Béla*: A nevek világa. Bp. 2003. 46. old.

81 TESZ I. 180. old. (árpa), 236. old. (búza); *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 287. old.; *Zimányi*: i. m. 138–140., 228–229. old. *Zimányi* szerint a honfoglaló magyaroknak két fő rétege volt, nomadizáló és földművelő, hasonlóan az ókori szkitákhoz. Amennyiben igaza lenne, úgy a sörfőzést abszolút bizonyítottan vehetjük, a szőlőművelést pedig valószínűsíthetjük.

82 *Gyulai Ferenc*: A honfoglaló magyarság ételeinek régészeti-növényteni forrásai. In: Ómagyar Kultúra. 1997. évi különszám (Vendéglátás és étkezési szokások a honfoglaló magyaroknál...) 123. old.

83 *Bevilaqua/a*: i. m. I. 69–71. old.; *Paládi-Kovács Attila*: A boza kultúrtörténeti hátteréhez. In: Műveltség és Hagyomány VIII. 1966. 76., 80. old. A bozának összesen háromféle jelentése volt ismert. 1. Eredetileg valószínűleg gyengén szeszes sört jelenthetett. 2. Bizonyos hasonlatosságok miatt egyes vidékeken (Borsod, Gömör vm.) átment a fanedvek megnevezésére is. 3. Gömör megyében bozának nevezték a vadalmából készített ecetet is.

84 *Rapaics Raymund*: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Bp. 1934. 69. old. (a továbbiakban *Rapaics*); *Kisbán Eszter*: Italok. In: *Paládi-Kovács Attila* (sorozatszerk.) – *Balassa Iván* (főszerk.): Magyar néprajz nyolc kötetben. Életmód. Bp. 1997. 540. old. (a továbbiakban *Kisbán/a*)

85 *Németh Gyula*: Egy jász szójegyzék az országos levéltárban (különlenyomat) 1959. 241. old. Valójában egy oklevél hátoldalán található a jász szavak, köztük a boza is. – Azóta már kiderült, hogy jelzőként korábban, 1413-ból van adat a bozáról. *Michaelem Bozaas* neve a bizonyíték erre. A jelző használata hasonló lehet, mint a Boros, Seres családnevéké. Ld. *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Bp. 1993. (Bozás szócikk) 181. old. (a továbbiakban *Kázmér*)

„... A kun mezőkön az odaszállított borokon kívül a kunok ismernek egyfajta italt, melyet kölesből és vízből sajtolnak a maguk módján, ezt bozának nevezik.”⁸⁶

A boza utóbb nagy karriert futott be a török hódoltság korán keresztül egészen a XIX. század elejéig, amikor még Pancsován készítették és hordták piacra ezt az italt. A köles helyét átvette a kukorica, és a készítés módjában is változás állt be, mert már komlózták a bozasört is. Végül az 1850-es évekre tűnt el a boza a magyar italok sorából.⁸⁷

Hogy miért nem fogadhatjuk el ennek az italnak a honfoglaláskori voltát? Először is, mert későn jelent meg a forrásokban (a honfoglalás után bő 500 évvel!), és akkor is kizárólag a jászok, kunok italaként ismerik. Másodsor pedig, mert a magyarok söre (latinul *cervisia*) valóban megjelent a XI–XII. századi forrásokban, és ezzel együtt a komló nagyarányú természetése is. Tehát a magyar (szláv stb.) sör alapvetően más volt, fejlettebb volt (a honfoglalástól kezdve mindenképpen), mint a sokkal későbbi kun boza.

A nyírvíz annyiban kapcsolódik a kumiszhoz, hogy hasonlóan könnyen erjedésbe hozható és hasonlóan gyenge szeszt ad, illetőleg elterjedt ital volt az orosz sztyeppéken, a *tej* pedig azért fontos, mert ha nem tudjuk, hogy vajon kancatejet fogyasztottak-e őseink, akkor egy pillantást vetnünk kell a többi magyar tejfeleségre is. Ebben a tanulmányban legutolsóként vizsgált szeszes italunk tehát a nyírvíz, amelyet egyáltalán nem azért vettem tanulmányom végére, mert nem itták volna eleink, hanem mai ismeretlenségé okán.

A nyírfa őshonos fája volt mind a ligetes, mind a füves sztyeppének. Ma már magyarázatra szorult a nyírvíz kifejezés, amely tulajdonképpen a nyírfa vizét jelenti. A megfelelően megcsapolt nyírfa ugyanis viszonylag bőséges levet ereszt (óránként akár 2 decilitert is). A nyírvíz 0,4–2% cukrot tartalmaz, emiatt könnyen erjedésnek indul. A XIX. században ezért hűvös helyen, jól záró üvegekben tartották. Még a XX. század elején is készítettek nyírbort, nyírsört belőle, hiszen a cukortartalom miatt magától is megerjedhetett, illetve ráadás cukrot is adtak hozzá a megfelelő szeszfok eléréséhez (a középkorban a cukorhozzáadás biztosan elmaradt, ellenben mézet például használhattak). A friss nyírvizet egyébként különféle bőrbetegségek, tüdőbaj és vesebántalmak ellen fogyasztották.⁸⁸ A nyírvíz történetéről röviden: már Vergiliusnál megjelent a szkiták (szkiták közé sorolt népek) berkenyemustivása (lásd fentebb). Emiatt lehetségesnek tarthatjuk a szkiták nyírvízfogyasztását is, hiszen egyáltalán nem volt egyoldalú az italozásuk. A magyarokhoz időben közelebbi adat *Ibn Fadlán* tollából származik, aki 921–22-ben járt követségben a Volgai Bolgár Birodalomban, és Bolgáriában a következőt jegyezte fel:

„Egy előttem ismeretlen, szokatlan nagyságú fát is láttam, törzse lombtalan és sudara pálmászerű, levelei finomak s egymással összefűződnek. Ezt a fát a törzs egy bizonyos helyén megfűrjék és az abból kicsurgó folyadékot egy edénybe felfogják, amely édességében a mézet is felülmúlja. Ez az ital éppúgy részegít, mint a bor, ha az ember mértéktelenül iszik belőle.”⁸⁹

86 Oláh Miklós: Hungária. (ford. Németh Béla) Bp. 2000. 46. old. XVI. fejezet.

87 Bevilacqua: i. m. I. 71–81., 104–105. old.; Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Bp. 1929. I. 186., 239. old. Mindkét szerző leírja, hogy a bozát gyógyszerként is használták, például vízajtóként. Feltehetően végül az orvostudomány fejlődése tüntette el ezt a nem is túl kellemes italt (gyógyszert) Magyarországról.; Rapaics: i. m. 69. old. A XX. század elején még sikerült laboratóriumban elemezni a bozát, ezt az elemzést közölte a szerző. A bozamenték alkoholfoka 0,5–0,9% között változott. Valószínűleg az alacsony szeszfok is hozzájárult a boza mellőzöttségéhez. Egy másik vizsgálat (1893) szerint viszont 1,6–1,7%-os alkoholfoka volt az általuk beszerzett bozának. Ld. Szathmáry László: A kunok itala. In: Magyar Szesztermelő 1932. május. 39–40. old.

88 MNL IV. 62. old. nyírvíz szócikk (Gunda Béla); Kiss Lajos: A Nyírvíz. In: A Földgömb 1930/I. 1–5. old. (a továbbiakban Kiss); Rapaics: i. m. 56–57. old.; A fánedvek fogyasztása egyébként interestikus jelenség, a legismertebb a délkelet-ázsiai pálmabor. Ld. Lips: i. m. 174. old.

89 Ballai Károly: A magyar pásztorvilág élete. In: Ballai Károly (szerk.): A magyar vendéglátóipar története. Bp. 1943. I. 48. old. Az idézetet Ballai Károly fordításában adtam közre.

A volgai bolgár feljegyzés azért is olyan fontos, mert a magyarok Magna Hungáriában (és onnan lefelé húzódva) a bolgárok szomszédai lehettek, ráadásul nagyjából azonos földrajzi szélességi fokon élhettek, tehát hasonló növényfauna vette körül őket. A bolgároknál pedig nagy szerepe volt a nyírfának.⁹⁰ Ez csupán elmélet, de valószínű, hogy a magyarok innen hozták magukkal a nyírvíz szeretetét.

A középkorból vannak ugyan magyar nyelvemlékei a nyírfának és a *virics*nek (egyes helyeken, például a Székelyföldön, így hívták a friss nyírvizet), azonban ezek az emlékek nem azonosíthatók egyértelműen az esetleges nyírvízfogyasztással, emiatt messzemenő következtetéseket sem vonhatunk le belőlük. A középkorban csak külföldi források említik a tőlünk északabbra folyó nyírvízfogyasztást, így *Rasid ed-Din* (1247–1318) perzsa szerző jegyezte fel a szójótok nyírvízivását, a XIV. században pedig *Conrad von Magenberg* írta le, hogy náluk a hétköznapi emberek frissítő itala volt a nyírvíz.⁹¹

Idáig nem tudtak róla, de a középkorban több említése is fennmaradt a magyarországi nyírvízfogyasztásnak. Hazánkban a *virics* szó az 1395 körülre datálható Besztercebányai Szójegyzékben fordult elő leghamarabb.⁹² Azt, hogy itt a *virics* nem egyszerűen általános sörcefre, maláta jelentésben szerepelt, az is bizonyítja, hogy a latin *brassinum* (sörcefre) szónak két feloldását is megadta a szerző, úgy mint „*virich*” és „*zalad*” (utóbbiból lett a magyar sörfőzés egyik klasszikus szakszava). Emiatt egyértelmű, hogy a *virics* másféle erjedésre alkalmas ital volt, vagyis az, ami később is mindig: nyírvíz.

Tehát a középkor késői századaiban Magyarországon legalább Besztercebánya környékén bizonyosan élt a nyírvízfogyasztás szokása! Ez azért olyan fontos, mert ebből látszik, hogy ha már a középkor folyamán is bizonyítható nálunk a nyírvízzel élés, és ez a szokás egészen a XX. század elejéig megvolt, akkor a honfoglalás időszakában is fogyaszthatták a nyírvizet a kellemes, vidámító italokban szükkölködő magyarok.

Ismert volt ez az ital az egykori 'szomszédainknál', illetve, hogy a források szerint még a XVI. században is milyen fontos itala volt a köznépeknek. A XVI–XVIII. században Székelyföldön többször említettek *virices* kádat, amely nyilvánvalóan a nagy mennyiségű nyírvíz tárolására szolgált. *II. Rákóczi Ferenc* egyik levelében (1706) így írt a nyírvízről: „Nem drágább a nyírvíz az tokaji szüretnél...”. 1769-ben *canonica visitatiók*ban vetették fel a kérdést, hogy nyírvízzel vajon lehet-e keresztelni? Nyíregyháza, Debrecen piacain még a XIX. században is árulták hordókban ezt a vizet.⁹³ Ezek szerint igencsak elterjedt volt ez az italfajta a

90 *Zimonyi István*: A volgai bulgár birodalom virágkora (X–XIII. sz.) – Ibn Fadlán útleírása. (kiadatlan kézirat) 1980k. 64. old. „Ha [valakij] véletlenségből öl, készítenek neki egy nyírfaládát s beleteszik őt.” 73. old. A bolgárok fővárosa egy folyó partján van. „Körülötte fák vannak, a fák nagy része nyírfa és mások.”

91 MNL IV. 62. old. (nyírvíz); *Szamota*: i. m. 698. old. nyír szócikk szerint a nyír megnevezés már az 1055-ös tihanyi alapítólevélben szerepelt.; *Györffy/c*: i. m. 150. old. 1055. Tihany. Gniir = Nyír?

92 *Findály Henrik*: A beszercei szószeret. Latin–magyar nyelvemlék a XV. századból. Bp. 1892. 47. old. 824–825. szópárok; *Szamota István*: A Schlägli magyar szójegyzék. Bp. 1894. 67. old. 1510. szópár „braxicium – virich”; TESZ III. 1154. old. *virics* szócikk szerint jelentése itt még általános sörcefre, maláta. Feltehetően német eredetű vö. ófelnémet, középfelnémet 'wurz – növényi nedv' szóval. – Véleményem szerint a szójegyzékben szereplő *virics* nem a söralapanyagot jelentette, hanem a kész italt, mégpedig valószínűleg a nyírvizet. Nem logikus, hogy egy rövidke 'útiszótár', mint a beszercebányai szójegyzék, ne gyakori közszókat tartalmazzon. *Bevilaqua*: i. m. I. 108. old. Tudni véli, hogy Skandináviában is készítenek italt a nyírfa kicsorgó, gyantás levéből. *Kisbánya*: i. m. 538. old. A nyírfán kívül Magyarországon még csapoltak juhar-, jávor-, csertölg-, bükk- és szilfákat is. Ezek közül a jávornak volt a legmagasabb a cukortartalma, a lé 5–6%-át adta (kb. mint a kancatej), tehát önmagában is szeszes italt lehetett készíteni belőle. Ld. *Rapaics*: i. m. 56. old.

93 MNL IV. 62. old.; *Szamota*: i. m. 698. old.; *Kiss*: i. m. 1–6. old. Mivel Kiss igen nagyszámú forrást hoz a nyírvízzel kapcsolatban, nála többször említik a nyírvízből készített sört, bort is. Kiss munkáját

nyírfában gazdag területeken. Mivel a magyar őstörténetben (feltehetően) szerepet játszó volgai bolgárok ismerték a nyírvizet, és újkori forrásaink is nagy kedveltségét mutatják, így nem lehet kétségünk afelől, hogy a honfoglalás korában szintén fogyasztották őseink ezt az egyszerű italt is. A középkori forrásokból talán azért nem jelentős, mert kimondottan csak egy-egy bizonyos terület itala volt a nyírvíz,⁹⁴ illetve a pogány múlthoz köthető italnak számíthatott. A nyírfás területeken ráadásul olcsó volt, a szesztartalma nagyon alacsony, így az oklevelek kibocsátóit nem érdekelte. A papoknak egyébként is elsősorban bor kellett a misékhez.

A nyírfák középkori elterjedtségét bizonyítják a pollenvizsgálatok is, amelyekből kiderül, hogy a népvándorlás korától kezdve a nyírpollenek mennyisége fokozatosan nőtt a Kárpát-medencében.⁹⁵ További érdekesség lehet immár néprajzkutatók számára, hogy a nyírvizet ma is gyűjtik Magyarországon, sőt más fáknek a leveit is (bár szeszes italt csak a nyírből lehet készíteni).⁹⁶

A nyírvizen kívül még egy nagyon érdekes – némiképp hasonló – italról is kell szólnom, a *barscsról*. Ez elsősorban a lengyelek, oroszok kedvelt itala volt, Magyarországon talán soha nem volt jellemző. Leginkább levesek alapjául, ízesítésre szolgált. Egyedül *Lippai János* 1664-es részletes feljegyzéséből tudjuk, hogy a barscs nevű ital a medvetalp növény leveleiből készült, amely növény egyébként elterjedt vadon élő növény volt a Kárpát-medencében.

„Elég terem a szőlők lábában, a réteken, mezőkön, kertekben is a fák alatt itt minálunk Magyarországon. [...] Azért búzakorpát vesznek, abból élesztőt csinálnak s azzal egy cserépfazékba lassú tűznél megfőzik a fűvet két vagy három óráig, vagy tovább is és így félmelen tölthik mind kovászostul egy faedénybe és befedik. Három nap alatt megkél vagy savanyodik. Ha ki akarja, félmelig vizet önt rá, avagy lörét, azaz csigert, avagy bort is ...”⁹⁷

Hasonlóan bonyolult a helyzet a tejjel is. A hagyományos vélekedés szerint a magyarok nem nagyon fogyasztottak tejet, ellenben az Árpád-korban fokozatosan tértek át a kancatejről a tehéntejre (a juhtejről vagy a tevetejről már nem is beszélve).⁹⁸ Mostanra ez a vélekedés megdőlni látszik, hiszen tudjuk, hogy a *tűrő*, *sajt*, *író*, *köpü* török eredetű szavak, míg a *vaj*, *tarhó* (ez utóbbi valószínűleg a joghurt régi magyar megnevezése) kimondottan finnugor eredetűek, tehát mind igen ősiek. A *tej* iráni eredetű lehet, de így is mindenképpen vándorláskori örökség.⁹⁹

olvasva értjük csak meg igazán, hogy mennyire szerették a nyírvizet a magyarok, akár az alföldi piacokra is szállítottak belőle.

94 Magyarországon két nagy nyíres terület van jelenleg, a Nyírség és a Somogy, mindkét helyen a XIX. századig használták a nyírvizet. *Rapaics*: i. m. 57. old.

95 *Gyulai*: i. m. 48. old.

96 Ma többek között Petrofszky Zoltán gyűjt faleveket Debrecen környékén, ugyanakkor az ő munkássága nincsen kapcsolatban a magyarok hagyományaival, egy rendszerváltás után erre utazó kanadai nyugdíjas csoport hívta fel a figyelmét a bükkle áldásos hatására. Tapasztalatai szerint faleveket a tél kivételével minden évszakban lehet nyerni, és mind közül a nyírfa vize a legédesebb.

97 *Lippai János*: Pisoni kert. Győr, 1753. 368–369. old. Az első megjelenése 1664-ben volt. A szöveget frissebb változatban közöltem, ld. *Rapaics*: i. m. 67–68. old. A barscs tehát a bozához hasonlóan alacsony szeszfokú, primitív módon erjesztett, valószínűleg nem túl kedvelt italt lehetett. Elsősorban ételek savanyú ízesítésére használták, nem pedig italul.

98 Így vélekedik például *Zolnay László*: *Kincses Magyarország*. Bp. 1977. 70. old. (a továbbiakban *Zolnay*). Ezzel némileg ellentétes a néprajzi felfogás, miszerint az ősmagyarok kb. az i. sz. V. században léptek ki a sztjeppére, és ettől kezdve fogyasztották és feldolgozták a tejet. *Kisbán Eszter*: Ételek és italok. In: *Kovács László–Paládi-Kovács Attila* (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. Bp. 1997. 231–232. old. (a továbbiakban *Kisbán/b*)

99 *Kisbán/b*: i. m. 231–232. old.; *Merényi–Schneider*: i. m. 13. old.; TESZ III. 876. old. Eszerint a tej szó legkorábban 1256-ban bukkant fel hazánkban, mint Teyes helynév. 1069. old. A vaj már 1075-ben szerepelt.; A tejtermékek középkori elterjedt használatát mutatják a személynevek is. Ld. *Kázmér*: i. m. 1056. old. Tej (1413. Petro They – a név eredhet névcsonkolásból vagy magából a tej szóból), Tejes (1454. Jacobus Theyes – nagyon sok említés követi ezt), Tejfeles (1391. Nicolaus Theyfeles), 354. old.

Egészen biztos, hogy a honfoglaló magyaroknak jelentékeny marhacsordáik is voltak, sőt akár kecske- és tevétejet is fogyaszthattak. A magyarok tejgazdálkodásáról érzékletes képet adnak I. (Szent) István törvénykönyvei is. Figyelemreméltó az a tény, hogy az 1000-es évek elején a legtöbb büntetést vagy éppen a büntetés megváltását tinóban számolták. Ló említése alig kerül elő!¹⁰⁰ Ez már bizony letelepedett, kumiszmentes életmódra utal.

A monostorok állatállományáról csak példaként jelezném, hogy a pécsváradi alapítólevél (1015) 84 tehénről tud, míg a tihanyi (1055) alapítólevél szerint a falvakon kívül a monostor kapott 5 lovaszt, 2 kanászt, 3 juhászt, 3 gulyást, 100 tehenet, 700 juhot, 100 sertést és 34 lovat.¹⁰¹ Ezek a számok azt beszélik el, hogy a teheneket bizony tejgazdasági megfontolásokból tarthatták. Az Árpád-korban az egyházi írásbeliség nehezen vette tollára a mindennapi tejet, de azt nem képzelhetjük, hogy a Gardézi óta értékmérőként számon tartott 'marha' tejét ne használták volna fel.¹⁰² Feltehetően kásák készítésénél használták a tejet, nem pedig önálló italként.

Tény, hogy Magyarországon különösen sok ló volt a középkorban – ahogyan ezt például *Brocquiére* is megjegyezte 1433-ban, de ezeknek a lovaknak elsősorban az utazásban/szállításban és a háborúskodásokban volt szerepük.¹⁰³ A földművelés alapja inkább az igavonó ökör volt. I. (Szent) Lászlónak (1077–1095) 1092-ben még mindig egy ökörrre kellett büntetnie a pogány módon áldozókat. A népelemezésben nagyon fontos volt a juh is, talán még a marhánál is fontosabb.¹⁰⁴ Ami minket érint, hogy ezek tejéből nem lehet erjesztett szeszes italt készíteni, mégis fogyasztották a magyarok, tehát a kancák tejét sem feltétlenül erjesztették meg, de a fogyasztásáról is már Szent István korára mindenképpen leszoktak.

Eddig tartott a történeti kutatás, a következőkben röviden a néprajzi felvetésekkel kívánok foglalkozni, hogy kerek képet kaphassunk eleink kumiszfogyasztásáról. A néprajzkutatók (*Paládi-Kovács, Kisbán*) is foglalkoztak a kumisz eredetével, és magyar vonatkozásban általában meglepően mérsékeltlen nyilatkozták, hogy semmilyen bizonyítékunk nincs rá, hogy őseink fogyasztották volna. Amennyiben mégis bizonyítani próbálta valaki a magyar kumisz meglétét, úgy rendszerint egy XX. századi, bogyziszlói feljegyzést szoktak felmutatni. A bogyziszlói emlékeket *Andrásfalvy Bertalan* gyűjtötte össze, és a következőképpen összegezték: Bogyziszlón az adatközlő öregek kivétel nélkül ittak már lótejet, általában ritkán éltek vele, az erjesztett lótej ízét viszont csak ketten ismerték. Gyógyszernek tartották ezt a tejet, de

Fejő (1436. *Basium Feyew*), 1113. old. Vajas (1450. *Wayas [Tamás]* – nagyon sok említés követi ettől kezdve), *TESZ* III. 875. old. Tehén szócikk. Legfontosabb tejet adó állatunk neve is iráni eredetű. Első írásos felbukkanása 1296-ból való – 'Thehuenthelke'.

100 *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar Törvénytár. (Ford., jegyzetek: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Magyarázatok: *Márkus Dezső*) Bp. 1899. I. 25–39. old. Szent István I. törvénykönyve. A legtöbb büntetés tinóban fizetendő ki, például az gyilkosságok, esküszegések, gyújtogatás, verekedések stb. esetén. Ló egyedül a vasárnapi munkavégzésnél kerül elő (az ökör mellett), illetve az egyház felszerelésénél. Tíz falunak kellett egy templomot építeni, és ehhez adniuk kellett 2 háznépnyi szolgát, lovat és kancát, hat ökröt, két tehenet és harmincnégy aprójószágot (34. paragrafus).

101 Az adatokat összegyűjtötte *Zolnay*: i. m. 66–67. old.; *Varga*: i. m. 20. old.; *Györffy/c*: i. m. 1992. 1015. Pécsvárad. 77. old., 1055. Tihany. 149–151. old.

102 *Györffy/b*: i. m. 87. old. (Gardézi a magyarokról) „Leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérik, vételárat visznek a leány gazdagságával arányban, több vagy kevesebb állatot [régiesen marhát].” Ez a marhavagyon biztosan nem csak szarvasmarhákból állt, de mégis csak jelent valamit, hogy az egykor bővebb jelentés szűkülve a szarvasmarhákra maradt rajta.

103 *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp. 1891. 91–92. old. Szegeden hatalmas lóvásárról emlékezett meg az utazó lovas, és sok szilaj ménest látott az Alföldön.

104 *Székelgyörgy* (főszerk.): Magyarország története. Gazdaság (szerk. Kristó Gyula). Bp. 1984. I/2. 971–72, 1013–1020, 1026–1030. old. A szerző nagyszámú bizonyítékot követően mutatott rá arra, hogy már az Árpád-korban is fontosabbak voltak gazdaságilag a lovaknál a marhák és a juhok.

nem tudták megmondani, hogy tulajdonképpen milyen nyavalya ellen is lenne jó.¹⁰⁵ Érdekes, hogy korábban László Gyula is hallott még lótejfogyasztásról Magyarországon. Ő a Hortobágyhoz tartozó Cserepes tanyán élő öreg Ferge nevezetű csikósról tudott, aki rendszeresen fejte a kancákat, és tejükert erjesztve itta.¹⁰⁶

Ezek az adatok önmagukban meggyőzőek lehetnének, de ahhoz képest, hogy az 1950-es évekig még milyen sok lovat tenyésztettek Magyarországon, elenyészően kevés ez az említés. A lótejet erjesztve ivók szokása inkább furcsa különtség lehetett, mint egy valaha is élő népszokás utolsó emléke. A szóbeli adatolók egyike sem emlékezett olyanra, hogy régen szokás lett volna lótejet erjeszteni. Sokkal érdekesebb azonban, hogy orvosságnak használták a lótejet. Ez ugyanis egybecseng az európai feljegyzésekkel! Meglepő, de a kumis az 1870-es évektől kezdve igen nagy szerepet kapott Európában. Abban az időben szerte Európában ún. *kumisintézetek* alakultak (egyfajta szanatóriumok), amelyeket főleg vérszegények, cukorbeteg és tüdőbetegek kerestek fel, de kedvelt üdülési forma is volt egy-egy ilyen kúra. A századforduló táján a kumis helyét a kefir vette át, de például Oroszországba csak ekkor érkezett meg a kumisz 'divatja'.¹⁰⁷ Ezekben az esetekben tehát egy újmódi szokásról van szó csupán, és hasonló lehetett a magyar is, hiszen itt sem tudjuk, hogy a múltban gyökerező szokás lett volna a lótejivás. Könnyen elképzelhető, hogy az 1870-es évek divatláza csak évtizedekkel később ért el az alföldi magyar csikósokhoz. Megfordítva a dolgot, elképzelhetetlen, hogy előbb-utóbb ne jutott volna el hozzájuk is a hír, miszerint a lótej egészséges. Ezt bizonyítja az a tény is, miszerint a magyar orvoslás odáig nem ismerte a lótej áldásos hatását (legalábbis egyetlen orvosi munkában sem szerepelt).¹⁰⁸

A néprajznál tartva meg kell emlékeznünk arról is, hogy a lóhúsevés, lótejivás nem kizárólag a nomádok sajátossága volt. Tudjuk, hogy a lovak húsát megették a germánok is, amíg a kereszténységet fel nem vették. (Eredetileg a germánok lóhúsevését kívánta megtiltani III. Gergely pápa, amikor 741-ben kimondta a lóhús tilalmát. A lóhúsevés azért volt tiltott, mert pogány rítus szerint feláldozott lovak húsát ették meg, ami nem tetszett az egyháznak.) Említettem már, hogy a lóhúsevés nálunk is tiltott volt. Ugyanakkor megfontolandó, hogy a kancatej fogyasztását viszont soha nem tiltotta az egyház! A lóhús tilalma nem vonatkozott a lótejre. A kumisról leszokásban semmiféle szerepet nem játszott (hat)ott a kereszténység felvétele, terjedése. – A kumisról írt fejezetben már említettem, hogy legnagyobb valószínűséggel az alacsony alkoholfok miatt fordultak el a kumisztól.

A germánoknak persze nem csak lovaik voltak, mindenesetre Tacitus arról tanúskodik, hogy tejet is ittak, és aludttejet is ettek. A gótokról is tudjuk, hogy bár ismerték a bort, mégis szívesebben ittak tejet.¹⁰⁹ Mégsem gondolja róluk senki, hogy kumiszivók lettek volna. Nem idéztem ugyan, de *Hippokratész* a kancatejből készített vajnak tulajdonította a szkíták egészségét. A frankok a fehér ló tejét vélték az egyedüli orvosságnak a láz ellen. Az arabok szerint, ha a meddő asszony öt napig egymás után kancatejjel él, okvetlenül terhes lesz, a sovány em-

105 *Andrásfalvy Bertalan*: A lótej erjesztése és fogyasztása Bogyiszlón. In: *Néprajzi Közlemények* 1958. 228–230. old. Egyébként maga Andrásfalvy is kevésnek érezte a gyűjtését bármiféle bizonyításhoz.

106 *László*: i. m. 227. old. Eredetileg 1944-nél korábbi adat.

107 *Gratz*: i. m. 525. old.; *Grynaeus Tamás*: *Isa por...* Bp. 1996. 166. old.

108 Ma már tudjuk, hogy a kancatej valóban egészséges. Ld. *Bleyer Erzsébet*: *Kancatej – az egészségmegőrzés, a természetes gyógyítás új lehetősége*. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/kancatej.html> (belépés: 2005. 08. 23.)

109 *Prokopios*: *De bello gothico*. II. 15. idézi: *Massimo Montanari*: *Éhség és bőség*. Bp. 1996. 18. old.; *Tacitus*: *Germania*. 23. In: Tacitus összes művei. (ford. Borzsák István) Bp. 1980. I. 58. old.; *Vecseklőy József*: *Ló és ember*. 1999. 15–16. old. (a továbbiakban *Vecseklőy*)

ber pedig meghízik. Végezetül pedig a kancatej fahéjjal keverve – szintén az arabok szerint – afrodisziákumként is kitűnő szer volt.¹¹⁰ A kancatej a Kárpát-medence környékén élő szlávoknak sem lehetett ellenére, legalábbis Ibn Ruszta erről tanúskodik.¹¹¹ A friss kancatej később sem ment ki teljesen a divatból, hiszen a német hölgyek a reneszánsz idején ebben fürödtek, és kancatejes illatszereket használtak!¹¹²

Ezen a ponton érdemes visszautalni a tanulmány elejére, és tudatosítani újra, hogy a lótej bizony sokfelé ismerték és kedvelték, nem csak a sztyepei nomádok között, hanem akár Nyugat-Európában is. A Kárpátoktól nyugatra mégsem ittak soha erjesztett kancatejet – tudomásunk szerint –, ennek oka pedig nem más volt, mint a környezeti (éghajlati) különbözőség, ami miatt más italfajtákkal éltek Európában és mással Ázsiában. Láthattuk már, hogy a különféle nomád népek, ha fogyasztottak is kumiszt, szinte azonnal felhagytak vele, ha termőbb területre értek. Ráadásul vizsgálódásaink végeredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a nomádok az eddigi ismereteinkkel ellentétben sokféle szeszes italt ismertek. A sztyeppe európai részén a kumisznál sokkal általánosabb volt a bor, sör, méhser, de a nomádok közelében élő (esetleg egykori nomád) letelepedett népek szívesen itták a nyírvizet is. László Gyula és mások meggyőző érvelése nyomán bizonyítottnak látom, hogy a sör kimondottan nomád ital lehetett. Ezekkel szemben a kancatejnek alig maradt fenn írott forrásos említése, régészeti-leg pedig egyáltalán nem fogható meg. (Ebben közrejátszhat az is, hogy a börtömlőknek csak a csontból készült szopókáit találták meg, így pedig nehéz rekonstruálni, hogy milyen ital lehetett a tömlőben.) Továbbra is kérdéses, hogy a kancatejet végül kumisszá dolgozták-e fel az Európába nyomuló nomádok, de a többi szeszes ital elterjedtségének ismeretében nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez nem lehetett jellemző. Talán csak a rossz ismeretében nyugodtan éppen nagyobb vándorlásokor készítettek kumiszt, mint amilyen a magyar honfoglalás is volt.

A honfoglaló magyarságra még fokozottabb ez az állítás, hiszen az elődeik közül (hunok, avarok) egyik nép sem ivott már kancatejet, amikor a Kárpát-medencébe érkezett. Nem lehet természetesen kategorikusan elvetni a IX–X. századi magyarok kumiszivását, de továbbra sem sikerült egyetlen bizonyítékát sem találni ennek, illetve az italozásukat rekonstruálva derül ki igazán, hogy a kumisz már nem volt a mindennapi élet része (ha egyáltalán valaha is része volt a nem belső-ázsiai nomádoknak). Sőt, igen sokféle italt ismertek őseink, ennek fényében pedig könnyen megérthető, hogy a kumisznak miért nincs nyoma a forrásokban, hiszen nem is kellett ilyet inniuk. A dolog biológiai része pedig az, hogy a magyaroknak nem kellett erjesztve inniuk a lótejet, hiszen nem voltak allergiásak rá. Bölcs Leó közlése nyomán a honfoglalás idején, 895–900 táján feltételezhetjük a magyarok kumiszivását, de ez csakis a rendkívüli helyzetnek tudható be. A végleges letelepedésük újra csak visszaálltak az Etelközben megszokott borra, sörre. Feltételezem, hogy a muszlim utazók a honfoglalás előtti (vagy utáni), békés, letelepedett életmódot rögzítették, míg Bölcs Leó pontosan a vándorlásokor magyar életmódot látta. Honfoglaláskor azért is valószínűsíthetjük a magyarok megővekedett tejszükségletét, mert ilyenkor szőlőiket, elvetett gabonájukat nem vihették ma-

110 *Télfy*: i. m. 58–64. old.; *Vecseklőy*: i. m. 15–16. old.

111 *Kmoskó*: i. m. I/1. 210. old. (Ibn Ruszta a szlávokról) Ruszta leírása szerint a szlávok a disznókat juhok módjára legeltetik, és boraikat mézből készítik. Ugyanakkor ezek az erdőlakó emberek a kancatejet sem vetik meg: „Akit a főnökök főnökének hívnak, közismert náluk, s S.w.yy.t-m.l.k-nak nevezik őt. [...] Ennek a királynak lovai is vannak; más eledele azonban nincsen, mint az, amit azok kifejt tejé(ből készítenek).” A király neve romlott, valószínűleg Szvatopluk lehetett eredetileg, de akár morva király, akár Fehér-Horvátország uralkodója volt, kancatejet ivott. Valószínűleg a kancatejnek itt is megmaradt egy misztikus felhasználási módja.

112 *Herbert Sinz*: Kölnisch Wasser. Geschichte und Geheimnis. 1985. 11–12. old.

gukkal, ezért tejjel (esetleg kumisszal) kellett átvészelnük a teleket, akár több éven át. Ugyanakkor tudjuk a mongol analógia alapján, hogy a nomádok akár télen is képesek megfejni azokat a kancákat, amelyektől már elválasztották a csikókat, de még tejelnek.¹¹³

Tömören: *a honfoglaló magyarok még valószínűleg éltek (legalábbis élhettek) a kumisszal*, jobbára szükséghelyzetben feltehetően ittak is kancatejet, de azt már nem tudjuk bizonyítani, hogy erjesztették-e. Valószínűleg nem, elvégre nekik nem volt muszáj megerjeszteni, tehát nem is kellett szükséghelyzetben ezt előidézniük. Lótejfogyasztási szokásukat viszont nagyon hamar levetkőzték, és a X. században teljesen eltűnt a kancatej (kumisz) a magyarok életéből. Ebből következik, hogy a későbbiekben miért nem volt soha erjesztett lótej Magyarországon, egészen a XX. századi 'újra' feltűnésig. Mivel a baskíriai magyarok kumiszivók voltak, így joggal feltételezhetjük, hogy a kumiszról a Levédiában történt elszakadás után szoktak át a magyarok másféle italokra, a kazár fennhatóság alatti Etelközben. A honfoglalás zavaros éveiben még utoljára tértek vissza a kumiszhoz, de a magyar középkorban már semmiféle szerepe nem volt ennek az italnak.

SZABOLCS MARTON

THE KUMISZ: DRINK OF THE MAGYAR SETTLERS?

According to the standard and traditional opinion of historians the Magyars lived a nomadic way of life, and, therefore, the "kumisz" (fermented mare-milk) was thought to be their alcoholic beverage. There could be a huge difference between the different types of nomadic lifestyles. Accordingly, the author makes an attempt to differentiate this stereotype and decide, whether the predecessors of the Magyars were kumisz-drinkers or not.

As a result of the thorough examination of written sources it can be established that following the occupation of the Carpathian Basin they were not drinking it any more. Most probably they abandoned this custom in Levedia (today's Southern Ukraine) or the Etelköz (today's Moldavia). According to the author, the Magyars lived among completely different circumstances than the Kazakhs or Mongolians who had no other chance to get alcoholic drinks from other sources. It is necessary to reconsider the parts of Leo the Wise's work ("*Tactics*") that also dealt with this issue. The re-reading of ethnographic sources made it clear that references to kumisz-drinking are not necessarily relevant, since mare-milk appeared and disappeared in Europe quite frequently at that time. It is not clear what the sources of the popular custom referring to kumisz-drinking were or whether they were authentic.

113 *Kun Péter*: A kumisz az ember vére. I. In: *Lovas Nemzet* 2000/7. 43. old. A szerző saját, Mongóliában gyűjtött tapasztalataira hivatkozik.

TÓZSA RIGÓ ATTILA

AZ 1497-ES POZSONYI BORKIMÉRÉSI STATÚTUM

A késő középkor emberének mindennapi életében igen jelentős szerepet töltött be a szőlőből erjesztett ital, a bor. Ez a jelenség két fő indokkal magyarázható. Egyrészt közismert, hogy a korszakban uralkodó higiéniai viszonyok, a szabályozatlan folyók, a nem megfelelően tisztántartott kutak miatt a vízfogyasztás igen komoly veszélyforrás lehetett. A járványok kitörésének elkerülése végett ajánlatos volt tehát egy másik alternatívát keresni, hogy szomjukat olthassák az emberek. Ezt pedig az Európa déli és középső területein nagy mennyiségben rendelkezésre álló borban találták meg. A középkori konyha fűszeres és a tartósítás miatt erősen sózott ételeinek a fogyasztása csak tovább növelte a Bacchus itala iránti széles körű keresletet. További indokként a bornak a keresztény jelképrendszerben és liturgiában betöltött kiemelt szerepét említhetjük még. A preindusztriális agrártársadalmak két legfontosabb terményéhez, a kenyérhez és a borhoz igen gazdag szimbolikus háttérjelentést társítottak. Mivel ezeket Krisztus testeként, illetve véreként aposztrófálták, a mindennapi emberek számára magát Krisztust jelenítették meg. Ebből következően a bor egyben a keresztény liturgia elengedhetetlen részévé vált.

A korabeli polgárság számára a mindennapi élet gyakorlatában a bor nemcsak mint alapvető létszükségleti cikk jelenik meg, hanem egyúttal mint kiegészítő vagy sokaknál mint fő jövedelemforrás is, amely kiváló tőkeakkumulációs lehetőséget kínált. Minden évben újratermelhető volt, és a fent leírtakból következően könnyen lehetett értékesíteni, továbbá a tulajdonos saját belátása szerint szabadon eladhatta, örökölhette. Tezauráló szerepét az is bizonyítja, hogy a polgárok fizetőeszközként is használták a kereskedelmi életben adás-vételi ügyeknél vagy tartozások kiegyenlítésénél.¹ A legtöbb olyan szőlő- és bortermelő, aki évről évre számottevő mennyiségű ital felett rendelkezett, megpróbálta kihasználni a városon belül adódó kiváló értékesítési lehetőségeket: csapszéket tartott fenn, amihez gyakran kisebb konyha is járult, így némi főtt ételt is kínálhatott személyzete a betérőknek. A közép-európai borfogyasztás a késő középkor évtizedeire érte el tetőpontját. Az egy személyre eső fogyasztás éppen a városokban és azok közvetlen vonzáskörében volt a legmagasabb (kb. évi 120–200 literre tehető mennyiséggel).² A paraszti népesség körében a borfogyasztás sokkal kisebb jelentőséggel bírt, a bornak a korabeli társadalomban betöltött szerepét tehát értékelhetjük úgy

1 A városi lakosok gondolkodásában a bornak mint „folyékony tőkének” a megjelenéséről Szende Katalin kiváló tanulmányában olvashatunk bővebben. *Szende Katalin*: „Ital vagy pénzpótlék?” Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben. In: *Romhányi Beatrix* (szerk.): „Es tu scolaris” Tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Bp. 2004. 77–85. p.

2 *Roman Sandgruber*: Wein und Weinkonsum in Österreich. Ein geschichtlicher Rückblick. In: *Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Band XIV. Linz 1996. 1–16. p.; 4. p.

is, hogy ez volt az az ital, amelynek a fogyasztási szokásaiban kimutatható különbség „elválasztotta” egymástól a magasabb életszínvonalat képviselő városi lakosságot a paraszti rétegtől.

Bár a bort a korszakban mindennapi közszükségleti cikknek tekinthetjük, a polgárság esetében a borfogyasztás nem volt olyan hírhedten szertelen és mértéktelen, mint a nemesség soraiban. Igyekezett ennek maga a város is elejét venni. A tanács szigorúan ügyelt arra, hogy lehetőleg minél ritkább legyen a részegeskedésből eredő rendbontás. Az 1497-es borkimérési statútumhoz hasonló rendelkezések segítségével természetesen a borfogyasztási szokásokat is nagyban befolyásolták. Az említett szabályzat eddig három műben került közlésre. Ezekből kettő átfogó jellegű jogtörténeti gyűjtemény: az egyik a Michnay Endre–Lichner Pál szerzőpáros által közrebocsátott *Buda város törvénykönyve* c. munka, a másik Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen nagyszabású többkötetes műve: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*.³ Mindkettő betűhív formában közli a forrást, egyúttal mindkettő hiányosan, mivel a szabályzat záró részéből csak a kelteztést említik, a statútum leírásánál jelen levő tisztviselők (bíró, polgármester, esküdtek és a városi jegyző) felsorolását viszont nem. Egyik műben sem találunk a forrás tartalmára vonatkozó elemzést, az utóbbi közlés néhány nehezebben értelmezhető kifejezésnél lábjegyzetben adja meg a fordítást, illetve bizonyos esetekben rövid magyarázatot is hozzáfűz. A forrás pontos eredetét is csak ez a munka közli, természetesen még a régi jelzeteket használva. A két említett jogtörténeti munka mellett Ballai Károly is közli a forrást *Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században* című művében. A német nyelvű közlés mellett magyarul is ismerteti a statútumot. Az ismertetés tulajdonképpen csak a forrás fordításaként értékelhető, nem elemzi azt nagyobb kontextusban. Rendkívül zavaró viszont, hogy olyan részeket is a forrásnak tulajdonít, amelyek nem szerepelnek az eredeti szövegben.⁴

Frantisek Kalesný egy 1982-es előadásában kitért a statútumra, az ennek alapján megjelent tanulmányban csak egy rövid ismertetés olvasható, amelyben inkább csak néhány pontot emel ki, nem tárgyalja az összes rendelkezést.⁵ Holl Imre még ennél is rövidebben foglalkozik a statútummal: a kimérők és az általuk alkalmazott munkaerő viszonyát, a bormérés idejét és helyének megjelölési módját említi pár mondatban.⁶

Amint azt majd tapasztalhatjuk, a szabályzat részletes elemzése nemcsak a bor eladásának szűkebb körülményeire világít rá, hanem fontos információkkal járulhat hozzá egy sokkal szélesebb és a késő középkor, illetve a kora újkor időszakával foglalkozó kutatás számára több területet is érintő kérdéskör vizsgálatához. Feltétlenül látnunk kell, hogy a bor kimérésének aktuusa egy – a szőlőműveléstől a bortermelésen, a borkereskedelmen és értékesítésen át

3 Michnay Endre–Lichner Pál: Buda város törvénykönyve 1244–1421-ből. Pozsony, 1845. 124–125. p. Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 1–5. Bp. 1885–1904. IV. kötet. 2. rész. 48–51. p.

4 Ilyen Ballainál szereplő, de a forrásban fel nem található részekként emelhetjük ki többek között a rendelkezéseket be nem tartó személyek büntetéséről szóló adatokat, a bormérő saját bora árusításának körülményeit, vagy a kimérő által alkalmazott auftragereknek a bor pincébe történő le- illetve az onnan történő felszállításáért fizetett összegeket. Azt sajnos nem említi a szerző, hogy mely egyéb forrásból jutott ezekhez a többletinformációkhoz. Az ismertetés: Ballai Károly: *Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században*. Bp., 1927. 65–68. p. A forrás közlése: i. m. 124–126. p.

5 Frantisek Kalesný: Die Weingärtnerzünfte im Kleinkarpatischen Weinbauggebiet der Slowakei. In: *Zsófia Fülep, Péter Nagybakay, Éva Somkuti*: II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium Veszprém 21–26. 8. 1982. Band 2. Veszprém 1983. 67–82. p.; 70–71. p.

6 Holl Imre: Középkori városi élet – városi építészet. *Archeológiai Értesítő* 1989. 1–2. sz. 52–76. p.; 57. p. Részletesebben csak a mértékekkel foglalkozik egy későbbi tanulmányában. Holl Imre: *Középkori városi élet – Hiteles borkimérő edények*. *Archeológiai Értesítő* 1992. 1–2. sz. 43–56. p.; 49. p.

egészen a borfogyasztási szokásokig terjedő – igen hosszú folyamatnak az időbeli síkon értékelt utolsó fázisa. Mielőtt tehát magát a forrást részletesen ismertetnénk, érdemes lehet a fent említett folyamat egyes szakaszait röviden megvizsgálni.

SZŐLŐTERMESZTÉS, SZŐLŐMŰVELÉS A KÉSŐ KÖZÉPKORI POZSONYBAN

A XIV. század közepén a klimatikus viszonyok változása, az ún. kis jégkorszak beköszönte, valamint az egész Európán végigsöprő fekete halál eredményezte drasztikus népességsökkenés igen jelentős mértékben hatottak a mezőgazdasági művelés alatt álló területek kiterjedésére. A demográfiai krízis következtében települések ezrei néptelenedtek el, s a súlyos munkaerőhiány erősen éreztette hatását a szőlőművelés szférájában is. A század második felében azonban éppen az agrárválság okozta gabonaár-zuhanás következményeként a szőlőművelésnek – szemben a gabonatermesztéssel – megnőtt a jelentősége. Az alacsony gabonaárak mellett ugyanis a szőlők sokkal inkább rentábilisnak ígérkeztek, mint a szántóföldek. Nagy szerepet játszott ebben a folyamatban az a tényező is, hogy a szőlők a feudális tulajdonviszonyokban egyfajta különleges jogi státusszal bírtak. Ezek az ingatlantípusok ugyanis szabadon eladhatók, örökithetők és elajándékozhatók voltak. Továbbá gyakorlati bérbeadási lehetőségük is növelte népszerűségüket a városi közép- és felső rétegek körében.⁷

Ami az európai szőlőkultúrának a teljes gazdasági rendszerhez való viszonyát illeti, beszélhetünk mediterrán és kontinentális szőlőművelési modellről. Amíg az előbbi esetében a kedvezőbb éghajlati viszonyoknak köszönhetően a szőlőtermesztés kevés kivételtől eltekintve minden területen integrálódott a teljes ökoszisztémába, addig az Alpoktól északra fekvő országokban ez a mezőgazdasági művelési ág csak azokban a régiókban tudott jelentősebb, összefüggő művelési területet meghódítani, amelyekben a klimatikus és közlekedési (azaz szállítási) viszonyok lehetőséget adtak monokulturális termelés kialakulására.⁸ A mediterrán, valamint az északi szőlő- és borkultúra összehasonlítása során olyan további különbségek is kimutathatók, amelyek már nemcsak az egyes területek termelési rendszeréhez való viszonyban mutatnak eltéréseket, hanem komoly kihatással voltak az emberek életmódjára, mentalitására is. A déli országokban az extenzív művelési móddal megtermelt szőlőből készített bort a termelők és földesuraik elsősorban saját fogyasztásra szánták. Az intenzív, monokulturális művelésű Alpokon túli területek bora viszont – a mindennapok fogyasztási cikke mellett – egyben a régiókon átívelő távolsági kereskedelem fontos terméke is volt. Ily módon a szőlőkultúra elválaszthatatlanul összefonódott a késő középkori város gazdasági életével és a korszak polgári életformájával. A nemesi és egyházi birtokosok mellett a bortermelés fontos előmozdítói voltak tehát a városok lakosai, akik az árucseré és a pénzforgalom központjaiban élve rendelkeztek a szükséges mozgástérrel ahhoz, hogy a város határában lévő földeket ne gabonatermesztésre használják föl, hanem a bortermelés szolgálatába állíthassák. A bor, amellet hogy fontos élvezeti és élelmezési cikk volt, egyben státusszimbólumként is funkcionált a városi közép- és felső réteg körében, a bortermelés és a borkereskedelem pedig, mivel megkövetelte, de legalábbis elősegítette a jelentősebb piaci központok kialakulását, nagyban

7 *Erich Landsteiner*: Bürger, Weinzierle und Hauerknechte. Bürgertum und Weinbau in Retz 1350–1550. In: *Unsere Heimat* 56/1985. 203–230. p.; 211–212. p.; 214. p.

8 *Sandgruber*: 1996. 3. p.

hozzájárult a korai városfejlődés folyamatához.⁹ A szőlő- és borkultúrának a késő középkorban megindult dinamikus fejlődése a XVI. század második felében érte el tetőpontját. A közép-európai bortermelésre az 1587-től több éven át tartó rossz termés és az emelkedő gabonáraak együttesen gyakoroltak negatív hatást, amely a XVII. század első felétől a szőlőtermesztésre szánt területek fokozatos visszaszorulását eredményezte.¹⁰

A Királyi Magyarország északnyugati határvidékén elterülő Kis-Kárpátok térségében már a XIII. század első felétől kimutatható a szőlővel beültetett földek térhódítása.¹¹ Újabb lendületet adott a szőlőkultúra terjedésének a német ajkú hospeseknek a tatárjárás utáni évtizedekben történő nagyobb arányú betelepülése. A kora középkori Pozsony fejlődésében ugyancsak nagy szerepet játszott a városnak a borkereskedelem szempontjából rendkívül kedvező földrajzi helyzete is. A település több szempontból is összekötő szerepet töltött be. A város a Pozsonyi- és a Bécsi-medence, valamint a Duna által kialakított sík vidék és a tőle észak-északnyugati irányban, félkör alakban elterülő Kis-Kárpátok találkozásánál fekszik. Mindemellett a Duna pozsonyi szakaszán már a középkor elején is kiváló átkelési lehetőség adódott, s végül az egész térséget könnyen szemmel lehetett tartani a Várhegyen elhelyezett katonasággal. A kedvező földrajzi helyzet biztosította stratégiai kulcspozíciót kihasználva a város hamar regionális vezető szerepre tett szert.

Az első írásos adat pozsonyi szőlő létezését illetően az 1246-os évre datálható. A szőlőkultúra széles körű elterjedésére a legfontosabb bizonyíték a III. András által 1291-ben a városnak adományozott privilégium ide vonatkozó része. Ebben háromféle szőlőt különböztetnek meg: régi, újonnan keletkezett és a jövőben létesítendő szőlőket. A privilégium révén, amellet hogy a pozsonyiaknak mentességet adott a királynak a bor után fizetendő adó teljesítése alól – ösztönözve ezzel a további szőlőtelepítést, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó borkereskedelmet –, a szőlősgazdák elnyerték a jogot arra is, hogy megtermelt borukat saját házukban eladásra kínálják föl.¹² Tehát már az Árpád-kor utolsó éveiben is adott volt a jogilag szabályozott lehetőség a bornak a városon belüli értékesítésére, azaz a bormérésre. A királyi privilégium valószínűleg egy, már a szokásjog által korábban elfogadott gyakorlatot szentesített, tehát a bor eladásának ilyen formája már minden bizonnyal a korábbi évtizedekben is jelen volt. A borkimérésből és a borkereskedelemről származó bevétel már a XIV. század végén a polgárság legfőbb jövedelemforrásának számított. A XV. század első harmadára a várost már egy Dévénytől egészen Szengyörgyig terjedő, mintegy 25 km hosszúságú szőlővel beültetett lankás terület ölelte körül. A humanisták által az esztétikai szempontból ideális városképhez hozzá tartozó két tényező, a hegyes-dombos vidék és a várost érintő, kiváló szállítási lehetőségeket kínáló folyó Pozsony esetében együttesen járultak hozzá a szőlő-

9 *Erich Landsteiner*: Weinbau und bürgerliche Hantierung. Weinproduktion und Weinhandel in den landesfürstlichen Städten und Märkten Niederösterreichs in der frühen Neuzeit. In: Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV. Linz 1996. 17–50. p.; 18. p.

10 Tovább erősítette ezt tendenciát a sör és az égetett szesz jelentette növekvő konkurencia. *Sandgruber*: 1996. 10. p.

11 Az első szőlőkről tudósító írásos adat ebben a régióban 1075-ből származik és konkrétan egy Nyitrától keletre fekvő ingatlanra vonatkozik. (*Jozef Badurik*: Westslowakische Städte und der Weinbau im 13–15. Jahrhundert [mit besonderer Beachtung von Bratislava/Pressburg und weiteren kleinkarpatischen Weinstädten]. In: Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV. Linz 1996. 85–98. p.; 86. p.)

12 *Ld. Borsa I.–Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. k. 4. füzet 1290–1301. Bp. 1987. 87. p., 3837. Az 1464-es, Mátyás-korabeli átíráshoz *Ld. Richard Marsina* (szerk): Zlatá bula bratislavská. Bratislava 1991. 13. p.

kultúra kiteljesedéséhez. Az 1435-ös telekkönyv 2003 szőlőt említ, 114 dülönévvvel.¹³ Frantisek Kalesný számításai szerint ebben az időszakban Pozsonyban 474 olyan család élt, amelynek volt a tulajdonában szőlő. Ebből az adatból Kalesný arra következtet, hogy a város lakosságának (kb. 4700–5000 fő) mintegy a fele foglalkozott szőlőműveléssel.¹⁴ Ha ehhez hozzászámítjuk még azt a réteget, amely nem volt szőlőtulajdonos, mégis mint hosszabb-rövidebb időszakokra alkalmazott munkaerő (vincellér, kapás, napszámos stb.) részben vagy egészében ugyancsak a szőlőkben végzett munkákból tartotta fenn magát, akkor láthatjuk, hogy a városi lakosság az 50%-ot meghaladó arányban volt szoros kapcsolatban a szőlőműveléssel. Ezt a kb. 60–70%-ra tehető arányszámot mindazonáltal nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a város agrárjellegű településsé változott volna.¹⁵ A bortermelet sokkal inkább a piaci viszonyokhoz messzemenően alkalmazkodó módon egy bizonyos termékfajta előállító „városi iparágnak” tekinthetjük. Ennek vetületében meg kell említenünk, hogy a szőlőkultúra fellendülése egy sor kézműves iparág fejlődésének is fontos impulzust adott (gondolhatunk itt többek között a hordó-, a kocsikészítő vagy a kannaöntő mesterségekre).

A szőlőknek korábban már érintett sajátos jogállása megművelésük munkaigényes voltából fakadt. Ebből kifolyólag tulajdonosuk csak nagyon korlátozottan érvényesíthette jogát a használója fölött. Vissza nem vehette, csak akkor, ha nem fizették meg a föld után járó bért vagy szolgáltatást. A szőlők az ingatlanforgalom jelentős hányadát tették ki, a XVI. század 20–30-as éveiből származó végrendeletekben is igen nagy számban találkozunk velük, főként a vagyonosabb végrendelkezőknél.¹⁶ A szőlőnek mint ingatlandak a szabad forgalma, szabádon történő örökíthetősége két folyamatot eredményezett: egyrészt egy, a bortermelethez kötődő prekapitalista vállalkozó réteg kialakulását, másrészt pedig a szőlőskerteknek a gazdapolgárok családjain belüli szétaprózódását. Utóbbi tendenciának megfelelően két vagy inkább három rétegre tagozódott a városi szőlőtulajdonos réteg. Attól függően, hogy milyen mértékben sikerült egy kézben megtartani az ingatlanokat, beszélhetünk egy magasabb életszínvonalat és társadalmi státuszt képviselő felső rétegről, amelynek tagjai több szőlőt is birtokolhattak, illetve egy közép- és kistulajdonosi rétegről.¹⁷ Természetesen számos szőlősgazda számára nem ez volt az egyetlen bevételi forrás. Így az imént vázolt felosztást követve a tulajdonosok felső rétege elsősorban a nagykereskedelem hozta haszonból tartotta fenn magát, a közép- és az alsó réteg képviselői számára a kiskereskedelem, illetve még inkább a kézműipar szolgált további megélhetési alapként. Ezek a polgárok a szőlőre elsősorban mint befektetési

13 Hasonló adatra hívja fel a figyelmet Kováts Ferenc: 1439-ből közel 2000 szőlőparcelláról tudósít a városi telekkönyv. *Kováts Ferenc: A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony 1918. 10. p.* A polgárok életében, gondolkodásában még száz évvel később is jelentős szerepet tölthettek be a szőlők. Erre szolgálhat közvetve bizonyítékként, hogy az 1529 és 1557 között született 388 pozsonyi végrendeletben legalább 585 szőlőről és 196 dülönévről tesznek említést (a szőlők számának meghatározása azért bizonytalan, mert sokan csak általában rendelkeznek szőlőikről, de azok számát nem adják meg pontosan, a dülőneveknél pedig zavaró lehet, hogy egyazon dülőt vagy dülőrészt sokszor más-más néven említenek). *Liber Testamentorum II* (a továbbiakban: *Prot Test II.*). *AMB 4 n 2 2a–370b.*

14 *František Kalesný: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Pressburg bis Ende des 15. Jahrhunderts.* In: *Richard Marsina* (szerk): *Städte im Donauraum. Bratislava–Preßburg 1291–1991.* Bratislava 1993. 184–193. p.; 188–189. p. *Holl* az 1434-es adólista alapján 56%-ra teszi a szőlőtermelő polgárok arányát. *Holl* 1989. 56. p.

15 Kováts egyenesen 80%-ra teszi azok arányát, akiknek fő megélhetési forrását a szőlők jelentették. *Kováts* 1918. 11. p. Ezt a becslést azonban erős túlzásként értékelhetjük.

16 *Pl.* 1529-ben *Wolfgang Vorster* bíró 5, *Michael Klee* tanácsos felesége pedig 7 szőlőjének a sorsáról rendelkezik. *AMB 4 n 2 Prot Test II. 2a–4a; ill. uo. 4b–6b.*

17 *Landsteiner: 1985. 215–216. p.*

lehetőségre tekintettek. Kubinyi szerint éppen ezzel magyarázható ennek az ingatlantípusnak a nagyfokú mobilitása. A szőlőtermesztés mintegy tíz év után volt csak rentábilis, viszont a szőlőskertek sokszor már ezen időszakon belül is újra gazdát cseréltek, tehát ez is azt bizonyítaná, hogy a polgárok csak egy újabb tőkebefektetési lehetőséget kerestek ilyen ingatlanok megszerzésekor.¹⁸

Általános jelenség volt, hogy a szőlők többé-kevésbé jelentős része nem az adott város polgárainak a kezén volt, azaz más települések lakosai vagy esetleg nemesek (összefoglaló néven *extranei*) birtokolták. Természetesen a város mindig igyekezett akadályozni ilyen „külsős” személyek tulajdonhoz jutását. Ugyanakkor nemcsak természetes személyeknek volt lehetőségük ilyen jellegű ingatlanra szert tenni. Vásárolhattak vagy bérelhettek szőlőt céhek, vallásos testvéreletek, ispotályok, kolostorok,¹⁹ vagy maga a város is. Utóbbira jó példa maga Pozsony esete, hiszen a város nagyjából a XIV–XV. század fordulójára birtokába jutott a közeli kisebb településeknek, jobbágyfalvaivá téve azokat.²⁰ Ettől az időszaktól kezdve a város már nemcsak regionális, hanem országos szinten is komoly konkurenciát jelentett a nagyobb települések számára, s bortermelési kapacitása mind minőségi, mind mennyiségi szempontból olyan méreteket ért el, amelyek – a kedvező közlekedési helyzetet kihasználva – lehetővé tették a külföldi piacokon történő értékesítést.²¹

Mielőtt rövid kitekintést tennénk a pozsonyi bor külföldi értékesítési lehetőségeit illetően, érdemes némi figyelmet fordítani a korabeli szőlőművelési folyamat néhány társadalom- és mentalitástörténeti vonatkozású részletére. A szőlőtermelés speciális műveletei – legalábbis részben – magasan képzett munkaerőt igényeltek. Olyan tulajdonosok esetében, akik több szőlőt is a kezükben tartottak, nyilvánvaló, hogy nem maguk művelték meg nagy kiterjedésű ültetvényeiket. A fentiekben már említés esett arról a rétegről, amely nem volt szőlőtulajdonos, mégis szoros kapcsolatban állott a szőlőműveléssel. Ezen réteg annak a gyakorlatnak köszönhette létrejöttét, mely szerint a felső vagy a középtulajdonosi réteghez tartozó polgárok (esetleg nemesek vagy egyháziak) szőlőiket bérmunkában műveltették meg. Első lépésként általában szerződtek egy vincellér (*Weinzierl*), akivel egy kontraktus keretében még az év elején megállapodtak egy meghatározott bérösszegben, s egészen a szüretig alkalmazásban maradt. Az ő feladata volt az összes szőlővel kapcsolatos munka megszervezése, egészen odáig, hogy ő vette fel a további, már kevésbé képzett munkaerőt, a kapásokat (*Hauer*, *Hauerknecht*) vagy a napszámosokat (*Taglöhner*). Külön szakembert igényelt a szőlővesszők megfiatalításának kényes eljárása, a metszés is. A vincellér ilyenkor az erre a műveletsorra specializálódott, ugyancsak magasan képzett „*Gruber*”-eket vett fel. A bérézés többféle módon történhetett: az egyes elvégzendő munkaegységek után, a megművelt terület nagysága szerint vagy napszám kifizetéseként. Az ezen a területen alkalmazott munkások hierarchiájában a legalacsonyabb szintet a nem a városban élő napszámosok alkották. Ennek a rétegnek a gerincét a csökkenő gabonaárak miatt válságban lévő mezőgazdaság adta. Ez az agrárválság kényszerítette a paraszti lakosság munka és föld nélkül maradt részét arra, hogy év elején és

18 *Kubinyi András*: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV. Linz 1996. 67–84. p.; 74. p.

19 *Házi Jenő*: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony 2000. 43. p.

20 *Szende Katalin*: Beziehungen zwischen Pressburg und Ödenburg im späten Mittelalter. In: *Richard Marsina* (szerk): Städte im Donauraum. Bratislava–Preßburg 1291–1991. Bratislava 1993. 135–148. p.; 140. p.

21 *Badurik*: 1996. 92. p.

főleg a szüreti időszakban idénymunkát vállaljon a közeli város szőlődombjain.²² A szőlőművelés térhódítása tehát nagymértékben hozzájárult a munkaerőpiac megélénküléséhez, illetve ez a szféra alkalmas volt arra is, hogy felszívja a paraszti társadalom munkaerő-feleslegét.

Témánk szempontjából azért lehet érdekes az említett társadalmi csoportok helyzetének ilyen mélységű tárgyalása, mert jelentős párhuzamokat fedezhetünk föl, ha összevetjük azt a bornak a városon belüli értékesítése során alkalmazott személyek munkakörülményeivel. Az ilyen párhuzamba állítás során azt tapasztalhatjuk, hogy a vincelléreknek, kapásoknak a szőlőlőhöz, a munkavégzés helyszínéhez, illetve az abból származó haszonhoz hasonló a viszonya, mint a *Leitgebereknék* és az általuk felvett kisegítő személyzetnek (pl. *Weinträger*) a bormérés helyszínéhez, illetve az eladásból származó haszonhoz. (A *Leitgeber* vagy másként *Leitgeber* szó – latinul *caupo* – magyar fordításban bormérőt, borkimérőt jelent, azonban az utóbbi kifejezések használata félreértésre adhat okot, mivel amint azt majd az 1497-es szabályzat részletes elemzésénél látni fogjuk, a *Leitgeberek* feladata sokkal árnyaltabb volt és elvégzése szélesebb körű szakértelmet követelt meg, mint az egyszerű felszolgáló személyzeté. Így talán egyértelműbb, ha a továbbiakban meghagyjuk a szakma megnevezésének német alakját.) Visszatérve a tárgyalt társadalmi rétegek munkakörülményeinek elemzéséhez, megállapíthatjuk, hogy a szőlőkben alkalmazott bérmunkaerő képviselői nem rendelkeztek saját ingatlannal, s a termelésből származó haszonnak is csak kis hányadából részesültek előre megszabott bérük formájában. A *Leitgebereknél* is előfordulhatott, hogy nem a saját házukban, hanem a gazdapolgár házában mérték a bort, s ami a legfontosabb, hogy ők maguk nem rendelkeztek eladásra számítható mennyiségű borral, tehát ahogy a vincellérek nem a saját szőlőjük munkálatait irányították, úgy a kimérők sem saját borukkal üzleteltek, hanem a nekik megbízást adó gazdapolgáréval. További hasonlóságként megemlíthetjük még, hogy szintén nekik kellett gondoskodniuk kisegítő személyzetről (*Weinträger*) is. A *Leitgeberek* és segítők bérezése az eladott bor mennyisége után történt, az viszont már teljes egészében szakértelmükön és igyekezetükön múltott, hogy mennyi bort sikerül eladni. Ez leginkább a *Hauereknék* azon bérezési módjához hasonlított, amely szerint a megművelt terület nagysága számított, hiszen ebben az esetben is a hozzáértés és a munkabírást volt a legfőbb tényező.²³ A legfontosabb párhuzamot az említett társadalmi rétegek helyzetében, munkakörülményeiben talán mégis abban láthatjuk, hogy a városi vezetés mindkét szférában igyekezett a felfogadott munkaerő és az őket felfogadó, illetve megbízó tehetősebb polgárok közötti viszonyt szinte a legpróbb részletekig hathatósan szabályozni s a munkafolyamatok minden lépését ellenőrizni. Mint azt alább látni fogjuk, a szőlőkben folyó munkálatokat illetően is születtek szabályzatok, ún. *Weingartenordnungok*.

22 *Landsteiner*: 1985. 217–222. p. és *Sziűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 26–30. p.

23 Erich Landsteiner elmélete szerint a szőlőművelésben alkalmazott munkaerőnek a képviselői sokkal inkább a kézművesekhez sorolták magukat, semmint a napszámos réteghez. Ezt látszik alátámasztani a szőlőkben végzett műveletekhez elengedhetetlen – a többi mezőgazdasági jellegű munkát végző napszámoshoz képest – magas képzettségük, valamint az a tény is, hogy a vincellérek és a kapások érdekeik védelmére a kézművesekhez hasonlóan igyekeztek céheket létrehozni. *Landsteiner*: 1985. 220. p. A pozsonyi kapások is alapítottak céhet, amelyről egy 1530-as végrendeletben is említés esik. Eszerint székházuk a XVI. század első felében a Lőrinc-kapu közelében fekvő Szt. Lőrinc-templom mellett volt. Prot. Test. II. AMB 4 n 2 28a–29a.

Bécsben a XVI. század elején már négy ilyen kapás céh létezett. *Richard Perger*: Weinbau und Weinhandel in Wien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV. Linz 1996. 207–219. p.; 212. p.

A vincellérnek a *Hauerek* és *Gruberek* mellett még egy fontos feladatot ellátó személyt kellett felvennie, mégpedig a csőszot vagy másképp a szőlőpásztort (*Weinhüter*), aki augusztustól októberig arra ügyelt, hogy tolvajok ne tegyenek kárt a termésben. Senki és semmi nem károsíthatta az érő szőlőt, gyakran sorompókkal, kerítésekkel zárták le a szőlőskertek határát. A szüret időpontját a szőlő érése határozta meg, amely a fő szőlőtermő mediterrán területekhez képest későbbre, általában októberre esett. Ennek az eltérésnek az oka abban keresendő, hogy a Kárpát-medencében a nyarak esősebbek, rövidebbek és kevésbé forróak voltak, mint a dél-európai régiókban. A szőlő őszi leszedése jelentős eseménynek számított a város teljes lakossága számára, s bár mint ahogy azt láttuk, a munkák megszervezése messzemenően precíz összehangoltságot igényelt, a polgárok a kemény munka időszakát egyfajta ünnepként fogták fel. A műhelyekben erre az időre leállt a munka, még a tanács is felfüggesztette ténykedését. A városi élet pezsgő aktivitása tehát áthelyeződött a szőlőhegyekre. A szüreti menetben a város előkelőségei mellett saját zászlóik alatt vettek részt a céhek, a vallásos testvéreletek tagjai s szinte az egész városi lakosság. Maga a szüret folyamata valószínűleg sok hasonlóságot mutatott azokkal az eljárásokkal, amelyeket még a XX. század első felében is alkalmaztak a Kárpát-medencében. A leszedett szőlőt összetaposták, az így keletkezett cefrét nagy kádakba öntötték, majd kocsikra rakva a tulajdonos pincéjébe vittek, ahol a cefréből az erjedés által először must, majd bor lett.

Bár a Pozsony környéki szőlők jó minőségűnek számítottak, a hozam mégsem volt túl magas: mintegy 15–20 mázsára becsülhető hektáronként. Arról, hogy milyen szőlőfajtákkal voltak beültetve a Pozsony környéki hegyek, sajnos nagyon kevés és inkább csak közvetett adattal szolgálnak a források. Az minden bizonnyal valószínűsíthető, hogy a XIII., majd a XIV. század második felében erre a vidékre érkező vallon, Rajna-vidéki, szász stb. telepések magukkal hoztak néhány szőlőtökét is. Konkrét szőlőfajtákról tesz említést Pozsonyról szóló nagy jelentőségű művében Ortvy Tivadar, illetve F. Kalesny is fentebb már idézett tanulmányában. Ezek szerint a Kis-Kárpátok lejtőin a korszakban többek között a következő fajták fordulhattak elő: cirfandli, ezerjő, lombard, elbai, tramini és muskotály.²⁴ Az utóbbi szerző szerint a leggyakoribbak a muskotályos fajták voltak, amelyeket zöldszilváninak (*Grünsilvaner*) vagy zöld veltelininek (*Grün Weltliner*) nevezték.²⁵ Ebből a felsorolásból egyértelműen kitűnik, hogy a fehér szőlők domináltak, s ennek megfelelően a borok nagyobb hányada is fehér bor volt. Amint azt a borkimérési szabályzat egyes részeiből is látni fogjuk, a városon belüli eladásra szánt borok között is többségben voltak a fehér borok.

Hasonlóan a borkiméréshez a szőlőtermelés területén is találkozhatunk több olyan esettel, melyben a városnak az a törekvése nyilvánul meg, hogy megpróbálja a városi polgárok életét szinte minden szinten a lehető legrészletesebben szabályozni. Ebben az esetben mindez könnyen érthető, hiszen a szőlővel kapcsolatos munkák áttekintése egyértelműen mutatja, hogy ezeknek a műveleteknek az összehangolása magas fokú szervezethez és irányításhoz igényelt. A szabad királyi városokban valamennyi, a városnak mint jogi személynek a birtokában lévő szőlőhegygel kapcsolatos jogi vagy rendészeti kérdés a magisztrátus hatáskörébe tartozott. Kezdetben a szőlőhegyen felmerülő vitás kérdések eldöntésére a gazdák választottak maguk közül tisztviselőt, az ún. hegemestert vagy hegybíró. Az általános gyakorlatnak megfelelően a hegybíró (*Bergmeister* vagy *Perigmeister*) később Pozsonyban is a tanács által kinevezett tisztviselő volt. Fizetését az ún. *Vogtrecht*ből kapta, amely tulajdonképpen egy a gazdák által a parcellák száma után befizetett összeg volt. A hegybíró a szőlőhegyen érvényes szabályzat

24 *Ortvy Tivadar*: Pozsony város története II/4. Pozsony 1903. 73. p.; *Kalesny*: 1993. 188–189. p.

25 Az utóbbi fajta volt a leggyakoribb az alsó-ausztriai és a dél-morvaországi szőlőtermő vidékeken is. *Kalesny*: i. m. uo.

rendelkezései ellen vétő személyekkel szemben bírságolási joggal bírt.²⁶ A XV. században már megjelenik a *Hauptbergmeister* tisztsége, amely igen magas pozícióként értékelhető a városi vezetés hierarchiájában, hiszen a bíró negyedik helyettesének számított. Ő volt jogosult megszabni az egyes művelési fázisoknak elsősorban az adott év időjárási viszonyaitól függő időpontját, többek között a szüretét is. A vitás kérdések eldöntése mellett tehát fő feladata immáron a szőlőhegyen végzett összes munka szakszerű megszervezése volt, amelyben segítségére voltak a *Bergmeisterek*, akiknek a száma a szőlővel beültetett terület nagyságától, illetve a városi közigazgatás mindenkori anyagi lehetőségeitől függött.²⁷

Szólnunk kell még a szőlőhegyi szabályzatokról (*Weingartenordnung*). Ezek a rendelkezések, amellett hogy megszabták a szőlőkben végzett munkálatok pontos rendjét, a parcellák karbantartásának módját stb., részletesen foglalkoztak a szőlőkben alkalmazott munkaerő helyzetével is. Az alsó-ausztriai Retz és Krems, illetve a Pozsony szomszédjának tekinthető Bécs hasonló szabályzatai alapján Erich Landsteiner a következő főbb témaköröket különíti el:

1. *A kapások munkaideje és a nekik adható legmagasabb bér, valamint bériük kifizetésének módja.* Ez a rendelkezés azért volt fontos, hogy a nagyobb gazdák ne tudják kedvezőbb ajánlatokkal elcsábítani kis- és középtermelőktől a napszámosokat, így a kevesebb szőlővel rendelkező gazdák nem kerültek nehezebb helyzetbe munkaerőhiány esetén. Hasonlóan részletes szabályozását találjuk a *Leitgeber*ek bérezésének a pozsonyi bormérési statútumban.
2. *A napszámosok eltöltása szőlők vételétől.* Ezzel a városvezetők a gazdapolgárok számára előálló versenyhelyzetet kívánták csökkenteni.
3. *A munkaszervezet, továbbá a szőlősgazda és a vincellér, illetve a vincellér és a kapások közötti viszony kérdése.* Fontos párhuzam ez a borkimérési szabályzat azon rendelkezésével, amely a bor tulajdonosa és a *Leitgeber*, illetve a *Leitgeber* és annak kiegészítő személyzete közötti viszonyt tárgyalja. Mindezen kérdésekre, valamint a borkimérés folyamatának az 1497-es statútum által történő szabályozására a későbbiekben még részletesen kitérünk.
4. *A napszámosok munkájának ellenőrzése.* Ez az utolsó tárgykör kiemelt jelentőséggel bírt a nagyobb szőlősgazdák számára, hiszen ők még a fontosabb munkák idején is csak nagyon ritkán tudtak jelen lenni saját szőlőikben.²⁸

Ebből a rövid áttekintésből is láthatjuk tehát, hogy a város vezetése már a borkereskedelem és borkimérés legkorábbi előzményeinek tekinthető termelési folyamatokban is igyekezett több szinten szabályozó tényezőként fellépni. Ezen rendelkezések jellege több szempontból mutat hasonlóságokat azzal a szabályozó tevékenységgel, amit a város a bor árusításának a folyamatában fejtett ki. Mielőtt azonban az utóbbi kérdéskörrel részletesebben foglalkoznánk, érdemes egy rövid áttekintés erejéig a Pozsonyban termelt borok külföldi értékesítési lehetőségeit is megvizsgálni.

26 Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 61–62. p.

27 Kalesny: 1993. 193.

28 Landsteiner: 1985. 224–225. Uő: 1996. 32–33.

BORKERESKEDELEM

A XV. század végi Magyarország külkereskedelme szervesen illeszkedik az iparosodás magasabb fokán álló nyugat-európai országok és a kelet-közép-európai térség közötti nemzetközi munkamegosztásba. A magyar import mintegy 90%-a kézműves termékekből állt, a kivitelnek pedig szintén hasonló hányadát agrártermékek tették ki. A lábon kihajtott marha után a bor volt a második legfontosabb kiviteli cikkünk.²⁹ A borkereskedelem főként a városi polgárok, illetve a városokba betelepült nemesek kezében összpontosult.³⁰

Az áru szállítása elég nehézkes volt, a korabeli borok nem bírták a hosszabb utakat, a költségek pedig elég magasak voltak. Így tehát a kereskedők számára létszükséglet volt, hogy a szomszédos országoknak lehetőleg már a határmenti területein értékesíteni tudják a külföldi eladásra szánt árut. A pozsonyiak számára két útvonal kínálkozott ahhoz, hogy a megfelelő külföldi felvevőpiacokat elérjék. Az egyik nyugatra vezetett, a szomszédos Bécsbe, a másik, ún. északi vagy másképp „cseh” útvonalon pedig Morvaországba és Csehországba juthattak el.

A XV. és a XVIII. század között a bécsiek és a pozsonyiak kapcsolatát a borkereskedelem területén mindkét részről az a törekvés jellemezte, hogy a másik város kereskedőit távol tartásuk a saját belső piacuktól, ugyanakkor időről időre megpróbáljanak olyan engedményeket kieszközölni, amelyek lehetővé teszik a másik város piacára való bejutást. A bécsiek számára a jobb minőségű pozsonyi bor versenye komolyabb veszélyt jelentett, még akkor is, ha a kortársak szerint Ausztria 5 nagy szőlőtermő vidéke közül a Bécs környéki régió borai számítotak a legjobb minőségűnek.³¹

A megnövekedett pozsonyi bortermelés természetesen arra sarkallta a pozsonyiakat, hogy ők is megpróbálják uralkodójukat olyan rendeletek, privilégiumok kibocsátására rábírní, amelyek a saját piac számára megfelelő védelmet nyújtanak az Ausztriából behozott borokkal szemben.³² A polgárok igyekeztek a királytól olyan privilégiumokat elnyerni, amelyek megalapozták, illetve később megerősítették kereskedelmi monopolhelyzetüket. Ilyen célból erősítette meg Zsigmond a pozsonyiaknak azt a „régí” jogát, mely szerint ausztriai bort csak a pozsonyi városi tanács jóváhagyásával lehetett behozni. Egy további rendeletében arra is en-

29 Az 1457/58-as pénzügyi évben a pozsonyi harmincadkönyv adatai szerint mai mértékegységekre átszámolva mintegy 5000 hl bort vittek ki, amely összesen közel 4600 arany forintnyi vámértéknek felelt meg. *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp., 1902. 194. p.

30 Ők rendelkeztek ugyanis a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy fel tudják vásárolni egy adott terület nagytermelőinek a borát *Kubinyi*: 1996. 84. p.

31 *Herbert Tschulke*: Weinbau und Weinhandel im Wiener Raum im Hoch- und Spätmittelalter. Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. Wien. 1983. 37. p. Már a XIII. század első felétől igyekeztek megakadályozni, hogy a szomszédos magyarországi régió kereskedői elárasszák a bécsi piacot kelendőbb áruikkal. A magyar borok behozatalára vonatkozó tiltás először a II. Frigyes herceg által 1244-ben Bécsnek adományozott privilégiumban jelenik meg. A bécsieknek alapvető kereskedelmi érdekeit védő intézkedésre a polgárok az 1281–1492 közötti időszakban legalább 16 megerősítést kaptak. *Tschulke*: 1983. 46. p.; 55. p.; 68–70. p.

32 Előfordult ugyanakkor olyan eset is, amikor a nagypolitika fordulatai közvetlenül is hatást gyakoroltak a pozsonyiak és az ausztriai, szűkebben a bécsi kereskedők viszonyára. Utalhatunk itt a Zsigmond és III. Albert herceg közötti feszült viszonyra, amely 1388-ban és 1402-ben kölcsönösen egymás kereskedőinek a rövid idejű börtönbe vetéséhez és az áruk elkobzásához vezetett. *Ján Lukačka*: Verkehrs- und Handelsbeziehungen zwischen den Städten Wien, Preßburg und Ofen bis zur Mitte des 15. Jahrhundert. In: *Richard Marsina* (szerk): Städte im Donauraum. Bratislava–Preßburg 1291–1991. Bratislava 1993. 165. p.

gedélyt adott, hogy ha mégis a városi vezetés tudta nélkül hoznak be a Lajtán túlról bort, akkor azt a pozsonyiak elkobozhatják a szállítóktól. A város borkereskedelemmel foglalkozó polgárai a XV. század második felében is az uralkodó támogatását élvezték. Ez leginkább Mátyásnak a pozsonyiak számára 1466-ban és 1475-ben kiadott privilégiumában nyilvánult meg, amely immáron egyértelműen biztosította a városnak a borbehozatal és a borkivitel terén kivívott regionális monopolhelyzetét.³³

Bármennyire is sikerült kivívni a vezető szerepet a régióban, azzal mindenképp számolniuk kellett a pozsonyiaknak, hogy a rendkívül kedvező lehetőségeket biztosító dunai vízi út Bécs ellenállása miatt nem jöhet szóba számottevő forgalom lebonyolításában. Láthatjuk tehát, hogy a bortermelésre vagy még inkább a borkereskedelemre egy másik városnak a saját piacát adminisztratív eszközökkel védő szabályozó tevékenysége is hatással lehetett. A pozsonyiak számára komolyabb jelentőségű felvevőpiacként leginkább a közeli morva és cseh területek merülhettek föl.³⁴ A legnagyobb volumenű forgalom a Hodoninon át Brünn (Brno), majd Kuttenberg (Kutná Hora) és Prága felé vezető úton zajlott. A pozsonyiak által kivitt bor kiváló minősége biztos piacra számíthatott mind Cseh-, mind Morvaországban, illetve még Sziléziában is.

A fentiekben felvázolt külkereskedelmi viszonyok egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar borok már a késő középkor és a kora újkor időszakában is kiemelkedően jó minőségűek voltak. Mivel a szomszédos Bécs még rendelkezett viszonylag elfogadható minőségű szőlőtermő területtel – amelynek borai azonban már nem vehették fel a versenyt a Magyarországról származókkal –, ezért a város tanácsa igyekezett minden eszközzel megakadályozni, hogy az utóbbi termékek bejussanak Bécs piacaira. A kis-kárpáti régió borkereskedőinek a lebonyolított forgalom szempontjából lényegesen nagyobb jelentőségű célterülete esetében pedig éppen a magyar bor iránti tömeges igény hat bizonyító erővel. A városon kívülre, főként külföldre irányuló kivitel mellett a szőlőtulajdonos és bortermelő polgárok számára a városon belüli borkimérés jelentett még jelentős értékesítési lehetőséget. Ennek folyamatát, körülményeit a város vezetése igyekezett szinte minden részletre kiterjedően szabályozni. Erre kiváló példa az 1497-es évben Pozsony városában lejegyzett bormérési statútum, amelynek egyes rendelkezéseiről, pontjairól a továbbiakban nyerhetünk részletes képet.

33 A korszakból II. Ulászlónak maradt még fenn egy rendelkezése, mely szerint megerősíti Pozsony, Nyitra és Sopron városokat abban az 1402-ben kapott privilégiumában, hogy kötelezhetik a nyugatról érkező és az ország belső területei felé tartó borkereskedőket, hogy ezen a három városon haladjanak keresztül és ott kínálják fel eladásra árujukat. *Štefan Kazimír*: Der Fernhandel der Städte in der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Studia historica slovakia XV*(1986) 54. p.

34 A magyar kereskedők többször fordultak az osztrák hercegekhez azzal a kérelemmel, hogy legalább korlátozott mennyiséget engedjenek át a cseh területek felé. Erre általában csak ritka esetben, kedvező politikai szituációban kaptak engedélyt. *Harald Prickler*: Weinbau und Weinhandel einer Kleinstadt. Am Beispiel von Rust am See (16–18. Jahrhundert). In: *Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV*. Linz 1996. 57. p. A bécsiek is importáltak kisebb mennyiségben a cseh városokba, azonban az innen származó bor gyengébb minősége miatt nem jelenthetett komolyabb versenyt a nyugat-magyarországi borok számára. Az északi útvonalat maguk a bécsi kereskedők sem tartották jelentősnek. *Peter Csendes*: Zur Wiener Handelsgeschichte des 16. Jahrhunderts. In: *Wiener Geschichtsblätter 1974/3*. 223. p.

AZ 1497-ES POZSONYI BORMÉRÉSI SZABÁLYZAT

A magyar szakirodalom a külföldön történő értékesítési lehetőségek kiaknázását célzó távol-sági kereskedelem témaköréhez képest lényegesen kisebb súlyt fektet a bor városon belüli felhasználásának, forgalmának a vizsgálatára. Mindazonáltal ezen kérdéskör számos olyan társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténeti vonatkozással bír, amelyeknek a pontosabb feltárása jelentős mértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a XV–XVI. századi városok életéről, a polgárok mindennapjairól az eddignél árnyaltabb képet kaphassunk. Tehát érdemes megvizsgálunk, hogy vajon mi lett a sorsa a várost övező Kis-Kárpátok lejtőin termett szőlőkből készített bor azon részének, amely nem került kivitelre. Nos, nyilvánvaló, hogy egy kisebb mennyiséget maguk a termelők, illetve azok szűkebb családi körének tagjai fogyasztottak el. Amint azt a tanulmány bevezető részében azonban már láthattuk, a korabeli bortermelés első-sorban nem a saját fogyasztás kielégítését szolgálta. Meg kellett tehát oldani a kis tételekben történő értékesítést.

Korábban már szó esett róla, hogy Pozsonyban valószínűleg már a XIII. század második felétől bevált gyakorlat volt, hogy a megtermelt bort a szőlősgazdák saját házukban mérték a lakosság számára. Az 1291-es királyi privilégium ide vonatkozó része ezt az eljárást tulajdonképpen jogi szempontból is jóváhagyta. A bor kimérése többféle módon is végbemehetett. Az első és leginkább kézenfekvő megoldás az volt, hogy a bortermelő családtagjai segítségével kínálta eladásra árúját. Ez nyilvánvalóan csak olyan szőlősgazdánál volt kivitelezhető, akik csak egy szőlő vagy egy töredékpárcella felett rendelkeztek, s így nem kellett nagyobb mennyiség értékesítéséről gondoskodniuk. Ugyanakkor megvolt az előnye is ennek a módszernek, hiszen könnyen belátható, hogy a közvetlen rokonságon belül sokkal kevesebb volt az esélye a pénzbeli vagy jogi természetű viták felmerülésének, illetve nyilván nem kellett akkora költségekkel számolni, mint egy hivatásos *Leitgeber* felfogadásakor. Ezekben az esetekben a bor árusítására valószínűleg a házaknak az utca frontja felé néző boltívei, illetve az oldalukban kialakított ülőfülkék³⁵ vagy az udvar szolgáltak, rosszabb időjárás esetén esetleg valamelyik belső helyiség.

Amíg azonban a kis- és a középtermelők egy része számára nem érte meg külön munkatér felvenni, illetve nem is tudták azt megfizetni, addig a vagyonosabb rétegnek több szőlőt is birtokló tagjai egyenesen rá voltak kényszerülve arra, hogy nagyobb mennyiségű borukat erre specializálódott képzett munkaerő segítségével értékesítsék. Az ebbe a csoportba tartozó tehetősebb gazdapolgárok, nagykereskedők, kisebb részben vagyonosabb kézművesek tehát ún. *Leitgebereket* fogadtak föl, akik a későbbiekben még részletesen tárgyalt munkakörülmények és pontosan megszabott bérezési feltételek mellett gondoskodtak arról, hogy a tulajdonos által rájuk bízott bort a lehető legnagyobb haszonnal eladják. Ezt – a városon kívülre irányuló kereskedelmi mennyiséghez képest – kis tételekben történő értékesítést a korabeli szóhasználatban „in Kleinem” vagy másként „unter dem Busch” (lat.: „educillatio vini”) kifejezésekkel illették.³⁶

A magánszemélyek mellett maga a város is mért bort. Már a XV. század közepén is az egyik legjelentősebb városi bevételforrást a bor jelentette. Az 1439/40-es évi számadások szerint például a bevételek 50%-a származott a borból.³⁷ Egészen a XVI. század első harmadáig nem tettek különbséget a magánszemélyek, illetve a jogi személyek ilyen jellegű tevékenysége között. A magisztrátus azonban ebben az időszakban újabb jelentős szőlőbirtokok-

35 Holl: 1989. 1–2. sz. 52–76. p.; 55. p. és 59. p.

36 Kalesny: 1993. 190. p.

37 Ballai: 1927. 80. p.

hoz jutott, így biztosítani akarta a maga számára a megnövekedett mennyiségű bornak magas haszonnal történő eladását. Ennek érdekében 1532-ben született egy városi statútum, amelynek értelmében az év bizonyos napjain csak és kizárólag a város volt jogosult bor mérésére. Ezen rendelet bevezetésével jött létre az ún. *ius bannum*, amely tulajdonképpen a bornak a megjelölt időpontokban magánházakban történő értékesítését tiltotta.³⁸ Habár a XV. század végének időszakából még nem tudunk hasonló, a bormérés területén a város részleges monopolhelyzetének kialakítását célzó intézkedésekről, azt ebből a rendeletből is láthatjuk, hogy a magisztrátus igyekezett minél szélesebb körű szabályozó és/vagy ellenőrző tényezőként fellépni a gazdasági élet fent említett igen jelentős szférájában.

Ennek a szándéknak egyik kiváló példája az 1497-es bormérés statútum. A dokumentum jelenleg a Pozsony Városi Levéltár állományában „*a Gotsleichnamszech gazdasági kimutatásai*” címmel jelölt iratcsoporton belül található.³⁹ A szabályzat címe („*Der leitgeben und weintrag[e]r gerechtichkait[,] wie und zu welcher zeit man leitgeben sol*”) némi félreértésre adhat okot. A szöveg teljes ismerete nélkül ugyanis ebből a tömör megfogalmazásból könnyen arra lehetne következtetni, hogy a városi rendelkezés kizárólag a bor eladásának jogi és időbeni korlátait érinti. Látni fogjuk azonban, hogy a forrás nemcsak a szűken vett agrár- vagy bortörténet, esetleg a gazdaságtörténet területéhez szolgálhat adalékkal, hanem egyes pontjaiból sokkal szélesebb spektrumú kérdéskörökhöz is találhatunk igen hasznos információkat. Így előzetesen kiemelhető a szabályzatnak néhány, a mentalitástörténet számára igen érdekes végzése. Nevezetesen a tárgyalt forrás jelentős segítséget nyújthat például abban, hogy finomítsunk olyan társadalmi rétegek mindennapjairól, munkakörülményeiről alkotott képünkön, amelyek a korabeli városi adminisztráció irataiban csak elvéve említettek meg. Itt elsősorban a *Leitgeberek*, illetve az ő kisegítő személyzetüket adó legalsó rétegek képviselőire kell gondolnunk.

Ami a statútum formai felépítését illeti, tizenkét hosszabb-rövidebb szakaszra tagolódik. Ezek mindegyike látszólag különálló végzést tartalmaz, ha azonban részletesebb vizsgálat alá vetjük azokat, akkor hamar kiderül, hogy a tizenkét pontot tartalmi szempontból hét nagyobb egységre oszthatjuk, aszerint, hogy az egymást követő végzések a borkimérés körülményeinek milyen jellegű szabályozását foglalják magukban. Ezek a nagyobb tartalmi egységek változatosan a következő módon foglalhatók össze:

38 A tilalmi idő (Bannzeit) betartására a tanács egy új tisztséget hozott létre. Az ún. „Bannmeister” feladata ellátásához igénybe vehette a város által alkalmazott rendfenntartókat, akiknek jogában állt gyanú felmerülése esetén bármely bortermelő polgárnál ellenőrizni, hogy az nem vét-e a bormérési tilalom ellen. (*Kalesny*: 1993. 190–191. p.) Sajnos a szerző nem jelöli meg, hogy milyen forrásra alapozza az említett információk közlését.

39 Archiv Mesta Bratislava 3 a I fol 44b–45a. Ezen állagon belül több más olyan dokumentum is előfordul, amelyek nagy valószínűséggel nem a Krisztus Teste céh adminisztrációjának a részeként születtek. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon hogyan került egy városi statútum az említett céh vagy helyesebben inkább kegyes társaság iratai közé. A Krisztus Teste Társaság vezető pozícióit betöltő személyek szinte kivétel nélkül az előkelő polgárok köréből kerültek ki. Amint az köztudott, ugyaneből a rétegből tevődött össze a legfelsőbb városi vezetés is. Az összefonódások ismeretében elképzelhető, hogy a statútumot aláírt magas rangú városi tisztviselők között volt olyan is, aki a kegyes társaságban is magas pozíciót töltött be, s esetleg ennek a tisztviselőnek a személyes iratai között maradt fenn a dokumentum, amelyet később aztán az illetőnek a társaságban vitt tisztsége alapján soroltak az említett iratcsoportba. Az összefonódásokhoz ld. *Kubinyi András*: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 341–352. p.; 342. p., 349. p.

1–2. végzés: az első két pont főként a bor értékesítésének formai feltételeit szabályozza. A napszakok időbeni korlátai mellett a borkimérés külsőségeiben megnyilvánuló követelményeit rögzíti.

3. végzés: ez a hosszabb bekezdés önmagában is különálló tartalmi egységként fogható föl. Az évnek azon részeit sorolja föl, amely időszakokban tilos a bor árusítása.

4–6; 10. végzés: a következő négy szakasz leginkább a megbízó és a *Leitgeber* közötti viszonyra vonatkozólag tartalmaz rendelkezéseket.

7–8. végzés: ez a tartalmi egység azt foglalja össze, hogy a *Leitgebernek* és az általa felvett *Weinträgereknek* hogyan kell bánniuk, illetve mit nem szabad tenniük a szőlősgazda borával.

9. végzés: a harmadikhoz hasonlóan itt is egy önálló tartalmi egységről beszélhetünk, amely azt foglalja magában, hogy a *Leitgebernek* milyen, a megfelelő módon hitelesített mérések szerint kell munkáját végeznie.

11. végzés: terjedelme ellenére önmagában is nagy jelentőséggel bír, amennyiben a bormérésben alkalmazott személyeket eltiltja saját boruk árusításától.

12. végzés: ugyancsak kiemelkedő fontosságú, mivel a felvett *Leitgeber*ek és *Weinträger*ek bérezését tartalmazza.

A nagy vonalakban vázolt tizenkét végzés után található még egy hosszabb különálló rész is, amely az irat keltét, illetve a jelenlévő személyek felsorolását foglalja magában.

Természetesen csak akkor nyerhetünk valóban pontos képet a bormérés pozsonyi szabályozásáról, ha az iménti sematikus vázlat után pontról pontra haladva is elemezzük a kérdéses forrást.

Az első végzés kimondja, hogy ha valaki bort akar mérni, akkor annak azt a háza előtt jeleznie kell, ami pedig ennek a tevékenységnek az időbeni korlátait illeti, csak az első („so man das preymglockl lewt”) és az utolsó harangszó („so man verleut hat denselbigen tag”)⁴⁰ közötti időszakban engedélyezik a borkimérés módjában történő eladását. Előbbi a Szent Márton-dóm tornyában, utóbbi a ferencesek templomából csendült fel. Itt még nem különül el azoknak az esete, akik maguk mérik esetleg csalátagjaik segítségével borukat, azoknak a tehetősebb polgároknak az esetétől, akik már további munkaerő felvételével igyekeznek nagyobb mennyiségű árujuk értékesítését megoldani. Az utóbbiaknál nyilvánvaló, hogy azon ház alatt, ahol a tényleges kimérés folyt, egyaránt érthetjük a bor tulajdonosának az ingatlanát vagy egy nyilvános borkimérést is (általános megnevezése lehet *offenes Leithaus* vagy *offenes Schenkhaus*), ahova a szőlősgazda elvitte készleteit.

Az első szakasz második része arról tesz említést, hogy amennyiben a kimérés befejeztével az esti órákban már nem tartózkodik senki (ez alatt nyilván vendéget kell értenünk) a csapszékben („Im Zapffen”), úgy felnyithatnak még egy bort, de csak a bíró vagy a polgármester engedélyével. Ezen túl viszont többet nem. Ennek a rendelkezésnek az értelmét abban láthatjuk, hogy a közrend és a közérköcs felett szigorúan örökös magisztrátus minden eszközzel el akarta kerülni, hogy a város nyugalalmát esetleg éjszakai részegeskedők zavarják föl. Ennek pedig azzal akarták elejét venni, hogy a bormérésnek hivatalosan megszabott időkeretén túl a fent vázolt módon még a saját fogyasztását is igyekeztek korlátozni. Persze naiv elképzelés lenne azt gondolni, hogy a tanácsnak sikerült teljes mértékben megakadályozni a túlzott borfogyasztás következtében kialakuló rendbontást. Ilyen esetre találatunk példát az *Actionale Protocollum* második kötetében. Ebből kiderül, hogy az 1539-es évben egy adósági ügy miatt csúnya összetűzés zajlott le egy kézműves és két szolga között, amely tettelegességig fajult. Mindennek helyszíne pedig egy nyilvános borkimérés („Inn aim öffnen

40 A szövegből vett idézeteknél a betűhív átirást követem.

leithaus”) volt. A csapszék helyéről csak annyit tudunk, hogy az ún. zsidó fürdő mellett lehetett vagy esetleg annak része volt („*Inn Judem pad*”). A statútum első végzése azzal zárul, hogy a fent vázolt rendelkezés minden borkimérésre vonatkozik, legyen az a városfalon belül vagy azon kívül („*sey in der Stat oder vor der stat*”).⁴¹ Arról sajnos nem tesz említést, hogy volt-e bármiféle különbség a városon belüli, illetve az elővárosban zajló tevékenység között. Az említett verekedéssel kapcsolatban számos szemtanút kihallgattak, ezeknek a jegyzőkönyvei több érdekes információt is tartalmaznak. Legelőször megtudhatjuk, hogy a kérdéses borkimérésben egy udvaron folyt az árusítás és a fogyasztás is, továbbá a megszólaltatottak és a szereplők társadalmi helyzetéből könnyen leszűrhető, hogy ebbe a borkimérésbe jórészt kézművesek és halászok jártak. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy a város egyes társadalmi rétegei a szabadidejüket is a munkaszervezet által kialakított körben töltötték.⁴² A rendezési tárgyakról (pl. kannákról) is nyerhetünk némi információt, mivel az összetűzés során ezeket is felhasználták egymás ellen a verekedők.

Láttuk tehát, hogy a bormérésre a ház előtt lehetett felhívni a polgárok figyelmét. A szabályzat ezzel kapcsolatban részletesebben rendelkezik. Nemcsak egyszerűen a bormérés tényét kellett a városiak tudomására hozni, hanem egyúttal azt is meg kellett jelölni, hogy milyen fajtájú és milyen idős bort lehet az adott borkimérésben kapni. Eszerint a kétéves bort („*Zwifirdigen*”) egy vágott cégér („*ain Zaiger mit schaiten*”) és egy szalmafonat jelezte (elképzeltethető, hogy innen ered a fejezet elején említett „*unter dem Busch*” kifejezés is: *das Büschel* – csomó, nyaláb), az egyéves bornak („*viridigen*”) a magában kitett cégér felelt meg, a leginkább keresett újbort („*hewrigen*”) pedig a zöld cégérral („*ainem grunen Zaiger*”) ellátott csapszékben találhatták meg a szomjazó pozsonyiak. A mai közizzléssel ellentétben a középkor embere a fiatal borokat fogyasztotta a legszívesebben, ezek között is az volt a legkeresettebb, amelyet nem sokkal a szüret után kínáltak eladásra. Erre többféle magyarázatot is találhatunk. A kereskedelem témakörénél már érintettük, hogy a korabeli viszonyok között nagyon nehezen tudták elartani a borokat, így azok hamar megecetesedtek, megpimpósodtak. Az egyéves bornak már esett az értéke, kivéve, ha a rossz termés miatt nem állt rendelkezésre megfelelő minőségű újbort. A többéves bort pedig egyszerűen „fáradt bornak” („*er altelt*”) nevezték. Csak a XVII. század második felétől kezd egyre gyakoribbá válni, hogy a szőlősgazdák több évre visszamenőleg is elraktároznak borokat, de nem a minőségjavítás céljából, hanem azért, hogy a felhalmozott készletek által csökkentsék a változó időjárásnak való kiszolgáltatottságot. Ettől az időszaktól kezdve válnak népszerűbbé az idősebb borok az újborttal szemben.⁴³ Nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről sem, hogy az újbort még nem volt olyan erős, mint „idősebb társai”, így az előbbiből többet lehetett inni a mindennapi fogyasztás keretében.

A második pont arra is kitér, hogy a fent leírt módon kell eljárni vörös borok árusítása esetén is, azzal a különbséggel, hogy meg kell jelölni azt is, hogy az adott helyen vöröset mérnek.⁴⁴ Tehát az egyes cégértípusok tárgyalásánál magától értetődően fehér borokra gondoltak. A rendelkezésnek ez a része is rávilágít arra, hogy a pozsonyi szőlőnedük között a fehér borok vol-

41 AMB 2 a 2 Actionale Protocollum fol 7b.

42 Vö. *Michael Mitterauer*: Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Alfred Haverkamp* (szerk): Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt. Städteforschung A 18 Köln 1984. 1–36. p.

43 Vö. *Landsteiner*: 1996. 38. p.; *Sandgruber*: 1996. 3–4. p.

44 Hasonló példát említhetünk az újkori Sopronból, ahol is a ház bejárata fölé egy fenyőágakból készült henger alakú cégért függesztettek ki, amelyen a fehér vászoncsík a fehér, a vörös pedig a vörös bort jelentette. Ismerünk példát a XVII. századi Lengyelországból is a bor minőségének a megjelölésére. Itt fenyőággal jelezték a finomabb magyar borokat, szalmacsutakkal pedig a silányabb, Morvaországból bezott bort.

taak túlsúlyban.⁴⁵ Bár a szabályzat nem tér ki ennél részletesebben az egyes fajtákra, a korabeli borivási szokások megismeréséhez nagyban hozzájárul, ha alaposabban megvizsgáljuk, hogy milyen jellegű borokat fogyasztott leginkább a pozsonyi polgár késő középkor és a kora újkor időszakában. Az európai szőlőtermő területeken minél északabbra haladunk, annál nagyobb arányban találunk fanyar, savanykásabb borokat. Ez alól a tendencia alól bizonyos mértékben kivételt képeztek a Kis-Kárpátok térségében termelt italok. A kedvező mikroklímátikus viszonyoknak és a jó minőségű talajnak köszönhetően az itteni szőlőknek magasabb volt a cukortartalmuk, mint a hasonló szélességi fokon fekvő közép-európai területek szőlőinek. Valószínűleg éppen az ebből következő magas minőségi mutatók miatt volt olyan kelendő a Pozsony környéki muskotályos, tramini, zöld szilváni vagy zöld veltelini. Habár tudjuk, hogy a legjobb minőségű termékeket elsősorban külföldön próbálták eladni, azt azonban mégsem feltételezhetjük, hogy a városon belül kimérésre került borok mind gyengébb vagy netán silány minőségűek voltak, hiszen akkor egyszerűen nem lettek volna eladhatók. A „köznap” borok mellett már a XV. század elején is forgalomban voltak és nagy népszerűségnek örvendtek az ürmös és az ún. „pigmentum borok”. Utóbbiak elkészítése annyiban tért el a megszokott eljárásoktól, hogy az erjedési folyamat során különféle fűszereket, így gyömbért, szegfűszeget, fahéjat vagy éppen mézet keverték a musthoz, esetleg mazsolával vagy ábrával ízesítették. Az így nyert nedű az erjedés után teljesen új, sokkal karakteresebb ízt kapott. Ilyen különlegességnek számított még az aszúbor is, amely a késői szüretnek eredményeként jött létre.⁴⁶ E rövid áttekintésből is láthatjuk tehát, hogy milyen sokszínű választék állt a pozsonyiak rendelkezésére. Mindazonáltal magától értetődő módon a tanács megelégedett az áruba bocsátott bor fajtájának a sematikus jelölésével.⁴⁷

A középkori polgárság számára a városon belül nemcsak az alkoholfogyasztás helye volt meghatározott, hanem a borivás ideje is. A harmadik végzés az évnek azon napjait jelöli meg, amelyeken tilos a bor árusítása. Eszerint pedig nem lehetett bort mérni az Úr napján, a tizenkét apostol bármelyikének a napján („an [...] Zwolfpoten tagen”), Miasszonyunk napján, húsvétkor, pünkösd idején, karácsony és újév napján, továbbá minden olyan ünnepnapon, amelyen egyházi tiltás mondatott ki ilyen jellegű tevékenységre („an [...] panfeyrtagen”). A végzés további rendelkezésében is egyértelműen megmutatkozik az a késő középkori és a kora újkori városi életben általánosan érvényesülő tendencia, mely szerint a városi magisztrátus adminisztratív feladatainak ellátása mellett igyekezett a polgárok mindennapi élete felett is minél nagyobb befolyást gyakorolni. A szabályzat tárgyalt részének második szakasza ugyanis a fent említett kiemelt jelentőségű napokon nemcsak a bonnérók nyilvános tevékenységét tiltja, hanem egyúttal kimondja azt is, hogy a polgárok otthonaikban sem fogyaszthatnak bort, csak miután a Szt. Márton-templomban lezajlott az Úrfelmutatás („wandlung”). Az utóbbi tiltás alól kivételt képeznek a terhes anyák („kindlpoterin”), a betegek, az ágybanfekvők („petrisen”) és az útrakész idegenek.⁴⁸ Ez a kivé-

45 A vörösborkultúra csak a XVI. század második felében és a XVII. században terjedt el nagyobb mértékben délszláv hatásra, s leginkább az ország középső területén volt csak jellemző. Kisebb régiókban, így például Pozsony és Sopron környékén azonban már a korábbi időszakokban is jellemző volt, a német polgárság által meghonosított, fejlett szőlőtermelő-kultúrájának köszönhetően. *Andrásfalvy Bertalan*: A vörösbőr Magyarországon. In: Néprajzi Értesítő. Bp., 1957. 49–69. p.; 54–61. p.

46 A pozsonyi aszúbor egészen a XIX. századig megőrizte jó hírnevét, amikor is az éppen hódító útjára induló tokaji kiszorította a piacról.

47 Vö. *Kalesny*: 1993.

48 Utóbbi kifejezés a szövegben a következő formában jelenik meg: *wegfertigen frombden lewten*. Amennyiben a *frombden* szót Kolozsvári–Óvári értelmezésével szemben nem idegennek, hanem jámbornak, istenfélőnek fordítjuk, akkor a kifejezés úgy is értelmezhető, hogy az adott napokon az említettek mellett a haldoklóknak (a halálra felkészült istenfélőknek) is szabad volt bort adni.

telezés jól mutatja, hogy a kornak a környezetével a mainál sokkal szorosabb egységben élő embere mennyire tisztában volt a bornak a legyengült szervezetre gyakorolt jótékony hatásával.⁴⁹ A polgárságnak önmagáról alkotott, a visszafogott vallásos erkölcsiséget oly sokszor hangsúlyozó képébe némileg nehezen illeszthető bele, hogy az említett napokon a nagymise után már nemcsak az otthoni fogyasztás volt megengedett, hanem a borkimérések is kitehették cégereiket, s folytatódhatott a bor árusítása.⁵⁰ Ami a város mint szőlőtulajdonos és az egyéni termelők viszonyát illeti, itt még nyomát sem látjuk olyan korlátozásnak, amely előbbi számára biztosítana előnyöket. Gyökeresen megváltozott a helyzet a fejezet elején említett 1532-es városi statútum kibocsátása után. Ez kimondta, hogy magánszemélyek számára a farsang és a húsvét közötti időszakban, továbbá Szt. Bertalan, Szt. Márton és karácsony napján, valamint pünkösdkor és Keresztelő Szt. János ünnepén tilos a bor árusítása.

Amint azt a statútum tartalmi egységeinek sematikus vázolásánál már jeleztük, a negyedik, az ötödik, a hatodik és a tizedik pont tartalmi szempontból egy csoportba sorolható. Ez a négy végzés túlnyomórészt a *Leitgeber* és annak megbízója közötti viszony szabályozásával foglalkozik. A negyedik pont kimondja, hogy abban az esetben, ha egy *Leitgeber*t valaki borának értékesítésére kér fel, az előbbi köteles eleget tenni a kérésnek. A szöveg hangsúlyozza: mindegy, hogy a felkérő személy nő vagy férfi, gazdag vagy szegény, a *Leitgeber*nek minden esetben az említett módon kell cselekednie. E két kitétel által is érzékelhető, hogy a város vezetése igyekezett folyamatosan kihangsúlyozni a polgárjoggal bíró személyeknek a nemtől vagy vagyoni helyzetétől független egyenlőségét. Amennyiben a *Leitgeber* már elígérkezett valaki másnak a szolgálatába, akkor meg kellett azt a személyt neveznie. Ha azonban kiderült, hogy a felkérés visszautasítására nincs ehhez hasonló alapos oka és valójában csak kifogást keres, akkor büntetésben kellett részesíteni. A büntetés természetéről vagy mértékéről nem esik szó.

A szabályzat említett részei egyaránt gondoskodnak mindkét fél védelméről. Ennek értelmében az ötödik végzés kimondja, hogy amennyiben egy szőlősgazda átadja borát kimérésre, aztán mégis visszavonja szándékát azzal az indokkal, hogy azon a napon még nem akarja árusíttatni borát, akkor a *Leitgeber*nek várnia kell a következő napig. Ha azonban a bor tulajdonosa a következő napon sem hajlandó az engedélyét újra megadni, akkor a borkimérő vonakodó megbízójának az értesítésével felajánlhatja más szőlősgazdának a szolgálatait. Mindazonáltal jogában áll kitarítani az első megbízó mellett is, viszont fontos, hogy erre az adott körülmények között nem kötelezhető. A másik fél védelméről a tizedik pont gondoskodik, mégpedig oly módon, hogy a *Leitgeber* nem állhat más szőlősgazda szolgálatába mindaddig, amíg a rábízott teljes készletet el nem adja. Ugyanakkor egy gazdapolgár sem fogadhat fel olyan *Leitgeber*t, akiről tudja, hogy már más szolgálatában áll. Ez a két végzés hathatós védelmet jelent mindkét félnek. A megbízók számára azért, mert így – főleg a kisebb tulajdonosoknak – nem kell amiatt aggódniuk, hogy a felfogadott személyt elcsábítják egy kedvezőbb ajánlattal, még mielőtt az gondoskodott volna az összes rábízott bor értékesítéséről, az utóbbi számára pedig azért, mert így nincs kiszolgáltatva a bortermelő esetleg változó igényeinek, szándékainak.

A fent említett tartalmi egység utolsó része (hatodik végzés) már nemcsak a megbízó és a megbízott viszonyát tárgyalja, hanem már magát a borkimérés tényleges folyamatát is érinti.

49 Ilyen hatásként értékelhetjük pl. a vérképzés serkentését, amely elsősorban a magas ásványianyagtartalomnak köszönhető.

50 A statútum nem helyez kilátásba büntetést arra az esetre, ha valaki megszegné az említett tiltó rendelkezést. Ismerünk viszont alsó-ausztriai példát, amely egy schilling pénzbírsággal vagy testi fenyítéssel szankcionálja az istentisztelet idején vagy más tiltott időszakban történő alkoholfogyasztást. *Landsteiner*: 1985. 222–223. A szerző egy 1534-es kremsi szőlőhegyi szabályzat végzésére hivatkozik.

Nevezetesen kimondja, hogy a *Leitgebernek* a szőlősgazda tudta és beleegyezése nélkül senkinek sem szabad hitelben italt mérnie („*Es sol ain leitgeb [...] nymant borgen*”). Amennyiben mégis ezt teszi, akkor a hitel vissza nem fizetése esetén a kárt meg kell térítenie megbízójának. Itt szerepel még egy kitétel, amely már kizárólag a bormérésre vonatkozik, eszerint a *Leitgeber* nem adhat „tisztéleti”, azaz ingyen italt („*ere trunk*”) bárkinek, főleg nem „rossz” embereknek („*nit yderman und schlechten leuten*”), hanem csak tisztességes és tekintélyes személyeknek, s mindezt csakis a szőlősgazda vagy a megbízó tudtával. Sajnos a szövegből arról nem kapunk információt, hogy a *Leitgeber* vagy akár megbízója vajon milyen ismérvek alapján különböztette meg a tisztességes polgárokat a rossz „elemektől”, minden bizonnyal ilyen rossz hírnévre tehetett szert az, aki valamiért korábban már volt büntetve. Mint azt a még az első pont kapcsán említett kocsmai verekedésnél is láthattuk, a vendégek erkölcsi alapon történő megítélése sajnos nem mindig bizonyult eredményesnek, s néha a *Leitgeber* minden bizonnyal nagy igyekezete ellenére sem sikerült kiszűrni, hogy az egyébként tisztas életű polgárok ittas állapotban rendbontást kövessenek el. Mindazonáltal a *Leitgebernek* az volt az elsődleges érdeke, hogy a rábizott készleten minél hamarabb túladjon, illetve ha ez nem is sikerül, minél nagyobb mennyiséget értékesítsen belőle. Ennek érdekében természetesen mindent meg kellett tennie azért, hogy a vendégeknek akár a borfogyasztáson túli igényeit is kielégítse. Amellett, hogy gondoskodott padok és asztalok felállításáról, általánosan megszokott volt, hogy a *Leitgeber* által felvett segédszemélyzet a borok mellé ételt is felszolgált, sőt sokszor mutatványosok felfogadásával is megpróbálták növelni a forgalmat.⁵¹

A státútum hetedik szakasza több kérdéskört is érint egyszerre. Legelőször is kimondja, hogy a *Leitgeber* a nappali órákban feleségével vagy háznépének tagjaival küldhet haza bort, illetve este ő maga is hazavihet kb. 0,85 liternek megfelelő („*ain halbe wein*”)⁵² mennyiségűt. Ezt a bérezés minimális kiegészítésének is tekinthetjük. Érdekes analógiaként megemlíthető, hogy a korabeli tiroli városokban a tehetősebb polgárok házában alkalmazott szolgáltszemélyzetnek jogában állt napi egy-két liter bort meginni a család készletéből. Egy pozsonyi *Leitgeber* az említett engedményeken túl a szabályzat értelmében a pultnál, ahol a bort mérte, annyit fogyasztott, amennyit a kedve tartotta. Ezt persze nemigen lehet úgy értelmezni, hogy a *Leitgeber*ek nyaklól nélkül vedelték volna a nemes nedűt, hiszen könnyen belátható, hogy azzal egyedül csak maguknak, illetve az üzletnek ártottak volna. Itt találunk rendelkezést arról is, hogy utóbbiak felvehettek korcsolyást („*Weinträger*”) kisegítő személyzetként. Arra azonban figyelni kellett, hogy ezek a személyek nem ihattak a megbízó borából, akár csak a legkisebb mértékben is megkárosítva ezzel a szőlősgazdát. Ha mégis azon kapták őket, hogy fogyasztottak a kimérésre szánt italból vagy netán loptak belőle, az kemény büntetést vont maga után, ugyanis az illetőt nyilvános megszégyenítés keretében pellengéren kellett megvesszőzni. Utóbbi a Brotmarkton (a XVI. században Fischmarkt, ma a Ferenciek tere) volt felállítva a nyilvános kút mellett. A rövidebb nyolcadik szakasz megtiltja a *Leitgeber*eknek, hogy a rájuk bízott borból titokban pálinkát készítsenek. Ezek szerint nyilván komoly haszonnal járt már ekkor is az égetett szesz árusítása. Amennyiben mégis bebizonyosodna, hogy ilyesmire sor került, akkor a megbízó azonnal felmondhatja szerződést. Bár további

51 Richard Perger a hasonló munkát végző bécsi Weinmeisterek tevékenységét az angol „catering” kifejezéssel jellemzi. *Perger*: 1996. 214. p. Ennek tekintetében mind a bécsi Weinmeistereket, mind a pozsonyi Leitbereket egy kissé merész megfogalmazásban modern kifejezéssel egyfajta „vendéglátóipari menedzserként” is értelmezhetnénk.

52 A Halbe átszámítása kapcsán vö.: *Harald Prickler*: Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen, in: *Zeitschrift für Ostforschung* 14(1965) 294–320; 495–529; 731–754. p.; 314. p.

szankciókról nem szól a szöveg, mégis el lehet képzelni, hogy egy ilyen eset milyen presztízsveszteséggel járhatott egy *Leitgeber* számára.

Fentebb már láthattuk, hogy a statútum részletesen szabályozta a szőlősgazda és a *Leitgeber* viszonyát. A borkimérésben azonban részt vett még egy fontos szereplő, mégpedig a vevő. Természetesen az ő védelméről is gondoskodni kellett az esetleges túlkapások ellen. Ennek megfelelően a kilencedik pont kimondja, hogy a *Leitgeberek* csak a bíró által hitelesített városi mértékek („*die gehaymbt wirdt bey ainem Statrichter*”) szerint mérhetik a bort. Mindez azáltal lett megerősítve, hogy a színtezőeszközbe beleégették a város címerét („*darauf dan daselbst das Statmarck auf geprent wirdt*”). Itt négyféle űrmértéket sorolnak fel: *angster*, *bint* (azaz pint), *halbe* (ti. halbe pint), *seidl*. Ortway a következő magyar megfelelőit adja meg ezeknek: *korsó*, *pint*, *icce és meszely*. Számításai szerint a korsó (*angster*) volt a legkisebb, fél meszelynek felelt meg. A pint két iccényi vagy négy meszelynyi mennyiséget foglalt magában, míg az icce (*halbe*) két meszellyel volt egyenlő.⁵³ A Harald Pricklernél található adatok alapján megállapítható, hogy egy pint a ma használatos mértékegységrendszerre átszámítva nagyjából 1,69–1,7 liternek felel meg.⁵⁴ Eszerint tehát a legkisebb kimérhető mennyiség, az *angster* valamivel több mint két dl-nyi mennyiséget (kb. 0,211 liter) tett ki. A fogyasztók védelme érdekében a statútum tárgyalat pontja kilátásba helyezte, hogy amennyiben valaki rossz vagy nem hitelesített mértékeket használ, azt büntetésben kell részesíteni. Külön kiemeli, hogy így kell eljárni abban az esetben is, ha a bort maga a tulajdonos (mind-egy, hogy férfi vagy nő) méri ki. Sajnos a büntetés jellegéről és mértékéről itt nem esik szó, de feltételezhető, hogy az ilyen csalási esetekben a pénzbeli vagy esetleg fizikai büntetés mellett megvonták a borkimérés jogát is az illetőtől.

A tizenegyedik szakasz talán a legrövidebb a végzések között, mindazonáltal nem becslhetjük le jelentőségét, mivel ez rendelkezik arról, hogy a *Leitgeberek* nem „ócsárolhatják” a többi kimérő által eladásra kínált árut, azaz szigorú büntetés terhe mellett tiltja a negatív reklámot, s ezzel is igyekszik megteremteni az egyenlő feltételeket. Mindez emlékeztet a céhes ipar szabályozására, ahol szintén erősen tiltották más portékájának a becsmérlését.

Az utolsó pont a *Leitgeberek* és a *Weinträger*ek bérezésével foglalkozik. Előjáróban kitér arra, hogy mindegy, hogy milyen idős bort mérnek, és az sem számít, hogy azt vásár ideje alatt vagy azon kívül teszik. A rendelkezés szerint egy fudernyi eladott mennyiség után a *Leitgeber* hetvenöt dénárt kellett, hogy kapjon, egy fél fuder után pedig negyvenet (nem pedig 37-et vagy 37,5-t!). A fuder mellett még a dreiling szerepel a Pozsonyban általánosan használt mértékegységek közül. Ilyen mennyiség után hatvan dénár ütötte a kimérő markát. Amennyiben egy fél dreilinggal sikerült eladnia, akkor harminc dénárt kapott. Ami a *Weinträger*eket illeti, ők mindig annak az összegnek a felét kapták, mint amennyivel a *Leitgebereket* kifizették. Mindkét mértékegység német eredetű, s valószínűleg osztrák közvetítéssel került be a hazai gazdasági életbe. A fudert alkalmazták gabona esetében is, azonban leginkább bormértékként funkcionált. Egyetérthetünk Bogdán István azon kritikájával, miszerint a fudernek és a dreilingnak Harald Pricklernél szereplő azonosítása helytelen, hiszen amennyiben a két mértékegység ugyanazt a mennyiséget jelölte volna, úgy értelmetlen lett volna megkülönböztetni őket a *Leitgeberek* bérezésénél és főleg nem ilyen nagy különbséggel.⁵⁵

53 *Ortway Tivadar*: Pozsony város története. II/2. Pozsony 1898. 455–456. p. Többek között Michnayra is hivatkozik.

54 *Prickler*: 1965. 314. p.

55 Vö. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991. 176. p. *Prickler* azzal érvel, hogy mindkét mennyiség szállításához háromlovas kocsit, ternarius kellett. *Bogdán* szerint ez az azonosítás azért hibás, mert a forrásokban a ternarius szót csak a dreilingre alkal-

Bogdán a pozsonyi fuder átszámításánál a következő értéket adja meg: 1 pozsonyi fuder = 30 pozsonyi akó = 1611,60 l (a XVI. század közepéig). Az általa hitelesnek ítélt mennyiség a pozsonyi akónál 54,13 l.⁵⁶ Amennyiben viszont a pozsonyi akót (másként Eimer, urna, cseber, veder stb.) a Pricklernél szereplő 54,36 l-nek vesszük, akkor a fuderre 1630,8 liternyi mennyiséget kapunk. Amint az a tizenkettedik pont rendelkezéseiből is látható volt, a korabeli Pozsonyban használatos volt a fél fuder is (805,5–815,4 l).

A fuder és dreiling is inkább az ország nyugati vidékein, elsősorban Pozsony és Sopron környékén volt forgalomban. Egy pozsonyi dreiling alatt Bogdán szerint egészen a XVI. század közepéig 20 akónak megfelelő mennyiséget értettek, a század második felétől már 24 akót tett ki egy dreiling.⁵⁷ Ha az előbbi adatot a fudernél megadott mennyiséghez viszonyítjuk, akkor azt kapjuk, hogy a kettő aránya 3:2. Ezzel szemben a szabályzat adatai szerint a *Leitgeber* kifizetésénél az egy fudernyi mennyiségért kapott pénz úgy aránylik az egy dreilingnyi bor után kapott összeghez, mint 5:4. Tehát feltételezhetjük, hogy a pozsonyiak már a XV. század utolsó éveiben is egy dreiling alatt 24 akónyi mennyiséget értettek (1074,4–1087,2 l). Amennyiben ezt az átváltást vesszük alapul, akkor a fuder és a dreiling aránya 5:4, tehát sokkal inkább összhangban van a státútumból nyert információkkal.

A korszak bortermelésére jellemző konjunkturális folyamatnak megfelelően az 1480-as évektől a XVI. század utolsó évtizedeiig terjedő időszakban a borárak folyamatos emelkedésének lehetünk tanúi. Landsteinernek a szomszédos alsó-ausztriai városok nyújtotta értékesítési lehetőségek alapján végzett számításai szerint a térség polgárai az 1480 és 1570 közötti száz évben egy akó (egy bécsi akó kb. 58 l) bor áráért 4–6 mázsa rozsot tudtak vásárolni. A bortermelők piaci pozícióit erősítette az is, hogy a gabonaárak 1480-tól egészen 1520-ig csökkenő tendenciát mutattak.⁵⁸ Ami a Pozsonyon belüli viszonyokat illeti, egy dreiling bor árából két, esetleg három jobb minőségű ruhát vagy szintén két-három ezüstkorsót lehetett venni. A szabályzat rendelkezéseit alapul véve a *Leitgeber* az eladott borból befolyt pénznek mintegy 20–25%-át kaphatta meg.⁵⁹ Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk ezen szakma képviselőinek a városi társadalmon belül vagyoni helyzetük alapján elfoglalt helyéről, tudnunk kellene, hogy átlagosan mennyi idő alatt sikerült eladni egy dreiling vagy egy fuder mennyiségű bort. Ilyen adatokkal sajnos nem rendelkezünk, érdemes azonban megemlíteni, hogy a város egy év alatt hozzávetőlegesen mennyi bort termelt meg. Kalesny számításai alapján az 1435-ös évben mintegy 15 355 hl-nyi bor termelt a Pozsony környéki szőlőkben.⁶⁰ Ez a mennyiség kb. 950 fudernek felel meg. Szende Katalin kiegészíti az előbbi szerző megállapítását azzal, hogy ehhez még hozzászámolhatjuk azoknak a közeli falvak környékén fekvő szőlőknek a hozamát is, amelyeket a pozsonyiak extraneusként birtokoltak. Továbbá feltételezhetjük, hogy a szőlővel beültetett területeknek a korszakra jellemző térhódítása következtében az 1490-es évekre tovább növekedhetett a megtermelt bor mennyisége.

Amint azt korábban említettük, a szabályzat konkrét rendelkezéseit egy rövidebb záró rész követi, amely a keltezésen kívül tartalmazza azon tisztviselők nevét, akik a státútum ki-

mazzák, míg a fudert a latin *carratum* (szekér), ritkábban a *plaustrum* (kocsi, szekér) kifejezéssel helyettesítik, amelyek jelentése megfelel a fuder magyar fordításának (szekér, kocsiromány). Ld. még: *Prickler*: 1965. 315. p. A dreiling jelentését a szerző itt úgy értelmezi, hogy három hordót (vas) raktak egy szekérre, ahol egy hordó tíz pozsonyi akó mennyiségének felel meg.

56 A pozsonyi akóhoz ld. *Bogdán*: 1991. 145. p. a pozsonyi fuderhez ld. i. m. 177. p.

57 *Bogdán*: 1991. 173. p.

58 *Landsteiner*: 1996. 26–27. p.; 49. p. 6. táblázat.

59 A korabeli borárakhoz ld.: *Szende Katalin*: „Ital vagy pénzpótlék?”..., Bp. 2004. (megjelenés alatt) 6. p.

60 *Kalesny*: 1993. 189. p.

adásának idején a belső tanács tagjai voltak. Petrus Kreutz bíró és Steffan Rieder polgármester mellett tehát szerepel még tíz esküdt tanácsos és a városi jegyző. Érdeemes röviden megvizsgálunk, hogy ezek a személyek milyen gyakran töltötték be vezető pozíciót a korszakban. Egy ilyen áttekintés során olyan eredményre jutunk, amely megerősíti azt az általános elképzelést, hogy a városok vezetését a polgároknak egy szűk, kiemelkedően jó vagyoni helyzetű és magas társadalmi státuszú csoportja tartotta a kezében. A felsorolt esküdtek közül csak ketten, Jacob Heuteur és Niclas Welsner nem viseltek soha bírói vagy polgármesteri tisztséget. Az 1483 és 1511 közötti 28 évben a város bírása huszonkét alkalommal az itt szereplő többi tíz jelentős személyiség közül került ki. Közülük is kiemelkedik Andre Holtzer, aki hét, az említett Kreutz, aki négy és Wolfgang Vorster, aki szintén négy éven át látta el a bírói hivatalt. Utóbbi 1519-től kezdve még három évig volt bíró. 1492 és 1516 között pedig tizenöt alkalommal választottak ebből a körből polgármestert. Peter Eisenreich kivételével mindenki több éven át volt ebben a magas tisztségben: Steffan Rieder 1495 és 1498 között, Vorster és Hans Lachenperger megszakításokkal 3-3 évig, Jacob Aigner pedig 1499-től öt évig. Megemlíthető még, hogy a statútum lejegyzése idején Cristoff Kuntzigkefler volt a városi jegyző, aki 1495 és 1503 között látta el ezt a feladatot.⁶¹ Az utóbbi tisztség ellátása már szélesebb körű jogi képzettséget követelt meg. A városi hierarchián belül éppen a kora újkor első évtizedeiben nőtt meg a jogi végzettségük szerepe. Elég csak arra gondolnunk, hogy a bírót, a polgármestert és az esküdteket évenként választották újra, és ha még a leggazdagabb polgárok között öröklődtek is ezek a tisztségek, egyhuzamban 3-4 évnél tovább senki sem látta el őket. A város jegyzője és a kamarai írnok viszont több éven át megszakítás nélkül a helyén maradt, ami nyilvánvalóan megnövelte ezen személyek befolyását, hiszen a városi bürokráciában leginkább ők jelentették a folytonosságot.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a késő középkor és a kora újkor fordulóján élt emberek mindennapi életében a bor kiemelt jelentőséggel bírt. Nemcsak a sokszor egyhangú ételek ízvilágának változatosabbá tételére szolgált, hanem fontos szerepet töltött be a vallásos gondolkodásban is. A polgárság emellett igyekezett kihasználni teauráló funkcióját, mintegy biztonsági tőkeforrásnak tekintve nemcsak a bort, hanem az ahhoz elválaszthatatlanul kötődő szőlőket is. Utóbbiak a szántókhoz képest sokkal jobb befektetési lehetőségeket kínáltak, szabadon eladhatók, feloszthatók és továbbörökíthetők voltak. Mivel a szőlőművelés munkaigényes volta miatt sokkal kevesebb kötöttség terhelte ezt az ingatlantípust, a tehetősebb városi lakosság szívesen fektette szőlőskertek vásárlásába a kereskedelemben vagy más területen megszerzett kisebb-nagyobb vagyonát.

Közismert, hogy a korabeli városok igyekeztek minél nagyobb befolyást gyakorolni a polgárok mindennapi életére, beleértve nemcsak a termelés, a gazdasági élet, hanem például a családi kapcsolatok, az erkölcsi felfogás stb. területét is. Ennek megfelelően a városi vezetés arra törekedett, hogy a szőlőtermesztés és bortermelés, illetve -értékesítés folyamatát is a lehető legapróbb részletekig szabályozza. Jó példát látunk erre a szőlőhegyi szabályzatok esetében, amely a szőlősgazdák vitás ügyeinek rendezése vagy a nagy szakértelmet követelő munkálatok megszervezése mellett sok más területet is érintett. Az említett gazdasági ág munkaszervezetének áttekintése során érdekes analógiákat találhatunk a szőlőkben időszakosan alkalmazott munkaerő helyzete és a borkimérés folyamatában *Leitgeberként* vagy *Weinträgerként* tevékenykedő személyek helyzete között. A kereskedelem esetében a városi tanácsnak főként olyan beavatkozása ismert, amelyekkel saját polgárait védte más városok kereskedői által támasztott versenytől. A pozsonyi bor értékesítése szempontjából Bécsnek a

61 *Ortvy Tivadar*: Pozsony város története III. Pozsony 1894. 383–386. p.; 396–399. p.

magyar bor bevitelére vonatkozó tiltó intézkedései például közvetve hatottak, amennyiben más piacot kellett találniuk a kereskedőknek.

Az 1497-es borkimérési statútum kiadása szervesen illeszkedik a városi vezetés imént vázolt törekvésébe. Ezáltal szabályozást nyert a bornak a városon belül történő értékesítése is. Az egyes rendelkezések elemzéséből azonban hamar kiderül, hogy a forrás részletes vizsgálata nem csak a borkimérés pusztá folyamatához szolgálhat fontos információkkal. Betekintést nyerhetünk többek között a polgárság borfogyasztási szokásaiba, illetve részben az azt befolyásoló valóságos gondolkodásba is. Viszonylag pontos képet alkothatunk a bornak a városon belüli árusításában részt vevő szereplők egymáshoz és az ebben az esetben vevőként megjelenő többi polgárhoz való viszonyáról, továbbá a kimérés során használt mértékegységekről is. Mindezen túl a forrás több fontos információt is tartalmaz a városnak a középső vagy az alsó rétegeiből kikerülő, az említett folyamatban alkalmazott lakosainak munkakörülményeiről. Ebből a rövid felsorolásból is kitűnik tehát, hogy a szabályzat nemcsak a korszakkal foglalkozó gazdaságtörténeti, hanem a társadalom- és mentalitástörténeti kutatás számára is fontos adaléku szolgálhat.

ATTILA TÓZSA RIGÓ

THE 1497 BRATISLAVA (POZSONY) WINE-VICTUALLER STATUTE

The regulation that stands in the focus of the study has hitherto been analyzed in three different studies. One was the work by Michnay and Lichner ("The statutes of the city Buda"), another the large-scale work of Sándor Kolozsvári and Kelemen Óvári ("The Collection of Hungarian legal statutes") and Károly Balla's work (Hungarian taverns and inns in the 13–18th centuries). Also, in one of his 1982 lectures Frantisek Kalesný mentioned the statute but did not enumerate all its provisions. Imre Holl paid even less attention to it, mentioning only the relationship of the taverns and their working force, the time and place of wine-measuring.

The re-reading of published sources can always be very fruitful. In the case of the 1497 Bratislava (Pozsony) statute it is especially true, since there was no overall analysis of the source before. It is important to emphasize that the analysis offers more than the understanding of wine-victualling: it provides a rare insight into the social and mental history of social groups that are otherwise mentioned only rarely in the administrative sources of the town. First of all, it is possible to study the lives and habits of the *Leitgebers* (wine-victuallers) and their subsidiaries, the middle and lower strata of society.

The particular sections of the statute dealt with the formal requirements of wine-selling (when, during the day it was possible to sell wine), the relationship of the seller and the consumer, with the different measuring units that were used in the process and the salaries of those employed.

The study also attempts to position wine-selling as a crucial station of a long process from wine-growing and wine-making to wine-consuming habits.

GUNST PÉTER

AZ 1920. ÉVI FÖLDREFORM – POLITIKAI NÉZŐPONTBÓL

Egy földreform *mindig politikai lépés*, gazdaságossági szempontokat a legtöbbször nem lehet érvényesíteni a megvalósítása során. Így volt ez 1920-ban Magyarországon is.

A kapitalizmus korszaka Európa keletén a földkérdés kiéleződését hozta magával. Nyugat-Európa országaiban az ipar fejlődése, a gazdaság gyors növekedése – az egyes országokban eltérő mértékben és ütemben – mind erőteljesebben szivta fel az agrárnépességet, s ez ott gyakorlatilag megszüntette a földkérdést. A mezőgazdasági lakosság az össznépességnek mind csökkenőbb részét tette ki, a földnélküli agrárproletár rétegek életszínvonala nyomon követte az ipari munkásságét, a szakadék nem volt közöttük nagy. A földosztás gondolata Nyugat-Európában a paraszti lakosság, az agrárproletáriátus s annak mozgalmi, pártjai körében ezért a kapitalizmus korában mindinkább elhalványodik. A parasztságot saját érdekei ezekben az országokban elsősorban az ipari tőkével, ha úgy tetszik a várossal állították szembe, az agrárproletáriátusnak pedig elsősorban *proletár* s nem agrár jellege volt.

Nem így volt Kelet-Európában. Itt a kapitalizmus fejlődése kezdettől fogva rendkívül lassan ment végbe. Nincs terünk itt ennek részleteivel s a Nyugat-Európától eltérő kelet-európai fejlődés gyökereivel foglalkozni; témánk szempontjából elég, ha csak arra utalunk, hogy az ipari fejlődés gyengébb mértéke és üteme, valamint eltérő jellege következtében ezen a területen a népesség növekedése olyan országokban zajlott le, amelyek lakosságának jelentős, olykor túlnyomó része, de mindenesetre több mint fele ilyen vagy olyan formában a mezőgazdaságból élt. Az iparfejlődés visszamaradottsága falun rekesztette a lakosság nagy részét, s részben a természetes szaporodás, részben a föld szokásos polarizálódása miatt annak mind nagyobb része nélkülözte az ilyen körülmények között leglényegesebb termelőeszközt, a földet, vagy rendelkezett olyan kis darabbal, amely megélhetését már nem biztosíthatta.

Nem oldotta meg ezt a feszülő problémát a jobbágyfelszabadítás sem. Nyugat-Európában a feudalizmus felszámolása vagy a parasztság és a tőkés osztály kezére juttatta a földet (Franciaország, Németország nyugati fele), vagy a tőkés üzemekké vált nagybirtokok kergették el parasztaikat (Anglia), s műveltették meg birtokaikat bérmunkásokkal. Kelet-Európában éppen a gazdasági fejlődés elmaradottsága, részben más iránya következtében e megoldások egyike sem következett be. A parasztok a jobbágyfelszabadítás révén ugyan minden kelet-európai országban saját földhöz jutottak. Ha helyenként meg is fosztották őket korábban használt földjeik egy (olykor nagy) részétől, de a kis terjedelmű parasztbirtokok milliói mellett hatalmas *latifundiumok* maradtak meg, s ezek keretében maradt a művelhető földterület jelentős, sokszor túlnyomó része. Az általános tökeszegénység körülményei között ezeket a nagybirtokokat nem lehetett csupán, sőt még elsősorban sem bérmunkásokkal műveltetni, a feudális munkaformák számos változata (ledolgozás, részes művelés), azaz a természetbeni fizetés rendszere konzerválódott tehát ezekben az országokban. A mezőgazdasági lakosság

igen nagy része teljesen nincstelenné vált, s hatalmas munkaerő-tartalékokat képezett a nagybirtokok számára. A gyenge ipari fejlődés ezt a munkaerő-felesleget nem szívhatta fel, az továbbra is falun vegetált. A vegetálás tünete a hatalmas rejtett munkanélküliség, a rendkívül alacsony napszámber volt, amely ezekben az országokban a falusi lakosság zömének élet-színvonalát igen hátrányosan különböztette meg a városi lakosságtól. A kézi munka olcsósága a mezőgazdaságban rendkívül erőteljesen fékezte a gépesítést, ugyanakkor a falusi proletár és félproletár rétegek alig képeztek vásárlóerőt, s szinte kiestek az ipari fejlődésből, ami természetesen az ipar piacát szűkítette.

A feszültségek Európa e térségében mind nagyobb mértékben halmozódtak fel. A mezőgazdasági lakosság, de tulajdonképpen mindazok körében, akik látva a feszültségeket, hosszabb időszakra kiható megoldást kerestek volna, kézenfekvő volt a nagybirtokok felosztásának elkerülhetetlen szükségszerűsége. Az iparfejlődés perspektívája hiányozván, az élet itt még nem vetette fel a paraszti lét megszűnésének *reális* lehetőségét az ipari munkássá válás formájában, a megoldás tehát nem lehetett más, mint a paraszti lét meghosszabbítása. A nincstelen és törpebirtokos parasztság növekvő száma rendkívül megnövelte a földéhséget, ami automatikusan kiélezte a földkérdést.

A földbirtokosok természetesen ellenálltak. Az államhatalom ugyan maga is belátta, hogy a göznyomás szétrobbanással fenyegeti a kazánt, s többféleképpen is igyekezett enyhíteni a helyzetet, de azt – a rendelkezésre álló eszközök szegényessége miatt – csak enyhíteni tudta. A földbirtokosok nem kívántak lemondani a földről, kárpótlást pedig sem a parasztok, sem az állam nem tudott volna fizetni. Olykor sor került telepítésre egyik vagy másik országban, természetesen párosulva a nemzeti elnyomás minden országban meglévő politikájával, de ez édeskevés volt. Ezért a kivándorlás egyszerű eszközét használták fel, amíg lehetett, különösen a XIX. század második felében, kb. 1880–1914 között. Ekkor Európa e térségéből hatalmas tömegek özönltek Amerikába. De ez is csak gyenge érvágás volt, s csupán ideig-óráig segített a beteg szervezetet. A mezőgazdasági lakosság lélekszáma tovább növekedett, a feszültség nőtt.¹

Az első világháború gyökeresen új helyzetet teremtett. Óriási paraszttömegek jutottak fegyverhez; az elhúzódó háború mind több véráldozatot kívánt a fronttól, még több lemondást a hátszágban. Az uralkodó pártok ezért is rendre földet ígértek a fronton harcoló parasztoknak. Igazi földosztásra persze nem gondoltak, arra nem is került volna sor, ha 1917-ben ki nem tör az orosz forradalom. Az orosz forradalom hatása Kelet-Európában különösen azért volt olyan nagy, mert a földosztás híre futótűzként terjedt. A kelet-európai országok uralkodó osztályai rákényszerültek arra, hogy valamilyen formában kielégítsék a parasztságot, a nincstelen agrárproletárokat is, hogy legalább erről az oldalról ne fenyegetse őket veszély. Így tudtak csak szembeszállni a munkásság mozgalmával.

1918 után ezért került sor a kelet-európai földreformokra. Ezek – országonként más-más sajátosságokkal – több-kevesebb időre lecsillapították a parasztság földéhségét. Olykor összefonódtak a nemzetiségi ellentétekkel is (így például a Romániához került Erdélyben a magyar földbirtokosok rovására radikálisabb volt a reform, mint a királyi Románia területén), de nem ez volt a fő jellemzőjük. Egyik-másik országban radikálisabb volt a reform, máshol kevésbé, de mindenütt jelentős földterületet mozgatót meg.

E földreformok sorában a legkonzervatívabb a magyarországi volt, melyet 1920-ban iktattak törvénybe. Hogy ez így alakult, annak sajátos történeti okai voltak.

*

1 Minderre ld. *Gunst Péter: Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században. Valóság, 1976, 9. sz. 1–17.*

A századforduló Magyarországnak agrártársadalmi rendkívül polarizált volt, s mindazokat a jellegzetességeket mutatta, amelyek a kelet-európai országok agrártársadalmát általában jellemzték. Népszámlálási adatok alapján megkísérelhetjük felmérni az agrártársadalom szerkezetét. 1910-ben a következőképpen rétegződött az agrárnépesség:

I. TÁBLÁZAT

Az agrárnépesség 1910-ben²

Mezőgazdaság és kertészet (kat. hold)	Összesen	%
1000 kat. holdon felüli birtokos	4 816	
100–1000 birtokos (ebből 100–200 közötti 32 638)	50 425	
100 kat. holdon felüli bérlő	16 184	
50–100	134 687	1,19
20– 50	822 912	7,26
10– 20	1 580 834	13,96
5– 10	1 930 251	17,04
0– 5	2 437 190	21,52
Részes földműves	81 281	0,72
Önálló kertész	15 137	0,13
Gazdasági tisztviselő	29 000	0,26
Gazdasági cseléd	1 265 079	11,17
Mezőgazdasági munkás	2 833 025	25,01
Kertészeti munkás	31 215	0,28
Összesen	11 242 289	
Erdészeti		
Önálló és segítő családtag	1 223	0,01
Tisztviselő	5 796	0,05
Egyéb segédszemélyzet	142 413	0,26
Összesen	149 432	
Egyéb őstermelés		
Önálló és segítő családtag	4 098	0,04
Segédszemélyzet	3 303	0,03
Összesen	7 401	
Őstermelés összesen	11 399 122	(99,93)

Aligha elképzelhető, hogy olyan üzemek, amelyeknek területe 5 kat. hold alatt volt, eltarthatnak volna egy-egy családot, legfeljebb, ha olyan intenzív termelést folytattak, amelyből ki lehetett gazdálkodni a teljes megélhetést. Ez azonban még nagyon ritka volt. Ezeknek a parcelláknak sokszor még önálló gazdaság jellegük sem volt, legtöbbjük a termeléshez szükséges lényeges munkaeszközökkel sem rendelkezett. Ezeknek tulajdonosai tehát elsősorban önmaguk és családtagjaik munkaerejének áruba bocsátásából tartották fenn magukat. Nagyrészt így volt ez az 5–10, illetve 10–20 kat. hold földdel rendelkező üzemek csoportjában is. E tulajdonosok többnyire rákényszerültek a munkavállalásra.

A földbirtokmegosztásnak ezek a hatalmas végletei (ne felejtsük, vizsgálódásunkból eddig kihagytuk a teljesen nincstelen rétegeket!) arra készítették a kormányzatot, hogy enyhít-

2 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása... (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. k.) Budapest, 1915. 2.

sen valamennyire a helyzeten. A századforduló idején elősegítették a kivándorlást, emellett telepítési tevékenységet is folytattak. Ennek következtében 1913-ig kb. 2 millió hold földet parcelláztak. Ez két irányban is jelentősen módosított a helyzeten. Rendkívül erősen megnövelte a kevés földdel rendelkező üzemek számát, s megváltoztatta a művelési ágak arányát is. A nagybirtokosok hatalmas erdő- és legelőterületeiket használták fel ugyanis a telepítések céljaira. Ez jó üzlet is volt a nagyüzemeknek, hiszen az állam magas áron vette meg ezeket a területeket. A telepítés tehát egyúttal az erdők és legelők e részének szántóvá alakítását eredményezte.

Mindez a már korábban is érdemleges különbségeket az ország egyes területei között tovább éllezte. A századforduló Magyarországnak egyes tájain ugyanis földrajzi, történelmi, gazdasági okok következtében nem egyformán fejlődött a mezőgazdaság, s az agrártársadalom szerkezete sem volt azonos. A Kárpátok hegyvidékein, Erdélyben, a Felvidéken (a mai Szlovákiában) s a sík Délvidéken a paraszti üzemek részesedése a földterületből az átlagosnál sokkal nagyobb s az üzemi struktúra is ennek következtében kiegyenlítettebb volt. A 100, de különösen az 1000 holdnál több földdel rendelkező nagybirtokok itt a földterületnek az országhoz képest viszonylag kisebb részét birtokolták. S mert az erdő- és legelőterület is itt volt túlnyomó, a kormányok telepítési politikája is e területre irányult. Ebben szerepet játszottak nemzetiségi szempontok is, mert ezeken a területeken többségben voltak a különféle nemzetiségek (szlovákok, ruszinok, románok, horvátok, németek), s az ide telepített magyar paraszttal kívántak változtatni ezen a helyzeten. Az ország belső, központi – főleg magyar lakta – területein a nagybirtokok továbbra is korlátozták a parasztság földszerzési lehetőségeit, s az így keletkezett mezőgazdasági népességfelesleget végső soron rákényszerítették a kivándorlásra. A telepítési politika eredménye az lett, hogy a peremterületeken tovább nőtt a parasztság részesedése a földből, a központi vidékeken viszont a nagybirtok aránya szinte semmit sem változott. Itt a nagybirtoknak az átlagosnál is erősebb helyzetével kellett számolni.

Ha a mai Magyarország területének 1918. évi agrárszerkezetét kívánjuk jellemezni, feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy az új országterületen jelentősen nagyobb volt a 100 holdnál nagyobb üzemek száma és területe, mint az egész 1918. évi Magyarország többi részein. A mai országterület az 1918. évi Magyarországnak kb. 32%-a, s ide jutott az összes üzemek 32,23%-a. Mégis ezen a területen volt 1918-ban a 100 holdnál nagyobb üzemek több mint 50, az 1000 holdnál több földdel rendelkező üzemeknek pedig több mint 68%-a!

A mai Magyarország területén az agrártársadalom már az első világháború előtt sokkal szélsőségesebb volt, mint az egész akkori Magyarország területén. A nagybirtok itt sokkal nagyobb arányban részesült a földből, mint az 1918. évi Magyarország egész területén. Ennél is lényegesebb különbség, hogy a nagybirtokok földterületén a szántónak a mai országterületen sokkal jelentősebb szerepe volt, mint a peremterületeken. Az 1918. évi Magyarország egész területén a 100 holdnál nagyobb üzemekre jutott a szántóterület 30,66%-a, a mai Magyarország területén ugyanekkor 41,15%. Különösen az 1000 holdnál nagyobb üzemekben volt itt magasabb a szántóföld aránya, ezekre az üzemekre az egész 1918. évi Magyarországon a szántóterület 11,05, a mai országterületen viszont 17,67%-a jutott.

Ez döntő különbség volt, s azt jelentette, hogy a mai országterületen sokkal nagyobb volt a földéhség, mint az 1918 előtti Magyarországon. Nemcsak azért, mert a nagybirtokok száma itt sokkal nagyobb, részesedésük a földből erőteljesebb volt, hanem azért is, mert ennek következtében a parasztság rétegződése sok tekintetben torzultabb volt. Mutatja ezt, hogy még a 10–50 kat. hold földdel rendelkező üzemek helyzete is rosszabb volt itt, mint az egész 1918. évi Magyarországon.

Fokozta ezt a különbséget az is, hogy az új országterületen zsúfolódott össze a földtelen agrárnépesség túlnyomó része is, hiszen a nekik munkát nyújtó nagybirtokok is itt feküdtek.

Jellemzően mutatják ezt az 1910. évi népszámlálás adatai, amelyek alapján most már – ismerve az üzemi struktúrát – felvázolhatjuk a mai országterület társadalmi struktúráját is:³

2. TÁBLÁZAT

100 őstermelő közül 1910-ben

	Az 1918 előtti	Az 1918 utáni
	Magyarországon volt	
Birtokos és bérlő	35,2	31,4
Egyéb önálló	0,5	0,7
Segítő családtag	36,1	21,9
Gazdasági tisztviselő	0,2	0,3
Cseléd	9,9	14,7
Mezőgazdasági munkás	23,1	31,0
	100,0	100,0

A mai országterületen tehát jelentősen nagyobb volt a csak vagy elsősorban bérmunkából élők száma. Az 1918. évi Magyarországon a mezőgazdaságban bérmunkát vállalni kényszerülők aránya elérte a 60, a mai ország területén azonban a 70%-ot. Önmagában a cselédek és a különféle mezőgazdasági munkásrétegek aránya (45,7%) itt majdnem elérte az egész mezőgazdasági lakosság felét. A nincstelen agrárproletár rétegek, amelyekhez kisföldű paraszti rétegek is csatlakoztak, képezték az agrártársadalom egyik oldalát. A másik oldalon állt egy rendkívül vékony réteg, amely hatalmas földekkel rendelkezett. Ez más szavakkal az agrárkérdés rendkívüli kiéleződését jelentette már a világháború előtt. A feszültség a világháború és az 1918–19. évi forradalmak hatására robbanásig hevült, Magyarországon is napirendre került a földosztás.

Az elhúzódó háború annyira megnövelte a szociális feszültségeket, hogy az uralkodó osztály egyes, messzibb horizontra tekintő tagjai már 1916 folyamán felvetették: legalább a hadviseltek, a hadirokkantak és hadiárvak részére biztosítani kell a földhöz jutás lehetőségét a háború után. A kormány azonban 1917 végéig hallani sem akart földreformról vagy bármilyen más megoldásról. Ettől az időponttól kezdve viszont olyan huzavona alakult ki az egyes csoportok között a kormányon és az egész államapparátuson belül, ami minden egészséges lépést megakadályozott. Ez a huzavona természetesen maga is hozzájárult a polgári forradalom győzelméhez 1918 októberében.

Amikor 1918. október 30–31-én győzött a polgári forradalom Budapesten, mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a földreform elodázhatatlan. Belátták ezt maguk a nagybirtokosok is. Legkülönbözőbb társadalmi szervezetek, közöttük olyan patinás, mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) is a földreform mellett foglaltak állást, s tagjaikat áldozatvállalásra hívták fel. Az ország egyik legnagyobb nagybirtokosa, a katolikus egyház is kész volt birtokairól lemondani, csupán azt kérte, hogy főpapjai háztartásának ellátására tarthasson meg megfelelő – egy-egy darabban kb. 100 holdnyi – birtokot. Az OMGE minden 5000, a háború alatt szerzett birtokok esetében 1000 holdnál nagyobb birtok kisajátítását javasolta, a birtokosok kellő kárpótlása mellett. Általában az egyes községek határában a határ több, mint 30%-át kitevő nagybirtokok felosztását indítványozta. A kormány hosszas huzavona után meghozott rendelete 1919 februárjában minden javaslatnál radikálisabb volt, amikor az 500

3 *Buday László*: A megcsonkított Magyarország. Budapest, 1921. c. munkájának adatai alapján. Ld. még *Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. 1920–1938. Budapest, 1970. 56.

holdnál több földdel rendelkező birtokok felosztását határozta el, s elismerte a parasztság széles rétegeinek jogosultságát a földre. A törvény kibocsátását sürgették az 1919. január végén kirobbant spontán földfogalások is, s ezek erősödése magyarázza radikalizmusát. Sajnos a törvény végrehajtására egy-két esettől eltekintve már nem került sor, 1919. március 21-én győzött a Tanácsköztársaság, amely nem a földosztás, hanem a szövetkezetek megvalósításának elvére helyezkedett. A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt ezt a tragikus hibát nem sikerült kijavítani. Bukása után a győztes ellenforradalom egyetlen tollvonással érintetlenül visszaállíthatta a nagybirtokrendszert.

A forradalmak bukása megpecsételni látszott a földreform sorsát. Megkezdődött a leszámolás azokkal, akik 1919 februárjában földet igényeltek, de különösen azokkal, akik már házhelyhez, esetleg kisebb földterülethez jutottak. Kezdetben csupán a tulajdonjog biztosításáról volt szó, a földbirtokos bért követelt a földért, pár hónap alatt azonban vagy teljes egészében visszavették a földet, vagy olyan tetemes bért követeltek érte, amelyet az új tulajdonos – rendszerint nincstelen parasztember – nem tudott vállalni. Mindez persze csak az egyik, a legközvetlenebb oldala volt a nagybirtokosok fellépésének, amely egyáltalában nem korlátozódott a földviszavételre. A nagybirtokosok és szervezeteik arra törekedtek, hogy a földreformnak még a gondolatát is kiiktassák a kormányzat elképzeléseiből.

Ha arra gondolunk, hogy a mai Magyarország területén a nagybirtokok földjének zöme nem erdő vagy legelő, hanem szántóföld volt, megértjük a nagybirtokosok harcos ragaszkodását a földhöz. Álláspontjuk tulajdonképpen mit sem változott, ezeket a földeket korábban sem kívánták felhasználni a parcellázási, telepítési akciók során. Éppen ezek védelmében áldozták fel erdeiket, legelőiket a békeszerződéssel elkerült területeken. Nincs tehát másról szó, mint arról, hogy álláspontjukat változatlanul fenntartották. Az csak annyiban lett merevebb, amennyiben megszűnt az ilyesfajta telepítési lehetőség. Legfeljebb az tette még merevebbé ezt az álláspontot, hogy sok földbirtokos az ország 1918-ban megszállt s 1920-ban véglegesen az utódállamokhoz került részein elvesztette földbirtokát, s ezért még jobban ragaszkodott megmaradt birtokaihoz.

Ezt a merev, konzervatív álláspontot azonban ilyen formában nem lehetett fenntartani. A bukott forradalmak után is élt a tömegekben a vágy a föld után. Ezt fegyverrel ideig-óráig vissza lehetett szorítani, de a fegyverekkel való kormányzásról előbb-utóbb át kellett térni a parlamenti kormányzási formákra. Abban a pillanatban számolni kellett azonban azzal, hogy az ország politikai tényezői között a legnagyobb szervezett politikai erőt a Kisgazdapártba tömörült birtokos parasztság jelenti, amelyik ugyan nem ment közös úton a nincstelen parasztsággal, de a nagybirtokosokkal sem, s éppen nem a földkérdésben. A rendszernek viszont tömegbázisra kellett szert tennie, s ezt az ipari munkásság körében nem érthette el. Nemcsak politikai, hanem gazdasági okokból sem. Annak elégedetlenségét ugyanis egyebek mellett életszínvonalának csökkenése is okozta, s ezt nem lehetett könnyen emelni. A parasztság soraiba viszont be lehetett törni, de ennek ára a földreform volt. Ehhez járult, hogy az ellenforradalom felülkerekedése után kiéleződött a nagybirtokosok és a középbirtokos, lecsúszófélben lévő dzsentrik közötti küzdelem; ez utóbbiak is szembefordultak a konzervatív nagybirtokkal, fiatalabb generációknak fajvédő gondolatoktól túlfűtött ideológiai valamilyen formában hirdették a nép földhözjuttatásának gondolatát is. A konzervatív nagybirtok így tulajdonképpen teljesen elszigetelődött.

Mindehhez nemzetközi tényezők is járultak. A korábban felhalmozódott feszültségeket, amelyekhez a háború megpróbáltatásai és a forradalmi helyzet is járultak, szerte Kelet-Európában különféle típusú földreformokkal próbálták levezetni. Földreformokra került sor a Monarchia úgynevezett utódállamaiban, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában is. Ilyen szituációban a magyar politikai vezető réteg elemi érdeke volt, hogy bizonyítsa: a

magyar uralkodó osztály sem reakciósabb, mint a többi. Szükség volt erre, mert a nemzetiségi burzsoázia ideológiájához korábban hozzátartozott a nemzetiségi paraszt szembeállítás a magyar földesúrral, s mert a cseh, szerb és román politika előszeretettel terjesztette a reakciós magyar feudalizmus legendáját Nyugat-Európában, ami ott kedvező fogadtatásra is talált. Ezzel a propagandával szemben csak tényekkel lehetett felvenni a küzdelmet. Ugyanezen okból szorította a földreformra a magyar kormányzat Franciaország és Anglia politikája is, amely a Tanácsköztársaság leverése után szerette volna mielőbb szalonképessé tenni a magyar kormányokat. A konzervatív nagybirtokosok így teljesen elszigetelődtek, s rákényszerültek arra, hogy hozzájáruljanak a földreformhoz. Törekvésük ezért arra irányult, hogy a lehető legszűkebb keretek között tartsák a reformot, a lehető legjobban védjék érdekeiket. Ha már nem lehetett mást tenni, lehetőleg úgy akarták megvalósítani a földreformot, hogy a lehető legkevesebb földdel a legszélesebb rétegeket elégítsék ki, s ugyanakkor a legnagyobb kárpótlásra tessenek szert. Egyúttal el is akarták venni a parasztság kedvét a földreformnak még a gondolatától is. Kelet-Európában másutt a nagybirtoknak ez a reakciós törekvése nem járt sikerrel, legalábbis nem ilyen mértékben. Abban, hogy ez Magyarországon sikerült, elsősorban a levett forradalmak, a fehérterror játszott szerepet, amely fegyveres diktatúra árnyékát borította az országra, s az ellenzéki rétegek politikai erejét teljesen megbénította. Szerepe volt benne azonban annak is, hogy a nagybirtokos osztály érdekeinek ragyogó képviselőjét találta meg *Rubinek Gyulában*.

Rubinek Gyula⁴ a nagybirtokosok régi embere volt, már a világháború előtt komoly karriert futott be, ennek során mindig következetes volt a nagybirtok érdekeinek képviselésében. Rugalmas volt viszont mindenkor a módszerekben, s 1919 augusztusa után éppen ez tette különösen alkalmassá a feladat megoldására. Nem volt könnyű a helyzete. A nemzetgyűlési választásokon a legerősebb párt a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazdapárt lett, a kisgazda többségű nemzetgyűléssel kellett elfogadtatni egy, a nagybirtok érdekeit mindenben a végletekig kiszolgáló törvényjavaslatot. Holott a Kisgazdapárt, élén Nagyatádival, következetes volt abban, hogy földreformra szükség van.

Nagyatádi Szabó István is látta az idők fordulását. Tudta, hogy olyan alapvető reformra, mint a Buza Barna-féle, nem kerülhet sor. Az eredetileg is meghaladta az ő elképzeléseit. Nagyatádi és pártja ekkor elsősorban a törpebirtokosok érdekeit képviselte,⁵ azok birtokait akarta kiegészíteni, olyképpen, hogy a juttatott földdel egy-egy üzem megfeleljen a rendelkezésre álló családi munkaerőnek. Ennek következménye lett volna, hogy ezeknek a törpebirtokosoknak helyben kellett volna földet juttatni, hiszen a legtöbb törpebirtokosnak volt saját háza. Az esetleg ugyancsak földben részesített vagyontalan agrárproletárok pedig áttelepítés útján jutottak volna földhöz.

Ez a program, ha megvalósul, igen lényeges strukturális átalakulást eredményezett volna. De ehhez jelentős földterületre lett volna szükség. Nagyatádi ezért az egész országban mindenütt hivatalból kívánta végrehajtatni a földreformot. Hogy a rendkívül konzervatív politikai

4 Rubinek Gyula (1865–1922) pályája fiatalon ívelt magasra. Az Óhajon (Bars megye) született fiatalember több mezőgazdasági szaklap, majd az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lapja, a *Köztelek* szerkesztése után az Egyesület egyik vezetője lett. 1893-ban az Egyesület ügyvezető titkára. Az 1890-es, 1900-as években nem volt olyan nagyobb egyesületi esemény, amelynek szervezését ne az ő nevéhez fűzhetnénk. Az agrárius politika egyik fontos formálója, aki igen érzékenyen reagált a szegényparasztság és az agrárproletáriátus legcsekélyebb megmozdulására is. 1919 őszén Nagyatádi-Szabó István pártjának ellensúlyozására létrehozta az Agrárpártot, majd amikor egyesült a kisgazdák pártjával, az új párt egyik vezetője lett. 1919. augusztus 27-től földművelésügyi miniszter.

5 1918 előtt Nagyatádi Szabó István és pártja a közép- és gazdagparasztköz álláspontját képviselte. Állásponjtuk időközben történt módosulása okainak feltárása nem képezi tárgyunkat, arra itt csupán utalunk.

légkörben eleve elhárítsa magáról a „felforgatás” vádját, visszanyúlt a nagybirtokosok reprezentatív szervezete, az OMGE által 1918 őszén tett javaslatához, azaz a 100 holdnál nagyobb birtokok területét, az ország mezőgazdasági művelés alatt álló területének 30%-ára kívánta leszorítani. Abban reménykedett, hogy ezt a javaslatot a nagybirtokosok, akik azt 1918 őszén maguk tették meg, nem utasíthatják el. Mint az események mutatják, tévedett!

A nagybirtokosok minden erővel arra törekedtek, hogy megtörjék és elszigeteljék Nagyatyádit és pártját, s ezzel lehetetlenné tegyék tervei megvalósulását is. A végrehajtó az akkor a földművelésügyi miniszter posztját betöltő Rubinek Gyula volt. Rubinek először arra törekedett, hogy a magyar politikai életben teljesen új szint jelentő Kisgazdapártot mint önálló politikai tényezőt megtörje. Az 1920. évi nemzetgyűlési választásokon ugyanis, ha sikerült is visszaszorítani a szociáldemokrata és más baloldali pártokat és csoportokat, sok helyütt a választók nem a hagyományos politikai pártok rutinos, de szürke képviselőit, hanem a Kisgazdapárt demokratikusabb politikát hirdető jelöltjeit juttatták a Nemzetgyűlésbe. Ez a párt rendkívül veszélyes volt az uralkodó osztály „történelmi” pártjaira, talán maga sem volt tudatában, hogy mennyire az volt. A cél tehát elsőként ennek a pártnak mint *önálló politikai tényezőnek* a megsemmisítése volt, majd ezután a Kisgazdapárt földreformtervének elsüllyesztése.

A terv nagyogóan sikerült. Nincs itt terünk arra, hogy leírjuk, hogyan, milyen politikai s egyéb eszközökkel – ezek közül nem hiányzott a képviselőverés, a magyar politikai életben járhatlan kiszagdavézerek ilyen vagy olyan formában történő megkenése, korrumpálása, a pártvezér megsarolása stb. – sikerült rávenni Nagyatyádit és pártját egy másik, csak nevében paraszti, valójában azonban a nagybirtok érdekeit szolgáló párttal való fúzióra, hogyan sikerült elfogadtatni, hogy nem vezették be a titkos szavazást a választásokon (ami biztosította volna a demokratikusabb pártok többségét), s végül hogyan sikerült rávenni Nagyatyádi és Rubinek-féle földreformtervezet elfogadására. Az eredmény végül is az lett, hogy Nagyatyádi és pártja meghajolt a nagybirtok ügyének bajnoka, Rubinek előtt, s bizonyos politikai engedmények ellenében – minimális módosítással – elfogadta tervezetét.

Rubinek Gyula nem volt kicsinyes. Tudta, hogy taktikai szempontból mit jelent, ha a földreformtörvényt mint Nagyatyádiét lehet ország-világ előtt hirdetni. A törvény benyújtása (1920. augusztus 18.) előtti napon ezért átadta miniszteri bársonyszékét Nagyatyádi Szabó Istvánnak. Így a magyar törvényhozásba, a közvéleménybe ez a törvény mint a Nagyatyádi-féle földreform került be. Érdemtelenül. Nagyatyádinak nemcsak a törvény betűihez nem volt köze, hiszen a törvénytervezetet Rubinek Gyula fogalmazta, de a szelleméhez sem. Nézetein erőszakot téve terjesztette azt a nemzetgyűlés elé, abban reménykedve, hogy idővel javítani lehet rajta.

De mit is tartalmaz ez a földreformtörvény, az 1920. évi XXXVI. törvénycikk, a földbirtok helyesebb megoszlásáról? Elég egy pillantás a törvény szövegére, hogy kitűnjön: Rubinek és a nagybirtok mindenben elérte célját. A törvény minden korábbi elképzeléstől alapjaiban azáltal tért el, hogy nem a nagybirtok megszüntetését, hanem ellenkezőleg, annak fenntartását kívánta. Ezért nem mondott ki birtokmaximumot, olyan határt, amelynél nagyobb birtokok esetében a megállapítottnál több földet fel *kell*t volna osztani. De eltért a törvény a korábbi törekvésektől abban is, hogy célja nem egészséges kiszagdaságok létrehozása volt, hanem életképtelen törpeparcellák százezreinek létesítése. A nagybirtokos osztály úgy kívánta lecsillapítani a tömegek földhűségét, hogy törpeparcellák kiosztásával minél szélesebb rétegeket minél kevesebb földhöz juttassanak. Alapvetően különbözött a földreformtörvény az előző elképzelésektől és a Buza Barna-féle törvénytől abban is – s ez rendkívül jellemző –, hogy nem ismerte el a földigénylés *jogát*. Ennek sok oka volt. Ha a jogot kimondják, biztosítani kell a megfelelő földalapot is, s ez természetesen az elképzeltnél jobban vágott volna a nagybirtok húsába. De nemcsak erről volt szó. A kormányzat arra törekedett,

hogy a reform során földhözjuttatottakat a rendszerhez láncolja, hogy azok ne csupán hálások legyenek a juttatott földért, de ki is szolgálják érte a rendszert. A törvény kimondott bizonyos elveket arra vonatkozólag, hogy *kiknek lehet* (de nem kötelező) földet adni. A sorrendiség megállapítása azonban nem jelentett jogigényt, sőt még feltétlen elsőbbséget sem, csupán arról volt szó, hogy „ha a törvény célja megengedi és elegendő terület is rendelkezésre áll, a földet az arra érdemesek *lehetőleg* a törvényben meghatározott sorrend szerint kapják”. Így elsősorban hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt hadiárvaik, akik legfeljebb 600 □-öl házhelyet és 3 kat. hold törpebirtokot kaphattak, ezután a földtelen mezőgazdasági munkások, törpe- és kisbirtokosok (akik sajátjukkal együtt összesen 15 holdnyi kisgazdaságot szerezhettek). Utánuk a földnélküli közszolgálati alkalmazottak, kisiparosok és ipari munkások legfeljebb 1 kat. holdat. A jogigény meg nem adásával próbálták a rendszerhez kötni a juttatottakat, akiknek naponta kellett bizonyítaniuk hűségüket a politikai rendszerhez, a nagybirtokhoz stb. Ezt a célt szolgálta a kizárási feltételek megállapítása is. Eszerint eleve nem részesülhettek földben, akik a forradalmakban aktívan részt vettek vagy a fennálló rend ellen bármiféle propagandát folytattak és folytatnak, akiket „rendbontóknak” tartanak, stb. Akik földet igényeltek, azok tehát előre és folyamatosan is hálát kellett, hogy mutassanak érte.

A nagybirtok érdekeinek általános védelme mellett a törvény arra is módot talált, hogy a születési arisztokrácia és a „törzsökös nemesség” érdekeit szolgálja. A törvény ugyanis kimondotta, hogy ott, ahol nem lehet árverések vagy elővásárlás útján hozzájutni a reformhoz szükséges földhöz, kisajátítani is lehet, de csak olyan nagybirtokokat, amelyek nem „történelmi”, azaz amelyeket tulajdonosaik újabban szereztek. Elsősorban a *hadigazdagok* földjeit lehetett kisajátítani, azután az 1864–1914 között gazdát cserélt olyan nagybirtokokat, amelyek esetében alkalmazni lehetett volna az állam háború alatt életbe léptetett elővásárlási jogát. Ezen kívül s ezek után, ott, ahol szükséges volt, megválthatott az állam minden nagybirtokból annyit, amennyi az Országos Földbirtokrendező Biróság megállapítása szerint nem gátolta a megmaradt birtok okszerű kezelését. De az előző 10 év során történt elidegenítéseket (parcellázásokat) egy-egy nagybirtok esetében be lehetett számítani.

A földreformtörvény a földet természetesen nem ingyen vette el azoktól, akiktől el kellett vennie. Alapelvként hirdették meg, hogy a megváltási ár *a teljes forgalmi érték* legyen. Ha nem jött létre közös megállapodás az érdekeltek között, az OFB volt hivatva dönten. Ezt a szervet külön a földreform lebonyolítására hívták életre.

Az így körülbástyázott földreformtörvény tehát újabb életképtelen nadrágszíjparcellák százezreinek adott életet, anélkül, hogy ezzel megszüntette volna a parasztság föld utáni vágyát. Ennek oka egyebek mellett az is volt, hogy a nagybirtokosok a törvény nyújtotta lehetőségeken túlmenően kísérelték meg épségben megőrizni birtokaikat. Ugyanakkor a földreformban érintett nagybirtokosok jó része elbocsátotta cselédeit, azokat is, akik a kiosztott földek megművelésében serénykedtek, de másokat is. Ez persze növelte az elégedetlenséget.

Az országos elégedetlenséget Nagyatádi és pártja megkísérelte arra felhasználni, hogy bizonyos fokig radikalizálja a földreformot. Így született a földreformtörvény úgynevezett novellája, az 1924. évi VII. tc. Ennek vitája azonban évekig húzódott, s végül is sikerült eredeti értelméből teljesen kiforgatni, az egyes paragrafusokat olyan biztosítékokkal ellátni, amelyek lehetetlenné tették az eredeti cél megközelítését, a reform kiszélesítését. Csupán azt sikerült elérni, hogy házhelyek nagyobb arányú kiosztására került sor, amennyiben házhelyek igénylését azok számára is lehetővé tették, akiknek önálló családjuk volt, de addig szüleikkel együtt éltek.

A földreform során a megváltás, elővásárlás, ingatlandarabolás és kishaszonbérletek céljaira történt átvétel révén összesen 1 275 548 kat. hold földet osztottak szét. Ebből különféle célokra (lelkészi, tanítói, jegyzői javadalmak, csendőrség, vitézi szék, közlegelők, negyven

100–500 kat. hold közötti birtok, mintagazdaságok léstitése stb.) 190 750 kat. hold földet vettek igénybe. A megmaradt területből 155 307 kat. holdat kishaszonbérletbe adtak. A megmaradt 928 491 kat. holdat osztották szét a földreform során. Ezen a területen összesen 425 059 törpe- és kisbirtok létesült, valamint 259 733 házhely. A rendkívül kisméretű földreform (az egész földterület 8,5%-a) hallatlanul szétaprózódott parcellákat juttatott. A nagybirtokokból csupán azokat a részeket szakították ki, amelyek amúgy is az azon dolgozó munkások létfenntartását szolgálták, s ezt adták oda a munkásoknak; olykor talán még kevesebbet is ennél. A rendkívül kis juttatás így is igen nagy tömegeket érintett. A reform tehát az uralkodó osztály szempontjából e téren is sikeresnek nevezhető. A juttatottakat és családtagjaikat véve legalább 1,4–1,8 millió főre tehetjük azok számát, akik vagy földben, vagy házhelyben, vagy mindkettőben részesültek. Ez igen nagy szám, az ország akkori lakosságának több mint 18%-át teszi ki, s mutatja a földreform eredeti célját: a nincstelenek évszázados föld utáni vágyát kihasználva az uralkodó osztály „tulajdonossá” változtatta ezeket a tömegeket, s ezzel próbálta az ellenforradalmi rendszer bázisát kiszélesíteni, a rendszert stabilizálni.

E törekvés legalább részben sikerrel is járt, annak ellenére, hogy a reform nyomán kiosztott földterület egy-egy juttatottakra kivetítve igen csekély volt. De a földéhség nagyobb volt, mint a józan ész. Hosszú idő telt el, míg a juttatottak zöme felismerte, hogy tulajdonképpen becsapták.

Ehhez a felismeréshez hozzájárult az a gazdasági helyzet, amelybe a juttatottak éppen a reform révén kerültek. Mint eredeti állapotuk, sorsuk is sokban különbözött egymástól, ha a meghatározó tényezők azonosak is voltak. Azok, akiknek korábban is megvolt kis földjét egészítették ki újabb földdarabbal, jobb helyzetben voltak, mint a teljesen nincstelenek. Ezek ugyanis már a reform előtt is rendelkeztek az alapvető termelőeszközökkel (eke, igásfogat stb.) vagy legalábbis azok legfontosabb részével, gazdálkodásuk nem szenvedett csorbát, sőt helyzetük a reform révén javult. De ezek voltak kisebbségben. A juttatottak hatalmas többsége korábban szinte teljesen nincstelen volt. Most kaptak ugyan némi földet, de annak megművelése olyan feladatot jelentett számukra, amely messze túlhaladta erejüket. Tökéjük általában nem volt, s így gazdálkodásuk sem lehetett megfelelő. Amit tudtak, vagyis a kézi munkát maguk végezték, de nem volt módjuk a modern, korszerű vetésforgók meghonosítására, kiuzsorázni *kényszerültek* a földet, hiszen állataik sem voltak, műtrágyára pedig pénzüik nem volt. De a szántás is csak kölcsön vagy igazsora alapján történt, s ez oly hatalmas terhet rótt rájuk, amit ideig-óráig bírhattak, de néhány év alatt rendre összeroppantak. A juttatott földért fizetett összeg, amely általában megfelelt a legjobb forgalmi árnak, megtévezve az igazsoraért járó, rendszerint természetben lerótt napszámosmunkával, valamint a további napszámba járás azért, hogy a föld mellett a családot is fenn lehessen tartani – mindez néhány év alatt felőrölte a juttatottak zömének testi és lelki erejét. Amikor 1929-ben bekövetkezett a gazdasági válság, az árak estek, a juttatottak zöme egyszerre csődbe jutott. Nem véletlen tehát, hogy a 30-as években azok, akik földet kaptak, némi túlzással úgy vélték: sokkal jobban jártak azok, akik kimaradtak a reformból!

A földreform érintetlenül hagyta az agrártársadalom szerkezetét. Igaz, a parasztság kezén lévő földterület növekedett, aránya az 1921. évi 46,5%-ról 52%-ra emelkedett, az ország földterületének tehát valamivel több, mint fele volt paraszti tulajdonban. De ez alig változtatott a helyzeten. Olyan kevés földdel, mint amennyit kiosztottak, érdemlegesen nem lehetett javítani az agrárstruktúrán. Ezt bizonyítják az 1930. évi népszámlálás adatai.⁶ Eszerint a paraszti népesség 1930-ban a következőképpen oszlott meg:

6 Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 96. k.) Budapest, 1936. 182.

3. TÁBLÁZAT

Birtokos és bérlő (kat. hold)	Összesen	%
50–100	43 631	0,98
20– 50	242 620	5,47
10– 20	461 274	10,40
5– 10	604 157	13,63
1– 5	1 070 642	24,15
1 kat. holdon alul	75 088	1,69
Részes földműves	72 872	1,64
Tehenészet, juhászat, baromfitartás	2 485	0,06
Kertészet	11 365	0,26
Gazdasági cseléd	597 474	13,47
Gazdasági munkás (a kertészeti munkásokkal együtt)	1 252 731	28,25
Összesen	4 434 369	100,00

A válság során a kiosztott parcellák tulajdonosai közül sokan tönkrementek, sok parcellát a volt tulajdonosok visszaváltottak (általában a részesültek 20%-ától került vissza a föld a volt tulajdonosokhoz), vagy vettek meg tőkével rendelkező tehetősebb falusiak (kocsmárosok, szatócsok, nagygazdák), esetleg ügyvédek, földmérő mérnökök.

A birtokstruktúrát még inkább jellemzik rendkívüli szélsőségek, mint a reform előtt. 1935-ben az összes birtokok 77,7%-át az 5. kat. holdnál kisebb birtokok teszik ki, de ezek a földterületnek csupán 10,2%-át bírják. Az 1,18 millió üzem 1,63 millió kat. hold földet jelent, az átlagos üzemnagyság tehát 1,3 kat. hold volt. A másik végletet a hatalmas nagybirtokok jelentették. Összesen 1069 ezer holdnál nagyobb birtok volt az országban, s ezek az összes földterület 31,8%-át bírták. Külön is kiemeljük a tízezer holdnál nagyobb földdel rendelkező latifundiumokat: 84 ilyen birtok rendelkezett a földterület 15%-ával.

A nagybirtokok nem csupán a földterület igen nagy részét foglalták el, de megosztásuk is rendkívül aránytalan volt; a mamutbirtokok domináltak. Magyarországon tehát a földreform után is olyan földbirtokviszonyok uralkodtak, amelyeket a hatalmas latifundiumok fennmaradása jellemez. Ehhez járult a törpeparcellák sokszázezres csoportja, ezeknek számát a földreform nagy arányokban növelte meg. A kiosztott földek túlnyomó része gyakorlatilag a teljesen vagy félig életképtelen törpeparcellák számát gyarapította.

A mezőgazdasági lakosságnak kereken 70%-a, kb. 3 millió ember (az ország lakosságának kb. 34%-a) alkotta ebben az időben az agrárproletáriátus különféle rétegeit. Közéjük számítjuk természetesen azokat is, akik kaptak néhány száz négyszögöl házhelyet vagy 1-2 hold szántót, valamint azokat, akik korábban is rendelkeztek kevesebb, mint 10 kat. hold földdel. Ennek az óriási tömegnek a helyzetét a földreform korántsem változtatta meg. Az, hogy sok család némi földhöz jutott, nem tette őket önálló gazdálkodókká, ugyanúgy továbbra is első-sorban bérmunkából éltek, ugyanúgy sújtotta őket a rejtett vagy később a nyílt munkanélküliség, mint korábban. De hibát követnének el, ha azt feltételeznénk, hogy sorsuk, helyzetük mégsem változott. Ezek az emberek *tulajdonosokká váltak*, s ez döntően meghatározta társadalmi-politikai arculatukat. Még a házhelyek is változtattak életükön, nem fizettek lakbért, s egész évi élelmük jó részét maguk termelhették meg. A juttatottak zöme tehát hűségesen szolgálta a rendszert, azt a rendszert, amelyik tulajdonképpen még inkább odaláncolta őket a földhöz, még jobban rákényszerítette őket a bérmunka vállalására, amely tehát csak látszólag változtatta birtokossá ezeket a rétegeket. De az ő tudatukat a *saját* földtulajdon rendkívül erősen befolyásolta. Magyarországon, ahol hatalmas volt a földéhség, a saját földtulajdon egyúttal társadalmi vízvázaló is volt.

Közép- és Kelet-Európa legreakciósabb földreformja volt az, amelyet 1920-ban Magyarországon megvalósítottak. Célja, módszere nyilvánvaló volt, eredményei sem lehettek olyanok, mint a térség többi országában megvalósítottaké. Említettük, hogy a földkérdést a leg-radikálisabb polgári földreformok sem oldották – nem is oldhatták – meg e térség országai-ban. De ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy mindegy lett volna: radikális földreformra vagy semmilyenre sem került-e sor. A földreformok emberibb körülményeket teremthettek, enyhíthettek valamelyest a nincstelen parasztság nyomorán, s nem utolsósorban némileg megnövelték az ipar belső piacát, hozzájárultak az iparosodás gyorsulásához is. De erre Magyarországon csak a második világháború után kerülhetett sor.

PÉTER GUNST

THE POLITICAL ASPECTS OF THE 1920 LAND-REFORM

By the end of the 19th century the economic development of Hungary diverted significantly from that of the Western European countries. Here industrial development was no able to absorb/take up agricultural labor surplus thus the “land question” became acute. Until the last decades of the century railway-construction and river-regulations offered jobs to the spare agrarian population and heavy migration also contributed to the easing of social tensions.

In the 1890s, however, with the emergence of the so called “agrarian-social” movements seasonal agricultural workers regularly held strikes during times of harvests to be able to increase incomes that were radically reduced during the *fin de siècle* agrarian crisis. These movements ceased dissipated after 1907 when, under pressure from the landed interest, the Austro-Hungarian Monarchy introduced new, protective trade-tariffs.

WWI meant a turning point in this respect. To peasant soldiers land was promised during the war, and the 1918/19 revolutions added to the emerging tension. Pressure grew as the “new Hungary” after the Treaty of Trianon became the country of country of landed magnates. The ratio of large estates – and of course that of the agrarian-proletariat – became a lot higher than it was in the pre-1919 landmass of the country.

Land reform could not be avoided. The first such attempt at land-reform, however, was easily corrupted by politics, more specifically by agricultural minister Gyula Rubinek, and larger estates were practically unaffected. Land-reform affected only 8.5 per cent of agricultural territories, and most of the land was distributed in the form of 0.1–0.2 ha (appr. 0.2–0.4 acres) pieces of land. For agricultural paupers even saving rents and food supplements earned from these tiny portions of land meant lots of help. At the same time, however, it was not established that land-distribution was compulsory for all, it practically depended on the will of the authorities. Those participating in anti-government movements were not involved in the reform, and those who acquired land had to demonstrate their loyalty towards the regime. This was acquired through the fact, that the new bill, introducing land-reform, was presented in parliament by recently appointed agricultural minister István Nagyatádi Szabó.

ROMÁNY PÁL

FÖLDBIRTOK-POLITIKA ÉS FÖLDTULAJDON MAGYARORSZÁGON*

Az agrárpolitika középpontjában – mind a tudományos kutatást, mind a gyakorlati alkalmazást tekintve – a birtokpolitika található. *Minél nagyobb egy országban az agrártermelés szerepe, fontossága, annál több figyelmet követel az agrár- s vele a birtokpolitika is.* Bizonyos fejlődési korszakokban – némely táján a világnak jelenleg is – a gazdaságfejlesztés és gazdaságpolitika első számú kérdése az úgynevezett *földkérdés* s vele az agrárnépesség alakulása, valamint az *élelmiszer-termelés* helyzete és jövedelmezősége. Mert igaz a mondás: *Akinek kenyere van, annak sok a gondja, akinek nincs, annak csak egy...*

Magyarország történetében – tekintettel geopolitikai és természetföldrajzi adottságaira is – *mindig jelentős szerepet játszott a mezőgazdaság* s ennek megfelelően a földbirtok-politika elveinek kialakítása, illetve alkalmazása. A történeti folyamatok ismerete így nem csak a szakmai intelligencia elengedhetetlen része, hanem egyik fontos feltétele is annak, hogy az új nemzedékek ne ismételjék meg az előzőek tévedéseit, ne kövessék hibásnak bizonyult választásaikat.

A földkérdés hazai története természetesen egybekapcsolódott az ún. nemzeti sorskérdésekkel, továbbá a nemzetközi folyamatokkal, valamint különféle társadalompolitikai, állampolgári és más kérdésekkel. Nem vehetjük sorra még a kimondottan mezőgazdasági szakkérdéseket sem, mint pl. a három-, majd négygyomámos határhasználati rend kialakulását, de még a különösen jellemző, Magyarország 1945-ig fennálló hitbizományi birtokrend feudális elemeit sem. Indokolt azonban figyelmet fordítani *a két világháború közötti birtokpolitikai állapotokra*, illetve azok következményeire, napjainkra is hatást gyakorló elemeire, tanulságaira. Ennek megfelelően a továbbiakban

- a XX. századi *földbirtok-politikai örökség* főbb tételeit tekintjük át, majd
- a birtokpolitikai *eszközök-módszerek* körét, hazai gyakorlatát vizsgáljuk, s végül
- a *szervezeti-intézményi* feltételekre, illetve történeti *tanulságokra* kívánunk rámutatni.

A hazai és a nemzetközi feltételek, az agrárpiac nagymértékű változásai a földügyekre is hatást gyakoroltak – EU-tagságunkról nem is szólva –, mégis úgy gondoljuk, hogy változatlanul *alapvető fontosságú a birtokpolitika stabilitását és az agrárgazdaság korszerűségének összehangját elősegíteni.* Civilizációk sorsát is alakította ez egykoron.

* Az áttekintés az Agrárgazdasági Kutató Intézet felkérésére készült 2005-ben.

1. ÖRÖKSÉGÜNK A FÖLDBIRTOK-POLITIKÁBAN

„A világtörténelem azt mutatja, hogy minden forradalom mögött ott volt egy elmulasztott reform, s a forradalom alapoka abban rejlett, hogy nem volt erő vagy akarat a reform végrehajtására.”

Gróf Apponyi Albert (1909)

Az európai országok agrárstruktúrája – főleg Nyugat- és Észak-Európában – lényegesen megváltozott a XIX–XX. század fordulójára. Többnyire evolúció jellemezte ezeket az átalakulásokat, és a paraszti népesség arányának s az agrárnépsűrűségnek a csökkenésével jártak együtt. A „főlös népesség” más ágazatban talált kereseti lehetőséget, vagy munkaigényes mezőgazdasági (istállózott állattartási, intenzív kertészeti) foglalkozásba kezdett, még lakóhelyet is váltott, esetleg kivándorolt. A dualista Magyarországon két és félmillióan „választották” az utóbbit. (Sokan keltek útra a hegyvidéki területek, nemzetiségi vidékek falvaiból a nincstelenség és a kilátástalanság elől menekülve.) Azzal számoltak, hogy néhány esztendő keresetéből majd földet vásárolnak itthon. Föld viszont Magyarországon kevés volt, még 1938-ban is sok a kötött birtok (2,3 millió kh) és az uradalmi tulajdon. *Veres Pétert* idézve: „Magyarországon ugyanakkor, amikor ránk jött a kapitalizmus, nem ment el a feudalizmus sem. A jobbagyfelszabadítás csak jogi és formai volt, mert nem járt földosztással.” Ez utóbbival, így a magántulajdonra épülő parasztpolgári mezőgazdaság általánossá válásával – az egymást váltó, földindulás méretű tagosítások, átszervezések ellenére – adós maradt a XX. század is.

Az agrárviszonyok átalakításával, a reformok indokoltságával foglalkozniuk kellett mind az agrártudományok művelőinek, mind az agrárpolitika irányítóinak. Az agrár-érdekképviseletek, valamint a pártpolitika is napirenden tartotta ezeket. Közös nevezőt azonban nem találtak. *Darányi Ignác* telepítési törvényjavaslatát, amellyel enyhíteni lehetett volna a feszültséget, nem tűzték napirendre, *Áchim András* radikális indítványát az ezer kat. holdnál nagyobb birtokok parcellázására, azaz csak *bérbeadására (!)*, szintén elutasította a millenniumi parlament. Az első világháború alatti években új elgondolások is születtek – főleg a harcoló frontkatonák számára címezve –, de *Tisza István* minden reformot elutasított. A forradalom ideje tehát közelebb került. Hiába írta a miniszterelnöknek gróf *Majláth József*: „Nagyszabású reformokat vár a nemzet a törvényhozástól, nem szűkmarkú, félénk kísérleteket. Most az egyszer még kezünkben van az ország jövője [...] *A magyar birtokos osztály jövőjét azon a politikai szemponton látom megfordulni, hogy a birtokpolitikai reformot ki csinálja meg.*”¹ A birtokos osztály érzéketlen maradt.

A forradalmak elkövetkeztek, az ország határai is megváltoztak. Az 1918-as forradalomban *Károlyi Mihály* gróf egy gyors reformmal még próbálkozik, saját birtokán kezdve a földosztást. „Az egykori magyar földbirtokosok – írta emigrációjában –, akik elkeseredett dühvel szegültek szembe ezzel a reformmal, és évtizedeken át gyűlöltek engem is miatta, ma már jól tudják, [...] hogy számukra is üdvös lett volna, ha azt időben végrehajtjuk.”²

Az 1920-at követően, több évtizedes halogatás után ismét tárgyalt földreformtörvényt többször vitatja a magyar országgyűlés. El is fogadják. *A birtokszerkezet azonban szinte érintetlen marad*, házhelyhez, kis „krumpliföldhöz” jutnak a kedvezményezettek. A miniszter, *Nagyatádi Szabó István* mondja a parlamenti általános vita végén: „Meg kell elégednünk egy kisebb méretű földreformmal, amely gondoskodik arról, hogy mindenkinek legyen háza,

1 *Kerek Mihály* (1939): A magyar földkérdés. Mefhosz K. 142. o. (Kiemelés: R. P.)

2 *Károlyi Mihály* (1982): Hit, illúziók nélkül. Európa K. 158. o.

fészke és családjának egy kis helye, ahol meghúzhatja magát [...] legalább legyen egy-két hold földjük [...] akkor én ezt a törvényt a jelen időben olyannak tartom, amelyen sem nagyon túlmenni, sem azt megszükiteni nem volna helyes.”³ A földreform ügyét ezzel lezárták, valójában prolongálták: a harmincas évekre a magyar progresszió képviselőinek, a negyvenes évekre a hazai baloldali pártpolitikának. A román királyságban, a csehszlovák köztársaságban és többi szomszédunknál nem maradt el a teljes, általános földreform.

Említést érdemel – különlegessége miatt – az 1920. évi XXXVI. tc. által létesített *vitézi telkek*, amit a kormányzó által alapított vitézi rend tagjai kaphattak. Egyfajta „paraszi hitbizományként” működött, nem volt terhelhető, elidegeníthető, bérbe adni sem lehetett. A háborúban vitézségi érmet kapott legénységi állományú katona 10–20 hold vitézi telkekben részesülhetett (a tiszti vitéz ennek kétszeresében). Öröklése – a vitézi címmel együtt – a legidősebb fiú által, osztatlanul történhetett. (Fiú örökös hiányában nő is örökölhette – névvel együtt – a vitézi telket és címet az államfő hozzájárulásával.) A vitézi telkek összes területe mintegy 64 ezer kh volt a harmincas években, ami 3700 kedvezményezett között oszlott meg.

A magyarországi földbirtokviszonyokat a fenti „reformok” mindössze korrekciós jelleggel érintették. Az ún. irányított gazdaság bevezetése, majd a zsidótörvények meghozatala a földtulajdon és az agrárpolitika több tételének várható megváltozását is jelezte, helyenként kiváltotta, de ténylegesen csak a hadigazdálkodás néhány elemének alkalmazását állapíthatjuk meg.

2. FÖLDOSTÁS – HÁBORÚS TEREPEM

„Nézetem szerint birtokpolitikai reformterveink eddig azért nem sikerültek, mert keletkezésükben és lebonyolításukban a politikai szempontoknak jutott vezető szerep. [...] Hogy a földkérdés politikummá vált, annak az az oka, hogy nem nyúltunk hozzá mindaddig, amíg a politikai feszültség kényszerítő erővel fel nem lépett.”⁴

Kerek Mihály (1942)

Magyarország területének jelentős részén még fegyveres harcok folytak, amikor az Ideiglenes Nemzetgyűlés Debrecenben, 1944. december 21-én ünnepélyesen kinyilvánította: „Földhöz juttatunk sok százezer földnélküli és szegény parasztot, hogy gyarapítsuk a magyar nemzeti erőt és évszázadokra megszilárdítsuk a demokratikus magyar államrendet.”⁵ A néhány hét múlva (1945. március 15-én) kiadott kormányrendelet (amelyből szeptember 16-án lesz törvény) egy, céljaiban és lebonyolításában is radikális – ugyanakkor megkéséssel! – földosztást indított útjára. Az esedékes tavaszi munkák is sürgették a végrehajtást, ezért is a megyei miniszteri megbízottak különleges felhatalmazása. Erre utal a *Nagy Imre* által kiadott (magyar és orosz nyelven írt) megbízólevél Gyenes Antal volt Győrffy-kollégista számára:

[...] „Ha a megyei miniszteri megbízott a Megyei Földbirtokrendező Tanácsot alkalmatlannak találná a feladat megoldására, felhatalmazom, hogy a Tanácsot feloszlassa és a három, általam kinevezett tag helyett a nevemben újakat nevezzen ki [...]

Utasítom az összes közigazgatási hatóságokat [...] hogy a miniszteri megbízott működését mindenben támogassák. [...] Kívánságára élelemmel, fogattal és lakással lássák el.

3 Nemzetgyűlési Napló 1922–1926. XVIII. k. 123. p. Idézi: *Nagy József* (1995): Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863–1924.

4 *Kerek Mihály* (1942): A földreform útja. Magyar Élet Kiadó Bp. 5. o.

5 *Balogh Sándor* szerk. (1980): Földet, köztársaságot. Gondolat 47. o.

Kérem az orosz katonai hatóságokat, hogy a miniszteri megbízott mozgási szabadságát ne korlátozzák és működésében támogassák.”⁶

1. TÁBLÁZAT

Az 1945. évi földreform adatai

Művelési ág	A földbirtokok összes területe kat. h.	Az igénybe vett terület kat. h.	Az igénybe vett terület	
			összes terület %ában	a művelési ág %ában
Szántó	9 762 974	2 879 112	29,5	51,4
Kert	219 083	42 056	19,2	0,8
Rét	1 104 306	345 133	31,3	6,2
Szőlő	355 127	46 045	13,0	0,8
Legelő	1 700 632	550 060	32,3	9,8
Erdő	1 922 458	1 406 210	73,1	25,1
Nádas	49 924	29 008	58,1	0,5
Terméketlen	967 340	302 021	31,2	5,4
<i>Összesen</i>	16 081 844	5 599 645	34,8	100

Forrás: Nagy Imre: Agrárpolitikai tanulmányok, Szikra K. 1950. 270. o. (Előadások az Agrártudományi Egyetemen) I.

Magyarország megelőzte az éhínséget; jegyre ugyan, mint a háború alatt mindig és mindenhol, de az alapvető igények kielégíthetők voltak. A falu polgárosodása persze nem lendült fel. Még a tízezret sem érte el országosan az 50 kat. holdnál nagyobb földterületű mezőgazdasági birtokok száma. Gyakorlatilag eltűnt a középbirtok is, a nagybirtokkal, a latifundiumokkal együtt. A földigénylőknek juttatott átlagosan 5 kat. hold föld csak a hagyományos (őstermelői, önellátó) parasztgazdaságok körét szélesítette Magyarországon. Egyben megvetette – az örökösödési jog érintetlenül hagyása mellett – a további elaprózódás alapját, a törpegazdaságok inflációját. Az új tulajdonosokhoz került termőföld több mint fele szántó, negyede erdő volt.

2. TÁBLÁZAT

Az igénybe vett földterületek megoszlása felhasználás szerint

Felhasználási jogcím	Terület kat. hold	%
a) Igényjogosult természetes személyeknek	3 258 738	58,2
b) Egyházi célokra juttatva	19 739	0,4
c) Közlegelők alakítására, kiegészítésére	422 496	7,6
d) Minta-, tan- és kísérleti gazdaságok céljaira	51 079	0,9
e) Állami tó- és nádüzemeknek kijelölve	46 542	0,8
f) A községi, közbirtokossági, állami erdők területe	1 460 167	26,1
g) Telepitési célokra	91 809	1,6
h) Házhelyek céljára	85 693	1,5
i) Házhely-csereterületekre fenntartva	24 694	0,4
j) Közcélokra felhasználva	26 152	0,5
k) Tartalékolt és ki nem osztható (terméketlen)	112 536	2,0
<i>Összesen</i>	5 599 645	100,0

Forrás: I. m. 271. o.

6 A teljes levél másolata a szerzőnél.

Nálunk – állapítja meg rezignáltan Csécsy Imre 1945-ben – „a földreform nem sikerült. Mi tizennyolcban valóban *reformot* készítettünk elő *Károlyi Mihály* pártjával, ez meghiúsult és ezért '45-ben már csak forradalmi megoldás jöhetett. Mint minden forradalmi megoldás, természetesen ez is rossz.”⁷ Csécsy és elvbarátai főleg az előkészítés módja, a gyors megvalósítás stb. miatt kárhoztatták a földreformnak nevezett forradalmi földosztást. Az új tulajdont 11 cél szerint csoportosították. (2. táblázat)

A „földnélküli földművesek”, a zsellérek, napszámosok, gazdasági cselédek és törpebirtokosok többmilliós tábora jelentősen csökkent, bővült az ipari és egyéb munkalehetőség is. A földosztás sem oldotta meg azonban a hazai mezőgazdaság modernizációját, a versenyképes árutermelés kiépítésének és a korszerű falu megteremtésének összetett, nagy feladatát. A magyar agrártársadalom időt sem kapott erre a polgári-kapitalista változatra. Hasonlóan a „Parasztinternacionálé” más csoportjaihoz, „Jaltához” igazodott ebben is.

3. MÁSOLÁS, ADAPTÁCIÓ, MAJD SAJÁT MODELL AZ AGRÁRPOLITIKÁBAN

„Kétségtelen, hogy a téeszeket a magyar parasztság nem kívánta, mint ahogy Árpád lovasai sem kívánták Szent István vármegyéit. A formát a kor, a világ adta. A kérdés az volt, hogy szokik össze ezzel a formával, mennyire tudja az erényeit kibontakoztatni benne.”

Németh László (1965)

Magyarországon a XX. század elején már sokszáz különféle szövetkezet működött. Az 1849. évben emigrált, majd a kiegyezés nyomán hazatért, „világot járt” szervezők elősegítették a hitel-, a kereskedelmi-értékesítési, a biztosító, a bérlő- stb. szövetkezetek alapítását. A Franciaországból hazatért *gróf Károlyi Sándor* az agrárszociális kérdések megoldásában is nagy szerepet szánt a szövetkezeteknek. Jelentős támogatást kapott *Haynald Lajos* bíboros kalocsai érsektől, *Szmrecsányi Lajos* szepesi püspöktől, majd az állami intézményektől is. Már a vetőmag- és a tenyészállat-beszerezésre is alakultak szövetkezetek. Darányi miniszter Svájcba, Németországba küldi az *óvári* professzorokat, az *OMGE* Skandináviába viszi a földbirtokosokat a szövetkezeti módszerek tanulmányozására. Figyelemre méltó, hogy a mintegy 1200 Hangya szövetkezet elnökeinek egy-harmada lelkész, a könyvelőknek pedig a fele tanító volt az 1914. évi adatok szerint.

Az öntevékeny szövetkezeti hálózat kiépülése az 1920 utáni rendszerben megtorpant, 1945 után pedig – elismerés helyett – elmarasztalás lett az osztályrésze. A földbérlő-szövetkezetek feloszlottak, a nagygépek, uradalmi feldolgozóüzemek – rendeleti úton – a falusi szövetkezetek örökébe lépő új földműves szervezetek birtokába kerültek. A földreformot követő két-három év viszonylagos nyugalma után már kísértett a földkérdés, majd fokozatosan, a század közepén *az első számú falusi üggyé vált a földtulajdon és a földhasználat*. Az ingatlanok tudott termőföld a paraszti tulajdonban is ingónak, bizonytalanak bizonyult, annak összes káros következményével.

A gazdálkodásban való együttműködés számos hazai hagyományát, magyar sajátosságát megőrizte a hivatalos politika. Uralkodóvá vált az importált, másolt agrár- és szövetkezetpolitika. Ígéretesnek csak az orosz faluközösségből, az *obszcsina* gyakorlatából kinőtt közös földhasználatot (később közös földtulajdon), a *kollektív gazdaságot* tekintette ez a szem-

⁷ *Izsák Lajos* (1979): Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962. Akadémiai K. Szerk. Balogh S., Pölszkei F.

lélet. Ehhez teremtett jogi kereteket, eszköz- és intézményrendszert, oktatási és más feltételeket. Mindez nem találkozott sem a régi, sem az új gazdák többségének törekvéseivel, csalódást, konfliktusok sorát váltotta ki. Nagy Imre első, 1953. évi miniszterelnöksége, majd az 1956-os forradalom csak rövid időt adott a remény újjászületésének.

Az 1958–1961 évek között végbement kollektivizálás, az ún. szocialista átszervezés kezdetben nem érintette a termőföld tulajdonjogát, „csupán” a belépő gazdálkodó rendelkezési joga alakult át a tagsága révén közös használatba került földje fölé. Ezt erősítette meg az Elnöki Tanács egy 1959. évi törvényerejű rendelete is, amely – a tsz-ből való kilépés esetén – az átadott („bevitt”) föld kiadását szabályozta. Más volt a helyzet az ún. állami tartalékföld, az elhagyott, „felajánlott”, a tagosítások során át nem vett csereingatlan esetében. (Ez utóbbiak összes területe 1953-ra már meghaladta a 3 millió kat. holdat!) Így következett be egy olyan állapot, hogy a földdel belépett (beléptetett) tsz-tagok, továbbá az ún. kétlakiak ezrei, illetve örökösök – az előírt várakozási idő leteltével – kilépési (s vele földkiadási) kérelmeket adtak be, s ezek eredménytelensége láttán bíróságokhoz fordultak. A bíróságok „fektették” a beadványokat és sürgették a politikai döntést. Más okból – bizonytalan üzeme gazdasági állapotokra hivatkozva – sürgették „a földtulajdon bizonytalanságának” megszüntetését a közös gazdaságok vezetői s a beruházások érdekeltjei, a pénzügyi hálózat képviselői. (Nota bene, a kolhozok esetében ez fel sem merülhetett, lévén a föld „össznépi tulajdon!”) Végül is az 1967. évi IV. számú törvényel „rendezték” a problémát. Az új törvény hatályon kívül helyezte az 1959. évi tvr-t és megszüntette – ötévi földjádék „megváltási árként” való kifizetése ellenében – a nem mezőgazdasági foglalkozású nem tsz-tagok, valamint örökösök földtulajdonát. Az ún. oszthatatlan szövetkezeti alapba került termőföld eme kezelése lépést jelentett a föld nacionalizálása felé. A Nagy Magyar Földreformról így elmondható, hogy – tekintettel a rendszerváltás licitálós „kárptolására” is – élt összesen 22 évet 1945–1967 között. (Anglia vagy Dánia földbirtok-politikája hány évszázados?)

Az 1967. évi ún. földmegváltási törvény nyomán a parasztság tradicionális kapcsolata a termőfölddel megszakadt, a föld vagyonygyűjtési funkciója, ingatlan volta füstbe ment. (Negyedszázad múlva – a 90-es évek elején – ezt betetőzte a „kárptólási jegy”, amikor egykori kisbirtokok ezrei színes televízióvá vagy napi spekuláció tárgyaivá váltak.) Az egykori újgazdák, földtulajdonosok, illetve gyermekeik mind nagyobb arányban új életpályát és más lakóhelyet választottak. A falusi migráció népvándorlás jelleget öltött. Ami a Lajtán túl évszázadok alatt következett be, nálunk – más tényezők által – szűk évtizedek történéseire zsugorodott, más formákat öltve, de hasonló végeredményt adva.

3. TÁBLÁZAT

A szövetkezeti használatú földek tulajdoni megoszlása 1968–1989

Év	Állami		Szövetkezeti		Tagsági	
	hektár	%	hektár	%	hektár	%
1968	1 521 324	27,75	5 169	0,09	3 954 992	72,16
1975	247 484	4,42	2 502 917	44,66	2 854 470	50,92
1980	195 318	3,45	2 921 968	51,55	2 550 026	45,00
1985	224 342	3,94	3 162 985	55,57	2 304 957	40,49
1989	216 146	3,81	3 471 311	61,12	1 991 734	35,07

Forrás: A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakulása, AKI Bp. III. kötet 1990. 164. o.

A szövetkezeti használatban lévő földekre az 1967. évi IV. törvény hatását jól mutatja a tulajdoni megoszlás alakulása. A szövetkezeti használatú földeknek mindössze 0,09%-a volt

1968-ban a tulajdonukban is, míg 1989-ben már 61,12%-a. Ugyanez a tagsági tulajdon arányát illetően: 72,16%-ról 35,07%-ra csökkent. (Az állami tulajdon részaránya 27,75%-ról 3,81%-ra esett a szövetkezeti földhasználatban, mert – „a törvény erejénél fogva” – a szövetkezetek javára átvárták a tulajdont.) Néhány évtized s 2-3 nemzedék, és – a szakszövetkezeti és a személyi tulajdonú földek, valamint a 15 hektárban maximált néhány ezer egyéni gazdaság földjén kívül – alig marad föld-magántulajdon Magyarországon...

A „kollektivizálási hadművelet” nem sok gondot fordított az *agrár szakmaiság követelményeire*. A Szakma – a nagybetűs – a volt állami birtokok, az új állami gazdaságok, kutatói-kísérleti intézmények és a rangjukra mindig adó erdőgazdaságok mindennapjaiban élt tovább. Ott készültek az *egész* mezőgazdaság új feladataira, technikai, technológiai, genetikai vagy éppen ökonómiai fellendítésére. A tsz-ek relatív elmaradását látva írták 1970-ben: „Az átszervezés maga politikai, gazdaságpolitikai akció volt, amelyet *nem üzemszervezési megfontolások, nem a legkedvezőbb gazdálkodási megoldások követelményei irányítottak*, hanem a nagy átalakulás általános politikai szempontjai, távlati gazdaságpolitikai és társadalmi érdekei. Ennek következtében a termelőszövetkezetek keretei gyakran véletlenszerűen jöttek létre...”⁸

Elkerülhetetlen volt, hogy a szovjet agrárrendszertől *eltérő megoldásokat alkalmazzon a magyar agrárpolitika*, hiszen 1956 mementója és az ország adottságainak hasznosítása is ezt követelte. Ennek egyik fontos feltétele volt a „politikai mimikri”, azaz a nyílt konfliktusok kerülése. Jellemző esete volt ennek néhány agráripari egyesülés létrehozása szovjet mintára, hangsúlyozottan kísérleti céllal. Az egyesülésekben ugyanis együtt voltak állami és szövetkezeti tulajdonú szervezetek, ezért áthidaló jogi megoldásokat kellett találni – az államigazgatás legfelső szintjén – a két tulajdonforma közös működésére, együttes elbírálására.

Sok-sok, gyakorta elméleti jellegű vita, eszmecsere, majd konkrét megoldás képezte annak az útját, hogy a hetvenes évektől mindinkább *magyar agrármodellről* lehetett beszélni. Nyugat-európai elemzők elismeréssel, a „keleti, szövetséges” partnerek többnyire gyanakvással sorolták ennek a modellnek az új, hol „revizionista”, hol „konzervatív” elemeit. Az osztott-kapott címkék, a hozott jogi, munkaügyi, szervezési intézkedések változatosak voltak, különösen a földhasználatban, valamint a vertikális integráció kezelésében. Vázlatos áttekintésük is csak tallózás jellegű lehet a következőkben.

4. A SZAKMÁT TANULNI – ÉS ALKALMAZNI TUDNI – KELL

„Nálunk a földkérdést inkább a pártpolitika sajátította ki, mint a pártatlan tudomány. Akik vele foglalkoztak, azokat vagy az egyik, vagy a másik táborhoz tartozónak tekintették, és eszerint bánt velük a kritika is.”⁹

Kerék Mihály (1942)

Az ésszerű, jó eredményességű földhasználat a talajtani, az éghajlattani, a domborzati, egy szóval az *ökológiai* ismeretek megszerzésével kezdődik. Ezt követi a növényssorrend, a vetés-váltás ismerete az adott területen, a termőföld talajerő-állapota stb. Mindez alig szerezhető meg, ha a földcsere szinte állandósul, ha a talajminősítés rendszere elavult, a földhasználat személye gyakran változik. A következmény egyértelmű: akár a kedvező ökonómia feltételek

8 *Erdei Ferenc–Fazekas Béla*: A magyar mezőgazdaság huszonöt éve. In: 25 év. Kossuth K. 1970. 176. o. (Kiemelés R. P.)

9 *Kerék Mihály* (1942): A földreform útja. Magyar Élet Kiadó. Bp. 125. o.

sem hasznosulnak kellő mértékben, a lehetőségek kihasználatlanul maradnak, elvesznek. (A Monarchiában kialakított termőföld-osztályozási rendszert 1978-ban tervezték megreformálni, ám máig fennmaradt az elavult aranykorona-osztályozás.)

Magyarország földbirtokviszonyai, földhasznosítási döntései úgy alakultak a XX. század második felében, hogy *alig másfél-két évtized tekinthető konszolidált időszaknak*. A mezőgazdaság eredményességében pedig nem nélkülözhető bizonyos, szakmailag megalapozott *állandóság*, kiszámíthatóság a partnereket, a főbb feltételeket illetően. Nálunk hol a szükséges ismeretek, hol az ismeretek realizálásának feltételei hiányoztak, hol mindkettőt nélkülözte az országos gyakorlat. Mindig voltak persze mind a felkészültséget, mind az eredményességet illetően kiváló példák, de ezek a szigetek nem váltak „kontinenssé”. (Most sem azok.)

A tapasztalatok köréből

a) A mezőgazdaságban, ahol a döntési pontok sohasem központosíthatók más termelési ágazatokhoz hasonló mértékben, elsőszerű feladat volt a *tudás, az agrárcivilizáció* színvonalának az emelése. A magyar agrárpolitika országos jelszava – és gyakorlata! – volt a hatvanas évektől, hogy *„Zöld utat a tehetségnek!”* Ehhez társult az oktatás nagy ütemű fejlesztése, a specializáció felkarolása, a könyv- és lapkiadás, valamint a rádió és új nagyhatalású eszközként a tv és a film bevonása az agrárkérdések megoldásának elősegítésébe. *Tanult a falu s megtanulták az ország akkori nemzedékei, hogy a mezőgazdaság is szakma*. A termőföld, a hagyomány szeretetét lehet örökölni, a tudás azonban nem örökölhető. Azt meg kell szerezni.

A fentiekre irányuló előírásokat megbecsülés illeti. Másképpen: a szakismeret érvényesítése kötelező. Ennek egy jeleként volt tekinthető pl. a *táblatorzskönyv*. Az állami gazdaságokban kötelező volt a vezetése, hogy ismerhető legyen – személyi változás esetén is – az elővetemény, a növényssorrend, a talajerőpótlás története, hiszen valamennyi befolyásolja a gazdálkodási eredményt.

b) A mezőgazdaság üzem- és birtokviszonyaiból az is következik, hogy a *szervezeti és érdekeltégi viszonyoknak* különlegesen nagy a szerepük. Nem a központi előírások, hanem az *önérdek* felismerése segítheti elő még az előbbinek is a megvalósulását. Ezért válhattak fontossá az *integrációs szervezetek, a termelési rendszerek*, amelyek pl. a szaktanácsok elfogadását kétoldali, közös alapra tudták helyezni, a személyes kapcsolatokat, ismeretséget képesek voltak nyilvánosan „forintosítani”. A *bizalmi tőke* a rendszerek terjedésében, ipar-kereskedelem–mezőgazdaság viszonyában is jól kamatozott és hozzájárult a direkt (állami, központi) akaratervényesítés lebonthatóságához. A *háztáji*-nagyüzem szimbiózis szintén a *kölcsönösség, a helyi bizalom* alapjaira épült.

c) Az *állam szavahihetősége* – a sokszor csalódott vagy hiányosan tájékozott – agrártársadalom számára alapvetővé vált a hatvanas évektől. A gazdálkodás számára – az előbbieken túlmenően – ezért vált szívesen fogadottá az évente kiadott *agrárszabályozás*, az első MT számot továbbvivő 3004-es kormányrendelet sora. A mintát a nyugatnémet ún. *Zöld Terv* szolgáltatta, az okot – többek között – a *Mansholt-terv* ellen tüntető közös piaci gazdák fellépésének tanulságai. Az összerendezett, az *előző év ősztől* megjelent 3004-esek a hitelpolitikai, a támogatási-beruházási, árpolitikai szabályokat közzétették, az érdekeltekkel egyeztetették. A mai, a nemzetgazdaság egészében kisebb súllyal jelen lévő, de belpolitikailag változatlan rangú agrárgazdaság (és parasztság) számára miért nem lehetne ha-

sonló rendszerű, ritmusú nyugalomról gondoskodni? Igazolódott: az üzleti életben nincs helye az állami jelenlétnek, de a gazdaság nem nélkülözheti az állam irányító-szabályozó szerepét.

d) *A minőségi árutermelésre való ösztönzés* legfontosabb eszköze a kellő *érdekeltség* megteremtése. Nem csupán az eladáskor, hanem az árutermelés előkészítésekor; ezért kapott támogatási kedvezményt az ültetvénytelepítéskor a perspektivikus fajta, az egyöntetű készáru ígértét hordozó egyidős, fajtaazonos hízóállomány stb. *A nagyüzemi felár* olyan ösztönzőt jelentett, amelyet jól fogadott minden érdekelt. A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági területek esetében a *százalékos árkiegészítés* töltött be hasonló szerepet, azaz *a munka eredményét* – az értékesített áruhoz kapcsolódva – *honorálta*, nem a termőterület méretét.

e) A mezőgazdasági termelésnek vannak olyan sajátosságai, amelyek következményeivel eleve számolnia kell. Az egyik a termelés eredményének nagyfokú *kockázata*, amely a klimatikus és a biológiai feltételekből, valamint a jellemzően szabadtéri termelési folyamatokból ered. A másik, nem könnyen alakítható sajátosság a termelés-értékesítés szakaszossága, közismerten a *szeszonalitás*, amely mind az élőmunka, mind az eszközhasználat hatékonyságát, méretét megszabhatja.

Nagy jelentőségű tehát az üzemágtársítás, az üzemek közötti kooperáció, adott esetben a mezőgazdasági *termelési folyamatok meghosszabbítása*. Ennek eszköze lehet a *kiegészítő* ipari-feldolgozó tevékenység kifejlesztése vagy az agrárkereskedelem felvállalása. Elterjedt a mezőgazdaságon belüli, nem mezőgazdasági tevékenység, szinte gyáripari jellegű *üzemág társítás*. A magyar mezőgazdasági szövetkezetek mintegy 500 féle ipari és szolgáltatási profilt fogadtak be, alakítottak ki, a kőbányásztól a cipőfelsőrész-kooperációig. Volt tsz, ahol nyári autósmozit működtettek, s volt, ahol összkomfortos tanyák fogadták a Bugacra látogató „falusi” turistákat.

Az ágazat sajátosságából eredő hátrányokat vállalkozásokkal és támogatásokkal lehetett – és kell – ellensúlyozni a jövőben is.

5. A MEZŐGAZDASÁG SOHASEM LESZ IPAR

„A világot az eke változtatta meg [...] Igazából azonban a traktor lendítette át modern szakaszába a világot.”¹⁰

Colin Tudge (2001)

Az agrárgazdaság termelési folyamatában mind nagyobb lesz a tudomány, a technika szerepe, de az emberi, akár eseti döntések fontossága nem iktatható ki semmiféle automatizmussal. Amikor a hetvenes évek végén a nagyüzemek gépellátottsága, azok minősége túlságosan is megnövelte már az „ipari mezőgazdaság” híveinek önbizalmát, ki kellett adni a felhívást, hogy továbbra is: *Nem a kombájn, hanem a kombájnos arat!* Vagyis az agrártársadalom tagjainak érdekeire, életfeltételeire, sőt a falura a modern mezőgazdaság körülményei között is különleges gondot kell fordítani. Iparrá nem válhat pl. a szabadtéri növénytermesztés, jóllehet az ipari jellegre, a tervezhetőség növelésére lehet és kell is törekednie.

¹⁰ Colin Tudge (2001): Az eke. In: Az elmúlt 2000 év legfontosabb találmányai. Szerk. J. Brockman, Vince K. 27. o.

Természetesen más-más *agrárnépsűrűség és szaktudás* illeszkedik a különféle intenzitású termelési kultúrákhoz, agrárcivilizációs színvonalhoz, és ennek megfelelő vidékfejlesztésre képes egy-egy régió. Az alacsony népsűrűséghez többnyire csekély számú – négyzetkilométerenként egy-két fő – agrárkereső (és nagy agrárkereső *arány*) társul, és extenzív (préri, sztyeppe) földhasználatot valósítanak meg. A nagy népsűrűség nagyobb számú agrárkeresőt vonz, s kellő feltételek esetén intenzív, fejlett rurális térségeket felmutató gazdaságot teremt (holland, dán, japán, kínai térségek). A mezőgazdaság ezt a maga módszereivel, a többi ágazat is a saját rendszerével valósítja meg.

Magyarország agrárkeresőinek *száma* már csak 4-5 fő négyzetkilométerenként, ami Hollandia *agrárnépsűrűségének* mindössze fele-harmada. Ez a különbség természetesen tükröződik a két ország mai agrárteljesítményének eltérő voltában is, Hollandia javára. Nálunk a „zöld forradalom” érvényesülésének idején az ország agrárteljesítményének kedvező alakulásában nagy szerepet játszott sokféle kedvező adottság, a töredék munkaidő, az ún. „vasárnapi farmer”, különösen a *szervezett háztáji* lehetőségeinek hasznosítása.

A magyar mezőgazdaság számára, földhasznosításának változatosságára sajátos teret kínál az ország természetföldrajzi adottsága. A *zónahatárok* találkozási a Kárpát-medence flóráját úgy alakítja, hogy a *helyi döntések*, a gazdasági mérlegelések előnyt élveznek bizonyos nagytérési koncepciók sematizmusával szemben. (A „kukoricaövezet” – szállítási költség nélkül – természetesen és előnyösen társulhat a megfelelő állattartási ágazatokkal.)

A „mezőgazdasági érdek” optimalizálásához szükség volt mindenkor mind a tudományos, mind a gyakorlati célok jól mérlegelt megfogalmazására, képviselésére. Történelmünk során nagyszámú *érdekvédelmi szervezet* tevékenységét vehetjük számba. Az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* (OMGE) a XIX. század jellegzetes szervezete, a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa* (TOT) a XX. századi Magyarország különleges súlyú agrárszervezete volt. Utóbbi javára még *vétőjogot* is biztosított a jogszabály a mezőgazdasági tárcával szemben, azaz kötelező egyeztetést vállalt a jogalkotó.

A magyar agrármodell XX. századi időleges sikerének egyik magyarázata marad, hogy a falvakban nyugalmat, a gyarapodás viszonylag széles lehetőségét tudta kialakítani. A nagyüzemi földhasználat, majd a mind nagyobb arányú közös földtulajdon ellenére kis- és középgazdaságok százezreit foglalta egybe. A múlt század hetvenes éveiben – a néhány ezer állami és szövetkezeti gazdaság mellett – a nem nagyüzemi mezőgazdasági termelők száma meghaladta az egymilliót, azaz Magyarországon az *átlagos üzem nagyság* mérete – földhasználatban – mintegy *hat hektárra* volt tehető. Ez persze azt is mutatja, hogy mit ér az egyszerű *számtani átlagra* való hivatkozás...

Összefoglalásként az áttekintés végén ismét indokolt hangsúlyozni: a termőföld hasznosítása, az agrártársadalom és a földbirtok-politika szoros kapcsolata egyértelmű. Bármelyiknek *avatatlan módon való kezelése káros*, míg a követelményeknek – időben és kellő módon – való megfelelés társadalmi-gazdasági sikereket ígér. Korszakváltások követték egymást a múlt század hazai földbirtok-politikájában. Hol a parasztság hagyta el a földet, hol a föld a parasztságot. A földre, a termésre azonban mindenkor szükség volt, és szükség lesz. És arra a kapcsolatra, kötődésre is, ami nem forintosítható, mégis nagy érték.

Nemrégem olvastam egy alföldi, egykor szép napokat látott termelési (beszerzési-értékesítési) szövetkezet történetét. A kézirat 50 évről számol be. A kezdés éve 1947, a megszűnése-átalakulása 1997. A szerző mindvégig – 1947-től! – tagja volt a szövetkezetüknek. S leírja: a központi tanyájukon Tánicsics Mihálynak szobrot emeltek valamikor. Névadójuk volt. És a szobor talpazatán gyakori a friss virág. Akár a Krisztus-kereszt előtt a határban...

A „rurális térségek” új nemzedékének érdemes erre is emlékeznie. A megtett útra és tapasztalataira, valamint a következményekre. Akár az egykori béresek, akár a volt nagybirtokosok nézeteivel azonosul a földbirtok-politikában. És akkor is, ha egyiket sem vállalja, s újat keres.

PÁL ROMÁNY

AGRARIAN POLITICS AND LANDOWNERSHIP IN HUNGARY

The survey introduces the main issues of the “land-question” through the last 150 years, and the reasons for the failure to solve it. From land-entails to the so called valiant-lands there were numerous plans to solve this problem, but none of these helped the Hungarian situation to catch up with Western-European tendencies. The landownership conditions formed by the 1945 land-law (the “overdue land-reform”) were eroded by the 1967 land-law. The Great Land Reform lived less than two decades in Hungary and, accordingly, uncertainty started to prevail. Scientific and professional solutions have been falling a victim to actual-political considerations throughout the last 150 years.

ADATTÁR

FRIDVALDSZKY JÁNOS „DISSERTATIO”-JA

I. BEVEZETŐ. ÍRTA CSETRI ELEK

Éppen 235 esztendeje, hogy 1771-ben Fridvaldszky János beküldte az erdélyi Mezőgazdasági Egyesületnek nevezetes „Dissertatio”-ját (Értekezését), az erdélyi mezőgazdasági szakirodalom első alkotását. És most már több mint 30 esztendeje annak, hogy a munka eredeti latin nyelven és román fordításban megjelent.¹ Sajnos a kis példányszám és a nyelvi nehézségek miatt magyar nyelvterületen alig hozzáférhető, azért úgy véljük, hogy a munka jelentősége és beillesztése agráriródmunk folyamatába indokoltta teszi magyar fordításának közzétételét.

Fridvaldszky életéről és tevékenységéről nemrégiben összefoglaló munka jelent meg.² A minket közelebbről érdeklő agrárszakírói munkásságával az említettekén kívül több munka foglalkozott.³ A tanulmányait Pozsonyban, Nagyszombaton és Bécsben folytató Fridvaldszky élete delén Erdélyben dolgozott mint főiskolai tanár. Életében döntő fordulat volt az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület megalapítása (1769), melynek keretében a legeredményesebb és legszorgalmasabb kutatónak bizonyult.⁴ Természettudományi felkészültségében elsősorban a bécsi egyetemen eltöltött évek és a kolozsvári katolikus akadémián végzett tanári munkája és kutatásai segítették, a tudományos munka lehetőségét és keretét azonban a Mezőgazdasági Egyesület szolgáltatta. Ismeretes, hogy ő alkotta meg az első, Erdély ásványkincseivel foglalkozó munkát, mely két kiadásban is megjelent.⁵ Előzményként említhető, hogy a kérdés a szerzőt már előbb foglalkoztatta.⁶ Természettudományos érdeklődése élete végéig megmaradt.⁷

1 Prima lucrare agronomica de specialitate din Transilvania. Publicat in original si traducere romana cu o introducere si note de Alexe Csetri – Carol Engel. Bucuresti, 1970. Centrul de informare si documentare pentru agricultura si silvicultura, 51 p.

2 Csetri Elek–id. Fridvaldszky János: A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló (1730–1784). Bp., 2003.

3 Közöttük idézhetjük Kárfy Ödön két tanulmányát: A múlt századi erdélyi mezőgazdasági és ipartársulat megalapítása. In: Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, (1897) 113–121. p.; Az első erdélyi földművelési egyesület működése. 1769–1772. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, (1898) 197–319. p.; Csetri Elek: Fridvaldszky János, az agrártudós. In: Együtt Európában. Debrecen, 2000. 23–47. p.; Uő: Debuts de la science agricole en Transylvanie. In: Cahiers internationaux d’histoire économique (Napoli), (1978) Nr. 9. 229–254. p.; A. Csetri–C. Engel: Importanta primei lucrari agronomice de specialitate din Transilvania. I–II. In: Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Series Historia. an. 1974. fasc. 1. p. 3–15; an. 1975. p. 32–51. stb.

4 Vö. Csetri Elek: Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772). In: Művelődéstörténeti tanulmányok. (Szerk. Csetri Elek–Jakó Zsigmond–Tonk Sándor.) Bukarest, 1979. 161–172. p.

5 Minero-logia Magni Principatus Transilvaniae, seu metalla, semi-metalla, sulphura, lapides, et aquae conscripta. Claudiopoli, 1767. (Második kiadása: Vindobonae, 1774.)

6 Dissertatio de natura ferri et ferrariis. Claudiopoli, 1766.

7 Lásd erről pl.: Dissertatio de Skumpia seu Cotino planta coriaria cum diversis experimentis in M. Principatu Transilvaniae institutis. Claudiopoli 1773.

Felsorolt munkáit nem egy szobatudós alkotta, hanem olyan szakember, aki elméleti felkészültségét laboratóriumi vizsgálatokkal és helyszíni kutatásokkal kapcsolta össze. Fridvaldszky 1770-től kapcsolódott bele az Mezőgazdasági Egyesület tevékenységébe, és mint kutató, szakíró és feltaláló az erdélyi értelmiségi körökben ismertté vált. Olyan találmányokkal jelentkezett, mint a csicsókából való kenyér készítése, törökbúza-pálinka előállítás, de a nyersanyaghiánnyal küszködő papíripar számára különösen fontos volt a gyékényből készített papír, amelyből mintát is beküldött. Tudományos vándorlásai során felfedezett egy olyan földféleséget, amely a vászonkészítésnél volt hasznosítható, a fában szegény Mezőségen található turfa kitermelését tüzelőnek ajánlotta, Máramarosban pedig olyan fanemet talált, amely a törökmogyoróhoz volt hasonló.⁸ Hosszas vándorlás és kutatás után végül ő találta meg Hunyad vármegyében a festőanyagként használatos skumpia nevű növényt.

Örökmozgó elméje, gazdag ismeretanyagának hasznosítása és kutatási szenvedélye számára kapóra jött, mikor az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület 1770. augusztus 20-i ülésén pályázati felhívást bocsátott ki. A pályázat olyan dolgozat elkészítését hirdette meg, amely az „ország érdekeit” szolgáló, Erdély éghajlatát és gazdasági állapotát figyelembe vevő okszerű szántási és trágyázási módszert mutat be. A felhívásra tudósunk a „Dissertatio” megírásával válaszolt, melyet 1771. október 20-án datált.

A kézirat teljes címe: *Dissertatio de agris firmandis et arandis pro Magno Principatu Transilvaniae elucubrata a Joanne Fridvaldszki Societatis Jesu presbitero oblata Inclitae Societati Agriculturae et Oeconomiae Transilvanensi*. Terjedelme 37 negyedrért oldal, benne egy több eszközt bemutató ábrával. Eredeti je a Magyar Országos Levéltárban található.⁹

Tartalmára terjedelmi okokból csak egész röviden térünk ki, hiszen az alábbiakban megtalálható a kézirat teljes magyar fordítása.

A „Dissertatio” két jól elhatárolható részből, „osztály”-ból (sectio) áll: az első a földek trágyázásával, a második a szántás munkaeszközeivel és módozataival foglalkozik.

Az I. rész (Sectio I.) bevezetőjében a természeti tényezők (talaj, növényzet, klíma) bemutatása után a trágyázás kérdésére tér rá. Ismerteti a talajjavító anyagok hatását, hangoztatva, hogy alkalmazásuknak mindig összhangban kell lennie a természeti tényezőkkel. Közülük először az állati eredetűeket és a fekáliát sorolja fel s a kor színvonalán magyarázza hatásfokukat. Majd kitér az útipor, iszap, ipari hulladékok, hamu és korom felhasználására. Utána a természet nyújtotta termékenyítők következnek, köztük az Angol Gazdasági Egyesület által annyira ajánlott márga, majd az ipari mész, mészkövek, krétafélék. Talajjavító hatása miatt főleg a márga felkutatását és felhasználását szorgalmazza, és megjegyzi, hogy az iszapos és ellenálló talajokba többet kell hordani belőle a földekre. Külön fejezetben boncolgatja, hogy az egyes trágyaféleségek milyen talajnemekben alkalmazhatók és milyen időszakban. A trágyázással foglalkozó utolsó rész azt a kérdést teszi fel, vajon lehet-e általános talajjavító rendszert ajánlani? Válasza nemleges: „A fent kifejtettek alapján – írja –, nem ajánlhatnék általános talajjavító eljárást, csak abban az esetben lenne ez lehetséges, ha Erdély egész területén egyetlen talajnem létezne és ha kedvünk szerint rendelkezhetnénk az éghajlati viszonyokkal és zónákkal. Minden dolgot az országhoz és népéhez mérten kell megszabni.”

A trágyázással kapcsolatban fontos és előremutató végkövetkeztetésre jut. Először a nép tudományos felvilágosításának szükségességét hangoztatja. Szerinte a nép jól ismeri az általa megművelt földet, de „közigazgatási úton”, szolgabírák útján meg kell a földműveseket ismertetni a trágyanemek természetével is, hogy tudják, miszerint a különböző talajokat más és más módon kell kezelni. A földművelőket fel kell világosítani az idegen nemzetek példája fe-

8 Csetri: Fridvaldszky János, az agrártudós i. m. 34–35.

9 B I Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára. Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület iratai. 829/1772.

löl, meg kell ismertetni az általuk követett talajjavítási eljárásokkal. A földművelésben azt az elvet kell követni, hogy helyesebb kisebb területet jól megművelni, mint nagyobb, kiterjedtebb szántóföldet ugarolással kezelni.

Másodszor azt ajánlja, hogy a tudományos ismeretek nép közötti terjesztésére alkalmazzanak egy fizikatanárt, aki a falusiak előtt tartandó előadásaiiban össze tudja kapcsolni az elmeletet a gyakorlattal.

A „Dissertatio” második részét (Sectio II.) a tudós szerző a szántás módjának szenteli. Ennek keretében először öt angol eredetű ekés szerkezetet mutat be, szövegéhez ábrákat is mellékelve. Az 1. ábra számos apró éllel ellátott taligás ekefajta (talán a későbbi extirpátorhoz hasonlít leginkább), amely főleg gyökerek eltávolítására alkalmas. A 2. ábra ugyancsak taligás ekefajta, a hosszúvason kívül a laposvas előtt egy kisebb hasítóvassal is el van látva, amely a szántóföld könnyebb felvágására és megforgatására szolgál. A 3. ábra leginkább kultivátorhoz hasonló taligás eke; a gerendelyhez különböző síkon elhelyezett, több hosszúvas által felaprított földet a laposvas fordítja meg. Majd egy eke és iga közé iktatott, vetőszerkezettel rendelkező lengőeke, pontosabban szántó-vető szerkezet következik (4. ábra), amely a szerző szerint a földművelés munkáját nagyon megkönnyíti. Végül egy, gabonatablák közti mezsgyéek gyomnövényzetének kiszántására szolgáló, két, egymás mögé fogatolt lóvonta eke következik (5. ábra), amely a töltőgetőekére hasonlít.

Fridvaldszky elismeri e találmányok fontosságát, de azok erdélyi alkalmazását bajosnak tartja. Nehézkes és drága a sok vasalkatrész beszerzése, ugyanakkor erősen növeli az eke súlyát is, és hiányoznak az előállításához és karbantartásához értő szakemberek. Végül kifejti, hogy az eke sok vasfoga nehezen érvényesül a mi kötött talajainkban, és nagyobb teljesítményű igaerő is szükséges hozzá.

A következőkben a szántás milyenségére, időpontjára és gyakoriságára tér rá. Elmondja, hogy a kötött talajokat többször kell szántani, ehhez sok állatra van szükség és nehéz ekére, hogy a földet mélyen és alaposan megforgassa. Sok függ az eke minőségétől, alkalmazásának mércéje a szántás eredményessége. A szántás időpontja és gyakorisága kérdésében elmondja: Erdélyben őszi vetés alá háromszor szántanak, májusban, júliusban és augusztus végén vagy szeptember elején; tavaszi vetés alá kétszer, először ősszel, majd tavasszal.

Azután a szerző az Erdélyben használatos ekefajták földrajzi elterjedéséről értekezik. Eszerint Gyergyóban, Fel- és Alcsíkban, a Kászon völgyében és Háromszéken a váltóeke terjedt el, ellenben Udvarhelyszékben, Aranyosszéken, valamint Kolozs, (Belső-)Szolnok és Torda vármegyékben kerülőekét használnak. Leírja azt is, hogy egyes vidékeken hány igásállatot fognak az eke elé. A váltóekét helyezi a hagyományos kerülőeke elébe, mert az hatékonyabb és kevesebb igaerő szükséges vontatására.

Arra a kérdésre, miben is rejlik a jó szántás, a szerző így válaszol: a jó szántásnak az a titka, hogy a talajt minél jobban megforgassuk, lazítsuk, mert a puha földbe jobban behatol a nedvesség, így könnyebben táplálékhoz jut az elvetett mag, gyorsabban ereszt gyökeret, és kisebb a gyomveszély is.

A munkában szóba kerül a vetés Angliában és Németalföldön alkalmazott új földművelési módszere: a soros vetés, amely a szőlőművelés mellett az erdélyi kukoricatermesztésben is jól hasznosítható. Rámutat, hogy az erdélyi és nyugati terméseredmények között nagy a különbség.

Fridvaldszky külön fejezetet szentel egy olyan földművelő szerkezet bemutatására, amely szánt, vet és boronál is egyben. Az angolok bonyolult gépe helyett ő ezt az általa kitervelt gépezetet ajánlja, amely az erdélyi tartomány értelmesebb parasztjai által is elkészíthető és használható.

Végül egy új, általa kikísérletezett szántási eljárást ajánl. Ez abból áll, hogy az első, hosszanti szántás után másodsor keresztbe szántsanak és utána boronáljanak. Módszerével így a termés megkétszerezhető.

Tanulmánya második része összefoglalóval zárul. Megállapításai: 1. a nyugati nemzetek által használt munkaeszközök nálunk különböző okok miatt nem alkalmazhatók; 2. a soros vetés nálunk csak a kukoricatermesztésben alkalmazható; 3. a váltóteke a kerülőekénél alkalmasabb; 4. a szántásnál a gyakorlat próbája legyen az irányadó.

Éppen a gyakorlatra, a kísérletekre alapozva ajánlja a két kormánydeszkával ellátott váltóteke használatát, illetve a hosszanti után a keresztbeszántás módszerét. Harmadszor hatékonynak ítéli a szántás, vetés és boronálás egyidejű alkalmazásának – mai szóval élve – komplex gépi módszerét.

A „Dissertatio” mondanivalója arra kötelez bennünket, hogy megfelelőképpen értékeljük. Nem vitás ugyanis, hogy ez a korabeli európai tudományos eredményeket hasznosító, önálló és jelentős munka. Abban a korszakban keletkezett, amikor Angliában és Németalföldön az „új mezőgazdaság”, a „mezőgazdasági forradalom” változásai (új mezőgazdasági gépek bevezetése, intenzív földművelés, soros vetés, vetésforgó, istállózás, fajtakiválasztás, takarmánytermesztés, hatékony trágyázási módszerek stb.) zajlottak növekvő terméseredményekkel. Kelet-Közép-Európában viszont a hagyományos, elmaradott eszközökkel és módszerekkel folyt a föld művelése, s a fejlődést a jobbágyrendszer is akadályozta. A föld megmunkálása a néhány vasalkatrésszel megerősített faekével folyt, a barázdákat tövis- vagy faboronával egyengették el, a mag kinyerése a kalászból nyomtatással vagy cséphadaróval történt. A terméseredmény az elvetett mag 4-5-szöröse, néha még kevesebb. Kevés a tiszta búza, gyakoribb a rozssal vegyes „elegyes”, a „kétszeres.” A tárolás a fában gazdag Erdélyben kazlakban, vermekben, jobb esetben kasokban történik.

A Nyugat országaival való összehasonlítás Erdély agrárirodalmára nézve sem kedvező. Hiszen Angliában az „új mezőgazdaság” eredményeiben a kapcsolatos tudományágak (geológia, kémia, fizika, növény- és állattan, a születő biológia és növényfiziológia) jelentősége egyre jobban felértékelődött. A brit Akadémia, a Royal Society folyóirata, a „Philosophical Transactions” egyre gyakrabban közölt agrártudományi tanulmányokat. Charles Townshend a XVIII. század első felében kialakította az első modern vetésforgót, az ún. norfolki négyest. E. Home könyvében („The Principles of Agriculture”) lefektette a földművelés tudományos alapjait. Jethro Tull a munkaeszközök tökéletesítésén fáradozott, soros vetőt és lókapát alkalmazott. Munkájában („Horse-hoeing Husbandry”) odáig ment el, hogy szerinte az intenzív talajművelés és növénygondozás még a trágyázást is feleslegessé teszi.¹⁰ Németalföldön kívül Franciországbán és a német államokban is mutatkoztak eredmények.¹¹

A „felvilágosodás és természettudományok századában” a Habsburg Birodalom sem lehetett közömbös a „mezőgazdasági forradalom” eredményei iránt. A kámeralisták egyik célkitűzése a mezőgazdaság felvirágoztatása volt. A birodalom fejlettebb tartományában megkezdődött az új mezőgazdasági kultúrák kialakítása, új növényfajták termesztése, fejlettebb módszerek bevezetése. Az újjászülető mezőgazdálkodás idején az agrártudomány is előrelépett. Johann Wiegand könyvecskéje („Handbuch für die österreichische Landjugend” Wien, 1771) magáévá tette az angol fejlődés néhány elemét, de jórészt még hagyományos úton haladt. A bécsi kormányzat magyar, német, horvát, szlovák és román nyelvű népszerűsítő füzetekkel, mezőgazdasági egyesületek szervezésével igyekezett serkenteni a mezőgazdálkodást.

10 Ifj. Barta János: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp., 1973. 59–60. p.

11 Példaként említjük *M. Duhamel de Monceau*: *Éléments d'agriculture*. Tom. I–II. Paris 1763. c. művét.

Eközben tájainkon az agrárirodalom egészen hagyományos szinten rekedt meg (Fischer Kristóf, Szentiváni Márton és mások munkái, római szerzők fordításai), sőt az idevágó lefordított nyugati könyvek (pl. Edward Wood gazdakönyve) is túlhaladtak voltak. A sötétségben pislákoló fényt jelentett Wiegand könyvének lefordítása magyar nyelvre, mely Fridvaldszky „Dissertatio”-ja után három évvel jelent meg („Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató könyvecske”. Pozsony, 1774). A fordító Szilágyi Sámuel felvilágosító módjára fordult szembe a patópáli gondolkodással és felszólította a gazdákat, hogy ne idegenkedjenek az „új találmányoktól”.

Fridvaldszky minden bizonnyal részt vett a néhány évig az erdélyi Gubernium élén álló Hadik András tábornagy „1768-as jelentés”-ének összeállításában, mely sok mindenben öszszecseng tudósunk „Projectum oeconomicum”-ának (1770) megállapításaival. Az osztrák felvilágosult abszolútizmus talaján született két munka egyaránt szomorú képet festett Erdély korabeli mezőgazdaságáról, több javítást, műszaki fejlesztést, korszerűsítést tartott szükségesnek, és a fejlődés egyik fő akadályát a jobbágység intézményében, a parasztok túlzott robotjában látta.¹²

Az európai és magyar mezőgazdaság és agrárirodalom fejlődésének ebbe a vonulatába illeszkedik bele Fridvaldszky „Dissertatio”-ja. Összevetve mindazzal, amit az erdélyi magyar mezőgazdasági irodalom addig produkált, nyugodtan megállapíthatjuk: a nagyfejedelemségben ez az első mezőgazdasági szakmunka. Szerzője tudós volt, nem gyakorló gazda, munkájában mégis sikeresen ötvözte egybe kora tudományos ismereteit, saját kísérleteit, gyakorlati megfigyeléseit és tapasztalatait a korabeli nemzetközi mezőgazdálkodás és agrár-szakirodalom eredményeivel. Minden értéke ellenére azonban Fridvaldszky munkája nem versenyezhet a budai egyetem professzora, Mitterpacher Lajos nem sokkal később megjelent agrártudományi munkájával, az „Elementa rei rusticae” című európai szintű és jelentőségű három kötetével (Buda, 1779–1794).

Munkáján végighaladva próbáljuk meg Fridvaldszky tanulmányának tételeit értékelni. A földművelés feltételeit taglalva arról tett bizonyosságot, hogy a talajképződési tényezőkről gondolkodott. Világosan megfogalmazta a talajnemek válfajainak trágyaigénye közötti különbséget. Mikor a különböző növények számára kedvező talajdúsítókat felsorolta, a lényegét, a tápanyagtartalmát, a föld nitrogénkészletét éppúgy szakszerűen ismertette, mint az egyes talajfajták fizikai tulajdonságait. Helytállóak a fekál, iszap, ipari hulladékok hatásáról írottak is, hiszen mindezek segítenek a nitrogén megkötésében és gazdagok termékenyítő mikroorganizmusokban.¹³ A márgázásról, meszeséről feljegyzettek Home, Duhamel és Cronstedt korabeli talajtani megállapításaival állnak összhangban. Fridvaldszky egész talajdúsítási elképzelése mégis a svéd Wallerius elméletével mutat legközelebbi rokonságot („Agriculae fundamenta chemica.” Upsala, 1761). Összegezve: a „Dissertatio” első része számos tudományosan igazolt megállapítást tartalmaz és általában összhangban van kora természetismereti eredményeivel s a népi tapasztalatokkal.

Még jelentősebb a munka második része. Az első olyan fejtegetés, amely nálunk a mezőgazdasági technikával, a földművelés tárgyi eszközeivel részletesen foglalkozik. Már az a pusztá tény, hogy mindjárt a második rész elején olyan angol ábrákkal is illusztrált géptípu-

12 *Csetri*: Fridvaldszky János, az agrártudós i. m. 135–136. p.; *Uő*: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig. Kolozsvár, 1999. 98–112. p.

13 Az idevágó szakirodalomból idézhetjük a következő munkákat: *Csapó József*: Talajtan. Bukarest, 1958; *Szász István*: Talajélet és trágyázás. Bukarest, 1956; *Uő*: Talajjavítás közvetve ható anyagokkal. Bukarest, 1957. – A termőföldben zajló mikrobiológiai folyamatok és Fridvaldszky elképzelései összevetésében nyújtott segítségért néhai Szász István agrármérnöknek és Kiss István talaj-mikrobiológia professzornak tartozom köszönettel.

sokat mutat be, amelyek a későbbi extirpátor, a kultivátor, a töltögetőeke és a lókapa őseinek tekinthetők, bizonyítja, hogy a szerző ismerte kora legfejlettebb agrártechnikáját és nem véletlenül hivatkozik ismételt angol és németalföldi példákra. Az említett géptípusok erdélyi való bevezetését mégsem látta időszerűnek, mert joggal vélte, hogy hazájában ehhez nincsenek meg a technikai és társadalmi feltételek.

Gazdaság- és technikátörténeti, szintúgy néprajzi szempontból egyaránt nagy jelentőségűek a szerző megfigyelései a korában használatos ekefajták területi elterjedéséről Erdélyben. Ezek alapján egy vázlatos térkép rajzolódik ki. Fridvaldszky helyzetképe nagyjából megerősíti azt, amit az etnográfia a XIX. és XX. században a kérdéstről kialakított. Értékesek azok a megfigyelései is, amelyek a különböző ekefajták szántásának mélységére, és szélességére, igavontatására vonatkoznak. Persze az, hogy nem volt gyakorló gazda, néha téves megállapításokra vezetett, mikor például a határ megjelölésére szolgáló, 24 ökör vontatta „falú ekéjét” mindennapos használati eszköznek vélte.¹⁴

Különösen előremutatónak kell minősítenünk két általa ajánlott talajművelési módszert, amelyek akkoriban nálunk ismeretlenek voltak. Az első nyilvánvalóan külföldi példák nyomán tervezett szántó, vető, boronáló és hengerező szerkezet, a művelet egyszerűsítése, meggyorsítása és egyidejűsége megoldásának eszköze. A másik a hosszantit követő keresztbeszántás módszere.

Fridvaldszky nem szólt az agrárgazdaságban forradalmat jelző vetésforgóról. Ez érthető, hiszen nálunk még a kétfordulós rendszer volt az uralkodó. Akkoriban a lépéshátrányban lévő Erdélyben a háromfordulós határ általánosítása volt a követendő út.¹⁵

Korábbi találmányai is részben egyéni kísérletek eredményei voltak. A „Dissertatio”-ból újabbról olvashatunk. Nyilván kolozsvári főiskolai laboratóriumában kísérletezte ki, hogy a márga alkálisót is tartalmaz, de beszélt a szántóföld kémiai összetételének meghatározására vonatkozó kísérletéről, valamint a krétás talaj alkalikus jellegének meghatározásáról ecet vagy só hozzáadásával, valamint a korom ammoniáksó-tartalmának kimutatásáról is stb.

Kora újszerű „teoria cum praxi” elvől kiindulva, úgy látszik, hogy maga Fridvaldszky is végzett kimondottan földművelési experimentumokat (ne felejtsük el, hogy később, 1869-ben Fridvaldszky szerzetesrendje, a jezsuiták kolozsmonostori birtokán létesült az agrártudományi főiskola és mintagazdaság). Munkájában arról írt, hogy hároméves kísérletezéssel kipróbálta a hosszanti szántást követő keresztbeszántás módszert, ami a természet megkésztetése. Találmányai, az általa ajánlott talajművelő gépek és módszerek az elmélet és gyakorlat harmonikus egységének jegyében születtek és egyetlen célt szolgáltak: a földművelés termelékenységének növelését.

Tudományos vizsgálódásai és népboldogító elvei arra kötelezték, hogy folytonosan kutassa a természet jelenségeit és a természettel viaskodó embert: a népet, a „vulgus”-t. Valamennyi méltatója feljegyezte róla: Erdélyben folytonosan utazott, hogy tudományos megfigyeléseket végezzen, és hogy talaj- és növényféléket fedezzen fel. „Dissertatio”-ja bizonyítja, hogy Fridvaldszkynek elég jól sikerült megismernie Erdélyországot és népét, a magyarok, románok és a szászok élet- és gazdálkodási módját, a lakossággal kiépített kapcsolatot pedig tudósnak munkájában hasznosította. A felvilágosodás szellemében odáig ment el, hogy agrártudományi előadások tartását javasolta a köznép számára. A gazdaság művelői, urak és parasztok számá-

14 Az említett faluekéről lásd részletesebben *Kós Károly*: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum néprajzi tárának faekéi. Kolozsvár, 1947. Klny. In: Erdélyi Tudományos Füzetek, 207. p.

15 Vö. erről *Tagányi Károly*: A háromnyomásos rendszer behozatala Erdélyben. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (1894), 21–26. p.

ra a belterjes agráriumot és szakosodást ajánlotta. Közelsége a vidék lakosságához az utókor számára néprajzi szempontból is érdekes adatokat tartalmaz.

Fridvaldszky „Dissertatio”-ja mind tudományos mondanivalója, mind népfelvilágosító célja révén elismerést érdemel. A mű rangos, a kor színvonalán álló tartalma, egész rendszere az első erdélyi agrártudóssá avatja szerzőjét.

Két évszázadnak kellett eltelnie, hogy a „Disertatio” eredeti latin nyelven megjelenjen, ahhoz is nehéz volt hozzáférni. Mostani magyar fordítása arra szolgál, hogy a mezőgazdasági szakemberek és agrártörténet művelői használhassák a benne rejlő értékeket.

II. FRIDVALDSZKY JÁNOS: DISSERTATIO. FORDÍTOTTA ENGEL-KÖLLŐ KÁROLY ÉS CSETRI ELEK

Értekezés a szántóföldek trágyázásáról és szántásáról, melyet az Erdélyi Nagyfejedelemség részére Fridvaldszky János atya, a Jézus Társaság tagja írt és az Erdélyi Mezőgazdasági és Gazdasági Egyesületnek ajánl

I. osztály

Az Erdélyi Nagyfejedelemség földje a természetnek annyi ajándékával bővelkedik, amelyek a legmesszebbmenő kívánalmakat is kielégítik.

I. fejezet

A természetnek ezek a nagyon változatos ajándékai, valamint a talajok sokfélesége és lakosainak éppen annyira különféle bevett szokásai természetesen általánosságban és sajátos formában a legváltozatosabb módszerek alkalmazását követelik meg a szántóföldek trágyázásában és szántásában.

1. §. Erdély egy részét hegyvidéknek mondjuk, másik részét a Mezőség borítja. Annak ellenére, hogy az utóbbi is tele van dombokkal, mégis az ország nyelvén Mezőségnek hívják. Mégpedig azért, mert a hegyvidéki rész vad kinézetű, és vagy havasok vagy erdők borítják, míg a mezőségi részeket erdőtlen dombok, melyek nem kedveznek a fák növekedésének. Ellenben ott, ahol a felszín völgygé szélesedik, a vidék erek, patakok és tavak megszámlálhatatlan sokaságával a legteljesebb szépséget ölti magára.

2. §. Következésképpen meg kell különböztetni több eltérő éghajlatú zónát, mert ezek aszerint változnak, milyen messze vannak a hegyektől, ahogyan az a kicsiny Gyergyó vidékén¹⁶ látszik, mivel az 1739. esztendőben, Szent Tamás apostol ünnepének előestéjén egy viharos szél megmagyarázhatatlan pusztítást okozott az erdőségben.¹⁷ Ez a vidék régebb sokkal melegebb éghajlatú volt. A tapasztalat azt mutatja, hogy a szelek a Havasalfölddel szomszédos vármegyék területén a hó gyors olvadásához vezetnek. A számos változásból következő tényezők, a hegységekben régóta állandósult viszonyok, a hegyek boltozatai, az Erdélyben nagyon gyakran előforduló földalatti összeköttetések – amint az általam írt „Minerologia”-ban¹⁸ is rámutattam – különböző éghajlati zónákat alakítottak ki: melegeket és hidegeket.

16 Régen Csík, jelenleg Hargita megye.

17 Utalás az 1739. december 20-án Gyergyó szék fennsíkján dúló viharra.

18 Lásd az 5. sz. jegyzetet.

3. §. Ahány vármegye, vidék és szék létezik, annyiféleképpen használják ki a természet ajándékait; a termőtalajban és a sokféle talaj változatos rétegeiben a legkülönbözőbb nehézségekkel találkozunk, nem csupán általában talajok miatt, hanem a talajok nagy változatossága következtében.

4. §. Azon a részen Erdélyben, amely fémekben gazdag, a legváltozatosabb színű agyagos talaj van: így vannak fehér, vöröses, szürke, szappanárnyalatú, zöld és a sárga legkülönbözőbb változatai; a kréta tartalmú talajokat, az alabástrom, gipsz és sárga agyag tartalmú talajokat szántani és trágyázni kell.

5. §. A Mezőség területén a fazekasok által használt mérhetetlenül sok változatos márga és vörös réteg mellett szívós, porhanyós, tömött, szemcsés, krétás üledékes talaj is található; ugyanúgy a nyári meleg következtében kiszáradt vízfolyásokból származó homokféséségek és agyag, valamint a legváltozatosabb sókeverékek, köztük a keserű vagy angol só, konyhasó és timsó, azután kagylók, csigák konglomerátuma, gömbkövek, kúpalakú és igen piciny kagylók.

6. §. Ott, ahol különféle munkát végeznek, ott a munka folyamán törmelékek keletkeznek. Ahol nagyméretű fafeldolgozás vagy zindelykészítés folyik, a finom fűrészport elégetik, a hulladékot pedig eldobják; ahol papírgyártást végeznek, a vászon- és rongymaradványokat, amiket már semmire sem akarnak felhasználni, könnyelműen eldobják; ott, ahol fémolvasztó kohók vannak vagy mészégetők, azokon a helyeken hamu- és szénporhegyek emelkednek, és ezeket mostanáig semmire sem használták. Sőt, ahol a mesteremberek gyapjút, lent vagy bőrt dolgoznak fel vagy kötelet és szijat készítenek, nemcsak felhasználatlanul félredobják a hulladékot, hanem azokat az anyagokat, amelyeket a feldolgozás és szállítás során igénybe vettek, legtöbbször folyóvizekbe hajtják: a lombot, haját, meszet, vásznat, a tölgy darabokra tört kérgét, a szőrzettel borított és szőrtelenített bőrt. Mindennek tetetőzéseként a latrinák üledékét, akár kanálissal vannak ellátva, hogy a feká a városon kívülre kerüljön vagy pedig ezt emberemléttá helyekre szállítják, ami azt mutatja, hogy a feká szemükben a természet gazdagítására nem érdemel semmiféle figyelmet.

7. §. Mihelyt a gazdasági előrelátás kiterjed az állattenyésztésre, a patás állatok különböző csoportjait tenyésztik. Következésképpen a szarvasmarhacsordák, ménesek és juhnyájuk mindenütt legelésznek, de az állatok jelentős részét nemcsak télen, hanem nyáron is istállóban gondozzák (éppúgy, mint a hágatásra szánt méneket); mindezek a takarmánytól függően a feká különféle nemeit hagyják hátra. Sok közülük egyrészt a szántóföldek trágyázásában segít, másrészt az ember különleges hasznára van olyan vidékeken, ahol nincs tűzifa, ugyanakkor használata nyomán új hulladék: hamu és korom keletkezik.

8. §. Vajon ki lenne az, aki azonos művelési módot ajánl a hegyes vidéken és a Mezőség (1. §.), ki teheti termékenyvé ugyanazokkal a rendszerekkel a vármegyék különböző éghajlatú vidékeit (2. §.), talajait (3. §.), hiszen gyakran a talaj természete mutat utat a lakosoknak és nem saját kedvük szerint alakítják a természetet? Ki állíthatja, hogy a szántóföld különböző rétegeit (4. és 5. §.) jól lehet trágyázni lóganéval vagy pedig a szarvasmarha hulladékát vagy egyéb trágyaféleséget kell előnyben részesíteni, anélkül, hogy pontosan tudnánk, vajon az egyik vagy másik trágya¹⁹ az egyikben erjedést okoz, a másikban nem; vajon itt a talajban lévő természetes sók akadályt képeznek, másrészt a köves talajok forrósítják a vetőmagot. Egyes trágyaféleségek rendelkezésre állnak, mások meg nehezen lelhetők fel; ilyenformán nem lehet megnevezni az egységesen használható trágyaféleséget, amely nagyon jó, ha kéznél van, könnyen fellelhető és mindenütt hatásos. Mégis, mielőtt állást foglalnánk –

19 Elmosódott, olvashatatlan szó. Értelme valószínűleg: „az egyik vagy másik trágya dúsít vagy ritkít”.

II. fejezet

az én véleményem az: tisztázni kell, miért szükséges a szántóföldet trágyázni, a használt trágya miképpen hat, mennyi idő alatt fejti ki hatását és miben áll a talaj termékenysége?

1. §. Általában a szántóföldeket azért trágyázzuk, mert nem termékenyek, azaz a búza szalmája nagyon vékony, a gyökere gyenge, amely könnyen elpusztul a kedvezőtlen éghajlat hatása alatt; kalásza kevés és zsenge, fehéres és rövid, a magjai kicsinyek, szárazak és kicszámúak, mivel a trágyát csak a nemes terményekre használják és nem a búza- és árpavetésekre. Továbbá szükség van a szántóföldek trágyázására azért, mivel a hidegebb övezetekben egyrészt a talaj belső hőmérsékletét kell növelni, hogy a vetőmag ne pusztuljon el; másrészt pedig azért, mert úgy vélik, hogy a trágya termékeny sokat tartalmaz; végül pedig azért, mert a göröngyös, ellenálló és homokos talajok különböző hiányosságait trágyával javítani lehet.

2. §. A trágya különböző, a szántóföldeken mutatkozó hasznát, szüntügy hatástalanságát és minőségét abból állapítják meg, milyen a foganatja. Az apró, jól kezelt és erjedt trágya értékesebb: az a benne lévő sókkal szétmállasztja a talajt, zsírbőséget biztosít számára és kiadós nedvességet, amelyek behatolnak a talaj pórusaiba. Ellenben ha nem elég aprólékos, úgy, amint már említettem, a trágya egy göröngyös és ellenálló talajt még jobban megkeményít, mint ahogyan a szalmával kevert sűrűbb agyag masszája. Következésképpen a trágya minősége egy megfelelő talajban – a melegnek hála – erjedést idéz elő; ennek nyomán a gabonát tápláló folyadék magasabb hőfokon kering, a vetőmag meglágyul, megduzzad, szétbomlik és kicsírázik. Hogy mi lenne az a tápláló nedvesség, az kiderül a talaj termékenységéről szóló cikkelyből.

3. §. A trágya munkálkodásának időtartama nagyon változik: egy jól megtrágyázott szántóföld 7 évig termékeny marad, és az, aki azzal a feltétellel ad zálogba ad egy szántóföldet, hogy trágyázzák meg, az itt bevett szokásrend szerint csak 14 év múlva veheti vissza. Mégis a trágyázás módja időtartam tekintetében különböző eredményt hoz. A márga (I. a II. fejezet I. §-át) hatása a legtartósabban érvényesül; ezzel vetekszik a kémények korma, ha meleg természetét hamuval keverve csökkentjük. Hosszabb időtartamot ígér az állóvizek iszapja (III. fejezet 9. §.); az utak és utcák sara, mivel nagyon porszerű, alig egy, legfeljebb két évre biztosítja a föld termőképességét. Jó volna a tarló felperzselése, ha biztos volna, hogy nem árt a föld zsíros voltának. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez a módszer sem hoz három évnél hosszabb időtartamra eredményt, valamint a szántóföld olyan hosszantartó pihentetést kíván, mint amennyi ideig a termékenységet biztosította. A további dolgokra a III. fejezetben térünk ki.

4. §. A talaj termőképességét kísérletekkel határozhatjuk meg. Készítsünk tehát oldással kivonatokat, mégpedig úgy, hogy a termőföldet kristálytisztá vizzel hígítsuk fel, s az így nyert anyagot párologtassuk el, az üledékeket pedig vessük alá vizsgálatnak. A termékeny talaj esetén először is egy üledékes zsíros anyagot kapunk, amelyből nyálkás állomány keletkezett; ebben azután, ha savat adunk hozzá, erjedés jön létre. Ellenben más történik, amennyiben terméketlen talajból származó földet adtunk hozzá; hasonló esetben a keletkezett kivonatai jellegüket tekintve többé-kevésbé különböztek az előbb bemutatottaktól. Inkább érdekesek, mint követendők azoknak a kísérletei, akik kizárólag a víznek tulajdonítják a növényeket tápláló nedvességet. Mert mi termékenyít jobban, mint a májusi reggeli harmat; ugyanis ezt összegyűjtve egy erre a célra készült üvegbe helyezve azt vettem észre, hogy csak hosszú idő után változott át egy sós ízű nyálkás üledékké. Lehetséges, hogy a kísérletek során használt víznek is szerepe volt a növények zsíros-földes táplálásában, mégsem lehet csak kizárólagosan a víznek tulajdonítani a talaj nedvességét. Ugyanezt nem tulajdoníthatjuk kizárólag a sóknak sem, mert ismeretes, hogy a talajok és növények ezeknek bőséges jelenléte esetén elhasználnak és kiszáradnak. Következésképpen az a véleményem, hogy a növények tápláló

folyadék a porhanyós, zsiros, kissé kövér, lúgos talajban keresendő, amelynek a többé-kevésbé savas és a különböző összetevőktől függően a levegőből származó hamuzsirtartalma az erjesztés segítségével felbomlasztja a vetőmagot; az átalakulás során a tápláló folyadék a zsiros és egyben savas tartalmú földrögökhöz jut, amelyek sok veszteség után közepes savas tartalmúvá válnak, savanyú és egyben lúgos természetűek, s hatásuk nyomán az isteni törvénnyel összhangban képesek erjesztésnek indítani, felbomlasztani bármilyen vetőmagot. Következésképpen az a talaj, amely képes bőségesen biztosítani a tápláló nedvességet (függetlenül attól, hogy trágyázták vagy nem), azt mondják, hogy nagyon termékeny. Természetesen elmélyült kutatásokat kell folytatni annak megállapítása érdekében, hogy milyen trágyaféle segíti elő abban az említett szántótalajok termékenységét.

III. fejezet

Kétségtelen, hogy a trágyaféleségek változatos összetétele különböző mértékű termékenységet biztosít a szántóföldek számára (II. fejezet, 2. §.), ezért meg kell vizsgálnunk a trágya természetét. A következőkben a könnyen hozzáférhető talajjavító anyagokat fogom vizsgálni, amelyek bárki számára hozzáférhetőek (lásd az I. fejezet 6. §-át), azután pedig a földet dúsító szereket.

1. §. A lóistállók trágyája különböző tulajdonságokkal rendelkezik attól függően, milyen takarmánnyal táplálkozik az állatállomány: szénával, zabbal, szalmával; ezek a táplálékok összekeveredve a lovak nyálával, a belső melegség és a tápláló nedvek²⁰ serkentésére forró ürülék formájában távoznak. Megjegyzendő, hogy a forróságnak itt nincs különösebb jelentősége azok számára sem, akik a salétrom előállításán dolgoznak; ők nem ezt az ürületet vagy vizeletet kapják; lehet, hogy az említettekkel elegyes földet; a forróság bizonyosan a lovak életerejében rejlik, ami fölötté áll a szarvasmarhákénak. A legavatottabb gazdák teljesen igazolt tapasztalata azt mutatja, hogy a lóganét trágyázásra csak azután szabad használni, ha előzetesen teljesen megrothasztottuk, mert különben elősegíti a burján megjelenését (I. a II. fejezet 2. §-át); csökkentett mennyiségben és vékonyan elszórva használni lehet a legelő, szőlők és kertek termékenyítésére, ahol bizonyos időszakokban a burjánokat gyomlálják. Egyébként ennyi előzetes lépés megtételét kizárva, amivel ennek a trágyaféleségnek a használata jár, elegendőnek tartják, ha a lóganének vagy más állatnak a trágyáját télen hordják ki a szántóföldekre, mert a hó olvadása és a bőséges nedvesség következtében elegendő mértékben bomlik szét a tavaszi évszak idejére.

2. §. Nem állítható, hogy a szarvasmarhatrágya annyira meleg természetű volna, mint a többi gabonafélékkel és növényi eledelével táplált állatoké. Mivel azok csak zöldtakarmánnyal és szalmával táplálkoznak (az abból származó trágyaféleségeket magam mérsékelt természetűeknek tartom, ami abból is kiderül, hogy amennyiben a szegények ezt a trágyát vagy ürületet használják a lenmaglisztes borogatás helyett, az meglágyítja vagy megérelti a daganatokat, csökkenti a hőmérsékletet; olyan kísérlet, amely jó eredményhez vezet a ló bőr alatti daganatának kezelésében). Máskülönb az ilyen szarvasmarhatrágya csak kis mértékben rejti magában a burjánok elterjedésének veszélyét, mivel a szarvasmarhák az állandó kérődzéssel szétrágják és felaprózzák táplálékukat. A honi szokás szerint ezt a trágyafajtát használják a tenyészlovak gyógyítására.

3. §. Jóllehet a juhtól származó trágya is növényi eredetű, nagyon hamar megszárad; a szántóföldekre szállítva, mielőtt az eső szétszórja és elemésztí, azonnal a földbe kell szántani. Van olyan előítélet, mely szerint [ez a trágya] annyira meleg természetű, hogy elégeti a

20 Itt: gyomorsav.

gabonaféléket; de tapasztalatból tudjuk, hogy ahol terméketlen talajra szórtunk juhürüléket, a termékenység minden várakozást felülmúlt; de hogy a kedvezőtlen hatást elkerüljük (melegét ne nagyon növeljük), a juhnyájban egyenlőszámú anyajuhot és borbécset kell összeválogatnunk.

4. §. A disznótrágya – az állat vegyes táplálékáiból következőleg – az emberi és szarvasmarha-ürülék között foglal helyet. Tudomásom szerint azonban senki sem tartja megfelelőnek. Parajd és Szováta lakosai érveket is felsorakoztattak kérdezősködésemre, éspedig: egyik trágya sem kedvesebb az egereknek, mint a disznótrágya, és a disznótrágyával dúsított szántó föld hemzseg az egerektől; sőt a hegyek lábánál, ahol (vad)disznók járnak, a pintynek nevezett madarak nagy csapata gyűl össze és nagy kárt tesz a vetésben és termésben. Ezenkívül – mivel ezek az állatok nem rágják meg, hanem csak lenyelik a táplálékot – elkerülhetetlen, hogy az ilyen trágyában lévő magvakból ne sarjadjon ki a burján.

5. §. A libatrágyát lebecsülik, de semmit sem szabad állítani, amit a tudomány nem bizonyít vagy a tapasztalat nem igazol. A liba ürülékét inkább hidegnek kell tekintenünk, amennyiben növényi eredetű, hiszen létrehozói fűvekkel táplálkoznak. A libák a következő fűféléseket fogyasztják a legszívesebben: libapimpó, porcsfű, deréce, lucerna, pázsitfűfélék, közönséges lizinka, sóska, melyek közül egyiket sem találták eddig nagyon melegnek; amennyiben azonban a libák csak magvakkal táplálkoznak, úgy kell megítélni trágyájukat, mint az olyan állatokét, amelyek hasonlóképpen táplálkoznak.

6. §. A galambok, a madarak és más állatok trágyáját, amelyek magvakkal táplálkoznak, meleg természetűnek kell tekinteni, amit elősegít ezeknek az állatoknak erősen kiszámíthatatlan táplálkozása; mindezek természetesen bizonyos melegséget kölcsönöznek a nyálnak, a vérnek és a gyomorpépnek; csodálatos jelenségeként említhetjük, milyen meleget fejtenek ki a tyúkok, mikor tojnak, és így ki állíthatná azt, hogy ezeknek az ürüléke hideg hatású lenne?

7. §. Jóllehet az emberi ürüléktől, származzon az akár az árnyékszékéről vagy bárhonnán, az ember születése óta szemérmesen irtózik, az igen alkalmas lenne a termőtalaj termékennyé tételére, miután az erjedés hosszas folyamata révén vagy a csapadéknak kitevé, valamint a szétszórás és bizonyos cseppfolyósítás nyomán alkalmassá válik a szállításra. A könyvekből ismerjük, hogy Flandriában ezt a trágyát a legnagyobb hatékonysággal használták, de magam is ismertem személyesen olyan gazdát, aki a saját tapasztalata alapján elbeszélte ennek a trágyaféleségnek a szántóföldjeire gyakorolt nagyfokú termékenyítő hatását. Természete szerint ez a trágya mérsékeltnak tekinthető, amely könnyen átadja a benne rejlő nitrogént a szántóföldnek és könnyen kivonja a levegőben lévő nitrogént, ami nagymértékben hozzájárul a talaj dúsításához. Az undor és a szemérem azonban megakadályozza használatát.

8. §. Az emberi ürülék az állati trágyával összehasonlítva, az utcák és az utak hordaléka sem nem utálatos, sem nem visszatetsző. Bizonyos, hogy az utak leggyakrabban használt útkeresztződéseinek agyagföldje, csomókba összegyűjtve és megszáritva, majd pedig szekérral a szántóföldekre szállítva különös figyelemre érdemes; ugyanis az utak és utcák megannyi szántóföldnek tekinthetők, amelyeket mindennap felszántanak, de soha nem vetnek beléjük. A szekerek kerekei és az állatok patái, patkói és lábai naponta felszántják, az állatok elhullajtott ürüléke mindennap megganézza azokat. Mivel azonban [ezek] közutak, soha nem vetnek beléjük magot, következésképpen a legjobb minőségű, nagyon összetört és – hacsak az agyag keménysége nem képez akadályt – jól porlasztott és kövér földek. Ilyenformán a szántóföldekre szállításukkor a szorgalmas kutató számára egyértelmű, hogy a sár önmagában is egy ségesen ható trágyát képvisel, amely finom, kövér és zsíros por lévén, legjobban megközelíti a márga jellegét. Mindezt tapasztalatból tudom, mert nagyon szép gabonát termesztettem, mikor a termőföldbe az utak szélének sarából merítettem dúsítószert.

9. §. Az állóvizek, a tavak és a lassú folyóvizek iszapja a maga kitűnő zsiros porhanyós masszájával igen alkalmas a földek trágyázására. Annál inkább, mert úgy keletkezik, hogy a szél, az eső és zápor vize idehordja a szántóföldek és az utak porát, de összetevői közt van korhadt fák és gyökerek elrothadt anyaga is. Az ilyen talaj színe nagyon fekete, a tóhoz legközelebb fekvő gyep alatt helyezkedik el, könnyen szétmállik és oldódik a vízben, gyakran „szűzföld”-nek nevezik; és miután kiemeltük és csomókba raktuk, minden más trágya kizárásával lehet a földekre szállítani. Ezt a földet nem szabad összetéveszteni a turfával, amelyet több láb mélységből emelünk ki, az iszapot viszont a tavak iszapos felszínén vagy a tavak melletti fővény alatt 3–4 ujjnyira találjuk meg. Tapasztalatból tudjuk, hogy a kiszáradt tavakból kiváló szántóföldeket alakítottak ki, amelyek bármilyen terményt elő tudnak állítani. Hasonló példaként említhetjük a Kolozsvár közelében fekvő Szamosfalvát. A Nílus, Egyiptom folyója azért biztosítja a termékenységet, mert Egyiptomot előntve finom földet alakít ki az Abesszinia hegyeiből kimosott hordalékával. Követni kell tehát a gyakorlatot és az ésszerűséget, azaz használjuk fel a tavak és a lassan mozgó állóvizek, valamint a mellettük található magasabban fekvő iszapját, amely nagyon finom és kiváló minőségű, s hordjuk azt a szántóföldekre, ahol ez lehetséges.

10. §. A különböző természetű égetéseket (lásd az I. fejezet 6. §-át) mindenesetre a legnagyobb figyelemmel kell tanulmányoznunk. A fa, a fatörzsek feldolgozása során keletkezett fűrészporg, hulladékot és rothadt anyagot főleg a kertek termékenyítésére használják. A tímármesterséget során keletkezett bőrdarabkákat, a gyapjúmaradványokat, a len- és kenderszálakat, szarvdarabokat és a a kádár munkája nyomán keletkezett tölgyfamaradékokat össze kell gyűjteni; a szarv- és patadarabokat ugyanis nitrogéntartalmúnak tartják, a kenderdarabkák pedig ellenállóak a férgekkel és a bolháknak nevezett férgekkel szemben.

11. §. A hamumaradvány és korom jelentőségét senki sem tagadhatja. Ismeretes, hogy a hamuból marólúg keletkezik, amely alkálisót tartalmaz, és lévén, hogy ez benne van a hamuban, lassacskán elősegíti az erjedést a szántóföldön (II. fejezet, 4. §.); mert senki sem tagadhatja, hogy a talajban elszórt és a levegőből származó semleges sóval és savval és a hamuban található lúggal a megfelelő erjedést fogja előidézni.

12. §. Ki tagadhatja, hogy a korom hatásában felette áll még a hamunak is? Arra kell gondolnunk, hogy a koromban van „oleum empyreumaticum”,²¹ ez pedig nem egyéb, mint olajos, illó, kövéres, ragadós és gyantás anyagrészt, amely a váltakozó hőmérsékletnek megfelelően átalakul; és ki fogja tagadni, hogy ez nagyon hasznos trágya lehet? Hasonlóképpen ha a vegyészek számára világos, hogy az „oleum empyreumaticum”-ok az ismételt finomítás során elvesztik teljes sűrűségüket, úgy vajon a napsugár melege és a levegő változó hőmérséklete nem képes-e a koromnak különböző összetevőit úgy befolyásolni, hogy a benne lévő olajok és sók révén lényegesen hozzájáruljon az erjedéshez? Következésképpen a sík vidékeken, így például a Mezőségen, ahol a korom az állatok elégetett váladéka miatt hathatósabb, nem volna-e jó felhívni a figyelmet arra, hogy a kormot gyűjtsék össze; hasonlóképpen városokban is, mikor a kéményeket kisérik; ugyanis a korom erjesztő hatása mellett egyben erőt kölcsönöz a szénának, melege által eltávoztatja a hideget és az „oleum empyreumaticum”-mal kizárja a férgeket.

IV. fejezet

A következőkben a nehezebben fellelhető ganéjzószerket fogom bemutatni, különösen azokat, amelyeket a természet nagylelkűen kínál, de vagy el vannak rejtve előlünk, vagy pedig olyanok, amelyeket különböző úton-módon a tudomány fedezett fel.

21 Világító olaj, régi latin kémiai nyelvben használt kifejezés.

1. §. Az erjesztő hatását erősen dicsérő, Angol Gazdasági Egyesület által nagyon ajánlott márga meglehetősen sok helyen fordul elő Erdélyben. Az említett egyesület véleménye szerint a márga egy kövér földféséség, zsíros, tapintásra nedves, változatos színű. Ha belőle egy darabocskát vízbe helyezünk: megdagad, kettéválk, mégpedig porrá és agyaggá. Ilyen tehát a márga, olyan, ahogyan az említett egyesület leírja. Aki ezt bőségben látni kívánja, menjen a nevezetes Doboka vármegyei Boncidára, ahol egész, márgában bővelkedő dombok vannak. A márga az esőzés következtében gyakran agyaggá alakul át és jelentős mélyedéseket idéz elő. Dissertatiom-hoz a márgából mintát mellékelek, melyet magánzemélyvel fogok elküldeni, ami inkább járható út, mint a postai úton küldés lehetősége. Az említett Angol Gazdasági Egyesület azt írja, hogy ez a márga, ha azt a szántóföldekre nagy darabokban szállítjuk, a tél folyamán annyira szétmállik, hogy makk nagyságú darabok maradnak belőle, és hogy a trágyázásnak ez a módja akár nyolc évig is hatékony; ellenben, ha ezt a módszert mégegyszer alkalmazzák, akár harminc évig is eredményes. Annyi szekér márgát kell hordani a szántóföldekre, amennyit egyéb trágyaféséségekből szokásos; a megfelelő helyen hagyva, az eső és nedvesség szétmállasztja, majd utána az eke tökéletesen összekeveri a szántófölddel. Dicséretére szolgál, hogy akik egy negyed köből vagy egy fertály márgát használtak, az ugyanannyi szekér közöséges trágyával egyenrangú.

A magunk és az Angol Gazdasági Egyesület megállapításából kiderül, hogy a márga hihetetlen mértékben megnöveli a szántóföld termőképességét; olyannyira, hogy gazdagabb termést egy nagyon kövér földtől sem kívánhatsz; úgy ítélem meg, hogy az ilyen márga az egyszerű, érintetlen és szűz földhöz hasonlítható, mert már érintésre is kövér és finom, ugyanakkor kevés alkálisót is tartalmaz, amiről a savakkal végzett kísérleteim során meggyőződtem. Mégis a márga többféle lehet; az a jobbik, amely tisztább, kevesebb heterogén összetevője van; a legjobb pedig az enyhén szürke színű márga.

2. §. Hogy mennyi termékenységet kölcsönöz az ipari mész, az a lúgoktól függ és a gyors erjedéstől, de nagyon drága trágyázási mód Erdélyben, és aligha javasolhatjuk lakosainak; valójában számos vidéken fahiány van és kevés a mészkö; ellenben

3. §. a változatos, töményebb vagy kevésbé tömény krétaféséségek nem annyira ritkák; ellenállók (szívósak), lágyak, amelyek erjesztik a savakat, tehát mészkö jellegűek, és ezek mindent, a legkülönbözőbb helyeken megtalálhatók s a mészhez hasonlítanak.

4. §. A mész tulajdonságait utánozza a csigák tömörítő számtalan kövület (lásd I. fejezet I. §.), amelyeknek sokaságára Erdély sok helyén rátaláltam. Saját kísérleteim alapján tudom, hogy ezek lúgos tulajdonságúak. Ellenben, amint több helyen tapasztaltam, egész kagyló formában fordulnak elő, tapintásra kemények és még nem kövesedtek meg, a tengeri só természetére emlékeztetnek. Ezeket nem minősítem, csupán azt ajánlom, hogy trágyának alkalmasak; ugyanis azok a földek, ahol ezek a kövületek találhatóak, átvették a termőtalaj tulajdonságát s ezért termékenyítésre használhatók. Annál is inkább, mert ezek a talajok általában márgás és krétás természetűek.

5. §. Az említetteken kívül Erdélyben vannak árkok és katlanok, melyek tele vannak szagos iszappal, rothadékkal (nem beszélve a kénes hatásúakról), úgyszintén savanykás ízű hideg és meleg forrásokkal. Hogy mennyire lehet ezeket a termőtalaj dúsítására használni, azt úgy lehet megállapítani, ha azok környezetét megvizsgáljuk, ti. az ilyen források közelében nedvben dús cserje és fű nő. Máskülönb hasonló talajoknak az iszapja meszes, sárga agyagos és márgás természetű s többé-kevésbé félfémes jellegű.

6. §. Utolsóként a mesterséges trágyázást említjük meg. Egyébként volna még egyéb trágya is (mint például a hombárokban található pelyva). Arra a sokak által követett módszerre gondolunk, amelynek során nem a termőföldet trágyázzuk, hanem a vetőmagot kezeléssel tesszük termékeny. Ha a vetőmagot előzőleg májusi harmatban vagy a legjobb trágyasze-

rekkel vegyített vízben áztatjuk, az eljárás a legkitűnőbb minőségű és legnagyobb mennyiségű termést ígér. Az áztatás általában 24 óráig tart, azután a vetőmagot meg kell szárítani és az eljárás 2–3-szor meg kell ismételni. Egyesek a vetőmagot vászonra terítik, hogy a harmat érje, a nap felkelésekor betakarják; a műveletet mindaddig ismétlik, amíg a vetőmag megduzzad, majd a megduzzadt és száraz vetőmagot a földbe szórják. Ismerem egy embert, aki ezt a módszert használta; ő arról biztosított engem, hogy ennek a körülményes módszernek az alkalmazása a lehető legnagyobb termést nyújtotta számára.

7. §. A szántóföldek égetésének a szomszédos Magyarországon is használatos módszerét sokan vitatják, mert miután háromszor termőföldként használták, néhány évig pihennie kell. Ha biztosak volnánk abban, hogy ez az égetés nem emészti fel a termőtalaj kövérségét (zsirosságát), támogatnám, mert jobb így eljárni, mint a hamut egyik szántóföldről a másikra szállítani.

V. fejezet

A fent leírt és alkalmazott lehetőségekből és módszerekből, másrészt a kísérletekből és tudományos érvekből kitűnik, milyen sokféleképpen lehet a szántóföldeket termékennyé tenni. De azt is meg kell vizsgálnunk, milyen előírások tekintetbevételével és milyen talajok esetében lehet ezeket a módszereket használni, azaz kell ismernünk a termőtalaj és a trágya természetét.

1. §. *A különböző talajok trágyázásának tárgyalása.* A talajok, amelyekről az erdélyi parasztok óvakodnak, azok az ellenálló, darabos és durva földek; olyanok, amelyek darabos jellegüknél fogva alig lágyulnak meg, a meleg hatására pedig még jobban megkeményednek. Mivel a szántásnál nagy nehézségeket okoznak, ezeket a talajokat „sziványos”-nak nevezik. A hasonló talajt többször kell szántani, hogy a napnak kitett összes részei kalcinizálódjanak, szétmorzsolódjanak, szétporladjanak, s amennyiben az ilyen ellenálló, darabos és durva földek iszappal vagy homokkal keverednek, a göröngyök könnyebben széttöredeznek, könnyebben kezelhetővé válnak és olyan talajt eredményeznek, amelyben a közönséges trágya jobban kifejtheti hatását. Hiszen világos, hogy az említett talajban a trágya anyaga nehezebben érvényesül, és az eső könnyebben elhordja a trágyát, anélkül, hogy az be tudna hatolni szilárd anyagába. Az ilyen szántóföldekre nagyobb mennyiségű trágyát kell hordani, mint a többiekre, és a talaj vagy a hideg hőmérséklet nem ajánlanak egyebet, mint mérsékelt természetű trágyát (I. a III. fejezet 2. és 3. cikkelyét), mely nem kedvez a gyomnak. Ezeken kívül a hamu, korom, vagy mindkettő együtt kitűnően szétporlasztja a hasonló göröngyöket, a meszes elemek hasonlóképpen hatnak; de vigyáznunk kell, nehogy a göröngyökbe nagyon iszapos vagy szalmás, esetleg pelyvás anyagokat keverjünk és így még jobban megkeményítsük s olyanná tegyük a talajt, mint a fazekasok által használt anyag. Ilyen talajok esetében a márgát is nagyobb mennyiségben kell használnunk, amely ellenszere a szilárd göröngyöknek. Ahol szaranyagok vagy bőrfeldolgozó, tímármesterségből származó hulladék található, ezek kiválóan alkalmasak a göröngyök szétmállasztására.

2. §. Az iszapos talajok kedvezőbbek volnának, mint a szivósak, de mivel a vetőmag hosszabb ideig van benne, jó volna, ha homokkal lennének borítva. Az iszap szivóssága ösztetöri és eltávolítja azokat az anyagokat, amelyeket a szivós talajok felsorolásánál említettem; a márgát ebben az összefüggésben is dicsérik. A helyi szokás szerint általában szarvasmarhatrágyát használnak, vagy pedig ezekre a megművelt vagy parlagon hagyott földekre juhnyájakat vagy marhacsordákat engednek legelni, mivel bizonyos, hogy ezzel a gyakorlaton nagyon termékennyé válik a szántóföld.

3. §. A homokos talajok hamar elpárologtatják a nedvességet, ugyanakkor hamar kiszáradnak; azt kellene tehát elérni, hogy a trágyázás idejére az iszapos talajnak valamelyes állandóságot biztosítsanak; mégpedig úgy, hogy a nedvesség és száradás gyors változtatásával ne engedjenek utat és megakadályozzák a gyomok meggyökeresedését s a szalma gyengeségét. A hasonló talajnak legjobban a márgával trágyázás felel meg és egy mérsékelt jellegű trágyaszor, mert különben a túlságos meleg, amit a homok idéz elő (úgy ahogyan a vegyi elemzésből ismerjük), száraz voltánál fogva pedig nagyon káros. Hasonlóképpen a tavak lerakódása (I. a III. fejezet 9. cikkelyét) nagyon hasznos az iszapos talajok rétegeinek.

4. §. A köves és göröngyös talajok egyben szívósak vagy homokosak és iszaposak, következésképpen a trágyát attól függően kell alkalmazni, milyen az összetétele. A szántóföldeket meg kell tisztítani a kövektől, amennyiben pedig rengeteg kavics van bennük (mivel ezek a meleget hosszú ideig megtartják), márgát kell rájuk hordani, mérsékelt tulajdonságú trágyát, amilyen például a marhaganéj, fűrészporszór, tímárműhelyekből kikerülő bőrhulladék, állóvizek iszapja vagy a folyóvizek habos része.

5. §. A krétás talajok minél durvábbak, annál alacsonyabb rendűek, s mivel többé-kevésbé szívósabbak és melegebbek, annak megfelelően kell azokat kezelni. A homok szétmállasztja a krétatalajt, az iszap pedig megerősíti. A krétás talaj nemegyszer márgát tartalmaz. Először meg kell állapítani, vajon a krétás talaj lúgos-e; a nép ezt úgy állapítja meg, hogy bort vagy ecetet enged rá. Ebben az esetben lúgosak és lukacsosak, következésképpen mérsékelt jellegű trágyát kell esetükben alkalmazni, amely savakkal kerül kapcsolatba, azaz marha és hasonló állatok gánját.

6. §. Az összes általam látott sárga agyagföldek pecsétfölddel és iszappal kapcsolatosak. De mivel az összes sárgagyagföldek savas természetűek, ami vastartalmukról tanúskodik, ezeket lúgos és salétromos trágyával kellene kezelni.

7. §. A fekete és máskülönbösen kövér talajokat márgával kellene kezelni (IV. fejezet. 1. §.), hogy ne veszítsék el termékenységüket (I. 1. fejezet, 6. §.-át), vagy pedig előzetesen beázott vetőmagot kell szórni beléjük.

VI. fejezet

Felmerül a kérdés, vajon a trágyát milyen évszakban, milyen mennyiségben és milyen gabona termesztéséhez használhatjuk?

1. §. Miután megtörtént az őszi vagy a tavaszi vetésből származó termés learatása, kérdés, vajon a trágyát hideg időben vagy a tavaszi hóolvadáskor kell kiszállítani; akkor, mikor szántunk, a trágyahalmokat egyenletesen szétterítjük a szántóföldekre és alája szántunk, mert hidegben és nedves időben a trágyaféleségek jobban bomlanak és könnyebben behatolnak a földbe, a hóolvadás és esők hatására könnyebben felhígulnak. Magam azon a véleményen volnék, hogy bármilyen trágyát is hordunk a földekre, ezt a műveletet a fent említett évszakban végezzük el, s ugyanakkor erjesztő hatású trágyát használjunk.

2. §. Minden jó gazda felméri, mennyi vetőmagra van szüksége és ehhez szabja a felhasználandó trágya mennyiségét; ugyanis egy szekér trágyához egy fertály, más szóval egy negyed köből vetőmagot kell számítani; azaz a gazda annyi szekér trágyát használ fel, ahány fertály, más szóval negyed köből vetőmagot vet el. Amennyiben viszont kormot használ, az arány egy átlag szekér trágyához egy fertály korom legyen, azaz ahány átlagos szekér trágyát használ, ugyanannyi fertály kormot szórjon el a szántóföldre. Ugyanez az arány érvényes abban az esetben is, ha meszet vagy hamut alkalmazunk dúsítóanyagként; megjegyzendő, hogy ha hamuból többet használunk, az sem árt. Különbözik a terméketlenebb szántóföld több trágyát igényel. Egyébként saját tapasztalatunk alapján meggyőződünk arról, hogy Háromszé-

ken minden negyed köből vetőmaghoz 4-5 szekér trágyát használnak. Az én véleményem az, hogy márgából ugyanannyi mennyiséget használjunk, mint amennyit közönséges trágyából szoktak. Mindazonáltal megjegyezném, hogy lejtősebb szántóföldeken nagyobb mennyiségeket kell a trágyából felhasználni, mert azt az esők az ilyen terepen kimossák a talajból.

3. §. Az összes gabonafélék jobb minőségűek, dúsabbak, gazdagabbak, amennyiben trágyázzuk a termőföldet; még a zab is jobb, ha földjét trágyázzuk. Megjegyzendő azonban, hogy a közönségesebb gabonaféleség kevesebb trágyát kíván. Természetesen ismerni kell az egyes gabonák természetét. A hidegebb szántóföldön száraz zab terem, a legnemesebb lévén: a búza közepes természetű, meleg és száraz, a rozs a legmérsékeltőbb. A gabonafajták természetével összhangban fogod használni a legkülönbözőbb tulajdonságú trágyákat.

VII. fejezet

Vajon nem lehetne-e megszabni egy általánosan érvényes trágyázási módszert? A fent kifejtettek alapján nem ajánlhatnék általános talajjavítási eljárást, csak abban az esetben, ha Erdély egész területén egyetlen talajnem létezne, és ha kedvünk szerint rendelkezhetnénk az éghajlati viszonyokkal és övezeteivel. Minden dolgot az országhoz és népéhez kell szabnunk.

1. §. A dombvidék és Mezőség tájai népének szorgalmasan kutatnia kell azt a szántóföldet, amelyet azoknak a földeknek a népénél találtam; ismétlem: kutatnia kell azt a földet, amelyet mész helyett a házipítésnél használt fel, és amennyiben ez nem kréta vagy alabástrom, akkor márga. Ez kezdetben szürkés színű, azután megfehéredik. Ahol megtalálható, ez mindenki számára hasznos lehet, mert nagyon mérsékelt jellegű, s könnyen agyaggá és porrá, morzsalékos és a legfinomabb lúgos közeggé mállik szét. Mégis a nagyon kemény iszapos és göröngyös termőtalajokra nagyobb mennyiséget kell hordani, nehogy a földdel összeragadva még nagyobb göröngyök keletkezzenek. Megállapítottam, hogy mielőtt fazekasaink mázat öntenének rá, az edényeket azzal a földdel öntik le, amit márgának nevezünk, ha nem éppen kréta vagy alabástrom.

2. §. Márga hiányában az utak legjobban összetört porához kellene a szántóvetőnek folyamodnia; ezt a szántóföldek trágyázására használt módszert, annak ellenére, hogy a fenti érvek alapján (III. fejezet. 8. §.) megfelelő, termékenyítő hatása – mivel könnyen oldódó anyag és gyorsan eltűnik – nem tart tovább egy esztendőnél.

3. §. Vajon nem használhatnák-e a parasztok trágya helyett a felszínen található fekete agyagokat, melyek a völgyek kiterjedt állóvizeiben keletkeznek (III. fejezet. 2. §.). Ez a dolog megerősíteni látszik azt a következtetést – vajon melyik szemtanú tagadná –, hogy ahol sós földek találhatók, mint Parajd, Kolozs, Torda környékén, de különösen Parajdon, ott található a legtermékenyebb szántóföldek? Azt észleltem, hogy ezeken a helyeken, ahol a föld nagyon kövér volt, a pázsit alatt a föld fekete, termékeny, porhanyós, porlós volt. Azt kérdezem, miért ne lehetne kitermelni és használni ezeket, különösen, mivel a finom sós vízszivárgások növelnék az ugar termékenységét.

4. §. A hamu, korom, szénpor, amelyekről az I. fejezet 6. és a III. fejezet 11–12. §-ában szóltunk és sok helyen bőségesen található, az említett módon hasznosíthatók. Bizonyos, hogy Egyiptom termékeny ország, de az ammoniáksó egyedül Egyiptomból hozható be; következésképpen, ahol ammoniáksós anyag található, megvan a remény arra, hogy termékeny a talaj; magam saját kísérleteimből tudom, hogy a sik vidékek korma ammoniáksót tartalmaz, következésképpen megfelelő mennyiségű felhasználása (lásd a VI. fejezet 2. §-át) termékenység tekintetében minden reményt felülmúl.

5. §. A szarvasmarha ganéját, amihez könnyű hozzáférni, nem becsüljük le, ahogy a fentiek alapján vélni lehetne; mindössze azt jegyezzük meg, hogy több, könnyen fellelhető trágyaféleség idővel széles körben általánosan használatos lehet.

Első következtetés. A köznép jobban ismeri a szántóföldet és a hőmérsékletet, viszont szükséges volna, hogy a szolgabíróknak nevezett tisztviselőkön keresztül felvilágosítást adjunk a trágyaféleségek különbözőségéről, azok természetéről, beleértve a meleg jellegű trágyának a mérsékelttel keveréséig. Például, amennyiben a lótrágyát a marhaganéjjal keverjük, egy meleg hatású trágya keveredik egy mérsékelttel. Hasonlóképpen a parasztnak meg kellene tanulniok az általam fent kifejtett eljárásokat arra nézve, miként cselekedjenek a különböző típusú termőtalajok esetében; meg kellene őket ismertetni az idegen népek példájával, miképpen járnak el azok a trágyákkal és miként cselekednek a különböző esetekben. Melyik a ritkábban előforduló és a könnyebben fellelhető, szántóföldjükhöz közel eső vagy éppen földjeiken található trágya; ugyanis egy kicsi jól megművelt terület termékenyebb, mint a kiterjedt, de kihasználatlanul heverő föld, ilyenformán pedig a köznép bőségesen élhetne kis földek terméséből.

Második következtetés. Hogy a tanulság mindenkihez eljusson, ki kellene jelölni a kísérleti fizika egy tanárát, aki különbség nélkül ne azokról a híres kísérletekről szóljon, amelyek a káprázat segítségével légüres teret hoznak létre, hanem azokról a gazdasági kísérletekről tanítson, amelyek a természet három országa: az állat-, növény- és ásványvilág körére terjednek ki; ugyanis ilyenformán az fog történni, hogy az értelmes agy elmélettel itatódik át és természetesen kitarul előtte a gyakorlat kapuja.

II. osztály

A szántás módjáról. Sokfélék, újszerűek és csodálatraméltóak azok módszerek, amelyeket az idegen népek az aratáskor alkalmaztak; ezeket nem ismerhetjük meg másként, csakis úgy, ha elolvassuk azoknak az elbeszéléseit, akiknek megadatott, hogy behatoljanak ezekbe a területekbe, vagy pedig megismerjük azoknak a szerzőknek a leírásait, akik ezekről írnak.

1. fejezet

Eke-, csoroszllya- és különböző ekevasmodellek, amelyek széthasítják a földgöngyöket, a vetés és szántás egyidejű alkalmazása

1. §. Az 1. ábra egy olyan ekefajta, amelynek a) és c) pontjain homorú fülecskék (vas-élek) találhatóak, a d) és f) között számárhát alakú gerendely húzódik, rajta a c) és b) pontokon élek találhatóak, mindenütt, ahol a homorú ív megengedi ilyen élek helyezkednek el (f és h). Ennek a gerendelynek igen könnyűnek kell lennie, hogy a gyomot ki tudja szántani.²²

2. §. A 2. ábrán látható gerendelyen az A) és B) élek az ekevassal (C) együtt azt a célt szolgálják, hogy minél könnyebben felhasítsák és felfordítsák a földet.

3. §. A 3. ábrán látható gerendelyen elhelyezkedő minél több hosszú él arra szolgál, hogy sűrűbben és jobban felhasítsa a földet, mivel annyi hasítókon keresztül erősen megtörik a talaj ellenállása. A gerendelynek itt is homorú formája van, s szintén hosszabb, hogy minél jobban felaprózza a talajt és kiemelje a burját. Ezek az élek egymás mellett párhuzamosan helyez-

²² A szövegben szereplő betűk az ábrákon nincsenek feltüntetve.

kednek el, hogy különböző síkon egyszerre hasítsanak, míg az ekevas és kormánydeszka utánuk foglal helyet, hogy az előttük felhasított földet könnyen megfordítsa.

4. §.²³ A járom és eke közötti B) helyen, az A) szinten egy vetőszerkezet helyezendő el abból a célból, hogy a szántás egyidejűleg és párhuzamosan elvégezhető legyen. Hogy ez a gépezet mennyire megkönnyíti a munkát, az mindenki számára nyilvánvaló. A szerkezet részletező bemutatását mellőztem, mert nagyon sok és sokféle eresztéke s számos alkatrésze van, és nehézkes volna azt rajzban visszaadni; de erről alább még lesz szó.

5. §.²⁴ Könnyű eke, amely elé egymás után elhelyezkedő lovakat fognak be, és amellyel a barázdák halmait szántják fel; arra szolgál, hogy mikor a gabona kissé megnőtt, az erre a célra készített eke kiemelje a földben lévő burjánokat, s ugyanakkor kevés földet borítson a már fejlődésben lévő növényekre; ezzel célunk az, hogy a növények ismét nedvességhez jussanak és megtisztuljanak mindenféle vegyes gazoktól és hogy valóban kedvező feltételek között fejlődjenek.

II. fejezet

Senki sem tagadhatja, hogy az előző fejezetben tárgyaltak a találékonyság és szorgalom eredeti találmányai;

1. §. mindezeket a dolgokat azonban a szokásrendnek megfelelően kell alkalmazni vagy a népnek, a lakosságnak és az országnak a hasznára, s a velük kapcsolatos nehézségeket szintén számba kell venni. Méginkább ennek megfelelően kell a földmunkákat is végezni, mégpedig azzal összhangban, vajon a leírt ekafajták megnehezítik vagy megkönnyítik-e a termőföldön folytatott munkálkodásunkat.

2. §. Az erdélyi szegény lakosságnak, a népnek, sőt honfitársainknak és az idegen nemzetségeknek az itteni kereskedelem fejletlensége miatt nem lehet ajánlani ilyen nagy mennyiségű vasalkatrészt felemészítő fent említett ekafajtákat. Miért? Azért, mivel a fent említett ekafajták az ekevassal együtt csaknem 50 fontnyi [25 kg] vasat tartalmaznak; sok időnek kell eltelnie, hogy ezen a nehézségen túljussunk.

3. §. Végül: vajon az Angol Gazdasági Egyesület által is dicséret ekéhez szükséges vasalkatrészeket képesek-e előállítani a mi mesterembereink? És amennyiben képesek erre, vajon igyekezetüket milyen előnyök és milyen nyereség kíséri, hogy ilyen jellegű munkára vállalkozzanak? Ki fogja készítményeiket megvásárolni? Ezenkívül felmerül a kérdés, hogyha az ekén lévő számos csatlakozást, vajat, domboritást és vágóélt ütés éri és a szántás során könnyen eltörnek: milyen nehézségek és milyen csapás származik ebből? Amennyiben ki akarjuk zámi a vasalkatrészek eltörésének veszélyét, ezeknek nagyon szilárdnak kell lenniük.

4. §. E lehet képzelni, hány szarvasmarhát kellene befogni ezeknek az ekéknek az elébe? Ha a nálunk közönségesen használt ún. kerülőekét két ökör vontatja, vajon ennyi szerkezet mozgatására hány kívántatnék ezekből? A külföldiek azt fogják mondani, hogy ennyi él, vasalkatrész képes a legkeményebb talaj ellenállását legyőzni. Válaszom ez: nem-e fog az történni, hogy az eke ennyi vasalkatrésze nagyobb nehézséget fog okozni, mikor a mi göröngyös, kemény, sáros, érdes, ellenálló földjeinket kell megmunkálnia? Ez ugyanolyan volna, mintha a kerék fogainak kimunkálásával a készítő az energiát és időt vesztegetné. Juttassanak a népünknek sziléziai lovakat, amelyek közül két pár egyenrangú a mi lovainkból vagy ökröcskéinkből három párral; hogy legyen a mi szántóföldünk is porhanyós, homokos, morzsa-

23 A következő szövegrész nyilvánvalóan a 4. ábrára vonatkozik.

24 A szövegrész az 5. ábrára vonatkozik.

lékony, amelyenek a tengerparti fővények, és akkor gondolkodni fogunk azoknak a gépeknek alkalmazásáról, melyeknek feltalálását és használatát az angoloknak tulajdonítjuk.

III. fejezet

A mi erdélyi szántási módszerünknek alkalmazkodnia kell az ország talajviszonyaihoz, a szántóeszközök könnyű beszerezhetőségéhez és a bevett szokás által szentesített időszakhoz.

1. §. Az ellenálló, göröngyös talajokat nehéz szántani, és ezért gyakrabban kell azokat szántani. Erdélyben gyakran olyan ellenálló talajokat kell megszántani, hogy nem megy újdonságszámba, ha 12 pár ökröt fognak az eke elé, és ha ezeket a talajokat nem szántják gyakran, a talaj darabos, göröngyös marad, és alatta a vetőmag felforrósodik vagy pedig nincs eléggé betakarva. Természetesen jobb termőtalajok is rendelkezésre állnak, de ezeket is meg kell forgatni az eke segítségével, hogy a felületen lévő növényzet elrothadjon a megforgatott földben; szükséges tehát a megfelelő mélységű szántás, ami nem könnyű feladat. Ha azonban az eke nem elég súlyos, a köves talajok erősen igénybe veszik az ekét és a földművest is.

2. §. Ha az eke alkatrészei, úgymint az eketaliga, a gerendely, a tengely kerekei, a hoszszúvas, a csoroszllya nem illeszkednek kellőképpen egymásba, azok inkább akadályt jelentenek a szántásban, mint segítséget. Gyakran távoli vidékekről és falvakból a mezőgazdasági munkában neves mestereket hívnak, hogy kijavítsák az ekék hibáit; ugyanis egyes esetekben a gerendelynek erősebben vagy kisebb mértékben hajlítottnak kell lennie; különbözőek lehetnek és arányosak az alkalmazott hosszú élek, s változhat beépítésük a fagerendelybe; az alkalmazott eke szárva egyes helyeken fából készül, máshol pedig vasból; a bevett szokás és a bőséges terméseredmény a szántás előírásainak és szabályainak legjobb tanítómesterei.

3. §. Az őszi vetés alá az első szántást május utóján végzik, a másodikat július folyamán, míg a harmadikat rendszerint a vetéssel egyidejűleg, Bertalan apostol vagy Szent Egyed héttében, vagy pedig Szűz Mária születése idején. A tavaszi vetés alá először ősszel szántanak, azután áprilisban; amint már említettem, ezek az időpontok annyira bizonytalanok, hogy megnehezíthetik a szántás elvégzését; azért olyan időpontot kell választani, ami megkönnyíti azt.

IV. fejezet

A szántás különböző módozatainak bevezetését Erdélyben valószínűleg a talaj változó és sokrétű összetétele indokolta.

1. §. Bejárva a Gyergyói medencét azt tapasztaltam, hogy Remetének a hegyek fele eső részében az agyagos föld nagyon ellenálló, Ditróban a föld köves, Szárhegyen lágú, trágyával kevert, Szentmiklóson és Tekerőpatakon fekete és egyúttal ellenálló. A Maros síkságán a talajok sokkal jobbák és termékenyebbek; ellenben ott, ahol az áradás után a víz megmarad, szivacsos; a legjobb talaj Csomafalván található. Mindezeket azért említettem, mert ezeken a legkülönbélebb termőföldeken egyetlen ekéfajtaival, váltóekével szántanak és ritkán használnak négy igásállatot az általában egy pár ökrör vagy ló ellenében.

2. §. Fel-Csik területén a talaj részben homokos, másutt agyagos, köves, kevésbé hegyes területen, mint például Szentmihályon és Rákoson két kis ökrörrel szántanak. Itt is az a szokás gyökeresedett meg, hogy váltóekével szántanak.

3. §. Al-Csikban a talaj durvább, az Olt felé azonban jobb és termékenyebb, mint például Szentsimon, Szentkirály és Tusdnád vidéke. A Kászon medencéjében a talaj porlós, ritka, termékeny; Sepsi, Kézdi és Orbai szék már valamennyire hegyes vidékein a talaj sivárabb,

mégis jó és termékeny földjeik vannak. Sem Háromszéken, sem a Székelyföld említett területén elvből nem használnak egyéb szántóeszközt, mint a kerülőekét, melyet legfeljebb nehéz talajokon húz négy ökör.

4. §. Udvarhelyszék lakossága lemond a többiekénél bevett szokásról és gyakran és sok helységben az ún. kerülőekét használja, azzal forgatja meg a földet, szánt és vontatására hat ökröt fog igába. Ismerek azonban a föld népe köréből két vagy három embert, akik annak ellenére, hogy földcsekjüket két ökröcskével vontatott váltóekével szántották meg, jó termést takarítottak be.

5. §. Kolozs, (Belső-)Szolok, Torda vármegyékben és Doboka nagy részében, valamint Aranyosszéken ún. kerülőekét használnak és annak vontatására 6–8–12 ökröt fognak igába; láttam azonban olyan ekét is, amelynek vontatására 24 ökröt fogtak be.²⁵

6. §. Attól függően, melyik székben vagy vidéken laknak, a szászok különböző módszereket alkalmaznak a szántás elvégzésére; sokhelyütt láttam náluk is a váltóeke használatát. Ismeretes, hogy a szászok szorgalmas és hozzáértő szántóvetők és arra törekednek, hogy minél jobb termést takarítsanak be; ennek megfelelően, ha rájönnek, hogy az említett eke nem megfelelő a cél elérésére, magától értetődően megváltoztatják munkamódszerüket.

7. §. Tapasztalat a váltóekével kapcsolatban. Csodálatraméltó az, amit valaki Udvarhelyszéken és azután Doboka vármegyében alkalmazott, amennyiben szomszédainak elterjedt szokása ellenére kis váltóekéje hátsó részére két deszkát használt („kormányos deszka”), hogy kétfele fordítsa és oldalra hányja a barázdát. Kérdésekre, ebből milyen haszna származik, azt válaszolta: módszere eredményeképpen a földdarabok nem maradnak egyben, hanem szétválnak, több darabra töredeznek, és így a vetőmagot takaró borítja, mégpedig bőségesen; ugyanúgy ezzel a módszerrel a vetőmag megduzzasztására és kicsíráztatására mindjárt több felaprózott föld halmozódik fel. Valóban így van, mivel helyesen ítélve: ez a paraszt egyszeri műveléssel földjét kétszer szántotta fel, mégpedig úgy, hogy a szántóföld egyik felén egy deszkát használt a határvonalat jelentő barázda meghúzására, majd pedig két deszkát, melyek kettéosztották a barázdát, mentében és visszafordultában összetörve a barázda minden, időközben keletkezett darabjait; a föld úgy nézett ki, mintha a barázdát kétszer szántotta volna meg; így is történt, minthogy minden helyen a visszatéréskor a földet le is fedte friss földdel, melyet a két deszka alkalmazásával ért el.

V. fejezet

A szántási eljárások különbözősége miatt nemegyszer vita keletkezik a magángazdák között, melyiket is használják az Erdélyben használatos eketípusok közül?

1. §. Az ún. kerülőekét használják a nemesek és Erdély legnagyobb részének vagy jelentős részének lakosai. Ennek az ekevasa egy közepén a csúcs fele egyenes vonalban kettévágott ásóhoz hasonlít; az ekevas belső széle egyenes, míg az egy láb szélességű jobb szélnek az éle a csúcs fele haladva mintegy két ujjnyi hajlatot mutat. Az ekevas hosszúkás és hajlított, egyetlen deszkával van ellátva, melyet soha el nem mozdítanak a helyéről, ez kiemeli és oldalra fordítja az ekevas által elmozdított földet. Ez az ekeféleség annál ismertebb, semhogy részletes leírására szükség volna. Tartozékai: a taliga, a kissé hajlított gerendely, a szabályozásra szolgáló facsapok, az ekeszarv, amelyet mintegy vezérlőszerkezetet az ekét kezelő földműves irányít; mindezek nem tűnnek ki sem kecses, sem könnyű voltukkal, ellenben any-

²⁵ Kéziratában Fridvaldszky többször megemlíkezik a 24 ökrrel vontatott kerülőekéről. Minden valószínűség szerint a szerző ilyenkor a mélyszántást végző, a falu határát meghúzó és valóban 24 ökr által vontatott ekére gondol.

nyira szilárdak és erősek, mintha örökre szolgálni akarnák az eljövendő időket. Az összes vasalkatrészek, beleértve az eketestet, amely összeköti az ekevasat a gerendellyel, elkészültükkor összesen több mint 56 fontot [28 kg] nyomnak.

2. §. Az eke másik válfaja a váltóeke, amelyet a székelyek használnak és sokan a szászok közül; ez egy ásóhoz hasonlít, azaz olyan, mint egy mindkét oldalán kiélesített ásó, amely csúcsban végződik; alsó része úgy van kiképezve, hogy egy deszkát lehessen hozzá alkalmazni, az ekevashoz pedig egy vasból készült eketestet illesztenek. Az ekevas elé egy vasfogat (csoroszlyát) alkalmaznak, amelynek hátsó részén egy deszkát helyeznek el; ez lehetővé teszi az ekevas kiemelését és szabályozását s azt is, hogy tetszés szerint jobbra vagy balra fordítsa ki a földet. Ama adottságánál fogva, hogy az említett deszka segítségével jobbra vagy balra fordíthatja ki a földet, a hegyes vidékek lakosai csak ezzel az eketípussal tudnak szántani. Nem is található olyan személy, aki a dombos és halmos helyeken a másik ekéféleggel, a kerülőekével szántott volna; ez utóbbinak az elnevezése világosan kifejezi azt, amit szavakkal nehéz volna elmondani. A váltóeke vasalkatrészei sokkal kevesebb fontot nyomnak, mind a kerülőekéi. Igája is könnyű, hogy ne terhelje az örök nyakát, csapjai is nem fából, hanem bőrből készülnek. A gerendelyt is vékonyabbra készítik; a hátul helyet foglaló ekeszarvat, amely a kormányzásra szolgál, úgy csinálják meg, hogy súlya miatt ne okozzon nehézséget se az állatoknak, se a kezelő földműveseknek.

3. §. Amint Erdély legnevezetesebb gazdáitól értesültem, az érvek, amelyek a kerülőeke mellett szólnak, a következők:

1. Az ún. kerülőekének megfelelő ereje van az iszapos, rögös-ellenálló talajok felszántására.
 2. Az ilyen ekével mélyen szánthatunk.
 3. Hatalmas barázdát vághatunk.
 4. Nagyobb hatékonysággal szánthatunk vele (a nép mondása szerint: szaporább eke a kerülőeke), mivel a hosszú és széles ekevas hosszabb és szélesebb barázdákat hasít, s így gyorsabban megy a szántás.
 5. Mindenkor reménységünk lehet arra, hogy a következőkben jó búzánk és a legjobb gabonánk terem.
4. §. A váltóeke mellett a következő érvek szólnak:
1. Ezzel az ekével a székelyek és szászok iszapos, görgöngyös, egyenlőtlen, ellenálló szántóföldeken szántanak (I. a II. osztály II. fejezetét) és olyan mélységet érnek el, amelyet akarnak.
 2. Könnyű vele a szántás.
 3. Ezzel az ekével sík és hegyes terepen egyaránt lehet szántani (I. ennek a fejezetnek a 2. §-át).
 4. A váltóeke vonatására elegendő két, legfeljebb négy ökröcske vagy négy ló.
 5. A váltóeke hívei úgy vélik, hogy ezzel az ekével sokkal könnyebben feltörik és szétmorzsolják a szántóföldet, mint a kerülőekével, minthogy az utóbbinak nyomán maradt hatalmas barázdák nem törnek szét, hatalmas görgöngyök maradnak utána.
 6. Mint a többieknek, nekik is jó búzájuk terem.

5. §. A kérdésről Erdély neves gazdáival folytatott számos beszélgetés alapján az a véleményem, hogy a kerülőekével szemben a váltóekét kell előnyben részesíteni. Hiszen tekintetbe kell venni, hogy a szegény nép számára könnyebb a szántás, és a szántás könnyebbsége a váltóeke előnye. A neves gazdák azt erősítik meg, hogy a váltóekével éppen olyan mélyre lehet szántani, mint a kerülőekével; tapasztalatból ismert, hogy a váltóekével olyan helyen is lehet szántani, ahol a talaj iszapos, ellenálló; minthogy ugyancsak tapasztalatból tudjuk, hogy a váltóekével megművelt föld után a termés éppen olyan jó, ezenfelül nem hagy maga után

annyi felhasított földet és annyi göröngyöt, mint a kerülőeke; végül köztudott, hogy a kerülőeke a legnagyobb kinszenvedés a szarvasmarhák számára; tehát azt szeretném, hogy hosszabb ideig szántsak ugyanannyi földet négy ökröcskével vagy kettővel, mintsem hogy nyolc, 12 vagy éppen 24 ökörrrel kintlódjak; ezért, minthogy a kerülőeke vasalkatrészeinek óriási súlyán kívül a barázda egészen két lábig menő szélességű és 7-8 ujjnyi vastagságú földet vágó; azért, hogy az egy láb hosszúságú ekevas működtetése ne okozzon óriási erőfeszítést a barmoknak, beleértve az időjárás viszontagságait és a csapadék hatását; ami végső fokon nem győzhető le csakis az igába fogott állatok számának növelésével. Mindezek a veszélyek nem állnak fenn a váltóeke használata során. Különböző neves gazdákat kérdeztem meg, mi az oka annak, hogy nem a könnyebb szántási eljárást választják a földművesek és nem követik a jobb megoldást. Az volt a válasz, hogy a különböző szántási szokásokon kívül – amelyek már hagyomány-számba mennek – ők nem találnak semmi indokot arra, hogy ne a váltóékét használják a kerülőeke helyett.

A székelyek a váltóékét úgy használják, mintha kerülőeke volna, azaz úgy alkalmazzák, hogy nem váltják át a kormánydeszkát. Egyes, nem elég figyelmes emberek azt mondják, hogy a székelyek is kerülőekével szántanak. Tény: sik területeken, melyek a széles völgyekben helyezkednek el, úgy szántanak váltóekéjükkel, mintha az kerülőeke lenne. Ez azt jelenti, hogy ugyanazzal az ekevassal és a váltóeke többi alkatrészeivel szántanak, anélkül, hogy megfordítanák a kormánydeszkát; azaz az ilyen szántás csak eredményeiben hasonlít a kerülőekével végzett eljáráshoz, de azt más szerkezettel érik el.

Következésképpen két Kolozsvár környéki híres gazdálkodó megígérte: mindent el fognak követni, hogy a kerülőeke helyett a váltóeke honosodjék meg.

Minden igazságszerető gazdaember olyant válasszon, amit a ésszerűség és tapasztalat megkíván; mégis el kell mondanunk, hogy a váltóeke mellett több érv szól; ugyanakkor tapasztalatból tudjuk, hogy váltóekével megmunkálható a székelyek, szászok és mások tartományainak annyira különböző földterülete, és a fáradozás nyomán megvan minden remény arra, hogy meg hozza a jó termést. Így feltehető a kérdés: miért hallgatunk az előítéletekre, miért követjük a szokásokat, melyek az emberek és állatok részére annyi kinszenvedéssel járnak, és miért engedjük, hogy ezek következményeit gyakran a mezőgazdaság szenvedje meg.

VI. fejezet

Miben áll a jó szántás? Miután megismertük az idegen nemzetek törekvéseit, miután tanulmányoztuk a hazai termőföldeken követett szántási eljárásokat, a könnyen beszerezhető szántóeszközöket és a szántásra legalkalmasabb időszakokat, s végül: miután megértettük, milyen szántási módokat követnek Erdélyben, és a tapasztalat alapján vázoltuk azokat az okokat, melyek alapján a kerülőeke helyett a váltóeke használata ajánlatos, magától adódik a kérdés: miben is áll a jó szántás?

1. §. A jó szántás azt jelenti, hogy úgy széttörjük, szétvágjuk, szétbontjuk, felaprítjuk a talajt, hogy a szántóföldnek egyetlen darabja se maradjon érintetlen. Mert amennyiben a talaj nem törik eléggé össze, a vetőmagot darabos göröngyök fogják beborítani, mint az a váltóeke használata nyomán megfigyelhető; a magot vastag borítás takarja, megfojtja vagy a madarak prédájául hagyja és könnyen kiteszi az időjárás viszontagságainak.

2. §. Minél jobban részecskéire törjük össze, bontjuk fel, puhítjuk meg, finomítjuk és szórjuk szét a földet, annál alkalmasabbá válik a nedvesség vagy a meleg és erjesztő tényezők befogadására és annál könnyebben továbbítja a vetőmag részére a tápláló nedveket (melyekről fentebb a II. fejezet 1. és 4. §-ában szóltunk) és annál inkább szétterjeszti a kis gyökere-

ket. Végül [a jó szántásnak] az is előnye, hogy annál kevesebb burján nő, minél jobban megmunkáljuk a földet.

3. §. A szántóföldet fekvésétől függően vagy rézsútosan, vagy keresztbe, vagy a mezsgyékkel párhuzamosan szántjuk, úgy ahogyan a hegyek lábánál fekvő földek esetében eljáruink, vagy pedig olyan esetben, mikor a víztől óvakodva a terepet előkészítjük, hogy a vízfo-lyások könnyebben átfolyjanak azokon, szétterüljenek és ne ártsanak a gabonának. Mindezek, a terep, a talaj jellege, az esők, vizcek és záporok által vágott vájatok eligazítják a földművelő parasztot. Amennyiben a körülmények úgy kívánják, ugyancsak ajánlatos, hogy a hőmérsék-let egyenletessége miatt keletről nyugat irányába szántunk, de nem ajánlatos, hogy délről észak fele haladva végezzük a szántást.

VII. fejezet

Hogyan kelljen megítélnünk azt az angliai és hollandiai módszert, miszerint hagyjunk a bevetett táblák között három láb szélességű szabad helyet vagy szabad barázdát.

1. §. A legújabb angol szántási módszer: úgy szántani, hogy a bevetett táblákat három láb szélességű üres földszalagok válasszák el egymástól, azaz azzal a szántási módszerrel, hogy a felszántott földszalagok között üres földszalagokat hagyjunk; azt, hogy a földtáblákba a vetés elvégzése vetőgépekkel szemenként történjék, úgy találták, hasznos és ajánlható módszer; mégpedig azért, mert mihelyt a gabona kissé megnőtt, a gazda ismét a szántóföldre lép a megvásárolható legkönnyebb ekéjével és felszántja az üresen hagyott helyeket, földet biztosít a kis palántáknak, hogy azok még inkább meggyökeresedjenek, több tápláló nedvhez jussanak, megakadályozza a mag befulladását és elősegítse annak bomlását, kizárja az egyik növénynek a másira növést, és hogy a szalma, a kalász minél dúsabb és gazdagabb legyen. Mindez megfigyelhető a szőlőművelésben, ahol sorban és mezsgyék meghagyásával ültetik a töveket, és így az üresen hagyott helyek segítségével azokat könnyen meg lehet szabadítani a burjánoktól. Természetesen egy rosszul megművelt nagy földdarab kevesebb hasznot hajt, mint egy kicsiny, de nagyon jól megművelt szántóföld.

2. §. Ez a rendszer azonban a következő okok miatt aligha alkalmazható egész Erdélyben: először is aligha alkalmazhatják ezt a rendszert azok, akik a mezőgazdaság különböző ágaza-taival foglalkoznak. Vajon elképzelhető-e, hogy ha valaki a földművelés mellett szőlészettel és kukoricatermeléssel is foglalkozik, ugyanakkor elég munkaerővel rendelkezék a szőlő és kukorica kapálásának és gyomlálásának elvégzésére és időt szakítson szántóföldjeinek hason-ló munkálataira is? Minthogy az új rendszer alapján azok az emberek, akik az ország nyelvén szólva, kapálni és gyomlálni mennek, a búzamezők üresen hagyott területeire kellene indul-janak, hogy megforgassák és kigyomlálják a földet, a munkaerő korlátozott száma nem enge-dik meg, hogy annyiféle munkát el tudjanak végezni. Azonkívül úgy tűnik, hogy ezt a ren-dszert azoknak gondolták ki, akiknek kis földjük van, míg nálunk egy közepes gazda is el szo-kott vetni 60 fertály vagy 15 köbölnyi vetőmagot. Egyesek azonban azt a megjegyzést fogják tenni, hogy kevesebbet kell elvetni, és mégis jobb termést fognak betakarítani.

3. §. Válaszom: amennyiben a megjegyzés helyes, abban az esetben a föld megművelésé-nek legjobb rendszere: úgy kell azt művelni, úgy kell kezelni azt, mint a kerteket, ahol egy-aránt kiválóan nőnek a virágok és a gyümölcsök. Ellenben egy hasonlóan gondos és pontos agrárkultúra a túlzott munkai igény nehézségébe ütközik; és amit még tekintetbe kell venni: nekünk annyi gabonára van szükségünk, hogy a hadsereget is el tudjuk látni élelemmel; tehát sok szántóföldi vetésről, óriási és gazdag táblák felszántásáról és bevetéséről kell gondoskod-nunk; a jó Isten a megmondhatója, hogy másként mi módon lehetne arról gondoskodni? Ho-gyan osszák be azok az emberek munkájukat és a kapálást négyezer-ötször ismételve a ha-

talmas szántóföldeken, amelyeken búzát, rozsot, kukoricát és szőlőt termelnek, mikor a paraszt alig tudja teljesíteni a robotot a földesuraknak és a munkát saját birtokán. Gyertek idegen nemzetek és lássátok ezt a földet, ezeket a hosszában és szélteben kiterjedt területeket; azoknak a gazdálkodó házatól a szántóföldig nemegyszer félnapi járóföldre eső távolságát; lássátok, hogy sajátos munkákra van szükség, sokféle tennivalóra a különböző mezőgazdasági kultúrák végzéséhez, melyeket különben hasonló módon művelnek meg; nézzétek meg a nálunk és nálatok található legjobb gazdaságok hombárjait és csodálkozzatok az asztagok, kazlak, boglyák és kévék közötti különbségeken és kiáltatok fel a kettő közötti különbség láttán, mert a kettő közti arány az 1000 a 30-hoz. Végül lássátok be, hogy a ti kiváló rendszerek nem általánosítható egész Eredélyben; mert igaz, hogy egyesek ilyen módon művelik a kukoricát, de ha az egyszerű emberek következetesen alkalmaznák ezt a rendszert, az nem járna nagy haszonnal a kukorica termelésében (lásd alább az Összefoglalót).

VIII. fejezet

Hogyan kell vélekednünk arról az ekegépezetről, amelynek segítségével egyidejűleg lehet vetni és boronálni?

1. §. Nagyon méltányolnunk kell, ha a jó szántáshoz időt és munkát megtakarító megoldást találunk, azt, hogy valóban időt és munkát megtakarító gépezetet alkalmazunk, amely egyidejűleg szánt, vet és boronál. De az angolok gépezete a mi szegény népünknek nem megfelelő, mert annyi alkatrészből, rúdból, kapcsolóból van felépítve, hogy az nagyon drága, és a szegény nép már a pusztá látásától is megrémülne. Ehelyett egy egyszerűbb, könnyebb és mindenki számára használatos eszközt javasolok,

2. §. mégpedig a következőt: egy közönséges ekére, az ekének arra a részére, amelyet magyarul közönségesen taligának hívnak, vagyis az ekevas és a tengely közé egy fadóbozt helyezünk el, olyant, amit a malom szerkezetében garatnak hívnak (ahova a magot beöntik és behelyezik, a búzát vagy a rozsot, és ahonnan egy nyíláson keresztül a magocskák a malom kövei közé jutnak); ebből a tartályból a folytonos rázkódás következtében a magocskák lassacskán a malomkövek közé hullanak.

Következésképpen: az ekére is hasonló garatot lehetne helyezni, és hogy a folytonos rázkódást biztosítsuk, egy vesszőt vagy fabotocskát helyezünk el úgy, hogy a botocska másik vége érintkezzék a szántóföldön folytonosan mozgásban lévő taligakerék küllőjével; ez a botocska a következő küllővel történő állandó érintkezése során beleütközik a garatba és megremegteti azt, amelyből a vetőmagok egy kis nyíláson keresztül a földbe szóródnak oly mértékben, ahogy azt a nyílás nagysága megengedi. Bárki az ügyeskező parasztok közül alkalmazhatná ezt az egyszerű módszert, amint azt a magyarázatot hallgató parasztok kijelentették.

3. §. A gereblyeszerkezetet az eke után csatoljuk, és arra egy ember helyezkedjen el, minthogy különben is szokás arra követet helyezni, hogy a súly által a földet megmunkáljuk. Az igavonó állat könnyebbségére pedig a boronát a szokásosnál kisebbre tervezzük, mégpedig akkorára, hogy képes legyen az elvetett magot befedni. Mert ha a mag a fent leírt garatból sokfelé elszóródik, középre és a szélekre, a boronát annak megfelelően kell kialakítani, annak szélességéhez kell szabni. Minden gazdaember tudja, milyen legyen a borona hosszúsága és szélessége, amit a hasonló eke maga után vonszol.

4. §. Magától értetődő szempontok alapján azt tanácsolnám, hogy lazára beállított tengelyhez kapcsoljunk egy hengeralakú, keményfából készült dobót, hogy a gerendely mozgásakor ez a dob a ráragadt földdaraboktól szabadon gördülhessen és így egyengesse, simítsa azt, amit a borona fogai, rajta a vetőszerkezettel összeaprítottak, széttörtek, szétterítettek, szétszórta; ez a rendszer nagy védelmet nyújtana a madarak és kóborló vadállatok ellen.

IX. fejezet

A következőkben egy könnyű szántási eljárást ismertetek, melyet az elmondottakon kívül saját tapasztalatom is alátámaszt.

1. §. Saját tapasztalatomból tudom és biztosan nagyon jó eredményeket hoz az aratás folyamán, ha a táblák első szántása után másodsorra keresztbe szántunk, harmadszor pedig a vetés után mindjárt alászántunk és azután boronálunk. Az említett eljárás nyomán ott, ahol 20 fertályt vagy 5 köbölt vetettek, annyit takarítottak be, mintha 40 fertály gabonát vetettek volna el. És ezt nem egyévi, hanem háromévi termés után figyelték meg.

2. §. A leírt módszerrel a talaj minden részecskéjét felszántottuk, és minden egyes megfelelő módon eltakart és kívánatos mélységbe ágyazott vetőmag nem volt kitéve az időjárás viszontagságainak vagy az állatok pusztításának, és elegendő szántóföld esetén és a talaj minden darabocskájának összetörése után a vetőmag jobban kicsirázhatott, mint más gazdánál, aki nem követte ezt a módszert.

3. §. Tény, hogy az egyirányú szántás esetén az eke gyakran megugrik, sokszor a hatalmas barázdák következtében, amit különösen a kerülőeke okoz; így lehetetlen a földet annyira felaprózni, hogy az egész szántóföld egyenletesen jól megművelt legyen; ha viszont egyes részekben a talaj érintetlen marad és a vetőmag oda esik: befulladás, nem lesz, ahol gyökereket eresszen, aminek segítségével a tápláló nedvességet megkapná; úgyhogy az I. §-ban bemutatott módszer biztos és ellenőrzött, ésszerű és gyakorlattal alátámasztott.

Összefoglalás

1. Az idegen nemzeteknél egyébként dicséretesen bevált vaseszközök, mint az ekevas és más hasonlók használatát a II. fejezetben kifejtett érvek alapján nem tartom hasznosnak a mi földjeinken.
2. A barázdák közti szántást (gyomlálást), noha nagyon hasznos, nem lehet alkalmazni Erdélyben, amint a VII. fejezetből és azt követő §-okból kiderül; elismerem mégis, hogy ez az eljárás nagyon hasznos a kukoricaföldeken, mert így gondot lehet viselni a növényre és elvégezhető a kukorica kapálása, ismételten felszántható a barázdák közötti üres sáv, és így bőséges kukoricatermés érhető el. Még azok a munkások is, akik a kukoricaföldek kapálásán és gyomtalanításán dolgoznak, könnyebben és boldogan folytatnák a kukorica termesztését, ha felszántanák a barázdák közötti sávokat és a föld ismételt feltöltésének módszerével barázdák közötti ágyásokat és töltéseket alakítanának ki, amint a VII. fejezet I. §-ában láthatjuk.
3. Az ún. kerülőeke a fent említett az V. fejezetben és az azt követő paragrafusokban felhözott okok és tapasztalatok alapján kevésbé megfelelőnek minősíthető az ún. váltóekénél.
4. A szántás a talaj felaprózásából áll, a szántóföld bőséges termése a tápláló nedvességből, a gyomlálásból, a szántás megfelelő mélységéből és a szükséges takarásból következik. (A szántás mélysége. Erdély egész területén még azoknál sem nagyobb a szántás mélysége, akik a legmélyebben szántanak; de vannak olyanok is, akik azért nem szántanak ilyen mélyre, mert szerintük a jól trágyázott föld esetében nem szükséges nagyon mélyre szántani; mindezekkel a gyakorlatokkal szemben a terep milyensége és szerkezete, a szokás hatalma arra tanítja a helybélieket, hogy elég a földet 5 ujjnyi mélységre megszántani, sőt felesleges annál mélyebbre szántani.)

Annak megszántásában, hogy a szántás valójában jó minőségű legyen – amint már említettem – az a döntő, hogy a kisebb erőnkifejtés mellett a gyakorlat tanácsát kövessük.

A gyakorlat

1. A IV. fejezet 7. §-ában kifejtett indokok alapján, s minthogy ezt a valós tapasztalat is megerősíti, az volna a véleményem, hogy kettős kormánydeszkájú váltóéket használjunk vagy egy olyan kormánydeszkát, amely a barázdát kétfele hányja, azért, mert értesülésem szerint ennek teljesítménye két szántással ér fel, s jelentős mértékben felaprózza a földet és vontatására csak négy szarvasmarhára van szükség.
2. Ha azonban ez a módszer valakinek nem tetszik, alkalmazza a hosszába szántás után a keresztbe alászántást mindjárt a vetés befejeztével, amit nemcsak észérvek erősítenek meg, hanem a gyakorlati tapasztalat is, amint az munkám IX. fejezetének paragrafusaiából is megállapítható.
3. Alkalmazzuk a közönséges ekéhez azt az egyszerű módszert, hogy annak segítségével vessünk, szántunk, boronáljunk egyidejűleg, úgy, ahogyan a VIII. fejezet 2. és 4. §-ában a hengeres dob alkalmazásával ajánlottuk.

Mielőtt befejezném kis munkámat, megjegyzem, hogy Erdélyben, egyik-másik helyen a Gyergyói-medencében, a Maros vize mélyén igen kemény, több évszázados tölgyfa található, álvízekben és olyan helyeken, ahol szárazság idején kiemelkednek ezek a tölgyfák. Magam ajánlom ezeket a szegények figyelmébe, mert ezek olyan helyeken, ahol a talaj nem nagyon köves, ekevas gyanánt használhatók és valóban ez a fa-ekéél hosszú ideig eltart, mert a gyakorlatból tudom, hogy ennek keménysége egészen rendkívüli.

De valamennyi fentebb elmondottakkal kapcsolatban figyelembe kell vennünk az Apostol szavait: Nincsen sem olyan, aki vet, sem olyan, aki öntöz, csak az, aki a növekedést adja: az Isten. Szolgáljon hát a Mindenható dicsőségére, a híres Mezőgazdasági és Iparegyesület dicséretére és díszére, a Haza és a közjó előmozdítására és a magam ajánlására mindaz, amit írtam.

A fentnevezett s[aját] k[ezület].
Kolozsvárt, 1771. október 2-án.

DISSERTATIO DE AGRIS FIMANDIS ET ARANDIS PRO (AGNO)PRINCIPATU
TRANSILVANIAE ELUCUBRATA

a Joanne Fridváldszki Societatis Jesu presbitero oblata Inclitae
Societati Agriculturae et Oeconomia Transilvanensi

SECTIO I-a

Magnus Tansilvaniae Principatus sinu suo dona naturae tanta complectitur, quanta votis etiam avarissimis vix praecipere licet.

Caput I-mum

Haec diversissima naturae dona, et varium ac multiplex terrenum, totidem incolarum usu receptae consuetudines arguunt utique sortes fimandi et arandi suppres de quibus in genere simul et subalternis speciebus.

§. 1. Transilvaniae pars alia montana, caepstris alia nuncupatur, et, tametsi haec collibus bene multis excuberet, ideo tamen campestris patrio idiomate audit, quod montana Transilvaniae pars vel alpibus vel silvis horrescat, campestris vero colles calvos ut plurimum et arboribus inhospitos praeseferat[!]. Ubi autem in valles procurrit regio, amaenitatem suam rivis, fluminibus, lacubus, nunc hic nunc alibi, pene innumeris discriminat.

§. 2. Climata hinc complura statuenda sunt, ab alpibus enim climata variant, patet id in provinciola Gyergyó dicta, posteaquam enim anno 1739, in vigilia B[cati] Thomae Apostoli horridus ventus inexplicabilem silvis stragem intulit, provinciola haec tantis percalidius clima participavit; experientia etiam teste constat ventos Valachiae Transalpiniae vicinis districtibus comitatibusque velocem nivium dissolutionem causare. Elementortim concursus per reflexiones, diutinas conservationes, montium consamerationes, subterraneas communicationes, quorum in Transilvania oportunitas maxima, uti in mea Mineralogia recensui climata alternantibus frigoris calorisque cicibus diversa causare debet.

§. 3. Quot comitatus, districtus, sedes continet, tot diversis usibus naturae dona elaborantur, atque terrae stratis, stratorum varietatibus, multiplicibus non individualis tantum, sed et specificae terrarum varietatis sortibus pene innumeris interstringuntur.

§. 4. Parte illa qua dives est metallorum, Transilvania terras habet, bolos[!] dictas, albas, rubellas, cinereas, smigmaceas, virides, luteas seu flavas, cretaceas, alabastrinas, gypseas, ochraceas, fimandas arandasque.

§. 5. Qua campestris porrigitur, illic praeter margas innumeras et rubricarum fabrilium strata, limi tenaces, friabiles, densi porosi, cretosi, arenae item atque aquarum stagnantium aestivis caloribus excicccaratum lutum, petrefactorum conshyllum, limacum, lapidum rotundorum, turbinum, minimarum conchularum congeries, diversissimorum praeterea salium amari ceu Anglicani, culinaris, aluminosi conglomerationes se se offerunt.

§. 6. Operae, ubi variae in diversis regionis locis, ita reliquiae foecesque ab operarum laboribus deciduae multiplices oriuntur. Ubi enim asseres in moles confluunt aut scandulae elaborantur tenuissima scobis favillae, segmenta decidua abiciuntur; ubi papyrus elaboratur, ibi reliquiae telarum, laciniarum quas nequeunt ad opus ullum adhibere temare proiciuntur; ubi fornaces liquatoriae metallicos lapides vel calcem conflant, ibi cineres, carbonum pulveres in colles assurgunt, sed nulli usui aplicitos hactenus. Ubi vero opifices, lanas linum, funes, pelles, coria elaborant, ibi deciduae non tantum horum partes, sed et earum rerum quas materiae macerandas elaborandaeque adhibent contemnuntur et crines, pili, calx, telae, con-

tusarum quercum cortices, coria, pelles saepe in profluentem abiciuntur. Ad haec e latrinarum receptaculis prodituris foecibus vel canales sunt adparati, ut extus civitates effluant, vel dum efferuntur, locus ab hominum conspectu utcunq̄ segregatus eligitur; atque ideo nullius physica medicatione dignus esse censetur.

§. 7. Curae oeconomicae dum se se ad alenda pecora extendunt diversorum quadrupedum greges intertenent, inde fit ut armonta boum, equorum, ovium quaquaversum plurimis in locis oberrent, praeterquam quod haec seu hieme, seu etiam magna pars ipsorum aestate in stabulis, utpote sonipedes emissarii, alantur, faeces diversas diversitate alimenti egerunt, quae multae veniunt in subsidium fimandorum agrorum partim in usum hominum proximiorum, ad ignem alendum in locis ligno caeduo destitutis, atque hinc novae reliquiae, cinis et fuligo.

§. 8. Quis montanae simul et campestri regioni eundem cultum suadebit (§. 1). quis climatum indolem (§. 2) naturam soli (§. 3) diversorum comitatuum multiplice, una foecundabit arte, quandoquidem saepe natura soli solonos edocet, non coloni naturam ad placitum efformant[?] quis (§. 4. et 5.) diversissima terrae strata uno fimo equino bene fimari asserat, vel huic bovinum tantummodo praeferat aut alium adhibeat ante quam determinate noverit ad hoc fimo hanc speciem terrae [...?], alteram rarescere, in illa posse fermentari, in altera nequire. Isthic sales nativos obesse, illic petrefacta semen suffocare. Obvios alios fimos esse, difficulter alios reperibiles, ut adeo unam eandemque fimi speciem omnibus aptissimam et singulis accomodatissimam facile reperibilem sufficientissimamque statuere nequeam.

Antequam tamen definitivam primam.

Caput 2

Inquirendum esse censeo cur agri fimari debeant, quid fimus in subjecto causet, quamdiu duret, quid est fertilitas terrae?

§. 1-a. Communis ratio obtinuit agros fimandi, quia steriles sunt, quia triticum vel nimis tenues calamos imbelles radices, injuriis aeris facile enervandas, aristas item paucas, tenues, flavidas, breves, grana exigua, exsucca, pauca suppeditat, quia saepe pro ignobiliore tantum semente, non pro tritico aut hordeo subservirent, fimari idem debent, quia frigidiora climata, ne semen enecetur calorem internum terrae addi exigunt et quia sales fructificantes fimo inesse putantur, denique quia diversa terrarum grumosarum, tenacium, arenosarum vitia, fimo corriguntur.

§. 2. Quid fimus in subiecto causet, rescindendum erit ex varietate subiecti, puritate, qualitate fimi unde effectus varii oriuntur. Fimus attenuatus, digestus, computrefactus subtilior est, subjectum ope salium dividet, phlegma oleumque ei addet quod poros subjecti pererrabit, sed si attenuatus, ubi dixi, fimus non sit, subjectum grumosum tenax solidabit magis, sicubi stramen limo additum massam facit densiorem, bonitas igitur fimi in proportionato subjecto facit, ut mediante calore fermentatio [...?] et hac mediante calidius circulabit id quod succus nutritivus frugum est atque semen emollietur, expandetur, explicabitur, germinabit; quid autem succus nutritivus sit patebit ex paragrapho fertilitatis terrae.

§. 3. Duratio fimi varia est, in septennium bene fimatus ager durat, nec si quis pignori agrum dedit cum onere fimandi, potest illum ante quatuordecim annos redimere, iure consuetudinis recepto. Diversae tamen rationes fimandi diversam fundant durationem. Marga (vide caput 4. §. 1) durat diutissime. Hanc fuligo camenorum, nisi eius calida obstet indoles, cum cineribus attamen mixta temperataque aemulatur. Lutum deinde stagnorum Lacuum (§. 9. caput 3) durationem pollicetur, lutum viarum platearumque valde pulverem cito disperit, vix ultra annum foecundat, aut duos ultra annos. Agros autem exurere, si constaret terrae ipsius

pinguedinem non exuri, bonum esset, sed experientia constat ultra triennium non durare, postea tantumdem quietis desiderant quanto annorum spatio foecundarunt, caetera patebunt ex capite tertio.

§. 4. Fertilitas terrae optime definitur experimentis. Fiant itaque extractus per affusionem aquae purissimae chrystallinae, evaporetur haec et extractus examini subiciantur et semper deprehensum est quod extractus terrae fertilis dederit primo aliquid unguinosae substantiae quae magma habuit et mucum concepit. Secundo cum acido offervescebat. Sed enim secus evenit in sterelibus[!] terris quarum extractus a recensitis virtutibus plus minus aberrabant. Curiosa magis quam sequenda sunt eorum experimenta qui soli aquae succum nutritium herbarum attribuunt. Quid enic foecundius rore matutino Maiali, et hunc per solam longam conservationem in vitris hac de causa aptatis in magna mucum salini saporis conversum vidi, forte et superiorum experimentorum aquae partes suas unguinoso terreas herbis communicarunt, adeoque soli aquae tribui nequit, sed neque salibus tantum adscribi potest, quia ab horum copia exedi et aescere terras herbasque constat: putarem itaque succum nutritium herbarum in pulvere unguinosa, pinguinula alcalina terra querendum esse quae cum acido catholico et nitro per aerem diffuso pro diversis aeris constitutionibus plus minus fermentet, fermentatione vero sua semen enucleat, anucleato terram pulveream cum pinguidene[!] et salibus qui iam propter multa deliquia in sales medios inter acidum et alcalinum sunt conversi, dispenset, donec secundum legem Dei fini suo semen quodvis adaptet. Quae igitur terra, seu sola seu fimata, hunc succum nutritium suppeditare potest, illa dicatur esse fertilissima. Verum enim quis fimus hanc praefatam fertilitatem terris dare possit penitus investigandum est.

Caput 3

Procul dubio, diversitas materiarum fimi variam causabit foecunditatem in subiecto (§. 2. caput 2) natura itaque fimorum examinanda venit, atque imprimis de fimo facile reperibili atque obvio (vide caput 1. §. 6) tum de rationibus fimi materiis agam.

§. 1. Stabulorum fimus equorum, imprimis propter alimentum e quo oritur, diversam sortitur indolem, foenum, avena, stramen cum saliva equorum commansa, per internum calorem chylumque concocta in excrementum abit valde calidum, profecto hic minus calor in considerationem venit etiam apud eos qui fabricae nitrariae deserviunt, quo minus hunc fimum vel urinam equorum aut terram his mixtam acceptent, forte et generosiores spiritus equorum quam boum, caloris istius causa sunt. Usus optimorum oeconomorum obtinuit, fimum equorum non ante adhibere fimandis agris quam totus computrescat et optime censent, secus enim zizania causari experientia probatum est, (vide §. 2. caput 2) minus tamen attenuatus neque per digestionem subtilior redditus pratis, vineis hortisque subserviet, isthic enim statis temporibus zizania evelluntur, in pratis autem detrimentum non inferunt, quin potius quale quale incrementum adferunt. Caeterum in defectu tantas cautelae, quae fimo attenuando adhiberi deberet, sufficientem esse autmant, si fimus hic vel aliorum animalium hieme agris inferatur, dissolutione enim nivium nimioque humore vernuli suffocemter dissolvi cum opinantur.

§. 2. Fimus boum, quia herbis tantum aut stramine vescuntur, non potest ita calidus asserti, ubi quatumvis aliorum pecudum quae granis frugibusque diversis aluntur; temperatae hunc indolis statuo id quod etiam inde patet, quia pauper[?] si hunc fimum aut excrementum vacuum cataplasmati loco adplicent, tumorem resolvit vel maturat et subcutaneum lenit calorem, quod experimentum etiam in dorsali sonipedis tumore successisse vidi. Praeterea zi-

zaniarum in hoc metus minimus subversatur, ruminatio enim continua escam suam cornuta pecora commandunt comminuuntque. Usus enim patriae obtinuit hunc prae equino adhiberi.

§. 3. Oviū fīmus tametsi etiā e herbis suam trahat originem, facillime tamen exsiccat, adeoque ubi hic ad agros fertur, pluviis divisus attenuatusque illico terrae inaretur. Praejudicium autem est hunc adeo calentem statuere tanquam fruges exurat, experientia siquidem teneo, ubi in sterili terra oberrare oves ex proposito curavimus, ibi fertilitas spem ipsam superavit, sed enim detur nimiae caliditatis ratio, nisi oves totidem hoedos statuas et ex horum salacitate calorem adstruxeris, aliud argumentum nimii caloris non video.

§. 4. Suillus quidem fīmus a diversitate escarum medium aliquid interhumanum et pecudum fīmum tenet. Sed a nemine quod sciam probatur, rationem inquirenti Parajtenses et Szovatenses incolae dederunt nimirum: nullum ita fīmum muribus aridere ac suillum atque agrum suillo fīmatum semper murium copia scatere, imo etiā ubi in submontanis porci oberrant, illuc turmatim advolare fringillas illas, quas havasi-pintye vocant, et stragem non exiguum agris satisque inferre. Praeterea zizania ex hoc fīmo exoriantur oportet, quoniam haec animalia, non tam ruminando quam glutiendo, integra per secessum semina egerunt.

§. 5. Anserum fīmus contemptui habetur, ita enim vero sed in physicis acceptandum nihil est, nisi ratio vel experientia persuadeat. Anserum fīmus, si herbis vescuntur, subfrigidus statui debet, emollientibus certe herbis libentissime vescuntur, ut sunt alsine, anserina, trifolium, lagopus, gramen, numularia, acetosa, baiabunga quarum herbarum aliquam nemo hactenus nimis calidam statuit, si vero anseres granis solummodo vescantur, id de eis statuendum erit quid de aliis granivoris.

§. 6. Fīmus columbarum, passerum et eliorum, quae granis vescuntur, merito calidioris indolis censendus est, ipsa etiā horum animalium natura salacissima id suadet, quae certe partem aliquotam caloris calivae, sanguini, chylo administrat, admiratione dignum est, quali calore gallinae ova excludant, quis harum excrementum frigidum asseverabit?

§. 7. Fīmus hominum seu e latrinis profluus, seu ubicunq; egestus, si pudori innato non adversaretur, posteaquam per diuturnam ope[!] fermentationis aut vicissitudinum aeris, comminationem condensationemque evectioni aptaretur, admodum proficuum esset fīmandae rationi. In Flandria hunc adhiberi optimo cum effectu libris proditum est, sed et ipsos aoptotes(?) novi patrem familias qui magnam agrorum suarum foecunditatem huic fīmo in acceptis reculit. Naturae hic fīmus est temperatae et qui nitrum suum agris facile dispenset, et etiā ab aere nitrum ad se facile trahat, quod ad foecunditatem utique conducit magnopere. Verum horror puderque usum eius negant.

§. 8. Fīmus hominum iuxta et animalium mixtus, qui nullo sui horrore; nausea nulla contrarius sit, est fīmus platearum, viarumque. Lutum certe compitorum maxime tritorum in tumulos collectum exsiccatumque, tumque curribus ad agros esse qui quotidie arantur, nunquam inseminantur; arantur nempe curruum, rotarum adminiculo, diversorum animalium unguis, soleis, pedibus effringuntur, fīmantur quotidie deciduis animalium excrementis, neque tamen unquam inseminantur, quia publicae viae sunt, ergo terram debent habere optimam, attenuatam, pulveream (nisi magna limi tenacitas obstet) pinguem haec igitur etiā si agris inferretur, patet diligenti scrutatori fīmationem fore singularem quae ad naturam margae maxime accederet, utpote tenuis pulvereae, pinguis unguinosa, experientia etiā habeo pulcherrimas ibi crevisse fruges, ubi ex latitudine viarum tantum decerptum est quantum pro agro conficiendo sufficit.

§. 9. Lutum aquarum stagnantium, lacuum, atque etiā lente decurrentium aquarum superior materies unguinosa-limosa agris foecundandis aptissima esset, lutum enim istud constat ex agrorum viarumque pulvere per ventus elevato ac in stagna proiecto vel per pluvias imbresque in eadem derivato, saepe etiā e putrefactis resolutisque radiculis congregato. Terra

ista ad lacus primo sub cespite fossa nigerrima esse solet, pulverea et in aqua illico resolubilis, quae apud multos terra virginea audit[ur], haec absque ulla fimatione agris ingeri posset, tempore nimium sicco effodi, in cumulum cogi, tum subinde abvehi. Haec terra cum torrfana confundenda non est, ista enim duorum aut plurium pedum profunditatem eruitur, illa vel superficies est lacuum lutosorum, vel trium quatuorve digitorum profunde sub cespite quaerenda est. Experientia constat ex exsiccatis lacubus optimos agros factos esse, cuilibet sementi aptissimos id in labucus pone Szamosfalvam, infra Claudopolim, sitis nunc etiam est videre. Nilus etiam Aegypti[!] fluvius propterea foecundat, quia terra ex Abyssiniae[!] montibus subtilibus cubtiliori derasa Aegyptum[!].

§. 10. Focus diversae[!] capite 1-o et §. 6-o recensitae, studiosissime perpendendae sunt. Comminuta scobs instar furfurum, lignea, ubi etiam exarescarum arborum comminute partes ad hortorum areolas foecundandas assumuntur. Reliquiae cerdonum, seu quercinae seu coriacea, telarum lanarum, crinium lini, cannabum, cornuum congerendae sunt, cerdonum illae atque ungarum cornuumque nitrosa existimantur, cannabum autem segmenta vermibus certissime resistunt, atque ita dictos bolha vermiculos arcent.

§. 11. Reliquiae cinerum fuliginisque non sunt temnendae. Cineres siquidem lixivium dant, lixivium autem habet salem alkali, et quia hic partibus suis terrenis mixtus est, fermentationem lente promovebit, qua promota foecundabit (§. 2. caput 2 et §. 4. caput 2), acidum enim in agris diffusum, cum sale neutro, nemo negabit secus illud etiam ex aere extractum proponam, ergo accedente alkali cinerum fermentatio fiet oportuna.

§. 12. Fuliginem vero ipsis praestare cineribus quis negaverit? Dum secum recogitat oleum empyreumaticum in fuligine residere, quoniam autem oleum empyreumaticum nihil est aliud ac partes corporum oleosae, aetherae, unguinosae, gumosae, resinosae, calore vario transformatae seorsim vel coniunctim, utique haec ad fimandi rationem prodesse quis inficiabitur? Sed etiam certum est apud chemicos olea empyreumatica, crebra rectificatione omnitem tandem spissitudine sua orbari, nonne igitur solis aestus, aeris variationes, fuliginis partes constitutivas ita rectificare possunt, ut oleo rectificato atque salibus suis ad foecunditatem optime conferat. Oportunum itaque esset campestri regioni id significare, ut in Mezöség, ubi fulgio ab exustis excrementis animalium fortior, eadem colligatur, ut in civitatibus, dum camini perpurgantur, eadem colligatur quae praeter foecunditatem soliditatem etiam calamis praestat, frigus calore suo, atque vermes arcet virtute ampyreusmatis[!].

Caput 4-tum

De rarioribus fimi materiis, iis cumprimis disseram, quas natura quidem affatim suppeditat, sed nos vel latent, vel ars naturam perficere exoptans eas multifariam detexit.

§. 1-a. Marga terra est per Transilvaniam bene multis in locis obvia quam Societas Anglorum Oeconomica plurimis foecunditatis encomiis nimium quantum commendat. Marga e sententia huius Societatis est terra pinguis, unguinosa, in sui attacta glabra, coloris diversi, cuius si frustillum aquae imponatur, intumescit, dividitur in pulveres lutumque abbiscit. En [!] Effigiem margae, quemadmodum ipsa studiis praefatae Societatis describetur. Qui copiam huius vult, adeat celebre comitatus Dobocensis territorium Bontzida, isthic permagni colles margacei nimiis. Saepe ita resolvuntur pluviis ut in lutum abeant et penitus dehiscant. Speciem huius margae Dissertationi meae adnecto, privatim submittam, nunc enim expensas postarias augerem. Eadem Societas Anglorum Oeconomica ait: Margam hanc, magnorum etiam quantitate frustrorum agris illatam, per hiemem ita liquescere, ut vix iuglandium magnitudine remeneat, hac autem ratione fimandi obtinere, ut pro octo etiam annis ager deserviat, atque si

iterum fimetur, triginta etiam annis foecunditatem conservatum iri. Tot autem curribus marga agris inferri debet, quot alterius fimi communis currus adhiberi solent, atque inibi relinqui, ut pluviis, humidoque aere resoluta subindo aratro subacta terrae penitus commisceatur. Laudant et illi suam praxim, qui tot $\frac{1}{4}$ cubuli seu vékas agris ex marga intulerunt, quot coeteroqui fimi communis currus advehere consueverunt.

Quoniam a posteriori patet, seu ex relatione Societatis Anglorum, ex marga stupendum in modum terrae fertilitatem augeri atque ita agros foecundari, ut a pinguisima quaque terra plures desiderare fructus nequeas, iudico margam hanc cum primigenia terra simplici virginea maximam habere similitudinem, unguinosam esse, quia ipso tactu pinguiculam glaberrimamque, atque sali modico alkali praeditam esse, quem per experimenta cum acidis facta deprehendi, varia tamen ipsa est marga, quae purior et minus habet partium heterogenarum, illa melior, subcinerea optima est.

§. 2. Calx artis productum quid subiecto praestet foecunditatis, id ab alkali fermentationeque celeriori derivandum est, sed quoniam cara nimis haec in Transilvania fimandi ratio esset et vix persuadenda incolis, innuisse eam sufficiat; profecto, districtus multi, vel lignorum necessitate, vel lapidum calcariorum inopia conflictantur. Verum.

§. 3. Calcis naturam imitantur quaquaversum plurimis in locis reperibiles cretas, plus minus densae, rariae, tenaces, molles quae in acidis fermentant, igitur calcariae sunt indolis.

§. 4. Calcis etiam naturam imitantur innumerorum conchyliorum petrefacta (vide §. 1. caput 1) quorum copiam in multis Transilvaniae locis deprehendi, si in lapidum naturam abierunt, experimentis habeo esse alkalinas, si vero, uti in aliquibus locis, conchyliia ostrearum integra deprehendi, squamosae et nondum petrefactae sint, salis marini indolem aemulantur. Non tamen haec ideo adducuntur, tanquam haec pro fimo accipi suaderem, verum terram illam in qua haec petrefacta deprehenduntur, assero indolem eorum, quae petrefacta sunt, ad se attraxisse, ideo fimi loco posse adhiberi. Quin etiam terrae hae potissimum vel margaceae sunt.

§. 5. Sunt praeterea per Transilvianiam fossae, cisternae multo luto factae, olenti, putridoque (excipio sulphureum), item acidi fontes, thermae; horum omnium sedimentum an foecundandis agris prodesset, inde facile est coniectare. Si nimirum penes recensita, fructices herbaeque pinguisimae crescunt. Alioqui autem lutum similius est calcareum, ochraceum, margaceum plus minus semimetallis commixtum.

§. 6. Postrema (essent etenim adhuc quaecipiam uti paleae quas horrea suppeditant imbecillioris virtutis fimi) eaque artificialis fimandi ratio est, non agros, sed semen ipsum agris mandandum fimare, multorum profecto experientia habetur. Si semen, in rore Maiiali vel confecta ex optimis fimis aqua, maceretur, pinguisimos multoque plurimos polliceri fructus, solent autem semen viginti quatuor horis macerare, tum exsiccare, quod binis temisve vicibus repetunt. Alii semen rori exponunt super linteae, sole veniente contegant, idem repetunt industriam donec semen intumescat, tumidum vero siccumque terrae mandant. Novi virum qui hoc factabat et molestiae huic fructum uberimum[!] respondisse asseverabat.

§. 7. Agros exurendi ratio apud vicinum regnum Hungariae obtinuit, a multis ideo desvadeatur, quia posteaquam ter fructus tulerant, in plures annos quiscere debent. Si constaret quod haec exustio pinguidenem[!] terrae non exurat, eandem commendarem, praestaret igitur cineres alios aliunde agris inferre.

Caput 5-tum

Multa ac varia esse quae fimandi ratio adhibere solet, elucet e supra memoratis speciabus adnexisque earundem rationibus ex experientia partim, partim e physicis causis petitis, quae tamen omnia qua cautela, quibus in subiectis acceptanda sint disserendum venit et quidem respectu ad terras et indolem fimi habito sit.

§. 1. *Diversarum terrarum fimandarum manipulatio.* Terrae quas in Transilvania ruricolae metuunt sunt tenaces, grumosae, durae in frusta solida coagmentatae ita ut vix humore emolliantur et aestu nimio amplius indurescant. Et haec est effigis terrarum illarum, quas illi sziványos nuncupant propter arandi difficultatem. Talis terra saepe arari debet, ut solis aestui exposita parte omni calcinetur, diffringatur, friabilis reddatur: item si tali durae, grumosae tenacique terrae lapillos arenasque admisceant, dicidentur, facilius grumi tractabilioresque redendentur et eam terram adparabunt, ut fimus vulgaris in eam agat facilius, certum enim est, quod fimus in talem terram agat difficulter, et pluvia etiam interdum citius fimum abluunt quam ipsem duritiem hanc pertractare possit. Simili terrae maior fimi quantitas inferri debet[!] ac aliis et, nisi terrenum frigidum aut clima contrarium svadeat, temperatae indolis (§. 2, 3 capitis 3) fimus adhiberi debet et qui zizania non causet. Praeterea, cineres, fulgio, aut utrumque, grumos tales insigniter dividant, calcariae item materiae insigniter grumos digerent, cavendum autem est ne his grumosis agris id inferam quod limosum vel straminosum nimis est, vel paleis coniunctum, secus uti figulorum massa solidescet magis. Marga etiam, dum his agris inferatur, maiore quantitate inferatur ne in unam materiam cum grumis coalescat, magna autem quantitas cum liquescet, grumorum etiam tenacitatem pervadet. Ubi multae reliquiae cerdonum segmenta cornuum superant, in partem divisionis grumorum perbene applicarentur.

§. 2. Limosa prae grumosis exoptandae essent, sed quoniam semen in his diu delinetur, cum arena facilitari deberent. Tenacitatem limi, eadem ipsa quae ad grumos dividendos adduxi, dividunt digerentque; marga in hunc etiam finem laudatur. Patriae autem consevetudo obtinuit fimo bovino uti aut comutorum greges oviumque isthic, aliisque in terris quiscen-tibus, oberrari curare, certum enim est hac industria multum fertilitatis accedere.

§. 3. Arenosae terrae cito et humorem inbibunt, et exsiccantur attendandum esset igitur, ut fimatio eomodo instituat, quae arenosae terrae aliquam consistentiam tribuat, ne alternante humore siccitateque velocitas succretonis debiles radículas calamosque causet. Marga huic subiecto aptissima erit, fimus item temperatae indolis, secus nimius calor quem arena bene conservat, uti ex chemicis patet processibus, ariditate sua nocebit. Terra etiam lacum (vide caput 3. §. 9) misulae soli arenosi perutilis erit.

§. 4. Lapidosae terrae vel grumosae sunt insimul et tenaces vel arenosae limosaeque, igitur secundum hanc constitutionem fimus adhibendus est. Pergurgandi agri, aut si copia infinitorum prope lapillorum, sit, quoniam hi calorem diu conservant, marga et fimus naturae temperatae, utpote bovinus, scobs lignea reliquiae cerdonum, stagnantium aquarum lutum aut labentium spomosa materies super inducenda.

§. 5. Cretosae terrae, quo duriores eo ignobiliores, quemadmodum itaque plus minus tenaces aut calidiores sunt, ita supra dicta adplicanda venient. Arena cretam dividet, limus indurabit. Saepe creta ipsa margam continet. Advertendum cumprimis an cretae alkalinae sint, quod plebs facile ita advertet, si vino vel aceto impositae bulliant fermententque, tum ipsae et alkalinae et porosae dicendae sunt, his ergo temperatae indolis fimi cum acido communicantes addendi erunt, nempe boum et similia.

§. 6. Ochraceae terrae omnes, quas vidi, bolis limoque iunctae sunt. Sed quoniam ochrae acidae sunt indolis, patet e ferri reliquiis quas continent, fimandae essent iis quae vel alkalinae sunt, vel nitrosa.

§. 7. Terrae nigrae, ceteroque pingues fertilesque vel ad normam (§. 1m caput 4) margae abducendae essent, ut ex sua foecunditate non exhauriantur, (§. 6. caput 4) semen maceratum eis mandetur.

Caput 6

Suapte questio oritur, quo tempore fimus agris inferendus est, quanta fimi quantitas, et pro qualibus frugibus adhibenda?

§. 1. Posteaquam pro autumnali inseminatione vel vernali diversimode aratum est, in eo tamen omnes conveniunt, tempore brumali vel antequam ex integro nives resolvantur, ante vernum tempus, fimum agris inferendum esse; tum autem, cum arant, cumulos fimi per agrum aequabiliter disponunt et eum subarant, nempe per tempus brumale et humidum resolvitur fimus et sese terrae insinuat facilius, utpote per nivium pluvarium humorisque actiones attenuatus. Putarem quidquid fimandae instar methodi agris superponitur, id praedicto anni tempore fieri debere, dummodo computrefactus fimus adhiberetur.

§. 2. Optimi quique patrum-familias advertunt ad quantitatem seminis inseminandae, huic quantitatem fimi agris inferendam adproximant, nempe currus umus fimi respondet uni vekae, seu $\frac{1}{4}$ parti cubuli, tot ergo currus fimi infert quot vekás seu $\frac{1}{4}$ cubuli, tot ergo currus fimi infert quot vekás seu $\frac{1}{4}$ cubuli inseminat. Si vero fuliginem inferre cuperet, faciat proportionem inter currus fimi ordinarii et totidem vekás fuliginis, seu quot alius currus fimi tot vekás fuliginis inferat. Calcis etiam et cinerum eadem quantitas spectatur, quanquam cinerum etiamsi maior copia haberi possit, non facile nocebit. Caeterum sterilius ager plus fimi desiderabit. Quin etiam experientia habeo in Háromszék esse aliquos qui singulis quadrantibus cubuli inseminandae quatuor quinque currus fimi in agros inferendi adnumerant. Ex marga totidem quot communis fimi currus inferendos censerem. E singulis tamen horum ad declive planum plus adferri debet metu imbrium fimum eluentium.

§. 3. Fruges omnes meliores, pinguiore, uberiores sunt, si fimantur ipsarum terrae, sed et ipsa avena pinguior in terra fimata meliorque, minus tamen fimi ignobiliores fruges egent, ideo et harum indolem scire oportet. Hordeum est frigidae siccaeque naturae avena; calidae siccaeque indolis triticum temperatae et inter utrumque praecedens mediae naturae, siligo temperatissima. Quarum omnium etiam indoli fimi diversas proprietates adplicabis.

Caput 7

Nihil ne ergo universalis fimationis determinari potest? Nisi elementa climatique ad placitum disposeurimus, nisi unam eandemque terrarum indolem per Transilvaniam statuerimus, universalem fimandi rationem ex supra recensitis determinare nequeo. Interea tamen, ut regno plebique aptentur omnia sit.

§. 1. Submontana aequae ac campestris plebs inquirat sedulo in terram illam, quam apud utramque plebem multis in locis deprehendi, inquirat, inquam, in terram illam quam calcis loco adhibent ad dealbandas domos et haec, nisi pro certo creta aut alabastrum ustum sit, marga est. Haec primum subcinerei coloris subinde candescit. Quae utpote indolis temperatissimae omnibus oportuna esset, ubi haberi potest, cito in pulveres lutumque abit, unguinosa ipsa et subtilissimo alkali praedita. Grumosis tamen etiam limosis nimium tenacibus terris

maiori quantitate inferenda, ne cum ipsis in grumos coalescat. Figuli etiam ollas suas antequam litargyrio inungant terris, quibus illinere sueverunt, ipsae margae sunt, nisi certo constet creatum vel alabastrum ustum esse, atque istud apud nostrates figulos expertus sum.

§. 2. Defectus margae, ad lutum viarum maxime tritarum recurrendum esset, quae tamen fimandi ratio, licet apta sit, propter (§. 8. caput 3) adductas rationes ultra tamen unum annum suam vix continet foecunditatem, utpote materia facile dissolubilis cito pariter disperit.

§. 3. Nonne possent ruricolae e tot stagnis per valles protensis lutum eorum nigrum, superficiale (§. 9. caput 3) fimi loco adaptare? Id quod novo iterum ratiotinio confirmo: nonne ubi salina loca sunt, Parait, Kolos, Thorda, cumprimis in Parait, foecundissima prata esse, quis aoptes negabit? Observavi autem his in locis, ubi valde pingvis terra fuit, subtus cespitem nigram esset terram, pinguem, unguinosam porosam, cur haec effodi et adhiberi non posset, cumprimis quia eadem tenuibus salis effluviis impraegnata eandem auget foecunditatem.

§. 4. Ex §. 6. capitis 1-i item §. 11-o et 12-o capitis tertii cineres, fuligo, pulveres carbonum, in multis locis copiosi exuberant, usui ergo dicto inibi asserventur[.] Certum est Aegyptum foecundam esse terram, sed sal ammoniacum tantum ex Aegypto nobis adfertur, ergo ubi plurima materia salis ammoniaci, ibi spes foecunditatis, sed fuliginem campestribus in locis, experiantia mea mihi constat, habere salem ammoniacum, itaque haec debita quantitate (vide §. 2. caput 6) assumenda forte etiam spem superabit fertilitatis.

§. 5. Fimum boum facile reperibilem propter recensita non temnimus, sed tantummodo plura diversa et facile reperibilia, nunc apud hos mox apud alios magis universalialia posse fieri declaramus.

Consectaria

1. Plebs novit optime terreni sui et climatis naturam, ergo edoceri deberet per iudices, szolga biro dictos, diversitatem fimi, naturam fimi, miscellam calidi fimi cum temperato, exempli causa. Equinus cum bovino si miscetur, erit miscella calidi cum temperato, item edoceri deberet diversas praxes a me superius recensitas, qualiter cum diversis terrae speciebus agendum sit, aut eis exemplum adferre gentium externarum qualiter istae fiment, quid fimi loco adhibeant. Quis fimus rarior aut in ipsis campis, prope agros proprios reperibilis, quoniam enim foecundior est culta exiguitas quam magnitudo neglecta, ita fiet ut sibi plebs stiam(?) in exiguo terreno fructificet.

Consectarium 2. Ut eruditio ad omnes pertineat, eligatur professor physices experimentalis qui auditoribus, absque omni discrimine, praesentibus non curiosa tantum ex electro anti-liisque petira declamet experimenta, sed doceat in experimentis ea quae ad oeconomiam trium regnorum animalis vegetabilis, lapidei adtinent, ita enim fieret ut cum docilem theorematam mentem imbuerint, sponte sua manibus concilietur opus.

SECTIO 2-a

De arandi methodo

Multa, curiosa et admiratione digna sunt, quae exterae gentes ad arandi normam adiderunt, quae mihi e relictionibus eorum quibus haec regna subingredi datum est, vel diversis petantur ex athorum descriptionibus, aliter nobis innotescere nequeunt.

Caput 1

Normae aratri, varietas vomerum, multiplicitas ferri glebam scindentis, compendium seminationis simul et araturae.

§. 1. Figura prima seu 1. vomer considerandus venit, qui in *a* et *c* auriculas concavas habet, per *d*, *f* autem appellatum dorsum asini, in *c*, *b* acies, atque ubique ubi habere potest in acies est efformatus, uti etiam in postica concavitate *f*, *h* hic vomer miram facilitatem radices evellendi habere debet.

§. 2. Figura 2-a concava aces vomeris in *A* et altera acies *B* cum scissorio ferro *c* facit, ut et plura scindantur, et facilius evellantur.

§. 3. Figura 3-a pluralitate longorum ferrorum instrumentorum et plus terrae, et melius conscindit, consequenter respectu tot scissionum facile omnis resistentia terrae superabitur. Vomer ipse iterum figuram habet concavam maioris segmenti ad commodiorem radium terraeque evulsionem. Instrumenta haec ferrea singula ordine penes se invicem parallelo collocata sunt, atque ideo quod consecant, id vomer secutus sectiones praevias facile levat.

§. 4. Intra iugum et aratrum in loco *B* machina inseminatoria super planum *A* in loco *B* erigenda venit ut simul et una vice et inseminetur ager et aretur. Hoc grande compendium operarum fore, nemo non videt. Machinam autem ceu ex multis variisque vertebis, partibus intertextis compluribus constantem ad delineandum valde molestam adferre intermisi, sed de hac inferius.

§. 5. Leve aratrum, quo interstitia sulcorum subarantur equis in directum iunctis, posteaquam enim iam paululum excrevit fruges, iterum levi aratro [int]erstitia sponte, dato ex proposito relicta arant, ut zizania evellant, ut terram frugibus quae excreverunt paululum, super iniciant, ut ita novo succo fruges foecundatae, ab omnibus heterogeneis partibus perpurgatae, crescant affatim uberrimeque.

Caput 2-m

Peculiarior ingenii industriaeque reperta nemo negaverit haec esse, quae capite superiore recensita sunt sed.

§. 1. Plebi, incolis et regni totius aut consuetudinibus aut usibus, et exinde provenientibus gravaminibus vel facilitatibus omnia applicanda sunt. Quin etiam terrae ipsae spectari debent, an superius recensita aratra operas nostris in terris gravent, vel minuant.

§. 2. Plebi, incolis Transilvaniae pauperioribus ac exterarum gentium incolis, quia apud nos commercium exiguum est, tanta moles ferri, quanta ad aratra praedictorum aratriorum requiruntur svaderi nequit. Quid enim? Si recepti vomeres cum ferro oblongo quinquaginta libras fere aequant, certe praefatorum multo plures libras multitudo ferrorum instrumentorum (hosszú vas) dictorum, cum vomere, superat est necesse.

§. 3. Artifices, qui tandem concavitate vomerum easque referuntur, imo etiam a Societate Oeconomiae Anglicana laudantur, apud nos efformabunt? vel si etiam efforment, quibus allecti commodis, fatigiorum lucro id praeficient, quis coemet? Praeterea multiformis vomerum scissura, cavitas, convexitas, acies, partes hac illac decussatae facile inter arandum effrigentur, quale onus? quae calamitas?, si vero matus confractionis absit, gravissima fore statuentum esse.

§. 4. Quot, obsecro, pecudes his aratris praeiungendae, si nostrum vulgare aratrum (kerülő eke dictum) solum, et unum, duo boves difficulter trahunt, qui tot machinas promovebunt? Sed asserent alienigenae: resistentiam ipsius terrae tenacis, tot cultri, instrumenta ferrea alle-

viabunt? Repono: quid si multi cultri scissori plures resistentias frictionibus assiduis causabunt in nostris terris grumosis, duris, limoso-gleboso-tenacibus? Sicuti multi dentes in rotis frictione sua vel vires, vel tempus auctori suo eripiunt? Submittantur plebi nostrae equi silestici quorum duo, forte quator, vel sex equis bosculisque nostris aequivalebunt; fiat item terra nostra porosa ita et sabuloso-pulverea uti orae maritimae eas habent, et de machinis promovendis cogitabimus, quarum notitiam vel usum Anglis debemus.

Caput 3

Noster arandi modus Transilvanus, terras patrias, instrumenta procuratu facilia et tempora usu recepta spectare debet.

§. 1. Terrae tenaces, grumosae, glebosae et difficulter arantur et saepius arari debent. Per Transilvaniam saepe tenaces adeo arantur terrae, ut aratio duodecim paria boum iniungere novum et admirandum non sit, et nisi hae saepe arentur, manent in frustis suis glebisque grumosis, infra quae vel semen suffocatur, [?!] sufficienter non centegitur. Terrae meliores se quidem commendant, sed hae ipsae ita ope aratri ogerendae sunt, ut superior herba infra egestam terram putrefieri queat, iusta igitur profunditas arandi et hic difficultate sua non caret. Lidosae autem terrae, nisi aratrum grave sit, rectorem simul et aratrum excutient.

§. 2. Instrumenta utpote iugum, temo, rotulae axis, ferrum oblongum, vomer, nisi rite facta adplicentur, oneri sunt potius quam eolumento. Saepe e dissitis districtibus pagisque artifices advocantur, quos praxis rustica celebres facit, ut vitium aratorum corrigant, alia enim aratra minus magisque recurvum temonem, varii vomeres, variam cum adnexis ferreis intrumantis repagulisque ligneis proportionem exigunt, ipsa etiam arandi machina ferreis hic, ligneis illic clavis armata visitur, ut adeo praxis, consuetudo, usus receptus et fructibus respondens optimi sint arandi magistri normae, perceptaque.

§. 3. Quoniam pro autumnali inseminatione prima aratura circa Maii finem, altera circa Tulium mensem, tertia ipsa inseminatio vel hebdomada Bartholomaei, Apostoli, vel B[eati] Aegidii, aut natae Virginis septimana fieri solevit. Pro vernali autem inseminatione in autumno primum arat, deinde in Aprili seminat; quoniam inquam haec adeo inconstantis tempora sunt, ut difficultatem arandi summopere augeant, pependanda sunt omnia, quae hanc minuere possint.

Caput 4

Forte varia et multiplex terreni constitutio varium in Transilvania arandi modum introduxit.

§. 1. Gyergyoensem provinciam peragrans, observavi versus montes in Remete durissimam esse argillam, in Dietro lapidosam, in Szárhegy mollem bonam et stabulo mixtam, in Szent-Miklós et Tekero-Patak[!] nigram simul et tenacem terram esse. Versus planum autem Marusii multo meliores foecundioresque terrae se offerunt, ubi vero post eluviones aqua stagnare solet, ubi spongiosae terrae fiunt, omnibus praefertur Csomafalvense territorium. Haec ideo recensui quod tam diversa territoria una specie aratri quae váltó eke dicitur arantur, et quidem a potiori duobus equis vel bobus, non facile plures quam quatuor boves iniungunt.

§. 2. Fel-Csik quoad naturam soli sabulosum partim, partim argillosum, petrosumque est, huius submontana pars, uti versus Szent-Mihály, Rákos etc. duorum bosculorum auxilio subarantur. Isthic etiam usus obtinuit aratro illo, quod váltó eke vocamus, terram subigendi.

§. 3. Al-Csik ordinarie durior terra versus Alutam melius tamen foecundiusque territorium in Sz. Simon, Sz. Király, Tusnád. Kászoniensis planities terram foecunda est porosam, raram, fertilem, Sepsi, Kézdi Orbai submontana loca steriliora quidem sunt, sed planum tamen habent bonum foecundum, neque vero in toto Háromszék, atque adeo per omnia recensita loca Siculiae aliter, quam a potiori cum specie aratri váltó eke dicti, et ad summum ubi difficilis terra obvenit quatuor boum auxilio aratur.

§. 4. Udvarhelyiensis sedes ab usu caeterarum desciscit et aratrum saepe multis in locis kerülő eke dictum adhibet, atque ut plurimum sex boum adminiculo terram subigit, versat aratque. Scio tamen duos tresve plebeios homines qui licet agellos suos cum aratro váltó eke dicto et duobus bosculis, uti poterant, ararunt inpigre, fruges nihilominus bonas retulerunt.

§. 5. Comitatus Kolosiensis, Szolnok, Thordensis et pars magna Dobocensis item in sede Aranyos aratro, kerülő eke dicto utuntur et ut plurimum sex, octo, duodecim bobus arant; vides autem aratra, quibus viginti quatuor boves praeiuncti sunt.

§. 6. Saxones uti varias sedes districtusque incolunt, ita modum arandi varium adhibent, in bene multis locis vidi hos etiam aratra váltó-eke adhibere. Certum autem est quod Saxones gnauiter intendant ruri, ut fructus bonos recipiant, et si suum aratrum váltó-eke dictum ineptum ad industriae suae fines fore observarent, consilia, certe, operasque mutarent.

Experientia de váltó-eke

Admiratione maiori dignum est quod quidam in sede Udvarhelyi et postmodum in comitatu Dobocensi factitavit, qui contra vicinorum omnium consuetudinem, parvo aratro váltó-eke dicto applicuit binos in postica parte asseres, kormányos deszka dictos, ut sulcos bifariam dividat, prociatque; interroganti mihi, qui inde utilitatis habuerit, respondit hac methodo terrae glebas non remanere in frustis, sed potius dividi, comminui et plures in partes deffringi, inde fieri ut postmodum semen et bene contegatur; et cito plus comminutae terrae in succum suum excrescetiamque participare possit. Nec abs re: si enim rite perpendamus, hic plebeius homo, agrum, una aratura, bis aravit, initio quidem et in fine agri unum asserem adhibuit ad sulcum terminatorium constituendum, deinde vero duobus adhibetis asseculis, qui bifariam sulcos dividant, omne quod ipsi ortum est interstitium eundo redeundoque obtexit, adeoque interstitium bis arasset, idem ei fuit, seu et aravit omnem loculum, et redeundo egesta terra iterum obtexit propter duplices eiectores sulcorum asseres.

Caput 5-m

Propter diversitatem arandi saepe inter oeconomos privatos controversia oritur, qua specie aratri in Transilvania usu recepti arandum esse?

§. 1. Aratrum kerülő eke dictum apud nobiles et maiori forte Transilvaniae parte aut certe multis in locis obtinuit. Huius vomer effigiem ligonis per medium versus cuspidem linea recta secti refert, parte sinistra in rectam lineam procurrit, dextra autem ex latitudine ferme unius pedis civilis in cuspidem anteriorem ita desinit, ut acies partis huius dextrae ad duos circiter digitos civiles inflexa sit. Praeterea, habet suum ferrum sciccorium oblongum recurvumque, cum uno asserere, qui loco nunquam movetur. Sed effossam, ope vomeris, et excissam terram eicit deicitque. Hoc aratrum notum est magis omnibus incolis, quam ut pluribus ideo reenseam; quidquid autem accessorium est; seu iugum spectem, seu temonem modice recurvum, su repagula lignea cornuaque illae quae capulorum instar ab agricola manibus tractantur; nihil gracilitatis habent, levitatis nihil, sed firma, graviaque adeo sunt, tanquam acternae

posterorum haereditati inservitura essent, appendunt ferrea haec instrumenta cum pertica, quae vomerem temoni coniungit, ultra 56 libras ferri, si novissime elaborata sint omnia.

§. 2. Altera species aratri váltó-eke dicti, quo Siculi et multi Saxonum utuntur, est species ligonis, id est vomer speciem ligonis refert utraque parte acuti, in cuspidem destinantis, inferne ita eformati, ut asseri ad id aptato imponi queat, temoni autem ope perticae ferreae connectitur. Praecedit vomerem ferrum oblongum recurvum scissorium, in postica parte asserculus ita adplicatus est, ut eximi possit, et dextrae simul sinistraeque parti, cum libuerit, adici aut appendi queat. Propter commoditatem sulcos ex omni parte, seu dextra, seu sinistra eiciendi per asserculum praefatum, in submontanis tantummodo hac specie aratri arare possunt incolae neque ullus fuit hactenus repertus qui altera specie, quae kerülő eke dicitur. Iugum ipsum, bobus leve, et praecipue dum colles montesque hoc aratro arantur, ne collum boum gravetur, ligneorum in iugo repagulorum loco coriacea adhibent. Temoni student gracili eformando; postica, quae capulorum instar manibus prae-hendunt, cornua ita elaborata sunt, ut aratrum hoc neque pecudibus, neque rectori agrolae gravitate sua maiusculam causet molestiam.

§. 3. Rationes quae pro aratro kerülő eke pugnant sunt sequentes quas ab oeconomis celeberrimis, in variis per Transilvaniam locis, didici: 1-a Hoc aratrum kerülő eke dictum pro terris limoso-glebosotenacibus valet. 2-a Hoc aratro profunde admodum aramus. 3-o Ingentes sulcos eicimus. 4-o Citius aramus (id est patri ideomate „Szaporább eke, a kerülő eke” nempe quia et longiores et latiores terrae sulcos vomer noster bene longus latusque eicit, citius aramus. 5-o Spem samper bonum de futuro bono tritico frugibusque optimis inquirunt.

§. 4. Rationes pro váltó-eke aratro sic dicto sunt sequentes: 1-o Hoc aratro arant Siculi, Saxones etiam in locis terrisque limoso, gleboso, grumosoque tenacibus (vide sectionis 2-ae caput 4) et tam profunde arant, quam profunde volunt. 2-a Arant facile. 3-a Arant seu in plano seu in montibus eodem aratro (vide caput huius §. -um 2-um). 4-a Arant cum duobus, ad summum, quator bosculis vel quator equis. 5-a Multo melius terram diffringi comminique putant hoc aratro quam alio, quia ex ingentibus illis sulcis a kerülő eke factis ingentia quoque frustra non comminuta reliquuntur. 6-o Caeteris paribus, etiam his bonum triticum crescit.

§. 5. Puto, ex adductis rationibus atque varia super has cum celebribus Transilvaniae habita sermocinatione, aratrum váltó-eke praefendum esse alteri quod kerülő eke dicitur. Nam facilitas arandi apud plebem pauperem spectari debet, haec autem in váltó-eke summa est. Deinde oeconomii varii testantur aequae profunde cum váltó-eke, ac cum kerülő eke, arari posse; experientia etiam constat cum váltó-eke ibi etiam arari ubi lapidoasae, ubi limosotenaces sunt terrae, item experientia constat fruges aequae bonas, post váltó-eke araturam grumos glebarumque frustra non tanta ac post kerülő eke araturam relinqui; denique experientia constat aratrum kerülő eke dictum summam esse afflictionem pecorum, mallet igitur diutius tantisper arare cum quatuor bosculis vel duobus, quam cum octo, duodenis aut quatuor supra viginti bobus homines iumentaque torquere. Praeter enim ingens ferri pondus in kerülő eke, sulcus ille terreus duorum etiam pedum civilium latus, densus septem octove digitorum, longus autem longitudine vomeris pedem unum superantis impossibile est, ut actualement ingentem resistantiam iumentis non causet, quae utique pro temporis elementorumque concursibus multis vix, tandem praeiuncturis superari potest. Verum haec omnia in váltóe-ke aratura metuenda non sunt.

Quid ergo tandem causae sit, oravi ex diversis celebrioribus oeconomis, quod praxi faciliiori non adhaereant et quae sunt meliora non sequantur? Reposuere: praeter diversam arandi consuetudinem, quae consuetudo legem obtinuisse videtur, nullam se rationem invenire, cur potius váltó-eke prae kerülő eke non assumant.

*Siculi in plano arant, arant cum vältó-eke ita ac si esset kerülő eke,
nempe invariate asserculo*

Obicere quidem incauti aliqui Siculos etiam cum kerülő-eke aratro arare. Ita nimirum, hoc est, in planitie sua, quam per vallos protensas nacti sunt, cum vältó-eke, ita arant ac si esset kerülő eke, id est vomerem atque omnia instrumenta habent ea, quae sunt in vältó-eke, sed asserem non permutant et in duetibus araturae normam tantummodo, non vero instrumenta aratri kerülő-eke dicti adhibent.

Polliciti ad haec mihi sunt bini celebr[?] claudiaci territorii oeconomus si acturos omnia, ut aratrum vältó-eke, prae altero kerülő-eke inferatur & inducatur.

Omnis recti amans oeconomus id assumat, quod ratio et experientia suadet, sed ratio maior est pro vältó-eke; et experientia etiam constat tam diversas Siciliae et his fructus respondere, ut quid igitur praeiudiciis a consuetudine haustis innitimur tanta hominum iumentorumque afflictione, ut ideo agri cultura saepe magnus detrimentum patiatur.

Caput 6-m

In qua ne consistit aratura bona?

Praecognitis exterarum gentium industriis, applicito arandi usu ad terras patrias, instrumenta procuratu facilia et ad tempora arandi consuetudine recepta, intellecta, denique diversitate per Transilvaniam arandi expositis rationibus et experientia aducta, quae aratrum vältó-eke, prae altero, kerülő-eke dicto suadent, sequitur suapte quaestio: In quo ergo bonitas araturae consistat?

§. 1. Bonitas araturae in comminutione, conscissione, diffractione, divisione terrae tali consistit, ut totus ager nulla sui relicta particula peraretur, si enim terra sufficienter non comminuat, fiet, ut semen non sufficienter tegatur, vel a magnis frustis, quae ut plurimum aratrum kerülő-eke facit, opprimatur, suffocetur, vel ab avibus eripiat, vel ab iniuriis aeris facile destruat:

§. 2. Quo magis terra comminuta fuerit, quo mollius tenerius, minutius confrica, disperseque fuerit, tanto magis aptabitur ad recipiendum humorem vel calorem aut materias fermentantes et sic facilius succum nutritium de quo superius actum ext (capite 2-o §. 1-ae §. 4) sementi dispensabit, tanto etiam facilius radicae se se expandere poterunt. Denique tanto pauciora zizania erunt, quo magis terra agri elaborabitur.

§. 3. Secundum loci constitutionem arandum est vel diagonaliter, vel per crucem, vel per interstitia sulcorum, uti nempe vel terrae submontanae sunt, vel ob timorem aquarum locus fieri praepararique debet, ut facilius exeat delabaturque aqua sine frugum nocumento, quae omnia locus, natura soli, pluviarum, aquarum imbriumque decursus docent et ipsum plebeium agricolam facile instruunt. Item observandum est an circumstantiae studeant potius ab ortu in occasum quod a potiori melius esse statuitur, an vero ab ortu in meridiem propter aequabilitatem caloris arandum esset, sed a meridie in septemtrionem arari disuadetur.

Caput 7-um

Norma arandi Anglorum novissimum

1. §. Ita arare ut strata, seu quasi lectuli inseminati, cum vacuis interstitiis latitudine circiter trium pedum se se excipiant, id est ita arare ut inter spatia inseminata sulci vacui trium

pedum latitudine relinquuntur, adeoque in ipsis stratis granum post granum ordine, ope machinae seminariae, inseminetur, inventum est utile et commendandum, quia posteaquam iam fruges modice creverunt, iterum agricola cum aratro suo levissimo quod habere potest agrum accedit et illa vacua interstitia ita arat, ut terram super fruges quae iam modice excreverunt proiciat adeoque plus terrae frugibus addat, inde fit ut se se radicae magis expandant, plus succi nutritii habent, semen unum ab altero non suffocetur, non extrudatur calami spicae, aristae pingvissimae foecundissimaeque sint. Patet id totum in exemplo vinearum per lectulos strataque eximie cultarum et propter relictas vacuitates a zizianiis facile liberandarum. Utique latus ager non recte cultus, minus reddit quam angustus eximie excultus.

§. 2. Sed enim vero haec utilissima caeteroquin practica toti Transilvaniae suaderi vix potest ex rationibus sequentibus. Primo enim apud eos haec praxis vix observari potest qui specificè diversae agriculturae navant operam. Qui enim vineas et Turcicum praeter communem agriculturam colit, vix sufficientes homines, operarios pro fodiendo extirpandoque ad vineas, ad Turcicum habere potest, quomodo etiam labores similes agris suis dispensabit? Noviter enim iterum homines laboribus, qui patrio ideomate kapálni, gyomlálni indicantur, ad agros triticeos submittendi erunt, ut nova aratura interstitiorum et terra suffodiatur et zizania extirpentur? Paucitas operarum profecto tot cumulari laboribus nequit. Secundo haec praxis pro illia vidatur esse qui paucos agellos habent, sed apud nes(?) mediocris sortis pater familias etiam 60 vékás seu $\frac{1}{4}$ cubuli inseminare suevit. Atqui obicient aliqui minus oportet inseminare, et tamen plus fructus referetur.

§. 3. Respondeo, si praecedens obiectio valet, tum optimus agros colendi modus esset ita uti hortos colimus, per lectulos, in quibus flores frugesque luxuriant. Verum enim tam sollicitam, curiosam curam operae nimiae vetant et (quod bene animadvertendum esse puto) nos tanta egestate frugum copia, ut etiam exercitui alendo sufficere queamus, debet ergo multitudo inseminari, debent ingentes, copiosi agri arari inseminarique; quomodo bonum Deum tam ingentibus agrorum tractibus tamque copiosis tamque diversissimarum specierum inseminarum laboribus, tritico, siliginis, Turcio[!] vineisque, iterum iterumque, quarta quinta subarandis, extirpandis operae sufficiant, quae vix minorum terrestrium, vix propriis ad sufficientiam laboribus intendere queunt. Venite gentes exterae et intueamini[?!] territorium latissimos longissimosque tractus, distantiam agrorum a domo patris-familias iter interdum medii etiam diei superare, plurimos specificè diversos culturae labores debere alioqui simili fere modo coli, intueamini[?!] horrea patrum-familias et stupete proportionem inter cruces, gelimas, cumulos, strues quas apud nos videtis et quae apud vos vestrosque optimos patres-familias sunt, et exclamate proportionem facile esse sicut mille ad triginta. Definite denique laudabilem vestram praxim Transilvaniae suaderi non posse universaliter, sed quoniam alioqui Turcicum triticum fere ad hunc modum elaboratur, si prae laudata praxis plebeiis hominibus innotesceret, facile eam in Turcico tritico adhiberent non sine maximo foenore (vide infra Anacephaleosin).

Caput 8

§. 1. Quid sentiendum de machina aratri, qua simul seminari et oecari queat?

In bona aratura compendium si quod haberi potest temporis operarumque, summi faciendum est, sed compendium temporis et operarum utique esset ei qui arare, inseminare, occurare posset in simul. Ast iterum Anglorum machina pro paupere plebe nostra non est, tot enim vertebris, substaculis, repagulis implicita caro nimis veniret et vel ad effigiem ipsius paupercula plebs partereretur, sed eius loco simplicem, facilem et a quovis facile perceptibilem propono.

§. 2. Super aratrum ordinarium in spatio illo aratri quod Ungarice taliga vocatur, vel etiam in spatio illo quod inter lapos vas seu hosszu vas seu oblongum ferrum et axim rotarum intercredit; verbo: super aratrum ordinarium in spatio inter vomerem et axim rotarum intermedio erigatur receptaculum sementis tale, quale in molendino est, et vocatur ungarice garad, ubi nimirum ponitur et infunditur semen, triticum vel siligo, et unde foramen lapidis molaris depluit, hoc receptaculum in mola continua succussione paulatim paucula depluit grana in foramen lapidis molaris.

Itaque posset etiam supra aratrum parvum tale receptaculum garad erigi, ut vero sua ei continuata detur succussio, virga lignea, bacillus ligneus ei vel affigatur ita, ut alter finis bacilli semper in radios totae per agros volutae impingat, qui bacillus continuo in secuturos radios rotae illapsu semper tundet succutiet istud receptaculum ex quo per parvulum foramellum depluet tantum sementis quantum feceris foramen. Hanc simplicissimam methodum facile quisque capaciorum ruricolarem magis magisque perficeret, uti mihi rem hanc illis exponenti, ipsi ruricolae assensi sunt.

§. 3. Instrumentum occatorium post aratrum trahatur, alligetur aratro, et rector aratri super illud stet, nam alioqui, ut profundius terram petat, lapides imponere solent huic instrumento. Ne autem iumentis pecoribusque gravitas accumuletur, fiat instrumentum occatorium minus quam passim habeatur, tantum nempe quantum deciduo semini occando sufficiet. Si enim semen ex superius descripto receptaculo plures in partes per medium nempe et per latera depluat, latitudini huius deplui seminis instrumentum occatorium accomodari debet, quae tamen non erit tanta quanta solet esse ordinaria latitudo instrumenti occatorii. Facile quisque patrum familias assequetur quam longa lataque esse debeat occandi machina, si eam cupis aratro seminatio adligatum protrahi.

§. 4. Suaderem, sane rationibus suape facile perceptilibus, ut in fine machinae occatoriae volvulus cylindraceus ex duro ligno, ex axiculis ita libere pendeat; ut cum protrahitur machina occatoria cylinder iste seu volvulus non obstantibus terrae se se adglomerantis frustulis libere volvi possit, tum enim fieret, ut quod dentes occarii comminuunt, dividunt, extendunt, expandunt, super et cum semente, illud volvulus iste cylindraceus coaequet, applanet, quae praxis contra aves ferasque intercurstantes multum praestaret emolumentum.

Caput 9

Praxim arandi experientia genuina comprobata facilemque unam, quae praeter recensitas superest, adfero.

§. 1. Oeconomiae certa, genuina experientia compertum habeo magnum operae pretium in arando referri, si nimirum ager, qui semel iam aratus est, secunda vice per crucem aretur, tertio semen insematum illico subaretur, deinde vero occetur. Atque hac praxi, ubi viginti vekae seu $\frac{1}{4}$ cub[uli] insematae sunt, plus relatum est fructuum, quam alias ex 40 vékás, idque non uno tantum anno, sed tribus annis consequentibus probatum est.

§. 2. Nimirum enim omnis particula agri sic, hocce modo conarata est et omne semen debite, tactum ad iustam profunditatem, non patuit iniuriis seu aeris vehementioribus, seu praedae animalium, adeoque terra habita sufficiente, utpote omni particula comminuta, foecundare semen potuit magis ac alterius, qui huic praxi non intendit.

§. 3. Et vero aratura sola in rectum, saepe propter aratri ipsius subsultum, saepe propter ingentes sulcos, quos cumprimis kerülö-eke facit, est impossibile ut ita comminatur terra, tanquam nulla particula agri integra non relinquatur, si autem partes aliquae integrae remane-

ant et illuc semen incidat utique suffocabitur, non habebit ubi radices expandat, unde suum nutritium accipiat, ergo §. I allata praxis ratione simul et experientia certa est comprobataque.

Anacephaleosis

1-o Quoniam exterarum gentium deprecanda prorsus ferramenta, vomeres et similia pro nostris terris adhibenda esse non censeo ex rationibus adductis capite 7-o et §.§. sequentibus, fateor tamen hanc utilissimam methodum in Turcico tritico elaborando fore oportunissimam, quoniam enim aliqui iteratae suffocioni huius Turcici, imo etiam zizaniorum exstirpationi ad-vigilatur gnaviter, recensita per sulcorum vacua interstitia atque iteratas subarationes, ping-vissimum Turcicum obtineretur. Et iidem ipsi operarii qui fodiendo exstirpandoque in Turcici tritici agris intendunt multo facilius, si per interstitia sulcorum ararent, et praxi per vacuitates iteratasque terrae agglomerationes, lectulos nimirum strataque ordinata, uti capite 7-o §. I-a dictum est, multo, inquam, felicius iidem operarii modo praedicto culturam tritici finirent.

3-o Quoniam araturum kerülő-eke dictum, ob rationes et experientias adductas capite 5-to et paragraphis sequentibus, postponi debere videtur alteri aratro váltó-eke dicto.

Profunditas arandi

4-o Quoniam aratura in comminutione terrae, in multitudine terrae succum nutritium suppeditantis, in zizaniorum impeditioe, in sementis iusto profunditate obtectione debita consistit (profunditas aratae per totam Transilvaniam, etiam apud eos qui profundissime se arareasserunt, non est maior quinque digitis civilibus, multi sunt, qui minus profunde fodirent, praecipue bene fimata terra inquit non debet nimis profunde fodi, sed in his usus terreni et constitutio et usus receptus satis superoperari docet incolas ad quinque digitos profunde arare satis esse, imo ultra hos supervacaneum).

Quoniam, inquam, stante arandi bonitate aequali, id quod facilius est, sequendum est, idcirco sit practica.

Praxis

1-o Váltó-eke cum duplici sulcos projectorio assere, két hátulsó kormányos deszkával seu a barázdát két felé vető két deszkával, ob rationes aductas capite 4. et §. 7-o experientia verissima confirmatas, adhiberi posse vel ideo censerem, quia idem est ac si bis araret, terram certe insigniter comminuit neque pluribus quam quatuor bobus indiguit, ille qui mecum haec communicavit.

2-o Si tamen haec displicet praxis, assumatur altera, per crucem arandi praxis, et semen illico subarandi industria, ratione et experientia confirmata uti in capite 9, et §.§. sequentibus recensui.

3-o Addatur vulgari aratro simplex illa methodus simul et inseminandi, arandi candique, uti capite 8, §. 2. & 4 disserui vulvulo cylindraceo.

Antequam finem opellae inponam. Durissima per Transilvaniam ligna quercina multorum saeculorum nunc his nunc aliis in aquis deprehendi, uti in fundo Marusii in Gyergyó, in stagnis lacubusque unde prostant sicco tempore frustra quercina etc. Haec ego ligna pauperibus commendo, ut vomerum loco adhibeant, ad minus ibi ubi lapidosa nimis terra non est, et profecto durabunt hi lignei vomeres diutissime, experientia habeo duritiam horum esse per quam eximiam.

Sed de his omnibus illud Apostoli tenendum est. Neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus. Sit igitur ad omnipotentis gloriam, Inclitae Societatis Agriculturae et Artium decus & ornamentum, Patriae, boni publici emolumentum, mei ultroneam commendationem quod scripsi.

Idem qui supra
Claudiopoli 2a Octobris 1771
mmp

ELEK CSETRI

THE *DISSERTATIO* OF JÁNOS FRIDVALDSZKY

The source-book publishes the Hungarian translation of János Fridvaldszky's *Dissertatio de agris fimandis et arandis pro Magno Principatu Transilvania*. The introductory essay – by locating the work of the scholar in the Hungarian and international agrarian literature – acquaints the reader with the career of Fridvaldszky.

The *Dissertatio* comprises of two parts (*sectio*). The first discusses the various methods of fertilization used in Transilvania through Hungarian and international scholarly literature. The second part discusses the various forms of ploughing. The importance of the work could be found in the fact that it was the first piece of agricultural literature that introduced the more advanced Western European (English and Dutch) methods in Transylvanian agricultural literature.

In the Notes the reader can find helpful explanations and references to the Introduction and the translation.

KRÓNIKA

GUNST PÉTER

(1934–2005)

Néhány nap, és betöltötte volna a hetvenegyet. Szervezete nem így akarta, szíve felmondta a szolgálatot.

Sorsa a hét évtized alatt több ízben megbicsaklott. Ennek ellenére sikeres történetíró lett. Pályáíve az átlagosnál magasabbra emelkedett. Sorsfordulóján néhány tanára és kollégája segítette át a mindenkori nehézségeken, mert valamennyien elismerték intellektuális és emberi értékeit. Különféle tudományterületek művelésére használta el energiáit, a pályát többször is módosította, mindig állásváltoztatások biztosítottak alkalmat számára az újrakezdéshez. A kutatásban különféle irányokat választott vagy kellett választania. Egyetlen szenvedélyével soha nem hagyott fel: akárhol dolgozott, nem hanyagolta el a tudományos szervező munkát: a könyv- és folyóirat-szerkesztés fél évszázadon át napi gondja volt, mindenekelőtt az „Agrártörténeti Szemle – Historia Rerum Rusticarum” kiadását tekintette személyes feladatának. Szervedélyt vagy talán elhivatottságot érzett, amit több-kevesebb sikerrel igyekezett palásolni. Éppen ezért kátyúkkal teletüzdelt életutat járt végig.

Gyermekkorának életkörülményei nem ezt a jövőt ígérték. Jómódú középosztálybeli családban látta meg a napvilágot. Aztán hamarosan beborult az ég. Még alig múlt tízéves, amikor édesanyja kimenekült egy marhavagyonokból összeállított szerelvényből és elfutott a halálos szállítmány örei elől, maga előtt terelve őt – öccsével együtt. A nyilasok deportálni akarták az egész családot. Édesapja gázkamrában végezte. Sosem tudta meg, hol? A három szökevényt egy katolikus püspök budapesti házában pincéjében a házmester bujtatta, korántsem önzetlenül. A villában tekintélyes könyvtár volt, és a fiúcska (elszenvedve az üldözöttek mozgáskorlátainak kényszerét) ekkor szokott rá az olvasásra.

Budapesten a csonka család túlélte az öldöklést, és nemsokára – támasz nélkül maradván – számukra a nyomor évei következtek. A frusztrált kamaszgyerek a gimnáziumban minden félévben bukdácsol, majd egy tanárának bátorítására beiratkozott a Széchenyi Könyvtárba, s ettől kezdve olvasói érdeklődése határozottan a történetírói műveket célozta meg. Alkalmassint mentális fordulat ment végbe benne. 1952-ben kitűnő minősítéssel érettségizett a budapesti Madách Gimnáziumban. Még ebben az évben a budapesti egyetemen bölcsészhallgató lett. Az ókori Közép-Kelet tanulmányozásához szükséges stúdiumokat választott, majd nemsokára a historiográfia és néhány év múlva a magyar agrártörténet kötötte le érdeklődését. Tanulmányait 1956-ban fejezte be. Közben – hogy megéljen –, mindenféle alkalmi munkát elvégzett. Egyszer (harmadéves hallgatóként) egy szemináriumi dolgozatot kellett felolvasnia egy délelőtti foglalkozáson, ahol is gondozatlan külsővel jelent meg, mert a Józsefvárosi pályaudvaron végzett éjszakai szénlapátolás jól látható nyomait nem tudta lemosni magáról. Szénporos, sőt koszos volt. Oktatója megfeddte, majd (mikor kiderült, miért feketélik az arca és a keze meg a ruhája), munkát szerzett neki, bedugta őt kisinasnak a „Századok” szerkesztőségébe. Az egyetem elvégzése után továbbra is itt dolgozott 1963-ig.

Indulásakor Léderer Emma, Balázs Éva, Kosáry Domokos, Pamlényi Ervin voltak mentori. Átalakult a hierarchia. Megerősödtek a vulgárm marxisták, és a politikai történetírás vezető szerepet kapott. Minden más ágazat és a múlt irányzataihoz tartozó kutató perifériára szorult. A számottevő hagyományokkal rendelkező nagybirtoktörténet, a népiségtörténet kutatásának művelői a szekundánsok szerepére kényszerültek. Molnár Erik szociológiai iskolázottságú teóriáit – „kurucos hagyományokat” ápolva – mellőzte a hivatalos tudomány. Más okokból ez történt Kosáry Domokossal is, aki a Gödöllőn szervezett agrár-felsőoktatási intézmény könyvtárának vezetője lett, majd – a júniusi út meghirdetésekor – már nem is utasították el kezdeményezését, hogy az agrártörténetet kutató munkaközösséget szervezzen. Az egyetem oktatói számára nyilvánvaló tény volt, hogy a magyar nép története a II. világháború után évekig – legnagyobb részében – a parasztok és agrárproletárok története volt. A munkaközösséghez néhány néprajzos is csatlakozott. Az együttesben többen szerepet vállaltak a gyakorlati agrártudományok – az átlagosnál nagyobb humán műveltséggel rendelkező – tanárai közül is. Közülük mindenekelőtt Lázár Vilmost és Penyigey Dénest, majd Kiss Albertet kell megemlítenem. Erdei Ferenc meglepéssel bátorította a kezdeményezést. Aztán itt voltak az érdeklődő fiatalok, soraikban Gunst is. A mezőgazdaság leendő gyakorlati szakemberei képzésének legfontosabb intézményében Kosáry egy évkönyvet jelentetett meg.

Kosáryt azonban 1956 után egy koncepció s perben börtönbüntetésre ítélték; amit a tudományosságban felépített, összeomlott. Lázár Vilmos kezdeményezése nyomán a munkaközösséget és az évkönyvet Erdei Ferenc mentette meg. Az egyetemi szerveződésből akadémiai bizottság, illetve az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő folyóirat lett. Az agrártörténet-írás az MTA Agrártudományok Osztályának felügyelete alá került, távol a történettudomány II. osztályának hivatali szervezetétől. A IV. Osztályon jóindulatú ígéretes jövő előtt állt. Gunst – a szerkesztésében járatosként – munkatársa lett a szakma periodikája kiadásának. Egy darab ideig a bürokrácia önmozgása szolgáltatta a vállalkozás energiáit. Később terjeszkedett is az agrártörténet-írás. Idegen nyelvű füzettel gyarapodott a folyóirat, és egy monográfiatorozathoz is sikerült az MTA erkölcsi-anyagi támogatását megszerezni. Gunst 1975–1989 között társszerkesztőként jegyezte az „Agrártörténeti Tanulmányok” címmel megjelent 15 kötetet.

Nemsokára nehézségek mutatkoztak. A Mezőgazdasági Múzeum vezetésében személycserére következett be, s ettől kezdve a „Vajdahunyad-vár” egyre szűkebb otthona lett az agrártörténészeknek. Egy darabig megtűrték, majd kitessékelték őket. Ráadásul a „rendszer váltás” után elmaradt az akadémiai pénztámogatás, és a sorozat megszűnt, aminthogy a folyóirat idegen nyelvű füzeté is elmaradt, a többi kötet pedig vékonyabb lett. Tudománytörténészek írhatnak majd egykor erről, megállapítva a hanyatlást és értékelve az okokat. Most csak annyit, hogy ettől kezdve lehetett érzékelni: nem megy minden simán.

Egy fél évszázaddal ezelőtt az agrártörténet a művelésének felmenő ágában megteremtett körülményeket jószerével a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója, Matolcsi János szervező munkájának köszönhette. Matolcsi 1957-től állt az intézmény élére. Kiszorult a politikai életből vagy talán csak felhagyott a politizálással, és a szakemberek életútját választotta. Határozott fordulatot kívánt végrehajtani a múzeum működésében. A kiérdemesült miniszterialis tisztviselők gyülekezetéből agrártörténeti kutatóműhelyt akart szervezni. Azt akarta, hogy az általa vezetett intézmény kilépjön az elszigeteltségből. Felismerte, hogy a városligeti épületkomplexus rangos szerepet játszhat a világban. Hiszen mindössze mintegy fél tucat hasonló, említésre méltó múzeum működik: csehek, németek, hollandok, angolok, amerikaiak mellett és velük összefogva a magyarok. Felismerte, hogy intézményére kell fordítani a szakmúzeumok munkatársainak és a különféle egyetemeken oktatóknak, az agrártörténészeknek a figyelmét. Nemsokára nemzetközi kongresszust szervezett, ahol az agrártörténet kutatóinak eu-

rópai és amerikai reprezentánsai szinte valamennyien előadásokat tartottak. A múzeum hírnevét öregbítette, hogy ekkoriban indították el az intézmény sikeres kiadványaként a „Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis” köteteit, ezeknek szerkesztése Gunst feladata lett. A sorozat 1960–1977-ben jelent meg. Főként a Matolcsi által megindított prosperitásnak köszönhetően több (akkortájt perspektíváját aligha látó) történész, néprajzos, régész kapcsolódott be az agrártörténet kutatási feladatainak megoldásába. A múzeum – más rokonintézményekkel együttműködve – még az adatbázisát is megnövelte. Az agrártörténet-írás munkaterülete terjeszkedett – Wellmann Imre az urbáriumok, az 1715–1720. évi és az 1828. évi országos összeírások adatsorainak feldolgozását tekinthette fő feladatának. Donáth Ferenc az általa vezényelt, 1945–1947 között végrehajtott földosztás egykorú aktáit dolgozta fel. (Az MSZMP KB néhány prominense rossz szemmel nézte ezt a munkát. A kézirat kiadását akadályozták. A legproblematisabbnak tartott fejezetet megjelentettük az Agrártörténeti Szemlében. Nem vették észre. A blamázs révén elhárult az akadály.)

Ezenközben az MTA is lépett egyet. A múzeumban alakult meg az MTA Agrártörténeti Kutatócsoportja, ahol kezdettől fogva Gunst is munkát vállalhatott. 1963–1981 között volt tudományos főmunkatárs.

Matolcsi halála után a nemzetközi bibliográfia kiadását a múzeum új főigazgatója beszüntette. Azzal indítottak, hogy – máig tisztázatlan pénzügytechnikai okokra hivatkozva – vizsgálatot kezdeményeztek Gunst ellen, majd az agrártörténeti kutatócsoportot áttelepítették a gödöllői Agrártudományi Egyetemre. Az agrárműlt kutatásával elkötelezett társaság az appendix szerepében találta magát. Az egyetem háborgó tengerén zátonyra futott az agrártörténészek Noé-bárája. Nem kötöttek ki az Ararát csúcán. Az egyetem vezetői nem látták át az agrártörténet problematikájának – a tudományok munkamegosztásának eredményeként létrejött – komplexitását, és az egész ügyet felesleges bonyodalomnak, nyűgnek tekintették.

Az MTA hierarchiájában is fogyott az agrártörténet-írás pártfogóinak sora. Erdei és Lázár meghalt.

A bizottság – az akadémiai ciklusnak megfelelően – újrászerveződött. A felfelé törekvő szociológiával lehetséges társulás reményében összetétele megváltozott. Kutatási mezője kitágult, a jelen folyamatainak vizsgálatával egészült ki. Hivatalosan a bizottság az agrártörténet és az agrárszociológia művelésére volt hivatott, a periodika pedig az „agrártudományok osztályának folyóirata” lett. Ehhez azonban hiányoztak a személyes és intézményes feltételek, a nevezett tudományok koordinációja még ma is virtuálisnak tűnik.

Ilyen előzmények után Gunst megvált gödöllői kollégáitól, és az MTA Kelet-európai Kutatócsoportjában helyezkedett el. Újjonnan alakult munkahelyén 1986-tól igazgatóhelyettesként dolgozott, közvetlen felettese az MTA elnöke, a gazdaságtörténész Berend T. Iván volt. Innen ívelt karrierje Debrecenbe. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetében 1985-ben (nemsokára Ránki György örökébe lépve) lett féléllású oktató, majd 1989–2000-ben főállású egyetemi tanárként tanszékvezető. Aztán nyugdíjasként tanított tovább, majd 2004-ben professor emeritus címmel becsülték meg.

1970-ben szerezte meg a történettudományok kandidátusa, majd 1987-ben a doktora fokozatot.

Pályakezdként módja volt több agrártörténeti kutatóközpont munkájával megismerkedni. Az 1963 utáni enyhülő légkörben ösztöndíjakat pályázott meg, és mintegy két évet töltött el Hohenheim (NSZK) és Reading (Anglia), majd – a Humboldt-alapítvány ösztöndíjasaként – Göttingen és München (NSZK) egyetemeinek (főiskoláinak) agrártörténeti, gazdaságtörténeti kutatóközpontjaiban.

A gazdaságtörténészek arra érdemesítették, hogy az MTA Gazdaságtörténeti Albizottságának elnökeként tevékenykedjen, miközben megtartotta tagságát az Agrártörténeti Bizott-

ságban és az Agrártörténeti Szemle szerkesztőbizottságában. A kiadványt 2000 óra ismét ő szerkesztette. Debreceni éveiben, 1993 óta szerkesztette a „Debreceni Szemle” című nagy múltú folyóiratot. 1992 óta a „Klio” című humaniorákat közlő kiadványt gondozta. Külföldi közreműködője volt a berlini Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte című periodikának.

Több monográfiát, könyvrészletet, folyóiratcikket stb. írt. Nem idegenkedett attól sem, hogy több társszerzővel megossza a publikáció gondját. Nagyszámú recenziót jelentetett meg. Váratlanul távozott, hiányát fájdalommal tapasztaljuk.

Hoffmann Tamás

GUNST PÉTER VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓI

Könyv

- Acsády Ignác történetírása.* (Függelék: Acsády Ignác hírlapírói tevékenysége) Magyar Történelmi Társulat, Tudománytörténeti Tanulmányok 2. Bp., 1961. 314. Akadémiai Kiadó
- A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938).* Bp., 1970. 449. Akadémiai Kiadó
- Animal Husbandry in Hungary in the 19th–20th Centuries.* Akadémiai Kiadó, 1977. (a IV. részt Gaál László írta)
- Csató Tamás, Márkus László: *Egyetemes történelmi kronológia 1. Az őstörténettől 1789-ig.* Szerk. Makkai László. Bp. 1971. 333. Tankönyvkiadó
- Einige Probleme der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung Osteuropas.* Forsch. Inst für Social- und Wirtschaftsgesch. an der U. zu Köln. Köln, 1972. 55.
- Acsády Ignác.* (A múlt magyar tudósai) Bp., 1973. 236. Akadémiai Kiadó
- Barbarossa Frigyes.* (Életek és korok) Bp., 1976. 260. Akadémiai Kiadó
- V. Károly.* (Életek és korok) Bp., 1976. 322. Akadémiai Kiadó
- A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (az 1920–30-as években).* In: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. (1848–1949.)* Szerk. Gunst Péter–Hoffmann Tamás. Agrártörténeti Tanulmányok 4. Bp., 1976. 275–400. Akadémiai Kiadó
- Einige Probleme der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung Osteuropas.* (Kölner Vorträge und Abhandlungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte) Köln, 1977. 55.
- A kapitalista mezőgazdaság kialakulása (A mezőgazdasági világpiac kezdetei; Az európai mezőgazdaság a XVIII. században és a XIX. század első felében; A magyar mezőgazdaság a XVIII. században és a XIX. század első felében; Az európai mezőgazdaság kapitalista átalakulása /1850–1914/; A mezőgazdaság fejlődése a két világháború között (1920–1914) (Az I. világháború és következményei); A magyar mezőgazdaság fejlődése.* In: *Agrártörténet. Az agrárfelsőoktatás egységes jegyzete.* Szerk. Lökös László–Gunst Péter. Gödöllő, 1979. 68–115., 146–189.
- (Válogatás, előszó) *Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemből.* Bp., 1981. 597. Gondolat
- Történelmi olvasókönyv II. (Forrásszemelvények). Középkorai segédkönyv.* Tankönyvkiadó (5. kiadás)
- Márkus László, Csató Tamás: *Egyetemes történelmi kronológia. 1. Az őstörténettől 1789-ig. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához.* Bp. 1981. 787. Tankönyvkiadó
- Csató Tamás et alii: *Egyetemes történelmi kronológia 1–2. Az őstörténettől 1789-ig. 1789–1977. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához.* Bp. 1981. 787. Tankönyvkiadó

- A mezőgazdaság története.* Szerk. Gunst Péter–Lökös László. Bp., 1982. 62–97., 119–126. Mezőgazdasági Kiadó
- (Válogatás, előszó, jegyzetek) *Marczali Henrik. Világtörténelem – magyar történelem.* Bp., 1982. 562. Gondolat
- Marczali Henrik. (A múlt magyar tudósai)* Bp., 1983. 202. Akadémiai Kiadó
- et alii: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* Bp., 1984. 587. Tankönyvkiadó (5. kiadás, további kiadásai: 1979., 1981., 1987.)
- Egyetemes történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* Bp., 1984. 787. Tankönyvkiadó (4. kiadás)
- Csató Tamás, Márkus László: *Egyetemes történelmi kronológia I. Az őstörténettől 1789-ig.* Bp. (1987.) Tankönyvkiadó
- Csató Tamás, Márkus László: *Egyetemes történelmi kronológia. Az őstörténettől 1977-ig.* Bp. (1987.) Tankönyvkiadó
- A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között.* Társadalom- és művelődéstörténelmi tanulmányok I. MTA Történettudományi Intézete. Bp., 1987. 170.
- Die bäuerliche Gesellschaft Ungarns in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen.* Bp., 1991. 247. Akadémiai Kiadó
- M. A. Rothschild, a bankalapító.* Bp., 1992. 274. Akadémiai Kiadó
- A magyar történetírás története.* Debrecen, 1995. 214. Csokonai Kiadó
- A magyar gazdaság története 1914–1989.* Bp., 1996. 179. Nemzeti Tankönyvkiadó
- Agrarian development and social change in Eastern Europe 14th–19th Centuries Variorum.* Great Britain, 1996. 340.
- Magyarország gazdaságtörténete.* Bp., 2000. 179. Nemzeti Tankönyvkiadó (2. kiad.)
- A magyar történetírás története.* Bp., 2002. 283. Csokonai Kiadó (2. kiad.)

Tanulmány

- Kolossa, Tibor: *Izucsenyie agrarnoj isztorii v Vengrii poszle 1945 g.* In: *Ezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropi 1959 g.* Moszkva, 1961. 392–407.
- Agrarnaja isztoriografija v Vengrii v 1959–1960 gg.* In: *Ezsegodnyik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropi 1964.* Minszk, 1964. 571–573.
- Egy vecsési parasztgazdaság jövedelmezősége 1937-ben = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 1964. 255–260.
- Nemzetközi agrártörténelmi bibliográfia = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 1964. 273–278.
- Nagybirtok-leltárak, 1934–1939 = Agrártörténelmi Szemle,* VII: 1965. 2–3. sz. 255–327.
- Die Agrargeschichtsschreibung in Ungarn 1945–1965 = Agrártörténelmi Szemle,* VII: 1965. Supplementum, 1–44.
- A mezőgazdasági múzeumok gyűjtőtevékenysége és az agrártörténelmi kutatás = Agrártörténelmi Szemle,* VIII: 1966. 4. sz. 555–557.
- Die Sammeltätigkeit der landwirtschaftlichen Museen und die Agrargeschichtsforschung = Acta Museorum Agriculturae* 1967. 1–2. sz. 8–10. (Praha)
- Az agrártörténetírás Magyarországon 1945 után = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei,* 1965–66. Bp., 1967. 23–66.
- Bibliographische Arbeit im Ungarischen Landwirtschaftlichen Museum = Acta Museorum Agriculturae* 1969. 1–2. sz. 51–54. (Pragae)
- Az állattenyésztés alakulása Magyarországon 1919–1938 = Agrártörténelmi Szemle,* XI: 1969. 3–4. sz. 325–434.

- Ungarns Landwirtschaft zwischen 1919–1938* = Agrártörténeti Szemle, XI: 1969. Supplementum, 1–70.
- A magyar mezőgazdaság a két világháború között* = Tudomány és Mezőgazdaság, 8:1970. 2. sz. 61–64.
- A gabonatermelés nagyságának alakulása Magyarországon, 1920–1938*. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp., 1970. 379–431.
- Die agrarsozialen Bewegungen und Wandlungen in Südosteuropa* = Österreichische Osthefte, 2:1970. 122–125. (Wien)
- Mezőgazdaságunk fejlődése a két világháború között* = Valóság, 13:1970. 4. sz. 78–91.
- Reforma rolna na Węgrzech w 1920. r.* = Rocznik Dziejow Społecznych i Gospodarczych, 32. Poznań, 1971. 69–86.
- Gaál László: *Livestock husbandry in Hungary from 1848 to World War I.* = Agrártörténeti Szemle, XIV: 1972. Supplementum, 7–48.
- A német historizmus kritikája* = Valóság, 1973. aug. 65–70.
- Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése* = Valóság, 17:1974. 3. sz. 16–31.
- Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában*. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Szolnok, 1974. 9–31.
- Das ungarische Wort „Puszta” und seine Bedeutungen*. In: Wirtschaftliche und soziale Strukturen im Saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Band I. Hannover, 1974. 212–216.
- La production agricole en Hongrie entre les deux guerres mondiales* = Acta Historica Acad. Scient. Hung., 20:1974. 1–2. sz. 103–136.
- Die Entwicklungstendenzen der Hektarerträge in der ungarischen Landwirtschaft zwischen 1869 und 1969 (mit internationalem Vergleich)* = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1974. 3. sz. 127–139.
- Agrártörténeti folyóirat Indiában* = Agrártörténeti Szemle, XVI: 1974. 277.
- L'agriculture hongroise dans la première moitié du XXe siècle*. In: Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles. Bp., 1975. 265–287. Akadémiai Kiadó
- Der ungarische Bauernaufstand von 1514* = Historische Zeitschrift, 1975. Beiheft 4. 62–83. (München)
- A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai (a XVIII. század végétől 1945-ig)* = Agrártörténeti Szemle, 17:1975. 1–2. sz. 42–53.
- Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában (különös tekintettel Kelet-Európára)* = Ethnographia, 86:1975. 2–3. sz. 380–398.
- Die technische Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft und die Hindernisse dieser Entwicklung (vom Ende des 18. Jahrhunderts bis 1945)* = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 23:1975. 1. sz. 59–70.
- Agrarpolitik ohne Dogmen. Die Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften in Ungarn* = Südosteuropa Mitteilungen, 15:1975. 1. sz. 49–54.
- Die ungarische Landwirtschaft und der deutsche Markt in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: Tradition und Neubeginn. Köln, 1975. 141–149. Carl Heymanns Verlag
- Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány problémája (Különös tekintettel az agrárfejlődésre)* = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1973–1974. Bp., 1976. 331–360.
- Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században* = Valóság, 19:1976. 9. sz. 1–17.

- The comparative impact of industrialisation on Western and Eastern European agriculture in the 19th and early 20th Century* = Agrártörténeti Szemle, XVIII: 1976. Supplementum, 15–36.
- The comparative impact of industrialisation on Western and Eastern European agriculture in the 19th and early 20th Century* = Acta Museorum Agriculturae, 11:1976. 33–53. (Prague)
- A történelmi kronológiáról* = Történelmi Szemle, 1977. 579–583.
- Regionen und Subregionen. Ein methodologisches Problem bei vergleichenden wirtschaftshistorischen Untersuchungen* = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1978. III. 117–124.
- Ein methodologisches Problem bei vergleichenden wirtschaftshistorischen Untersuchungen* = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1978. 3. sz. 117–124. (Berlin)
- Die erste Epoche des Georgicons in Keszthely (1797–1848)*. In: Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz. Klett-Cotta, 1978. Band III. 177–185.
- L. Nagy Zsuzsa: *Történettudomány és társadalomtudományok*. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. márc. 29–31. szegedi vándorgyűléséről. Századok, 1979. 132–137.
- Die Marktlage der ungarischen Landwirtschaft im 19. Jahrhundert (1814–1916)*. In: Albrecht-Daniel-Thaer-Tagung. Berlin, 1979. 115–119.
- Néhány megjegyzés egy akadémiai agrártörténeti kutatócsoport feladatairól*. In: Mezőgazdaság–agrártudomány–agrártörténet. Bp., 1979. 197–210. Akadémiai Kiadó
- (Előszó) *Penyigey Dénes agrártörténeti munkássága*. In: Penyigey Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Bp., 1980. 9–12. Akadémiai Kiadó
- Vlijánije indusztrializácii nad szelszkogo hozjajsztvo Zapadnoj i Vosztočnoj Evropi v. XIX–XX. vekah* = Acta Historica, 26:1980. 1–2. sz. 77–103.
- Franz Mehring, a történétíró*. In: F. Mehring: Tanulmányok a német történelemről. Bp., 1981. 9–48. Gondolat
- Politisches System und Agrarstruktur in Ungarn 1900–1945* = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 29:1981. 3. sz. 397–419.
- A közép- és kelet-európai nemzetté válás gazdasági-társadalmi problémái* = Valóság, 1982. 11. sz. 18–29.
- Matolcsi János (1923–1983)* = Agrártörténeti Szemle, XXIV: 1982. 456–457.
- Nyugatnémet munkák a magyar történetírásról* = Valóság, 1983. 8. sz. 106–109.
- Landwirtschaft und Ernährung in Ungarn während des zweiten Weltkrieges. (Agriculture and Food in Hungary during the second World War)* = Studia Historiae Oeconomicae, Vol. XVII. 1982. 427–456. Poznań, 1983.
- Mezőgazdaság és élelmezés Magyarországon a II. világháború folyamán* = Agrártörténeti Szemle, XXV: 1983. 3–4. sz. 359–378.
- Az aszályok és a magyar állam* = Agrártörténeti Szemle, XXVI: 1984. 438–457.
- Az aszályok és a magyar állam (1945 előtt)* = Tudomány és Mezőgazdaság, 22:1984. 4. sz. 25–31.
- A magyar mezőgazdaság piacviszonyai és a német piac az 1920–30-as években* = Századok, 118:1984. 3. sz. 513–531.
- Hungersnöte und Agrarausfuhr in spätmittelalterlichen Ungarn (1700–1848)* = Agrártörténeti Szemle, XXVI: 1984. Supplementum, 11–18.
- Some Characteristics of East European Economic and Social Development. Data and Reflections*. In: The Peasant and the City in Eastern Europe. Ed. by Irene Portis Winner and Th. G. Winner. Cambridge (Mass.) 1984. 13–42.
- Agricultural development in Hungary 1860–1939*. In: Economic development in Hungary and Finland, 1860–1939. Helsinki, 1985. 63–88.
- A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920–30-as években* = Századok, 1985. 677–749.

- A paraszti életforma a XX. század első felében* = Agrártörténeti Szemle, XXVIII: 1986. 491–565.
- Szegényparasztság, agrárproletariátus Magyarországon (1919–1945)* = Társadalmi Szemle, 1986. 4. sz. 72–79.
- Tiszazug – Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére* = Valóság, XXIX: 1986. 10. sz. 89–97.
- Aussenwirtschaftliche Probleme in Ost- und Südosteuropa zwischen den beiden Weltkriegen* = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1986. Teil III. 41–57.
- Szegényparasztság, agrárproletariátus Magyarországon (1919–1945)*. In: Egy letűnt korszakról. 1919–1956. Bp., 1987. 113–136.
- Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése*. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók... II. Bp., 1986. 378–399. (új kiadás: 1987.)
- Agrárszociológiai írások Magyarországon, 1900–1945* = Alföld, 1987/4. 88–91.
- Donáth Ferenc. 1913–1986* = Agrártörténeti Szemle, XXIX: 1987. 3–4. sz. 516–517.
- Ein Mordprozess – und was dahintersteckt* = Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1987. 17–29.
- Einige Fragen zur Entwicklung der ungarischen Agrarverhältnisse zwischen den beiden Weltkriegen*. In: Probleme der Agrargeschichte des Feudalismus und des Kapitalismus. Teil XVIII. Rostock, 1987. 49–54.
- Marczali Henrik történetírói pályakezdése* = Századok, 1987. 903–922.
- A mezőgazdasági kivétel 1890–1914* = Agrártörténeti Szemle, XXIX: 1987. 3–4. sz. 262–291.
- Paraszti érdekképviselet* = História, 1988/5. 8–12.
- Wellmann Imre: A 200 éves Bábolna múltjáról, 1789–1945*. 1989. Bábolna (1989). Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát
- A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a XIX. század végén*. In: Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Szerk. Gunst Péter. Agrártörténeti Tanulmányok 15. Bp., 1989. 423–449. Akadémiai Kiadó
- A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a 19. század végén* = Történelmi Szemle, 31:1989. 1–2. sz. 1–24.
- Agrarian Systems of Central and Eastern Europe*. In: The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from Middle Ages Until the Early Twentieth Century. Ed. by Daniel Chirot. Univ. of California Press, 1989. 53–91.
- A készülő Magyar Nagylexikon munkálatairól* = Magyar Tudomány, 1989. 62–63.
- Die Mechanisierung der ungarischen Landwirtschaft im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1989. 211–217.
- Agricultural Export in Hungary (1850–1914)* = Acta Historica, 1989. (1994) 61–90.
- Die Mechanisierung der ungarischen Landwirtschaft bis 1945*. In: Etudes Hongroises 1990/3. Environment and Society in Hungary. Bp., 1990. 237–250.
- Töprengések egy magyar Sztálin-életrajz ürügyén* = Századok, 1990. 487–524.
- Egy történeti monográfia születése (Marczali Henrik: Magyarország II. József korában)* = Századok, 1990. 275–296.
- Az európai fejlődés alapjai*. In: Történeti Tanulmányok 1. Debrecen, 1992. 7–17. KLTE
- A magyarországi városfejlődés* = Rubicon 4:1993. 8–9. sz. 4–8.
- Az európai agrárfejlődés szakutcai a 19–20. század fordulóján*. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Bp., 1993. 281–287.
- Egy Új Debreceni Szemle* = Debreceni Szemle, 1993. 5–10.
- Történetírásunk 1945 után* = Debreceni Szemle, 1993. 257–279.

- Bevezető: Az európai fejlődés alapjai; A gazdaság és a társadalom átalakulása; Függelék: Európa 1945 után.* In: Európa története. Debrecen, 1993. 7., 9., 270., 373. Csokonai Kiadó Kft.
- A magyar történetírás a XIX. század első felében.* In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Bp., 1994. 91–118.
- Living Standard in Hungary between the First and the Second World Wars.* In: (issues of the) Eleventh International Economic History Congress. Universita Bocconi, Milano. Milano, 1994. 45–57.
- Die ungarische Agrargeschichtschreibung in den letzten drei Jahrzehnten. Eine Forschungsübersicht = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte.* 1994. Teil I. 195–213.
- A tudományos történetírás kibontakozása Magyarországon (1867–1918)* = Debreceni Szemle, 1995. 69–92.
- Wellmann Imre (1909–1994)* = Századok, 129:1995. I. sz. 243–252.
- A magyar paraszti társadalom Közép- és Kelet-Európában (19–20. század)* = Debreceni Szemle, 1995. 245–250.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia mezőgazdasága a századfordulón* = Századok, 129:1995. 6. sz. 1219–1251.
- A magyar gazdaság 1968–1989 között. (Áttekintési kísérlet.)* In: A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára. Szerk. Búza János–Csató Tamás–Gyimesi Sándor. Bp. 1996. 395–413. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszék, MTA–BKE Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoport
- A termelés megrendése. Az agrártermékek piaca.* In: Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál. Bp. 1996. Mezőgazda Kiadó, 271–342.
- Földhasznabérelti szerződés.* In: Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. 1997. 399. ELTE Bölcsészettudományi Kar
- Czettler Jenő: Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek* = BUKSZ, 1997 nyár, 221.
- Az európai agrárfejlődés zsákutcai a XIX–XX. század fordulóján.* In: Emlékkönyv. Szabó István... Debrecen, 1998. 437. KLTE
- A közép- és kelet-európai agrárfejlődés válaszüjtja a 19. század végén. A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* (Bp.) 1998. Napvilág Kiadó
- Polgárosodás és szabadság.* In: Magyarország a XIX. században. III. 1., IX., X. fejezet. Bp., 1999. Nemzeti Tankönyvkiadó
- A magyar agrártársadalom 1850–1914.* In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Debrecen, 1999. 69. KLTE Történelmi Intézet
- Történeti fogalmak kisszótára.* A címszavakat írták: Gunst Péter: 19–20. század. Bp., 1999. Korona Kiadó
- Néhány gondolat az ipari forradalom európai szakaszairól (1780–1914).* In: Pro Lyceo Agriensi. Eger, 1999. Separatum
- Jürgen Kuczynski (1904–1997)* = Agrártörténeti Szemle, XLII: 2000. 269–270.
- Egy elfelejtett kortörténetíró: Marczali Henrik.* In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen, 2000. 283–293. Multiplex Media-DUP
- Marczali Henrik (ami az emlékezésből kimaradt)* – utószó. In: Marczali Henrik. Bp., 2000. 317. Múlt és Jövő Kiadó
- (Sajtó alá rendezte) *Egy parasztagazdaság az 1930-as években (Györgyi Lajos visszaemlékezései)* = Agrártörténeti Szemle, XLII: 2000. 201–268.
- Az 1945. évi földreform.* In: Történeti Tanulmányok IX. Debrecen, 2001. 63–70. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

- (Sajtó alá rendezte) *Györgyi Lajos: Orosházi kiscgazdák tanulmányi kirándulása a Dunántúlra (1936)* = Agrártörténeti Szemle, XLIII: 2001. 221–238.
- Pach Zsigmond Pál (1919–2001)* = Századok, 2002. 730–734.
- Állam és nemzet* = Debreceni Szemle, 2002. 460–462.
- A népi írók mozgalmának gazdasági-társadalmi gyökerei* = Debreceni Szemle, 2002. 537–544.
- A falukutató mozgalom társadalmi-gazdasági gyökerei.* In: *A falukutatás fénykora 1930–1937.* Bp., 2002. 35–41. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
- Sándor Pál (1925–2002)* = Agrártörténeti Szemle, XLV: 2003. 3–4. sz.
- Agrárvilág Magyarországon 1848–2002.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2003. 156–176., 180–259. Argumentum Kiadó
- Agrárproblémáink történelmi gyökerei, földosztás, téesszervezés.* In: *SINE IRA ET STUDIO.* Harag és elfogultság nélkül. Az ELTE és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata kiadványa. Bp., 2003.
- Bemutakozik a Debreceni Szemle* = Szemlék szemléje II. = Soproni Szemle, 2004. 2. sz.
- Agrárvilág Magyarországon 1848–2004.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2005. 156–176., 180–259. Argumentum Kiadó (javított 2. kiadás)
- A magyarországi földreform.* In: „...A birtokolt föld..., a szabadság maga” Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából. Debrecen, 2005. március 18., 53. Debreceni Egyetem Agrártörténeti Centrum
- A „puszta” agrártörténeti értelmezései.* In: *Az értékelés bátorsága.* Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Bp. 2005. 227. Argumentum Kiadó
- Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból* = Agrártörténeti Szemle, XLVII: 2006. 223–234.

Szerkesztés

Agrártörténeti Szemle, 1957–

Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis, 1960–1977.

(Az országgyűlési beszédek válogatása, szerkesztése, jegyzetelése, kritikai feldolgozása) *Teleki László válogatott írásai. I–II.* Bp., 1961. Szépirodalmi Kiadó

Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Bp. 1970. 415. Tankönyvkiadó

Agrártörténeti Tanulmányok sorozat, 1975–

A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1848–1949). Szerk. –, Hoffman Tamás. Agrártörténeti Tanulmányok 4. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 471.

Agrártörténet. Az agrárfelsőoktatás egységes jegyzete. Szerk. Lökös László–Gunst Péter. Gödöllő, 1979. 337.

Mezőgazdaság–agrártudomány–agrártörténet. Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 367.

(Sajtó alá rendezte) *Penyigey Dénes: Debrecen erdőgazdálkodása a 18. században és a 19. század elején.* Bp., 1980. Akadémiai Kiadó

(Sajtó alá rendezte) *Tessedik Sámuel.* Bp., 1981. Akadémiai Kiadó

Franz Mehring: Tanulmányok a német történelemről. Gondolat, Bp., 1981.

Magyar történelmi kronológia Tankönyvkiadó (több kiadás)

Egyetemes történelmi kronológia Tankönyvkiadó (több kiadás)

A mezőgazdaság története. Szerk. –, Lökös László. Bp., 1982. 269. Mezőgazdasági Kiadó

Grand domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes.

Rapports nationaux. Theme A. 1. of the 8th International Economic History Congress.

Szerk. –, Hoffmann Tamás. Bp., 1982. 400. Akadémiai Kiadó

(Szerk. és írás) *Egyetemes történelmi kronológia.* Bp., 1987. (5. kiadás)

- (Szerk. és írás) *Magyar történelmi kronológia*. Bp., 1987. (6. kiadás)
- Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914)*. Szerk. Gunst Péter. Agrártörténeti Tanulmányok 15. Bp., 1989. 449. Akadémiai Kiadó
- Európa története*. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, 1993. 432. Csokonai Kiadó
- Hungarian Agrarian Society from the Emancipation of Serfs (1848) to the Re-privatization of Land (1998)*. Ed by Peter Gunst. Social Science Monographs. Boulder, Colorado. Atlantic Research and Publications, Inc. Highland Laks, New Jersey. New York, 1998. Distributed by ColumbiaUniversity Press
- Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen, 2002. 354. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet
- Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und in Deutschen Reich*. (Társszerkesztő: Tilmann Schmidt) Történelmi Figyelő Könyvek 8. Debrecen, 2000. 218. DUP
- Klió. Történelmi Szemlész (folyóirat)*. Főszerk. 1992–. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet. Klió Alapítvány
- Debreceni Szemle*. Főszerk. 1993–2005 április. MTA Debreceni Területi Bizottsága
- Debreceni Szemle, 1927–1944*. Válogatás. Szerk. Gunst Péter et alii. Debrecen, 1993. Csokonai Kiadó
- A Debrecen története 1849–1919-ig c. sorozat 3. kötete*, 1995–. Debrecen, 1997.
- A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. (Bp.) 1998. Napvilág Kiadó

Kézikönyv az ókori Róma mezőgazdaságának történetéhez

**LUCIUS IUNIUS MODERATUS COLUMELLA:
A MEZŐGAZDASÁGRÓL**

*Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Hoffmann Zsuzsanna.
Lectum Kiadó, Szeged, 2005. 489 oldal*

A római agrárszakírók (*Scriptores rei rusticae*) művei hazai kiadásának a nemrég elhunyt Szádeczky-Kardoss Samu professzor által kezdeményezett és közreműködésével megindított sorozatának korábban két kötete jelent meg. Nevezetesen a „censor” M. Porcius Catónak „A földművelésről”,¹ illetőleg a polihisztor M. Terentius Varrónak „A mezőgazdaságról”² írott munkája. Mindkét kétnyelvű kiadásban megjelent mű magyar fordítását Kun Józsefnek köszönhetjük. A fordító sajnálatos korai halála után a sorozat folytatása elakadt, s végül a harmadik, legterjedelmesebb írásnak, Columella munkájának magyar nyelvű átültetésére nem akadt vállalkozó. A feladatot Hoffmann Zsuzsanna, egyetemünk Ókortörténeti Tanszékének docense vállalta magára, és a fordítást többéves munkával el is készítette.

A római szerző, L. I. Moderatus Columella főműve a *De re rustica libri XII*, a mezőgazdaságról írott legterjedelmesebb mű, amely a görög-római antikvitásból fennmaradt. Ismeretes, hogy a latin *liber* megjelölés, amely számos európai nyelvben „könyv” jelentésben szerepel az adott nyelv jellegének megfelelő módosítással, eredetileg nem könyvet jelentett, hanem írásra használt anyagot, a terjedelme nem azonos egy mai átlagos könyvével, hanem körülbelül ötven A/5-as oldalnak felel meg. (A 12 „könyv” mintegy háromszorosa az előző két munka együttes terjedelmének.)

A munka formai érdekessége, hogy a 10. könyv nem prózában, hanem hexameterben íródott, mintegy tisztelgéssel Vergilius emléke előtt, aki a *Georgica* című költői művében nem tárgyalta a kertművelést, ezt a hiányt kívánta pótolni Columella. Ami a költői teljesítményt illeti, jogos a mondás: *ut desint vire, tamen est laudanda voluntas*. – (A verses fordítást fiatal kollégánk, Nagyillés János készítette el). További formai érdekesség, hogy a mű kézirati hagyományozását követve, kötetünk tartalmazza a Columella *corpus*ban szereplő „*Liber de arboribus*” című írását is, ami feltehetőleg fiatalkori írása,³ amelynek fennmaradt része zömmel a szőlőtermesztést tárgyalja. A címnek az a magyarázata, hogy a görögök és a rómaiak a szőlőt a fák közé sorolták.⁴

1 *M. Porcius Cato: A földművelésről.* Fordította és a jegyzeteket írta Kun József; a bevezető tanulmányt írta Maróti Egon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

2 *M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról.* Fordította és a jegyzeteket írta Kun József; a bevezető tanulmányt írta Maróti Egon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.

3 A problémához lásd: *Maróti Egon: Columella und der Liber de arboribus.* *Gymnasium* 101 (1994) 547–554.

4 A rövid munka latin szövegét és Hoffmann Zsuzsanna fordítását lásd: „Források az antik mezőgazdaság történetéhez” című kiadványban, Szeged, 1992, 54–55.

A terjedelmes főmű első könyve bevezetés jellegű, s hagyományosan olyan kérdéseket tárgyal, mint római elődei, illetőleg az ezeknek is részben mintául szolgáló karthágói Mago,⁵ így a birtok helyének megválasztása, felszerelése, a munkaerő állomány kiválasztása s ezekre vonatkozó tanácsok a leendő birtokos számára. A második könyv a földművelésre vonatkozó számos alapvető kérdést taglal, úgymint a talaj fajtái, javításuk, a vetőmagvak, az ökrök gondozása, a talaj művelése, aratás, cséplés...

Nem szándékom az egyes könyvek tartalomjegyzék jellegű összegzése. A továbbiakban inkább néhány fontosabb, elvi célkitűzést és gyakorlati eljárást emelnék ki.

Az egész munkán, ahogy mondani szokás, mintegy „vörös fonalként” végighúzódik, számos esetben hangsúlyosan is szerepel a nyereséges gazdálkodás szempontja, a minél nagyobb haszon biztosításának igénye. A pun háborúk utáni időszakban a hagyományosan ön-ellátó paraszti kisgazdaságokat felváltották az árutermelésre berendezkedett *villa*-gazdaságok. Ezek legnagyobb nyereséget jelentő terméke volt a bor. Ennek megfelelően a szerző a szőlészet-borászat kérdéseit igen részletesen tárgyalja (a III–IV. könyvben és az V. egy részében).

Már Cato (Kr. e. 234–149) a földművelésről írott munkájában a birtoktípusok rangsorában a szőlőskertet tette az első helyre.⁶ Azért is, mert – ahogy később az idősebb Plinius, Columella kortársa is értelmezte – ezt tekintette a legjövedelmezőbbnek,⁷ azért is, mert jól tárolható és zamata az évek során csak javul, értéke pedig emelkedik (Plinius: *Naturalis historia* 15,7). Ezért is javasolja Cato, hogy a gazda tartson minél több tárolóedényt, akkor nyugodtan kivárhatja a kedvező áralakulást, a drágulást (*caritatem*, Cato i. m. 3,2).⁸

Columella a maga terjedelmes s minden részletkérdésre kiterjedő tárgyalását néhány, tapasztalaton alapuló megfontolással, tanáccsal vezeti be. Így egyfelől azt javasolja, hogy a legkiválóbbnak ítélt szőlőfajtákat minél nagyobb mennyiségben termesszék (IV, 30,1.3.), de ne kizárólagosan, mert egyetlen fajta termesztése esetében a kedvezőtlen körülmények révén az egész termés elpusztulhat. (Columella elsősorban a kedvezőtlen időjárás káros hatásait említi, számos egyéb ártalmas tényező akkor még nem volt ismeretes, illetőleg megfigyeléseiknek nem tudták minden esetben magyarázatát adni, a kárt megelőzni vagy legalább csökkenteni). Ha ellenben óvatos előrelátással a szőlőskertet különféle fajtákból alakították ki, akkor ezeket nem érhette azonos károsodás, egy részük épségben maradt és termést, azaz hasznot hozott (IV,30,2). – Ebben az elgondolásban, eljárásban egy vonatkozásban az a gyakorlati szempont érvényesült, ami az itáliai földbirtokrendszer egészében. A gazdagabb római családok tulajdonában lévő birtokok, a félsziget területének szakaszos meghódítása következtében kisebb egységekre tagoltan helyezkedtek el. Mai felfogás szerint ésszerűbb lett volna ezeket a földdarabokat egy-egy nagyobb egységbe átszervezni. Ne felejtjük el azonban, hogy az Appennini-félsziget a Pó-síkságtól északnyugati és délkeleti irányban, Bruttium és Calabria területéig, mintegy 800 km hosszan, a 46. és 38. szélességi fok között húzódott. Ezeknek a területeknek a domborzata és éghajlata igen változatos volt, s ennek megfelelően nagyon változatos növénytermesztést és állattenyésztést tettek lehetővé. Ez eleve kizárta azt a veszélyt, hogy mindenütt minden termény egyformán károsodjék.

A fenti tapasztalaton alapuló megfontolást illusztrálja az ifjabb Pliniusnak egy, az ő birtokával szomszédos földdarab megvásárlására vonatkozó aggodalma. Az jelentette számára a dilemmát, hogy vajon nem lenne-e megfontolatlanság egy ilyen értékű birtokot ugyanannak

5 Vö. Kun József: Karthágói hatások a római mezőgazdaságban. *Antik Tanulmányok* 15 (1968) 64–68. Mago fragmentumait lásd: *F. Speranza: Romanorum de re rustica reliquiae*. I Messina 1974, 75–110.

6 De omnibus agris vinea est prima (I,7).

7 Ille in agro quaestuossissimam iudicat vitem (*Naturalis historia* 16,176).

8 A fentiekhez részletesebben lásd: *Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása*. (Apollo Könyvtár 13) Budapest, 1981, 146–147; 164–168.

az éghajlatnak és ugyanazoknak a véletlen eshetőségeknek kitenni. Biztonságosabbnak látszik a bizonytalan sorsnak a birtok sokféleségével szembenézni (Levelek III,9,1.4.).

A haszonelvű gazdasági racionalitás az idők folyamán a körülmények alakulásának megfelelően változtatott az elvekben és a gyakorlatban egyaránt. Ez a munkaerő vonatkozásában is megmutatkozott. Az árutermelő mezőgazdaság munkaerő-állománya zömében rabszolgákból állt. Cato és még Varro idejében is a viszonylag bőséges rabszolga-behozatal alacsonyan tartotta az árakat, bár a vételár folyamatosan emelkedett. Ez meglehetősen kemény, rideg bánásmóddal járt. Columella korára azonban lényeges mértékben csökkent a munkaerő utánpótlása, nőttek az árak, és ez hasznossági megfontolásból már enyhítette a korábbi módszereket. Így Columellánál a rabszolgákkal szembeni bánásmódról és tapasztalatokról a következőket olvashatjuk: „Észrevettem, hogy a gazdának a közvetlensége, tréfálkozása enyhíti örökös robotolásukat, és ha időnként megbeszéltem velük egy-egy új munkát, szívesebben fognak munkához” (I,8,15).

A munkaerő belső utánpótlásának érdekében ilyen eljárásról számol be: „A termékenyebb asszonyokat is – akiket gyermekeik számának megfelelően, kivételes bánásmód illet – megajándékozunk a munka alóli mentesítéssel, olykor még a szabadságukkal is, miután több gyermeket felneveltek. Azok ugyanis, akiknek három gyermekük van, felmentést kapnak a munka alól, akinek még több, azok elérhetik a felszabadulást is. Ez – teszi hozzá – jelentősen elősegíti a birtok gyarapodását” (uo. 19). Az érintettek szempontjából természetesen lényegtelen volt, hogy helyzetük javulását a gazda embersége vagy a hasznossági szempont irányította.

Columella terjedelmes művének rövid bemutatása után vázoljuk, hogy milyen nehézségekkel járt az ókori szerző mai magyar nyelvre való átültetése, a megértés megkönnyítését szolgáló jegyzetek elkészítése. – Már maga az a tény, hogy a mű magyar nyelvre való lefordításának feladatára közel kétszáz éve nem akadt vállalkozó, önmagáért beszél. A mérvadó, svéd Lundström-féle szövegkritikai kiadás szakszerű átültetésének nehézségét jelzi az a szójegyzék, amely 646 többhasábos oldalon közli Columella teljes szóanyagát, feltüntetve a szavak előfordulásának helyét is.⁹ Ez az index azonban pusztán szójegyzék és nem szótár. Egy-egy szónak viszont többféle jelentése is lehet, a kifejezéseket, szókapcsolatokat nem is számítva: a szavak jelentését a tárgyra vonatkozóan a fordítónak esetenként kell-kellett megállapítania az adott összefüggésből.

A nagy munka elismerése mellett egy kisebb bíráló megjegyzést is tennék. A téma iránt érdeklődők számára hasznos lett volna a hazai, illetőleg a magyar nyelven elérhető Columella-irodalom regisztrálása.

Összegzésként jogosan megállapíthatjuk, hogy Hoffmann Zsuzsanna munkája hézagpótló jelentőségű; számos tudomány, szakterület körében nyújt hasznos segítséget, s nem csupán a római mezőgazdaság, hanem az antik technika, művelődéstörténet s a latin nyelv történetének jobb megismeréséhez is. Kiadása nagy nyereség, amelyért a fordítót és a Kiadót elismerés és köszönet illeti.

Maróti Egon

9 V. G. Betts and W. D. Ashworth: Index to the Uppsala edition of Columella, Uppsala 1971.

GYŐR VÁRMEGYE TELEPÜLÉSEI 18–19. SZÁZADI KÉZIRATOS TÉRKÉPEKEN

Szerkesztette: Néma Sándor. Győr, 2003. 287 oldal

Korunknak ma már egyre inkább fontos történeti „műfajává” válik – a forrásközlésen belül – a korabeli térképek kiadása. A sokszorosítás egyre pontosabbá váló gépi formái ma már lehetővé teszik az eddig levéltárak mélyén megbújó térképrajzok pontos közzétételét, sokszorosítását. Ezért is tekinthető fontos vállalkozásnak a Győr-Moson-Sopron megye levéltárának illetve munkatársainak kezdeményezése, amivel a Győr megyei települések 1750–1870 időhatárok között készült térképeit teszik közzé egy figyelemre méltóan szép kiállítású, terjedelmes kötetben.

Ez a kötet nem pusztán forráskiadvány, hanem a közzétett térképek széles körű jelentőségét és a tudományban játszott szerepét is bemutatni törekszik. Ezt a célt a térképkidatást megelőző hat tanulmánnyal kívánja elérni, amelyek más-más oldalról, de egy célra irányultan „járják körül”, közelítik meg ezt a témát.

Az első tanulmány *Göcsei Imrénék*, a földrajztudományok kandidátusának munkája, aki „A térkép mint tudományos forrás” című tanulmányában rámutat arra, hogy „a térkép tudományokkal telített értéktárgy”, amely adataival nemcsak több tudomány számára ad hasznos felvilágosítást, hanem eredményei az oktatásban is kiválóan hasznosíthatóak. Tanulmányában bemutat néhány, az ókortól a történelem egyes korszakaiban készült térképet, rámutatva az általuk elérni kívánt célokra, majd az elkészültük után bekövetkezett változásokra, a tudományok fejlődésére. Ezen belül kiemelten foglalkozik „Magyarország térképezésének történetével”, „amely szorosan kapcsolódik a megyékhez készült térképekhez”. S végül bemutatja a közölt térképek széles körű felhasználhatósági lehetőségét az oktatásban.

A második tanulmány *Unti Márta* munkája, aki a Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar docense. Ő irányítja a Győr-Moson-Sopron megyei földrajzi névgyűjtést. Tanulmányának címe: „A térkép mint forrás a földrajzi névkutatásban”. Ebben az előbb említett munka tapasztalatait foglalja össze. Négy Győr megyei falu külterületének neveit vetette össze a különböző korokból származó térképeken található „hivatalos” nevekkkel, és megvizsgálta a 150 év alatt az e nevekben bekövetkezett változások okait, majd 10 pontban foglalta össze az ezek mögött álló (domborzat, vízszabályozások, művelési ág, tulajdonos, növény- és állatvilág stb. miatti) változásokat.

A harmadik tanulmány *Filep Antalnak*, a Pécsi Tudományegyetem Néprajzi tanszéke tudományos főmunkatársának munkája, aki „Térképek vallomása Győr megye néprajzáról, táj-történetéről és környezeti kultúrájáról” címen – igen széles körű irodalomra támaszkodóan –, több mint 40 oldalon mutatja be a kötetben közölt térképek használhatóságát. A megye három járását a néprajzi és földrajzi összetartozás alapján tekinti át. Elsőként a Tó-, Sziget- és Csilikői járás nyugati „vizes” vidékét vizsgálja meg és mutatja be a térképek segítségével, majd ugyanennek a járásnak „száraz” vidékét dolgozza fel. A következő részben a Sokoraljai járás vízmenti, ugyanakkor mezőgazdasági, majd e járás dombvidéki, szőlő- és bortermelő tájainak korabeli gazdasági adatait tekinti át. Végül a Pusztai járás vízmenti, majd annak mezőségi részét, illetve – külön fejezetben – a dombvidéket, szőlő- és bortermelő táját mutatja be.

Filep Antal tanulmányában – a térképek alapján – felvázolja Győr vármegye gazdaságtörténetének egy igen fontos és eddig jobbra rejtve maradt vonulatát. Konkrét adatokkal bizonyítja azt, amire tanulmánya végén mint annak tanulságára hivatkozik: azt ti., hogy a történeti kartográfia nemcsak a múltban történő tájékozódást segíti elő, de – mivel az objektív valóságot mutatja be – a más források elemzése során elkövetett hibákat is segít kijavítani. S mindez még a mai döntések meghozatalában is segítségére lehet a szakembereknek – állítja a szerző.

A könyv következő fejezetét a kötet szerkesztője: *Néma Sándor*, a Győri Levéltár igazgatója írta: „Vázlat Győr vármegye településhálózatának átalakulásáról 1526 és 1720 között” címmel.

E szerző ugyancsak széles körű irodalomra támaszkodóan mutatja be, hogy miként lehet Győr megye eddig megírt történetét kiegészíteni és pontosítani a történeti kartográfia segítségével, az e kötetben kiadott térképek adatainak felhasználásával. E vonatkozásban támaszkodott még a dicális és egyéb adóösszeírások adataira is.

A következő tanulmányt *Nemeséri Lilla*, az Országos Tudományos Kutatási Központ munkatársa készítette „Hajómalmok a Tó-, Sziget-Csilizközi járásban a XVIII–XIX. században” címen. Munkája a malmok és a molnár mesterség országos vizsgálatához kapcsolódik. Sorra veszi a Győr megye területén működő malmok típusait, áttekinti a hajómalmok szerkezetét, majd külön két fejezetben foglalkozik a céhrendszerrel, illetve az abba tagoló malomcéhhez és az akkor érvényes különböző rendszabályokkal. Tanulmányát egy 1832 augusztusában kelt malomösszeírás közlésével zárja, igen értékes forrással bővítve ezzel a dunai malmokkal kapcsolatos eddigi ismereteinket.

A könyv utolsó tanulmányát *Tanai Péter* néprajzkutató írta, aki Nyalka falu térképeit mutatja be. A jelzett falu úrbéri elkülönözési térképét és az azzal egyidejűleg 1860-ban készült birtokkönyvét használta forrásul, ennek alapján közli a terület pontos leírását. Ezt követően „Térkép és számítógép” címmel röviden áttekinti az összehasonlító módszer alkalmazásában a számítógép kínálta lehetőségeket. A szerző nemcsak a munkamódszert írja le, de a munkamódszert is rögzíti. Ennek alapján az ugyanazt a tájat különböző korokban ábrázoló térképek összehasonlítása könnyűvé és főként igen pontossá válik.

A kötet következő része a közölt térképek leírását tartalmazza, kiegészítve azt a térképekhez és leírásokhoz készített helynévmutatóval és a rövidítésjegyzékkel. S legvégén következnek a térképek kitűnő minőségű ábrái, pontos forrásmegjelöléssel, színes és kitűnően olvasható jelölésekkel. A térképeket *Bodnár István*, *Nagy István* és *Tanai Csaba* fényképezte, és ez utóbbi volt a kötet „digitális restaurátora” és technikai szerkesztője is.

A könyv a forrásokon kívül az azok feldolgozásában elért, különböző mértékben használható, de mindenképpen figyelemre és tanulmányozásra méltó *útmutató jellegű tanulmányokat* közöl. Nem csak elméleti összefoglalást ad, hanem gyakorlati példát is egy-egy probléma megoldásához. Külön ki kell emelnem a digitális technikát és a számítógépes kiadványszerkesztést. A digitális technika szinte geodéziai pontosságú méréseket lehetővé tevő reprodukciót ad. A számítógép pedig – mint azt Filep Antal megjegyezte – nem csak okos írógép és nyomdai eszköz, hanem tudományos műszer is a történeti forráselemzések szolgálatában.

E könyv áttanulmányozása számomra, aki évtizedeken át agrártörténettel foglalkoztam, lenyűgöző élményt jelentett. A térképek, amelyek világosan olvashatóak és értékelhetőek, megkönnyítik a történeti kutatást. Ezt mindig is tudtam, csak éppen a „térképleolvasás” problémamentes *lehetősége* tűnt olykor megoldhatatlannak számomra. Amikor a Kaposvári Levéltárban az egykor a megyei börtön cellájaként szolgált alagsorban levő úrbéri perekhez tartozó térképanyagot bontogattam, tudtam azt, hogy *kincset* tartok a kezemben. De azt is tudtam, hogy ezt a kincset – megfelelő technikai segítség nélkül – nem tudom kiaknázni.

Ma már „technikai csodák” segítik elő azt, hogy a múltunk tanulságait a jelen elé tárva, azok a sikeres jövőt segítsék elő. Csak remélni merem azt, hogy a társadalomtudományok előtt megnyílt lehetőségeket, mint pl. a tájtörténet tanulságait figyelembe vevő „talajselejtezés” munkálatainál a régi térképekről leolvasható adatokat az arra illetékes szervek munkájuk során felhasználják. A jövő felépítéséhez nagy szükség lenne a múlt tanulságainak levonására, az évszázados emberi tapasztalatok figyelembevételére is.

T. Mérey Klára

A HORTOBÁGYTÓL BÁTORLIGETIG. AZ ÉSZAK-ALFÖLD TERMÉSZETI ÉRTÉKEI

Szerk.: Rakonczay Zoltán. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 2004. 420 oldal

A Tisza-tájjal foglalkozó harmadik könyv a Körösökig terjedő észak-alföldi régiót mutatja be egy olyan sorozat első köteteként, amely a most kialakított tíz nemzeti-park-igazgatóság szerint az egész országot kívánja „bejárni”. Az Agrártörténeti Szemle olvasói figyelmét annál is inkább szeretném erre a sorozatra felhívni, mert egy-egy vidék agrártörténet-írása nem nélkülözheti a természetvédelmi bemutatásokat, az így született dokumentumokat sem. A tétel fordítva is igaz: a védetté nyilvánítás mindig figyelembe veszi az adott tájon kialakult erdő- vagy mezőgazdálkodás múltját, történelmi előzményeit. Ezt talán éppen a Hortobágy vagy a Felső-Tisza-vidék esetében nem kell bizonygatni.

A mű egyetemi és főiskolai tankönyvként is javasolt. A címben jelzett vidék bemutatása, annak természeti viszonyai, az ember természetátalakító munkája valóban „tananyagként” jelenik meg minden Alföld, Tisza-táj iránt érdeklődő előtt. S tankönyv jellegét erősíti a hazai természetvédelem Alföldre vonatkozó történetének itt leírt első összefoglalása is. A fejezet *Rakonczay Zoltán* munkája, aki a történések legfontosabb tanúja volt, mivel ő végezte a természetvédelem irányítását 1972-től a rendszerváltásig.

A könyvből kiemelem a Hortobágyi Nemzeti Park megalapításának eddigi legkörülményesebb, következőképpen leghitelesebb leírását. Eddig ugyanis sok mendemonda keringett arról, hogy mennyire külföldi elvárásra és mennyire „társadalmi nyomásra” került sor az első nemzeti park 1973. évi megalakítására. Rádásul ezeket a „híreket” nem lehetett ellenőrizni, mert ez volt az az időszak, amikor az ország ügyeit telefonon (többnyire „K-vonalakon”) intézték, így írásos feljegyzések, dokumentumok alig maradtak fenn. Rakonczay mint „koronatanú” írja: Dimény Imre miniszter, különösen pedig Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes elkötelezettsége tette lehetővé a Hortobágy jelentős részének védetté nyilvánítását, a nemzeti park kialakítását. Addig ugyanis hiába volt Hortobágyi Intéző Bizottság, helyi és országos madártani „mozgalom”, netalán „népfrontkivánság”, a megyei pártbizottság és a helyi állami gazdaság vezetősége ellenállt. Tartottak például a vadászati lehetőségek beszűkülésétől. (Ez valóban be is következett.) Fehér Lajos és „rakétája”, Rakonczay Zoltán 1973 januárjára önálló igazgatósággal – mint az első vidéki természetvédelmi apparátussal – megalakította Magyarországon első nemzeti parkját.

Hadd tegyük még hozzá, hogy Magyarország minden nemzeti parkja alapításának megvan a maga története. Ugyanakkor az is biztos, hogy minden visszaemlékező a saját szerepét emeli ki. Mégis Rakonczay Zoltánnak az Országos Természetvédelmi Hivatal elnökévé történő kinevezése, továbbá az első nemzeti park megalapítása a hazai természetvédelem történetében új korszakot nyitott. Ez mind a nemzeti parkok számában, mind a védett területek kiterjedésében is megmutatkozott.

A könyv második, terjedelmesebb részében az egyes védett területek kerülnek bemutatásra. Minden esetben úgy, hogy azt akár túravezetőnek is fel lehet használni. Mi itt mégis a táj átalakításával, az egykori gazdálkodásra vonatkozó adatokkal kapcsolatos közlésekre hívjuk fel a figyelmet. Különösen a „Közép-Tiszai Tiszapart” (7670 ha) és a „Tiszatelek-tiszaberce-li ártér” (1263 ha) nevű védett területek bemutatása foglalkozik a Tisza menti egykori és mai gazdálkodással. Egyes leírások költőisége is megkapó. Olvassuk csak! „A vidék kora tavasztól késő őszig mindig más-más és mindig ezerszínű növénytakarót terít magára. A folyók és holtágaik, a megmaradt lápok és mocsarak, az erdők és kaszálók, a rétek és legelők könnyed változásának mozaikja olyan tarka képet rajzol, mint amilyen az itt még élő hagyományok kézimunkáinak mintáiban vibrál.” („Szatmár-beregi sík” – 22 931 ha.)

A természeti értékek egy részének leírása már a korábbi, 1987-ben induló sorozatban megtörtént. Jelen könyvbe is vettek át részleteket, s ebből fakadóan találtam hibát. A Kecskeripusztai bemutatása során említik a Bócsa-halmot is. Karcag egykori nevezetességét 1987-ben a lineárontözés miatt eldózerolták, így nem látható, örökre elpusztult. Ez arra indította a rendszerváltás utáni városvezetést, hogy az országban elsőként kimondják: a település határában valamennyi kunhalom védett (1994). (Az ország összes kunhalmát csak az 1996. évi természetvédelmi törvény alapján vették védelembe.)

Mindezt azért jegyzem meg, hogy a sorozat további köteteit igen-igen figyelmesen „aktualizálják”. Ha itt előfordul ilyen, az utolsó részletes leírás utáni természetrombolás, akkor máshol is feltételezhető, és ne vezessük félre azokat, akik ezzel a könyvvel a kezükben járnak be a vidéket.

Végül dicsérem a könyv szerkesztését, illusztrációit (térképeit és színes fényképeit), továbbá bő, az eligazodást segítő irodalomjegyzékét. Összességében: a magyar természetvédelemhez méltó mű született.

Oroszi Sándor

KOTICS JÓZSEF: GAZDASÁGI STRATÉGIÁK ÉS MAGATARTÁSOK

Ethnica kiadás. Debrecen, 2006. 201 oldal

A rendszerváltást követő korszak utóbbi éveiben az egyes tudományterületek egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak a magyar mezőgazdaságban zajló folyamatok iránt, melyek a politikai és gazdasági változások következtében e fontos nemzetgazdasági ágazatban a felszínre kerültek. A műhelytanulmányok közül említhető az *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban* (1990–1999), Szilágyi Miklós szerkesztésében, amely 2002-ben látott napvilágot az MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ gondozásában. Hasonló kezek között jelent meg az *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* című tanulmánykötet is 2005-ben. *Oláh Sándor*: Falusi láttelepek (1991–2003) című kötete pedig a Székelyföldre kalauzol el bennünket, áttekintést adva a térség falusi társadalmában bekövetkező gazdasági, társadalmi változásokról 1989-et követően. *Szabó Á. Tőhötöm*: Közösség és intézmény címmel megjelent munkájában szintén arra keresi a választ, hogy Erdélyben a politikai fordulat következtében a föld tulajdonviszonyainak változása milyen lehetőséget kínálhat egy esetleges „újraparasztosodási” folyamatnak. A hazai történelmi parasztság gazdálkodási hagyománya, életmódja Kelet-Közép-Európa többi országának parasztságához hasonlóan, a XX. század második felében törést szenvedett. A gyakorlatban megszűnt a tulajdonosi kapcsolat a földbirtok és a paraszt személye között, de egyúttal megnyílt a lehetőség arra, hogy az egykor önellátásra, ritkábban, sőt esetenként piacra is termelő gazdálkodó a háttájként művelt földterület révén átmentse a paraszti gazdálkodás hagyományait és az általa képviselt magatartásmódot. A XX. század utolsó évtizedében bekövetkező politikai változások Magyarországon és a környező egykori szocialista országokban is újraélesztették a mezőgazdaságban a piacgazdaságot, de ez a fordulat egy csapásra nem számolta föl a parasztságban meglévő „tudati törést”, amely az erőszakos szövetkeztesítés után benne kialakult. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy a hagyományok jogosult birtoklását élvező *történelmi parasztság* nemzedékei már távoztak az élők sorából, egyúttal a társadalmi mobilitás következtében megszakadt a paraszti nemzedékek közötti kapcsolat, melynek jelentős részét a föld-ember közti évezredes együttélés jelentette. Ugyanakkor a „megmaradók” mentalitásában

sem múlt el nyomtalanul, a paraszti életformát illetően, a mögöttünk hagyott fél évszázad. Anynyi bizonyos, hogy a „ránk szakadt” piacgazdálkodás váratlanul élte a kizárólag mezőgazdálkodásból élő gazdákat. De hasonló megrázkódtatás éri azokat is, akik esetleg életpályát módosítva, újra a gazdálkodást szeretnék elsődleges megélhetési forrásuknak tekinteni.

Kotics József néprajzsként, de antropológus szemmel vizsgálja a kötet alcímében fölvetett kérdéskört, vagyis hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás, gazdálkodói mentalitás tovább él-e, egyáltalán fellelhető-e a mai kisüzemi (paraszti) gazdálkodásban. Közel egy évszázadot tekint át, ami már önmagában is elegendő lenne. Mindezt tetézi, hogy a Kárpát-medencének egy olyan periferiáját veszi górcső alá, az egykori Gömör-Hont vármegyét, amely már Trianon előtt is megosztott volt, ha másért nem, akkor népesség szempontjából. A képet színesítette a kisenemesi falvak jelenléte. Mindez kibővült, elsősorban 1945 után a Szlovákiában lezajló belső migráció következményeivel. Nem volt egyszerű a politikai határral kettészelt térség vizsgálatra kijelölt településeinek kiválasztása, szem előtt tartva azon elemzői szempontot, „hogy a régió mezőgazdasági kistermelésének majd százéves alakulását a modernizáció és a kontinuitás kettősségében” elemezze. Noha a szerző, amint már említettük, néprajzos, feldolgozása nem követi a néprajztudomány e területen használatos módszereit, sokkal inkább hagyatkozik az agrártörténeti, közgazdasági, szociológiai, statisztikai és antropológiai munkák vizsgálati módszereire. Ennek kapcsán viszonylag szűknek tekinthető a felhasznált agrártörténeti művek száma. (Lásd: Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a XX. század elején. Bp. 2003.) A régióval kapcsolatban megjegyezhető, hogy ez a tájegység egyáltalán nem tartozott a Kárpát-medence fejlettebb mezőgazdasági területei közé, ellentétben ÉNy-Magyarországgal. Ugyanakkor a specializációt jelentő tájteremtés jelen volt, gondolván a *heti dinnyére* vagy a kiterjedt *káposzta* termesztésre. De ide sorolandó az *alma*, *cseresznye*, *körte*, *dió* és *szilva* művelése is. Hasonló példának hozható föl a hegyi legelőkre alapozott *növénytermelés*-hizlalás. A szántóföldi növénykultúrában teljes mértékben érvényesült az ökológiai adottságokhoz való alkalmazkodás, ami egyúttal a paraszti gazdálkodás egyik fontos ismertetőjegye volt. A szerző három kérdésre igyekezett választ adni: 1. a századelő és a két világháború közötti évtizedek gazdálkodásával kapcsolatos kérdések, 2. a rendszerváltást követő földtulajdonváltással újjáéledő gazdálkodási formák bemutatása és ezek esetleges kapcsolata a múlt hagyományaival, 3. az elűtő politikai és gazdasági környezetbe került térségek új körülmények között képesek-e hasonló stratégiákat fenntartani; bár ezzel kapcsolatban a szerző megjegyzi: „Feltételezem, hogy ezek a térségek (a kettészakadt megye) a mai kihívásokra eltérő válaszokat fogalmaznak meg”.

Kotics József munkája két alapvető részre különíthető el. Először áttekinti a hagyományos gazdálkodás időszakának üzem típusait, gazdálkodási ágait, majd ezen belül a kiválasztott településeket elemzi hasonló módon. Külön érdeklődésre tarthat számot a heti Lökös Sámuel, a felsővályi Lökös László és Nagy Pál Gyula zsipi gazdaságának, gazdálkodásának bemutatása. Az 1945-től a Közép-Kelet Európában lezajlott rendszerváltásig a szlovák mezőgazdaságban nem létezett az ún. magyar modell. Így a szerző az egységes összehasonlítás érdekében az 1989 utáni rendszerváltástól indítja újra vizsgálódását, amikor nagyjából hasonló körülmények közé kerültek az egykori vármegye 1920 után kettészakadt települései. A piacgazdaság megjelenésével „a térség életformáiban mutatkozó korábbi azonosság alapjaiban változott meg”. Eltérés mutatkozik egyrészt a hazai és a szlovák falvak, másrészt az egyes falvak között is. Magyarországon a rendszerváltás után a magángazdálkodás javarészt a kistermelésből, főleg a háztájiból nőtt ki. Ez utóbbit a tökések gazdálkodás csírájának tekinthetjük. A paraszti hagyomány hazai továbbélése elsősorban az ún. vegyes gazdaságokban mutatható ki. Ami a szlovák viszonyokat jellemzi, a farmer- és az egykori hagyományos gazdálkodáshoz közeli gazdaságok mellett a szocialista gazdálkodás örökségeként jelentős szerep jut a

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MTA Könyvtára

2007/1007

mezőgazdasági szövetkezeteknek. E másik nagy fejezetben is sorra kerül a kiválasztott települések részletes bemutatása, kiemelve a gazdálkodók viszonyát a földhöz, amely már szinte teljesen elszakadt az egykori paraszti mentalitástól. Noha a szlovák falvakban a földtörvény után jelentős földterület került magánkézbe, mégis kevés kisüzem létesült. Mindez összefügg azzal, hogy Szlovákiában nem volt háztáji gazdaság, s ennek megfelelően a szlovák szövetkezetekben „ma is erősen él a korábbi időszak bérmunkás-mentalitása”. Míg Magyarországon a háztáji gazdálkodás révén összekötődhetnek a nemzedékek, vagyis az ifjabb nemzedék magángazdaként folytatja, sokszor nagyobb földterületen, az idősebb nemzedék más jellegű, más körülmények között folytatott gazdálkodását, addig Szlovákiában jóval kisebb azok köre, akiknek egyrészt a gazdálkodás biztosítja a megélhetést, másrészt elenyésző az „újraparasztosodás” mint megélhetési forma. Fontos annak a felismerése, hogy a fiatalabb nemzedék körében a piachoz igazodó gazdálkodás, a kockázat elfogadottsága messze megelőzi az idősebb nemzedékét, vagyis mernek vállalkozni és korszerűsíteni, a gazdálkodási stratégiát újrafogalmazni, főfoglalkozású gazdaként élni. A piacgazdaságban saját tulajdonú földbirtokokkal rendelkeznek, a paraszti hagyományoktól már eltávolodtak. A recensens véleménye szerint, amikor a gazdálkodó saját földbirtokkal rendelkezik, önmaga dönt megélhetéséről, vállalja a nyereség és veszteség kockázatát, polgárként cselekszik. Ebben az esetben értelmét veszti a paraszti polgárosodás. Mindez mást jelentett pl. a két világháború közötti évtizedekben vagy a XIX. század második felében. Manapság, sőt a jövőben még inkább, csak annyi a különbség, hogy nem az ipar, a szolgáltatás vagy a közalkalmazotti szféra nyújtja a megélhetést, hanem a mezőgazdaság valamelyik ágazata. Ugyanolyan polgár mindegyik, csak más a munkaköre. Az a háttér, ami egykor a parasztság mint részársadalom mögött húzódott, manapság már a múlté. Az a réteg, amelynek polgárosodnia kellett volna, vagy szerencsére polgárosodott is, már nem lelhető föl napjaink társadalmában. A történelmi parasztság java része nem tudott élni ezzel a lehetőséggel. E társadalmi réteg az 1960–70-es években lelépett a történelem színpadáról, mielőtt polgárosodott volna. A városiasodás szétmorzsolja a már csak csírájukban élő paraszti hagyományokat, így szegényebbek lettünk (leszünk) egy nagy múltú társadalmi réteg kultúrárt teremtő és fenntartó hagyományával. Amint a szerző írja: „A mai viszonyok között csupán bizonyos korábbi mentalitások és beállítódások újjáéledését találjuk” (ti. a vizsgált régióban).

Diagramok egészítik ki a mondandót. A mellékletek részletezik a települések határának művelési ágait, az állatállomány fajbéli megoszlását, a földbirtok nagyságrendi tagolódását, a lakóházak, népesség, földterület nagyságának alakulását, a lakosság foglalkozás szerinti összetételét, a földterület megoszlását birtokkategóriák szerint. A kötetet adattár zárja, amely a mezőgazdasági üzemek mai típusairól ad képet. Az irodalomjegyzék közel kétszáz tétele is jelzi a feldolgozás alaposágát. Több tudományterület kutatói és az érdeklődők számára ajánlható a kötet.

Surányi Béla

CONTENTS

ARTICLES

<i>Árpád Varga</i> : The free-denarers of the Árpád-age	1
<i>Fülöp</i> : On the history of the Hungarian ecclesiastical estates	65
<i>Árpád Csató</i> : Grain Trade in Hungary in the 1920s	81
<i>Szanna Pál</i> : Peasant husbandry and family in Italy	93
<i>Árpád Tagányi</i> : Regional division of labor before industrial capitalism. The Polish model (The space-structure of the Polish demesne-system and proto-industrialization)	133

RELATIONS

<i>Szanna Hoffmann</i> : Columella and his Hungarian followers	159
<i>Árpád Molcs Marton</i> : The Kumisz: drink of the Magyar settlers?	173
<i>Árpád Tózsza Rigó</i> : The 1497 Bratislava (Pozsony) wine-victualler statute	201
<i>Árpád Günst</i> : The political aspects of the 1920 land-reform	223
<i>Árpád Romány</i> : Agrarian politics and landownership in Hungary	235

REVIEWS AND DOKUMENTATIONS

<i>Csetri</i> : The <i>Dissertatio</i> of János Fridvalszky	247
---	-----

OBITUARY

Obituary of Péter Günst (1934–2005) (<i>Tamás Hoffmann</i>)	291
---	-----

BOOK REVIEWS	303
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Ajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyzámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányoként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500,- Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával

